

КАРЕЛ ЧАПЕК

ВИБРАНІ ТВОРИ

КНИЖКОВО-ЖУРНАЛЬНЕ ВИДАВНИЦТВО
УЖГОРОД · 1951

Переклад з російського видання

ОЛЕНИ РОМАНОВОЇ

АНГЛІЙСЬКІ ЛИСТИ

В АНГЛІЇ

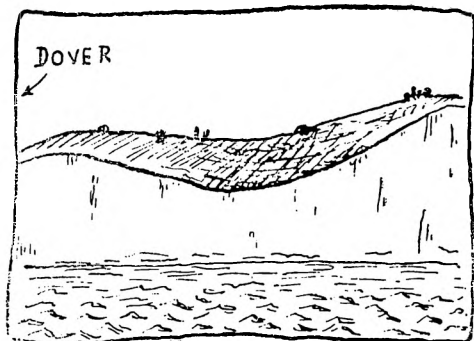
Перші враження

«Починати — так починати спочатку», вчив мене колись метр Шоляк. Та оскільки я на цьому острові-вавілоні перебуваю вже десятий день, то початок я встиг забути. То з чого ж почати? З підсмаженого свинячого сала або виставки в Уемблі? З містера Шоу чи лондонських поліцаїв? Так, початок виходить у мене дуже заплутаним, але про поліцейських я повинен сказати, що при вступі на службу від них вимагається поважного зовнішнього вигляду і високого росту. Вони, як боги, на голову вищі від інших смертних і користуються необмеженою владою. Коли на пікаділлі такий двометровий Боббі підіймає руку, припиняється найменший рух, навіть Сатурн застигає на місці і Уран зупиняється на своїй небесній путі, доки Боббі не опустить руку. Нічого до такої міри надлюдяного я не бачив.

На мандрівника за кордоном найбільше впливає те, про що він сотні разів читав або стільки ж разів бачив на картинках. Я був вражений, коли побачив у Мілані міланський собор, а в Римі — Колізей. Це майже лякає вас, бо вам здається, що ви вже тут колись були чи в усякому разі бачили все це у сні. Вам дивно, що в Голландії справді є вітряки і канали, а на лондонському Стренді справді такий натовп, що у вас голова йде обертом. Тут фантастично з'єднуються два відчуття: відкривається щось непередбачене, і разом з тим воно виявляється давно відомим. Несподівано зустрівши щось добре знайоме, людина завжди голосно висловлює свій подив. Ну, і я теж поахав, побачивши парламент на Темзі, і джентльменів у сірих циліндрах, і двометрових Боббі

на перехрестях, і таке інше. Для мене було справжнім відкриттям, що Англія — і справді є Англія.

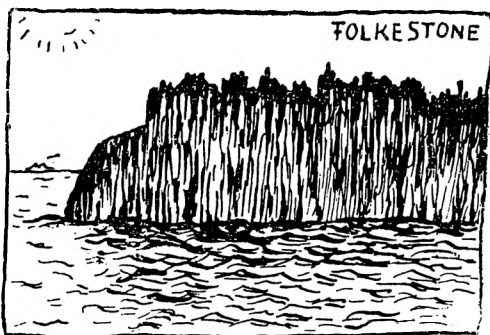
Проте, щоб розповісти все по порядку, я намалював для вас, як виглядає Англія, коли дивитися на неї з бо-

ку Ламанша. Біле — це скелі, а на них росте трава. Споруда досить міцна, так би мовити, як скеля. Але все ж, коли у вас під ногами континент, ви відчуваєте себе більш спокійно. А потім я замалював для вас Фолкстоун, де я причалив до берега. Призахідне сонце осві-

лювало місто з зубчатими стінами; пізніше з'ясувалося, що ці зубці — просто димові труби.

Зійшовши на берег, я з жахом відкрив, що не вмю розмовляти і не розумію жодного слова по-англійськи. Тоді я стрибнув у перший поїзд, що відходив; на моє щастя він ішов у Лондон. По дорозі я впевнився, що місце-

вість, яку я вважав Англією, по суті ніщо інше, як величезний англійський парк: скрізь — лужки і газони, красиві дерева і віковічні алеї; тут і там пасуться вівці — зовсім як в Гайд-парку, очевидно з метою посилити враження. Ще в Голландії я бачив, як люди, вигнувши спину до неба, копаються в землі. А тут — зрідка цегельні будиночки, дівчина помахує рукою з-за живої огорожі, велосипедист їде по алеї, і все; дуже мало людей; ми, чехи, звикли до того, що на кожному клаптику

землі хто-небудь та порпається. Нарешті поїзд пішов між якимись дивовижними на вигляд будиночками — добра сотня однаковісіньких будиночків! За ними ціла вулиця теж зовсім однакових, а потім ще і ще. Це здається маренням. Поїзд мчить через місто, на якому лежить прокляття. То біля кожного ганочка з якоюсь безвихідною необхідністю височать два стовпи, то тягнеться квартал, де в кожному будинку голі залізні балкони. Наступний квартал навіки вічні приречений до сірих цегельних стін; далі похмура і невблаганна доля приречла всім будинкам сині веранди; ще далі, очевидно за якусь невідому провину, всьому кварталу присуджено по п'ять східців перед кожними дверима. Слово честі, мені було б безмірно легше, коли б їх було по три хоч перед деякими. Але з якоїсь причини це неможливо. А потім йде вулиця, геть уся червона. Нарешті я вийшов з вагона і потрапив в обійми доброго чеського ангела-хранителя; мене вели направо, наліво, вверху, вниз, словом — жахлива подорож. Потім мене знову увіпхнули в поїзд і висадили аж в Сербітоні; там мене зустріли, нагодували, вклали спати на перини; і було тут темно, як і в нас, і мені снились всілякі сні: пароплав, Прага і ще щось прекрасне, а що саме — забув. Слава богу, що мені не приснилося півсотні однакових снів підряд. Подякуємо ж небесам за те, що хоч сні, принаймні, не виробляються оптом, як лондонські вулиці.

Англійський парк

Найпрекрасніше в Англії — це дерева. Хороші, звичайно, і газони, і поліцейські, але найкращі — дерева, такі могутні, старі, гіллясті, поважні, здоровенні дерева, що ростуть на привіллі. Деревя в Хемптон-Корті, Річмонд-парку, Віндзорі і ще де завгодно. Можливо, ці дерева і вплинули на англійський консерватизм. Я гадаю, що вони підтримують аристократичні тенденції, історичну спадковість, консервативність, протекціонізм, гольф, палату лордів та інші своєрідні древності. Я був би, мабуть, пристрасним лейбористом, якби жив на вулиці Залізних Балконів або Сірих Стін. Але, сидячи під коренастим дубом в Хемптон-парку, я відчув серйозний нахил

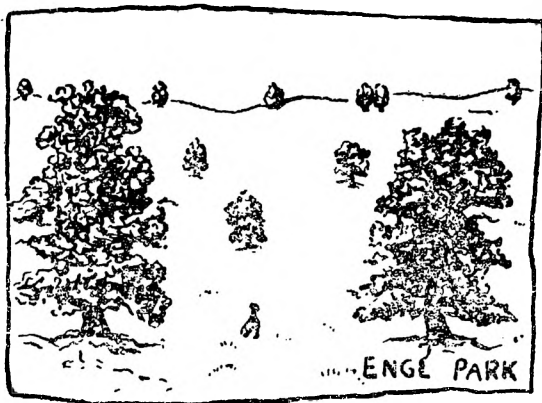
визнати цінність країни, високе призначення старих дерев, гармонійну цілність традицій і якусь пошану до всього, що виявилось досить сильним, щоб протриматись протягом століть.

Здається, в Англії багато таких старезних дерев; майже в усьому, з чим ви тут зустрічаєтесь в клубах, в літературі, в домашньому побуті, ви відчуваєте стовбур і листя столітніх, шановних, страшенно поважних дерев. Тут ви не побачите ніяких нарочито показуваних новин; новиною тут є метрополітен, і, мабуть, тому він такий остогидний. А в старих деревах і в старих речах гніздяться домовики — веселі, пустотливі духи; такий дух властивий і самим англійцям. Вони неймовірно серйозні, солідні і поважні, та раптом щось спалахне, вони скажуть що-небудь дуже смішне, що іскриться гумором, і тут же знову стануть солідними, як старе шкіряне крісло; вони самі також, мабуть, виточені із старого дерева.

Не знаю чому, але ця твереза Англія здається мені найпрекраснішою і найромантичнішою країною зі всіх мною бачених. Мабуть, з-за своїх старих дерев; хоча ні: з-за газонів також. І ще тому, що тут ходять по луках, а не по дорозі. Ми, в Європі, дозволяємо собі ходити тільки по доріжках і стежках, що дуже впливає на нашу психологію. Коли я вперше побачив у Хемптон-парку джентльмена, який розгулював по газону, я подумав, що це якась казкова істота, хоч він і був у циліндрі; я чекав, що ось-ось він поїде в Кенсінгтон на олені, затапцює, або до нього підійде сторож і вибухне лайкою. Нічого не трапилось; тоді і я набрався сміливості і пішов навпростець до того самого коренастого дуба, що стоїть на малюнку на краю прекрасного лужка. Нічого особливого не скоїлося, але в цю мить у мене було таке почуття безмежної свободи, як ніколи. Дуже дивно: людина, очевидно, не вважається тут хижаком. Тут не дотримуються тих похмурих думок, що під її копитами трава не росте. Вона має право тут ходити по траві, як русалка або крупний землевласник. Я гадаю, це має значний вплив на її характер і світогляд. Це дає їй можливість йти невторованим шляхом і при цьому не вважати себе хижаком, бродягою або анархістом.

Над всім цим я роздумував під дубом в Хемптон-парку, але кінець кінцем навіть старе коріння муляє.

Надсилаю вам малюнок, щоб показати, який вигляд має англійський парк. Я хотів намалювати ще оленя, але зробити це по пам'яті мені не вдалося.

Лондонські вулиці

Щодо самого Лондона, то весь він пропах бензином, димом і мазутом, чим він і відрізняється від Парижа, де до цих запахів домішується запах пудри, кави і сиру. В Празі кожна вулиця пахне по-своєму; в цьому Прагу не перевершити. Найскладніше — це голос Лондона. В центрі — на Стренді або на Пікаділлі — немов встановлена прядильня з тисячами веретен. Дзижчать, стрекочуть, дзвенять, гудуть і гуркотять набиті повним-повнісінько автобуси, таксомотори, автомобілі і парові машини, а ви сидите собі на імперіалі автобуса, який не може просунутися далі і гуде марно, і ви підстрибуєте на місці, як заводна лялька, і трясетесь разом з машиною. Є, звичайно, і околичні вулиці, різні там gardens, squares, roads і crescents, аж до поганенької вулиці в Нотінг-хіллі, де пишуться ці рядки: всілякі вулиці Двох Стовпів, Однакових Грат, Семи Східців Перед Кожним Будинком і т. д.; якщо вони оголошуються безнадійними варіаціями на «і», це — продавці молока, виття «йе-йей» означає найзвичайнісінькі тріски для розпалювання, «уо!» -- войовничий крик продавця вугілля, а страшне несамовите мат-

роське ревіння сповіщає, що якийсь хлопець везе на продаж в дитячій колясці п'ять качанів капусти. А ночами тут влаштовують свої концерти коти, такі ж дикі, як на дахах Палермо, наперекір різним розповідям про пуританську суворість англійських звичаїв. Тільки люди тут тихіші, ніж в інших місцях; вони розмовляють впівголоса і поспішають, якнайшвидше потрапити додому. Це якраз і є найдивніша особливість англійських вулиць: тут ви не побачите на розі поважної дами, яка плеще язиком про те, що трапилось у Смітів або у Гринів. Не побачите закоханих, які бредуть, мов лунатики, взявшись за руки, ні поважних обивателів, які сидять на ганочках, скромно склавши руки на колінах (між іншим, я ще не бачив тут ні столярів, ні слюсарів, ні майстрових, ні підмайстрів, ні учнів; тут лише магазини, одні лише магазини та Вестмінстер-банк і Мідленд-банк Ltd); не побачите ви і чоловіків, які п'ють на вулиці, ні лав на ринку, ні зівак, ні служниць, ні відставних служак на пенсії, коротше кажучи — нікого, нікого. Лондонська вулиця — це тільки канал, по якому тече життя, що прагне якнайшвидше потрапити додому. На вулиці англійці не живуть, не розмовляють, не роздивляються по боках, не стоять і не сидять;

по вулицях лише пробігають. Тут вулиця зовсім не таке місце, де ви побачите тисячі захоплюючих видовищ, де ви зіткнетеся з тисячами пригод, де люди свищуть або штовхаються, говорять люб'язні речі, відпочивають, складають вірші або філософствують, де користуються життям, дотепують чи займаються політикою і збираються по два, по три, в групи, в натовп, в революційну грозу. В нас, в Італії, Франції, вулиця — щось схоже на величезний ресторан чи громадський сад, площу для зборищ, стадіон і театр, будинки наче виходять за власні пороги. Тут же вона — щось таке, що нікому не належить і нікого ні з

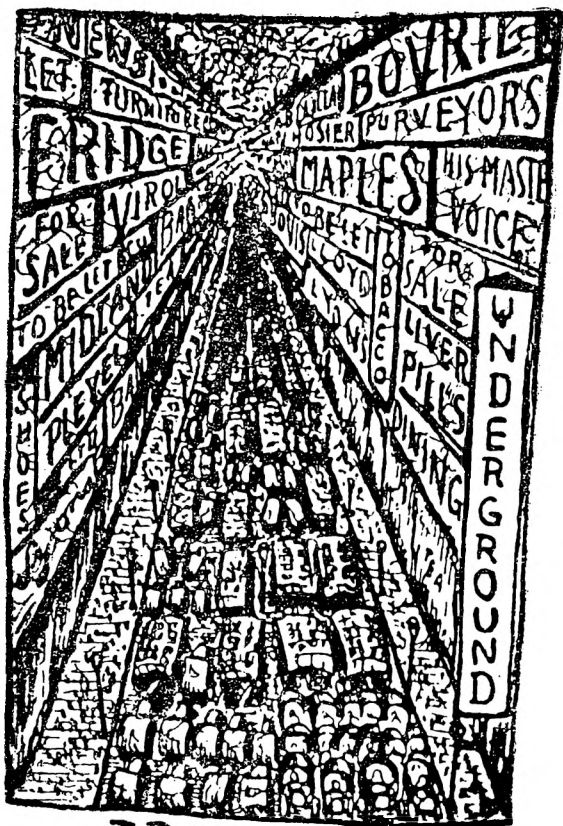
ким не зближує; вам не зустрічаються тут ні люди, ні речі, вони лише проходять мимо.

Варто в нас людині висунутися з вікна, і вона вже на вулиці. Англійські ж будинки відокремлені від вулиці не тільки віконними фіранками, а ще і садочком, і ґратчастою загорожею, плющем, газоном і живою загорожею, молотком біля дверей і віковичними традиціями. Біля англійського будинку повинен бути свій власний садочок, тому що вулиця тут — не дивовижний розкішний сад; а в садочку повинна бути власна сімейна гойдалка або спортивний майданчик, тому що вулиця для англійця — не стадіон і не місце для розваг. Поезія англійського будинку окупається тим, що англійська вулиця не має поезії. І ніде тут по вулицях не проходять революційні натовпи, тому що вулиці для цього надто довгі і надто нудні.

Тут є також автобуси — кораблі пустині, верблюди, які несуть вас на спині через кам'яну безмежність Лондона. Я й зараз не розумію, як вони не заблудяться — адже в більшості вони через тутешню хмарність не орієнтуються ні по сонцю, ні по зірках. Я до цього часу не розумію, по яких таємничих прикметах водій відрізняє Ледбрук-Гров від Грет-Вестерн-род або Кенсінгтон-парк-стріт. І не розумію, чому він їде в Іст-Ектон замість Пімліка або Хаммерсміта. Всі ці місця напрочуд схожі одне на одне, і я ніяк не збагну; чому саме він спеціалізувався на Іст-Ектоні. Мабуть, у нього там є будинок, один з тих — з двома стовпами і сімома східцями при вході. Ці будинки трошки схожі на сімейні гробниці; я намагався було намалювати їх, але при всьому моему бажанні мені не вдалось досить яскраво передати безнадійність цих вулиць; крім того, у мене немає з собою сірої фарби, якою б я все замалював. До речі, щоб не забути: само собою зрозуміло, я побував заради цікавості на Бекер-стріт і повернувся надзвичайно розчарований. Там ніщо не нагадує Шерлока Холмса; це неймовірно пристойна торгова вулиця, для якої немає мети більш високої, ніж влитися в Ріджен-парк, що їй після довгих зусиль, взагалі, вдається. Коли ще згадати, що на ній є станції метро, то буде вичерпано все, в тому числі і наше терпіння.

Ніколи в житті я не примирююсь з тим, що тут називається «Traffic», тобто — вуличним рухом. Я з жахом згадую той день, коли мене вперше привезли в Лондон. Спочатку мене везли поїздом, потім ми бігли вздовж якихось зашкленних залів, мене ввіпхнули в заграбовану клітку, яка була дуже схожа на стійло для худоби; але це був ліфт, він спускався вниз по огидній бетонованій криниці; потім мене витягли з клітки, і ми помчали по покручених підземних коридорах, — це було немов страшний сон. Потім ми опинились в тунелі чи каналі з рейками, з ревінням промчав поїзд, мене вштовхнули в вагон, і поїзд полетів далі; там було важке, задушливе повітря, мабуть, через близькість пекла. Потім мене знову витягли з вагона, і ми побігли по нових катакомбах прямо до рухомих сходів, які гуркотіли, як млини, піднімаючи вверх людей, що стояли на них. Кажу вам, це кошмар. Ще кілька коридорів і сходів, і, незважаючи на мій опір, мене виволокли на вулицю, де моя душа втекла в п'яти. Нескінченною, безперечною стрічкою тяглися в чотири ряди найрізноманітніші екіпажі: пахкаючі автобуси, обліплені ззаду роями людей, як череда мастодонтів, що рвуться в атаку, автомобілі, грузовики, парові машини, велосипеди, автобуси, автобуси, летюча зграя автомобілів, захекані люди, трактори, машини швидкої допомоги, люди, що здираються, як білки, на імперіали автобусів, знову стадо моторизованих слонів, і ось все це стоїть, гуде і дзвонить і не може рушити далі; і я теж не можу зараз продовжувати, тому що пригадую жах, який охопив мене при думці, що мені треба перебігти на другий бік вулиці. Проте мені вдалося це зробити цілком щасливо, і після цього я безліч разів переходив лондонські вулиці, але до кінця свого життя я не примирююсь з ними.

Я повертався тоді з Лондона приголомшений, пригнічений, стомлений душею і тілом; вперше в житті я відчув сліпу несамовиту ненависть до сучасної цивілізації. Мені здавалось, що є щось варварське і катастрофічне в такому страшному скупченні людей: кажуть, що в Лондоні сім з половиною мільйонів чоловік, але сам я не рахував. Я тільки знаю, що перше враження від цього ве-

TRAFFIC

личезного натовпу було майже трагічним. Мені стало моторошно, і я страшенно засумував по Празі, як мала дитина, що заблудилася в лісі. Так, я не приховую від вас, що боявся: боявся, що заблуджусь, що потраплю під автобус, що зі мною що-небудь скоїться, що я загублений, що людське життя не варте і ламаного гроша, що людина — це збільшена в багато разів бактерія, міриади яких кишать на якій-небудь пліснявій картоплині, що мене мучать кошмари, що людство йде до жахливої загибелі, що людина безсильна, що я раптом заплачу і наді мною всі будуть сміятися: всі сім з половиною мільйонів чоловік! Можливо, коли-небудь я зрозумію, що саме мене з першого погляду так налякало і сповнило безмежним жахом; а втім, тепер я вже трошечки звик, я ходжу, бігаю, пересуваюся, їжджу, сплю на імперіалі автобуса або лечу під землю в ліфті і сідаю у вагон метро, як і всі, але тільки при одній умові: я не смію про це думати. Як тільки мені хочеться усвідомити, що відбувається навколо мене, мене знову охоплює болісне відчуття чогось примарного, лиховісного, потворного і катастрофічного, зовсім для мене незрозумілого. І мене огортає нестерпний сум.

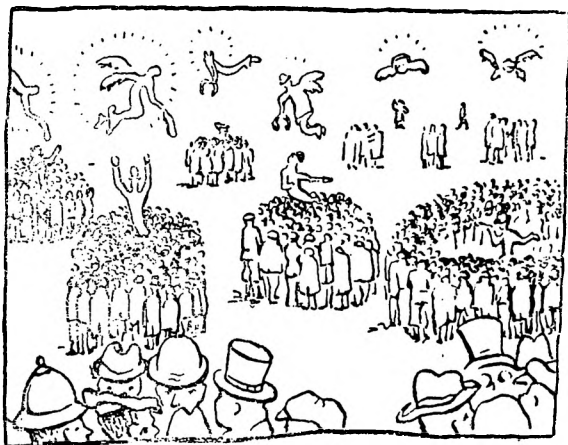
Іноді все це раптом зупиняється на півгодини, просто тому, що всього цього занадто багато. Де-небудь на Черінг-Кросс утворюється пробка, і низка машин стоїть від Банка аж до Бромптона, а ви поки що можете в своїй мишині роздумувати, який вигляд буде мати все це через двадцять років. До цього часу не вирішене питання, чи будуть ходити пішоходи по дахах, чи під землею, але ясно одне: по землі їм ходити не доведеться. В цьому і полягає одне з найчудовіших досягнень сучасної цивілізації. З усього того, що я бачу перед собою, я віддаю перевагу землі, як велетень Антей. Я намалював для вас картинку, але насправді все це має вигляд ще гірший, тому що вся ця штука шумить, як фабрика; і все ж англійці — спокійний народ; шофери не трублять, як божевільні, а люди зовсім не лаються.

Між іншим, я розгадав дещо: химерний крик на вулиці «о-ей-о» означає картоплю, «ой» — це олія, а «у-у» — сулія з чимось незрозумілим. А іноді на найожвавленішій вулиці з краю тротуару вишиковується капела і грає, сурмить, барабанить і збирає пенні; або перед са-

мими вікнами стоїть італійський тенор і співає арії з «Ріголетто», «Трубадура» чи пісню пекучого суму «Зачісувалась я», точнісінько як в Неаполі. Крім того, я зустрів чоловіка, який свистав; це було на Кромвель-род, і це був негр.

Хайд-парк

А коли я особливо засумував на англійській землі — це було в англійську неділю, отруєну нестерпною нудгою, — я вирушив по Оксфорд-стріт; мені просто хотілося піти на схід, щоб бути поближче до батьківщини, але я помилився, пішов прямо на захід і опинився біля Хайд-парку; це місце називається «Мармуровою аркою», бо там є мармурові ворота, які нікуди не ведуть; я, власне кажучи, так і не знаю, для чого вони там поставлені. Мені навіть жаль їх стало, і я пішов на них подивитися і побачив парк. Там були натовпи людей, і я помчав дізнатися, що трапилося. А коли я зрозумів, що тут робиться, я зразу повеселішав.

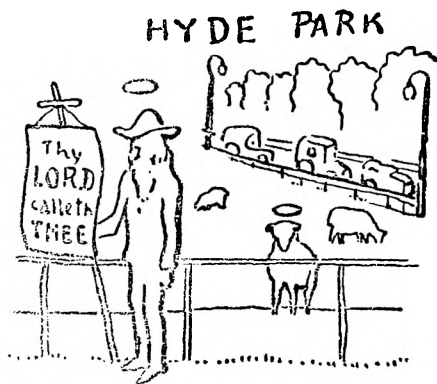
Хайд-парк займає величезний простір; бажаючі можуть принести з собою стілець або трибуну, або не приносити нічого і ораторствувати. В оратора зараз же знаходяться п'ять, двадцять або триста слухачів, йому від-

повідують, з ним сперечаються, кивають головами, а іноді співають разом з ним духовні або світські гімни. Іноді опонент прихилиє слухачів на свій бік і сам бере слово; іноді натовп набухає і ділиться на частки брнутькуванням, як найпростіші одноклітинні організми або колонії клітин. Деякі купки мають міцний постійний склад, інші не перестають дробитися і переливатися, ростуть, розбухають, множаться або розпадаються. У різних сект є щось подібне до дорожніх знаків і спеціальні переносні кафедри для проповідника, але більшість промовців стоїть просто на землі; вони смокчуть мокру цигарку і говорять про вегетаріанство, господа бога, виховання, про репарації або про спиритизм. Ніколи в житті я нічого подібного не бачив.

Тому що я, грішний, уже багато років не відвідував ніяких проповідей, то підійшов послухати. Із скромності я приєднався до невеличкої тихої купки; промову проголошував горбатий молодий чоловік з гарними очима, мабуть, польський єврей. З наступного я зрозумів, що тема його доповіді — всього-навсього шкільна справа. Тоді я перейшов до великого натовпу, де на трибуні гасала людина похилого віку в циліндрі. З'ясувалось, що це представник якоїсь Hyde Park Mission. Він так розмахував руками, що я налякався, як би він не перелетів через поручні. В іншій групі ораторствувала підстаркувата леді. Я зовсім не противник жіночої емансипації, але не може ж людина довго слухати жіночий голос; на громадському поприщі жінкам заважають їх органи (я маю на увазі органи мови). Коли виступає дама, мені здається, що я маленький хлопчик і мене лає моя матінка. Чого сердилась ця англійська леді в пенсне, я так і не зрозумів; знаю тільки, що вона кричала, щоб усі йшли додому. В наступній групі проповідував католик, перед ним стояло розп'яття. Я вперше в житті бачив, як проповідують істинну віру еретикам. Це було дуже красиво, і проповідь закінчилась співами. Я намагався підтягувати, але, на жаль, не знав мелодії. Декілька груп займались виключно співами. В середині однієї такої групи стояла миршава людина з диригентською паличкою і диригувала, а весь натовп співав дуже голосно і влад. Я хотів послухати мовчки, тому що я з іншого приходу, але мій сусід, джентльмен в циліндрі, став вимагати, щоб я теж взяв участь, і я голосно співав, про-

славляючи господа бога без слів і без мелодій. Якщо ми-мо проходить закохана пара — він виймає з рота сигару і співає, дівчина теж співає, співає старий лорд і парубійко з тростиною під пахвою, а підтоптаний чоловік в середині кола диригує граціозно, як у Великій Опері; нічого кращого досі я тут не бачив. Співав я ще з двома іншими сектами, слухав проповіді про соціалізм і повідомлення якогось Столичного Світського Товариства, зупинявся біля невеликих групок, які сперечалися. Один надзвичайно обдертий джентльмен наполягав на консервативних громадських принципах, але він говорив на такому жахливому кокні, що я зовсім не зрозумів його; йому суперечив еволюційний соціаліст, судячи з усього — видний банківський службовець. Інша група складалася всього з п'яти чоловік. Вона складалася з засмаглого індуса, якоїсь одноокої людини в зім'ятій кепці, товстого левантинського єврея і двох мовчазних чоловіків з люльками. Одноокий з жахливим песимізмом твердив, що «щось є інколи ніщо», тоді як індус відстоював радіснішу теорію, що «щось є завжди щось». Це він повторював разів з двадцять надзвичайно каліченою англійською мовою. Далі самотній дідок, що тримав у руці високий хрест з хоругвою, на якій було написано — «Господь твій закликає тебе». Він слабким хриплим голосом щось проповідував, але його ніхто не слухав. Я, блукаючий чужоземець, зупинився й став його слухачем. Потім я хотів піти геть, тому що стало смеркати, але мене зупинив якийсь нервовий суб'єкт і став говорити мені хто зна що. Я відповів йому, що я чужоземець, що я боюся

Лондона, але що я радий познайомитися з англійцями, що я бачив дещо на світі, але ніщо мені так не сподобалося, як оці оратори в Хайд-парку. Не встиг я все це сказати, як біля нас вже стояло чоловік десять мовчазних

слухачів. Я міг спробувати заснувати нову секту, але мені не спало на думку жодного досить беззаперечного догмата віри, та і по-англійськи я розмовляю погано, а тому я пішов собі.

В Хайд-парку паслися вівці за огорожею. І коли я на них подивився, одна, очевидно головна, зупинилась і почала мекати. Я послухав її овечу проповідь і, лише тоді, коли вона закінчила, пішов додому спокійний, з проясненою душею, наче після церковної відправи. Я міг би зробити звідси прекрасні висновки щодо демократії, англійського характеру, жадоби віри та іншого, але я охочіше відображаю факти в їх первісній красі.

В природознавчому музеї

— А ви були в Британському музеї?

— А бачили ви колекцію Уоллеса?

— А були ви вже в галереї Тета?

— А чи бачили ви мадам Тюссо?

— А чи оглядали ви Кенсінгтонський музей?

— А побували ви в Національній галереї?

Так, так, так, я був всюди. А тепер дозвольте мені присісти і поговорити про інше. Так що ж я хотів сказати? Ах, так. Чудова і велична природа, і я, невтомний паломник по картинних галереях і музеях витончених мистецтв, повинен признатися, що найбільше задоволення я одержав, оглядаючи черепашки і кришталі в Природознавчому музеї. Звичайно, чудові і мамонти, і пращури, а також риби, метелики, антилопи та інші лісові звірі, але черепашки кращі всього, бо вигляд у них такий, немов сам грайливий дух божий, в випадку захоплення своєю всемогутністю, створив їх для своїх розваг. Рожеві і пухлі, як дівочі губи, пурпурові, янтарні, перламутрові, чорні, білі, пістряві, важкі, мов ковадло, витончено-філігранні, як пудрениця королеви Маб, гладко обточені, вкриті борозенками, колючі, кругленькі, схожі на нирки, на губи, на очі, стріли, шоломи і ні на що на світі не схожі, вони просвічуються, переливаються барвами, як опали, ніжні, страшні, такі, що й важко описати. Так що ж я хотів сказати? Ах, так, коли я проходив потім повз скарби мистецтва, повз колекції меблів, зброї, одягу, килимів, різьби, фарфору, повз ви-

роби вичеканені, гравіровані, тиснені, ковані, мозаїчні, розмальовані, вкриті емаллю, розшиті і плетені, я весь час бачив, яка чудова і велична природа. Все це — ті ж черепашки, лише виникли вони з іншої божої примхи. Все це створив з себе голий м'якотілий слизнячок, тремтячий від творчого безумства. Яка прекрасна річ — японська натсуке або східна тканина! Якби мав я їх дома, чим би вони були для мене! Таємничим проявом духу людського, висловленого мовою чужою і чарівною. Але в цьому грандіозному страхітливому нагромадженні зникає індивідуальність художника, його творча рука, його історія, — залишається тільки нерозумна стихія, тваринна продуктивність, фантастичне багатство прекрасних чудових раковин, передчасно виловлених з океану. Так будьте ж в творчості своїй подібні до природи: створюйте чудові, дивовижні речі — гравіровані, точені, різнобарвні і прозорі. Чим більше, прекрасніше і чистіше ви будете творити, тим ближче будете ви до природи або, якщо хочете, до бога. Немає нічого величнішого за природу!

Але я повинен ще сказати про кристали, їх форми, закони, кольори. Є кристали величезні, як колони храма, ніжні, як плісень, гострі, наче колючки, прозорі, лазурні, зелені, як ніщо інше в світі, огняні, чорні; математично точні, досконалі, схожі на конструкції навіжених, прим-

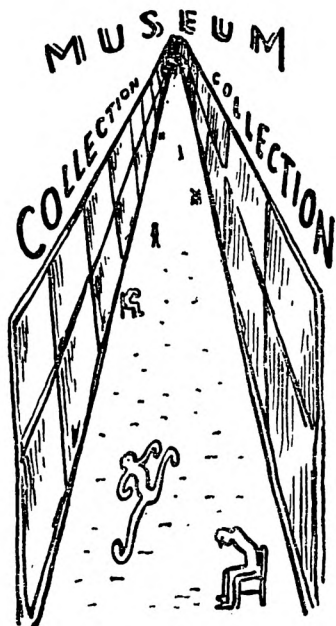
хливих вчених, або такі, що нагадують печінку, серце, величезні статеві органи або екскременти тварин. Є кристалічні печери, химерні пухирі мінеральної маси, є мінеральна закуска, бродіння, ріст, архітектура і інженерне мистецтво. Йй-богу, готична церква — не найскладніший із кристалів. І в людині криється сила кристалізації: Єгипет кристалізувався в пірамідах і обелісках, Греція — в колонах, Лондон — в кубах чорної грязюки. Як потайні математичні блискавиці, пронизують матерію незчисленні закони побудови і складу. Щоб бути в творчості рівним природі, треба бути точним математично і геометрично. Число і фантазія, закон і достаток — ось творчі, живі принципи природи; не сидіти під зеленим деревом, а створювати кристали і ідеї, ось що означає йти в ногу з природою; творити закони і форми, пронизувати матерію пекучими блискавками божественного розрахунку.

О, як бідна наша поезія на оригінальність, як мало в ній сміливості і точності!

Мандрівник продовжує вивчення музеїв

Світові скарбниці зібрала в своїх колекціях багата Англія. Сама вона не дуже відзначається творчим талантом, але вона привезла до себе фрізи Акрополя, єгипетських колосів з порфіру і граніту, кам'яні асирійські рельєфи, вузлувату скульптуру старого Юкатана, Будд, які вічно посміхаються, японську різьбу і лаки, кращі зразки мистецтва європейського континенту і пам'ятники культури колоніальних країн: коване залізо, тканини, скло, вази, книжкові палітурки, статуї і картини, емалі, мозаїчні секретери, сарацинські шаблі, і я не знаю, що іще мабуть, все, що має хоч яку-небудь ціну.

Я, звичайно, тепер повинен би добре розбиратися в різних стилях і культурах, повинен би поговорити про різні етапи в розвитку мистецтва, розкласифікувати і розподілити під рубриками весь матеріал, який виставлено тут на показ з метою повчання. А замість цього я розриваю свій одяг і з відчаєм запитую: найвища досконалість людська, де ти? Жахливо те, що вона скрізь; то ж це страшно — відкрити досконалість ще в ранню пору існу-

вання людини, відкрити її в створенні першого кам'яного наконечника, в малюнках бушменів, в Китаї, на Фіджі, в древній Ніневії, скрізь, де людина залишила пам'ятники своєї творчості. Я бачив стільки предметів, що міг би вибрати найдосконаліший. Ну, то я скажу вам, що не знаю, яка людина найдосконаліша, найвища, найпривабливіша — та, яка створила першу урну для праху небіжчика, або та, яка оздоблює знамениту портландську вазу. Не знаю, що досконаліше — бути печерною людиною чи британцем з Вест-Енда; не знаю, що вище і божественніше — писати на полотні портрет королеви Вікторії чи малювати пінгіна пальцем у повітрі, як роблять туземці Вогненної Землі. Якщо ви шукаєте в лондонських колекціях різьбу по слонівій кості або вишивку на кисеті для тютюну, ви їх знайдете, якщо ви шукаєте досконалість людської творчості, ви знайдете її в індійському музеї, в Вавілонській галереї, в Дом'ї, Тернері, Ватто, в елінських мармурах. Але, вийшовши з цього зборища всіх скарбів світу, ви можете годинами їздити повз них в автобусах, від Ілінга до

Істхема і від Клепхема до Бетнал-Гріна, і ваше око не знайде, на чому ж зупинитися, щоб обрадуватись красі і розквіту людської творчості. Мистецтво — це те, що заховано у вітринах музеїв і картинних галерей або в палацах багачів. Ну, тоді нічого й бігати по вулицях, нічого підморгувати красивим віконним карнизам, нічого стояти на розі, наче пам'ятник, немає потреби заводити розмови, інтимні чи навіть глибокодумні. А втім, не знаю, може бути, що це протестантизм так висушив мистецтво цієї країни.

Мандрівник оглядає тварин і знаменитих людей

Я осоромився б, коли б не побував в Зоо і в Кью-Гарденс, адже треба знати про все. Ось я і дивився, як купаються слони і як пантери гріють в промінні передвечірнього сонця своє черево, надивився на страшну морду бегемота, схожу на величезні м'ясисті легені, дивувався жирафами, які ніжно посміхаються і манірничують, мов старі панночки, бачив, як спить лев, як паруються мавпи і як оранг-утанг одягає на свою голову корзину, мов людина капелюх. Індійський павич розгорнув переді мною хвіст і вертівся, з викликом загрибаючи кігтями землю, риби в акваріумі виблискували веселковими фарбами, а носоріг застряг у широчезній шкірі, пошитій, здавалось, не на нього, а на якусь тварину більшого розміру. А втім, досить і перерахованого, мені особисто оглядати більше нічого не хотілось.

Нещодавно я не зумів намалювати оленя з пам'яті і помчав в Річмонд-парк, де їх пасуться цілі череди. Вони підходять до людей без ніякого страху, а все ж віддають перевагу вегетаріанцям. Хоч «зафіксувати» оленя — справа нелегка, мені все ж таки пощастило намалювати ціле

оленяче стадо. За ними в траві паслася пара закоханих, я не малював їх — адже вони займалися тим самим, що й наші закохані, тільки не так відверто.

Обливався я потом в теплицях Кью між пальмами, ліанами і всім, що буйно зростає на родючій землі. Подивився я на солдата в червоному балахоні і величезній смушевій шапці, який ходить перед Тоуером і при кожному повороті кумедно тупає, як іноді собаки, коли гребуть задніми лапами по піску. Не знаю, до якої історичної події можна віднести цей своєрідний звичай. Був у Madame Tussaud. Madame Tussaud — це музей знаменитих людей, тобто їх воскових зображень. Є там королівська сім'я, а також король Альфонс, трохи зіпсований міллю, міністерство Макдональда, французький президент, Діккенс і Кіплінг, маршали, мадемуазель Ланглен, найвідоміші злочинці останнього століття і особисті речі Наполеона — його панчохи, пасок і капелюх; на видному місці виставлені імператори Вільгельм і Франц-Йосиф, який, незважаючи на похилий вік, має ще молодечий вигляд. Я зупинився біля потертої фігури людини в циліндрі, яка стояла збоку, і почав шукати в каталозі, хто ж це такий? Раптом ця сама людина в циліндрі заворушилася й пішла геть. Як це було страшно! А щойно дві панночки шукали в каталозі пояснення, кого представляє моя фігура. У Madame Tussaud я зробив одне відкриття, трохи неприємне для мене: або я нічогосінько не розумію в людських фізіономіях, або людські обличчя брешуть. Так, наприклад, мені зразу кинувся в очі пан з козлиною борідкою, що сидів під номером 12; в каталозі я знайшов: «12. Томас Нейл Крим, страчений в 1892 році. Отруїв стрихніном Матільду Кlover. Був обвинувачений також у вбивстві ще трьох жінок». Так, дійсно, обличчя у нього дуже підозріле. Номер 13, Франц Мюллер, зарізав пана Бриггса в поїзді, хм! Номер 20, вибритий пан, що має майже страждальницький вигляд: Артур Девере, страчений в 1905 році, він же названий «чемоданним вбивцею» за те, що ховав трупи своїх жертв в чемодани. Жахливо! Номер 21, ні, такий шановний священик не може бути «паншою Дейер, ридінгською вбивцею малят». Тут я запримітив, що я переплутав сторінки каталогу і змушений виправити свої враження: пан під номером 12 — це просто Бер-

пард Шоу, номер 13 — Луї Блеріо, а номер 20 — Гульельмо Марконі.

Ось і роби висновок після цього про людей по їх обличчях!

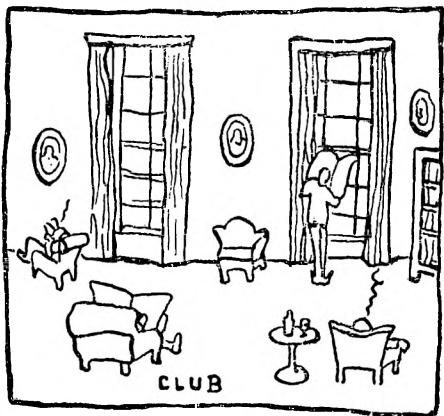
Клуби

Як би скромніше про це сказати! Ну, так ось, я незаслужено удостоївся честі потрапити в деякі найнедоступніші лондонські клуби, що не з кожним мандрівником трапляється. Я спробую описати все, що там побачив. Назву самого клубу я забув і не знаю, на якій же вулиці він є. Мене вели по якомусь середньовічному провулку, потім наліво й направо і ще кудись, доки ми не підійшли до будинку з темними вікнами; всередині було, як у хліві, і звідти йшов хід до підвалу, де й розташувався самий клуб. Там були боксери, літератори, красиві дівчата, стояли дубові столи на долівці. Приміщення з долоню завбільшки, трущоба фантастично жахлива. Я чекав, що мене там приб'ють, а мені подали їжу на глиняних тарілках і ставились до мене мило і привітно. Відвіз мене звідти чемпіон Південної Африки з бігу і стрибків, і я до цього часу пам'ятаю гарненьку дівчину, яка вчилась там у мене чеській мові.

Інший клуб — славнозвісний, старовинний, надзвичайно шановний, його відвідували Діккенс, Герберт Спенсер і багато інших, яких перелічив мені тамтешній метрдотель, мажордом або швейцар (не знаю ким він там був); він, мабуть, всіх їх читав, тому що здавався дуже добре вихованим і солідним, немов якийсь архіваріус. Він водив мене по всьому славнозвісному будинку, показав бібліотеку, читальню, старовинні гравюри, теплі вбиральні, ванни, якісь історичні крісла, зали, де джентльмени курять, де джентльмени пишуть і курять, а також зали, де джентльмени курять і читають. Скрізь пахне славою і шкіряними кріслами. О, коли б у нас були такі старі шкіряні крісла, то були б у нас і традиції. Тож подумайте, яка була б історична спадкоємність, якби Фр. Гетц міг сидіти в кріслі Закрейса, Шрамак, в кріслі Шміловського і професор Радль (скажіть йому про це) — в кріслі небіжчика Гаталла! В основі наших традицій не-

має таких старих і таких безумовно зручних крісел, а оскільки сидіти нема на чому, традиції повисають у повітрі. Я думав про це, коли всім поглибше в одне з цих історичних крісел; мені було трохи історично, але в усякому разі, дуже зручно, я розглядав видатних людей, частина яких висіла на стіні, а інші сиділи в м'яких кріслах і читали «Punch» або «Who is who». Всі мовчали, що теж сприяє справжній респектабельності. І в нас треба було б теж завести такі місця, де всі мовчать. Ось дідок на двох милицях плентається через залу, і ніхто ехидно не скаже йому, що у нього прекрасний вигляд; інший зарився в газети (обличчя його я не бачу) і зовсім не відчуває гострої потреби поговорити з кимось про політику. Людина з континенту надає собі солідності тим,

що розмовляє, а англієць тим, що мовчить. Мені здавалося, що всі, хто був у клубі — члени Королівської академії або знамениті покійники, або колишні міністри, тому що всі присутні мовчали; ніхто не звернув на мене уваги, коли я ввійшов і коли я вийшов, я хотів тримати

себе так, як вони, але я не знав, що робити з очима: коли я мовчу, то обов'язково роздивляюся навколо, а якщо не роздивляюся, то думаю про дивні або смішні речі; і я вголос засміявся. Ніхто навіть не оглянувся, і це було для мене відкриттям. Я зрозумів, що тут люди правлять якийсь обряд, що супроводжується курінням люльки, перегортанням листів «Who is who» і основне — мовчанням. Це не мовчання самотньої людини, не мовчання філософа-піфагорійця, не мовчання перед богом, не мовчання смерті, не німа мрійність, — це зовсім особливе, вишукане мовчання громадського характеру, мовчання джентльмена серед джентльменів.

Побував я також і в інших клубах. В Лондоні їх сотні; всі вони мають різну масть і різну мету, але кращі

з них розташовані на Пікаділлі або по сусідству. І скрізь — старі шкіряні крісла, обряд мовчання, бездоганні кельнери і заборона щодо жінок. Самі розумієте, все це надзвичайно цінне. Крім того, існують будівлі в класичному стилі, збудовані з каміння, чорного від сажі і білого, коли йде дощ, там є хороший стіл, величезні зали, тиша, традиції, гаряча і холодна вода, портрети, більярди і багато інших речей, вартих уваги. Існують також політичні клуби, клуби жіночі й нічні, але я там не був.

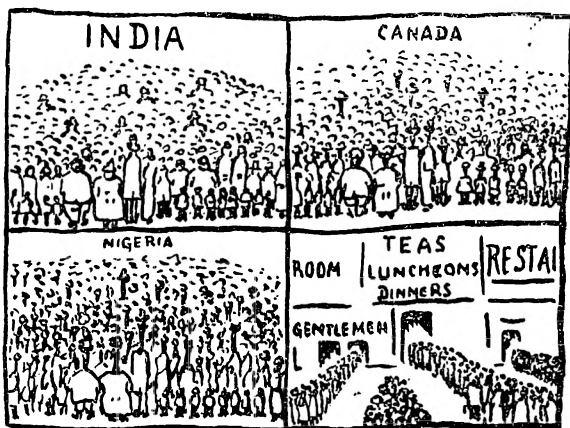
Тут були б доречними міркування про громадське життя Англії, про чоловіче чернецтво, прекрасну кухню, старовинні портрети, англійську розсудливість і деякі інші питання, що тісно пов'язані з цими, але я, як людина мандрівна, повинен невтомно крокувати далі в пошуках нових вражень.

Величезний ярмарок зразків або British Empire Exhibition

I.

Якщо ви бажаєте, щоб я вам зразу розповів, чого найбільше на виставці в Уемблі, то я рішуче скажу: людей і шкільних екскурсій. Я прибічник росту народонаселення, дітонародження, дітей, шкіл і наочного навчання, але ж я повинен признатися, що мені тут інколи хотілося мати кулемет, щоб пробити собі дорогу через очманіле стадо хлопчаків, з круглими шапочками на острижених головах, які штовхаються, тупцюють, або через ланцюжок

дівчаток, що взялися за руки, щоб не загубитися. Іноді мені вдавалося, ціною неймовірних зусиль, потрапити до стенда, де продавалися новозеландські яблука або красувалися рисові волоти з Австралії, або більярд, зроблений на Бермудських островах; мені навіть пощастило побачити статую принца Уельського, зроблену з канадського масла, і мене взяла досада, що більшість лондонських пам'ятників зроблені не з масла. І тут потік людей знову відтиснув мене, і я присвятив себе спогляданню шиї товстого джентльмена і вух старої дами, які опинилися переді мною. А втім, я не заперечую — скільки людей товпилось би у відділі австралійських холодильників, якби там були виставлені рум'яні шиї товстих джентльменів, або в глиняному палаці Нігерії, якби там стояли кошики з висуненими вухами старих дам.

Мене охоплює бажання видати ілюстрованого путівника по виставці в Уемблі. Як барвистіше відобразити цей рік комерційного достатку? Виставка повнісінька вівцями, сухими сливами, м'якими кріслами, зробленими на Фіджі, горами індійської смоли або олов'яної руди, гірляндами баранячих окороків, сухої копри, схожої на величезні курячі яйця, консервними пірамідами, резиновими козирками, старовинними англійськими меблями з південно-африканських фабрик, сірійським ізіомом, пирожниками і сиром. А новозеландська картопля, гонконгські солодоші, малайська олія, австралійські парфуми, модель

якихось олов'яних рудників, грамофони з Ямайки і цілий гірський хребет коров'ячого масла з Канади! Як бачите, це справжня подорож навколо світу. На такій величезній ярмарці мені ще не доводилось бувати.

Красивий Палац механіки. І найпрекрасніші твори британського образотворчого мистецтва — це локомотиви, пароплави, котли, турбіни, трансформатори, якісь чудні машини з двома важелями попереду, які можуть крутитися в різні боки, які трясуться й стукотять. Ці чудовиська набагато фантастичніші й елегантніші, ніж праяшури в Природознавчому музеї. Не знаю, як ці машини називаються і для чого вони служать, але вони красиві, і часом звичайна нарізка гайки (так фунтів з сотню вагою) — вершина формальної досконалості. Деякі машини червоні, як перець, інші сірі, деякі блищать міддю, а інші чорні, пишні, як надмогильники. І дивно, що вік, який придумав два стовпці і сім східців перед кожним будинком, в металі знайшов невичерпну поетичну оригінальність і красу форм та функцій. А тепер уявіть собі, що все це нагромаджується на площі, яка незрівняно ширша за Вацлавську, що тут зібрано більше, ніж в колекціях Ватикану й Уффіці разом взятих, що все це в значній більшості крутиться, шипить, шелестить змасленими підшипниками, клацає сталевими щелепами, потіє маслом і блищить міддю! Це міф віку металу. Сучасна цивілізація досягла досконалості лише в одному — в механіці. Машини прекрасні, бездоганні, але життя, яке служить їм або якому служать вони, зовсім не прекрасне, не блискуче, воно не найдосконаліше і не найкрасивіше; звичайно, справа механіки теж не досконала, але вона, Механіка, подібна до бога. І до вашого відома, я знайшов в Палаці промисловості модель речі, яка існує насправді. Це вогнетривка шафа, яка крутиться, це блискуча броньована куля, яка повільно, але безупинно крутиться на чорному олтарі. Чудово і трохи моторошно.

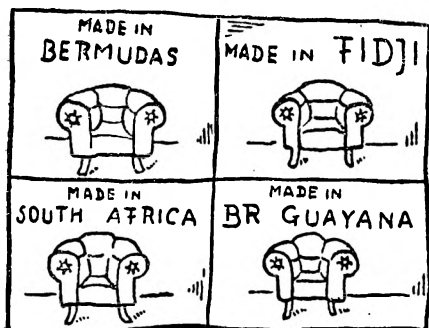
О, понеси мене додому, «Літучий шотландець», блискучий стоп'ятидесятитонний локомотив, перенеси мене через море, білий, сяючий вогнями пароплав, і я сяду там на тверду межу, що поросла чебрецем, я заплюшу очі, тому що я сільська корова, і мене стурбувало те, що я бачив. Ця досконалість матерії, з якої не впливає досконалість людини, це блискуче зняття тяжкого і неспо-

кутного життя мене бентежить. Який вигляд мав би поруч з тобою, о «Летючий шотландець», той жебрак, який продав мені сьогодні сірники? Він був сліпий і з'їдений коростою; він був поганий і дуже пошкоджений механізм: це була всього лише людина.

II.

Виставка в Уемблі показує, крім машин, ще два дива: сировину і вироби з неї. Сировина, звичайно, красивіша й цікавіша. Злитки чистого олова — дещо більш досконаліше, ніж гравірований олов'яний посуд; оранжеві або попелясто-сірі колоди десь із Гвіани або Саравака значно привабливіші від готових більярдів, а прозорий сік сирого каучуку з Цейлона або з Малайї, власне кажучи, значно красивіший і таємничіший від резинової доріжки або резинового біфштексу; я вже не кажу про всякі африканські злаки, про горіхи, ягоди, насіння, зерно, плоди, кісточки, водорослі, колосся, макові голівки, цибулини, стрючки, стебла й волокна, коріння й листя, про яких лише бог знає, звідки вони походять. Це сушина, олійні й грав'янисті предмети всіх кольорів, смаків і запахів; як вони називаються (здебільшого дуже красиво), я не пам'ятаю, а призначення їх для мене теж загадкове; я підозрюю, що з них виходять продукти, якими користуються для змазування машин, для підробки муки або присмачування сумнівних пирожних в величезних лайонсовських обжиралівках. З моренних, строкатих, темнокоричневих, бурих, міцних, як метал, дерев'яних колод виробляються старовинні англійські меблі, але зовсім не негритянські ідоли, храми або трони чорношкірих чи коричневих королів. Хіба що сплетені з очерету кошики або мішки, в яких було звезено сюди все це торгове багатство Британської імперії, дають деяке поняття про негритянське або малайське ремесло, що вписало дещо від себе оригінальним і красивим технічним почерком. Решта — європейська продукція. А втім, щоб не збрехати: не зовсім все. Існує кілька загальноновизнаних екзотичних предметів, які дуже подобаються європейцям, наприклад, Будди, що масово виробляються в Індії, китайські віяла, кашмірські шалі або дамаські шаблі. І ось виробляються оптом сидячі Сак'я-Муні, анілінові лаки, експортний ки-

тайський фарфор, слони з слонової кістки і чорнильниці з гадючої шкіри, різні миски, перламутрові дрібнички та різні предмети з порукою за екзотичне походження. Народного туземного мистецтва більше не існує; негр в Беніні вирізує фігурки з слонової кістки, наче він закінчив Мюнхенську Академію, а дайте йому шматок дерева, і він виріже з нього крісло для клубу.

Ну, то він, очевидно, вже не дикун, він став — ким же саме? — Так, він став робітником цивілізованого підприємства.

В Британській імперії — чотириста мільйонів кольорових людей, а на виставці Британської імперії вони представлені лише кількома рекламними маріонетками, незначною

кількістю жовтих або коричневих торгівців і деякими пам'ятниками старовини, які опинилися тут за дядька курйозу, для звеселення публіки. Я не знаю, що це означає: страшний занепад культури кольорових народів або страшне мовчання чотирьохсот мільйонів людей; я не знаю, що, нарешті, страшніше. Виставка Британської імперії велетенська за своїм розміром і за багатством. Тут ви знайдете всяку всячину аж до чучел лева і здохлих ему; лише одного тут нема — душі чотирьохсот мільйонів людей. Це виставка англійської торгівлі. Це в попередньому розрізі тонкий шар тих європейських інтересів, які заволокли весь світ, не дуже думаючи про те, що робиться внизу. На виставці в Уемблі можна бачити, що роблять для Європи чотириста мільйонів чоловік, і частково те, що Європа робить для них, але нема того, що вони роблять самі для себе. Багато з цього не представлено в британському музеї — у величезній колоніальній імперії немає навіть справжнього етнографічного музею...

Та геть погані думки! Хай людський потік підштовхує і несе мене від новозеландських яблук до гвінейських ко-

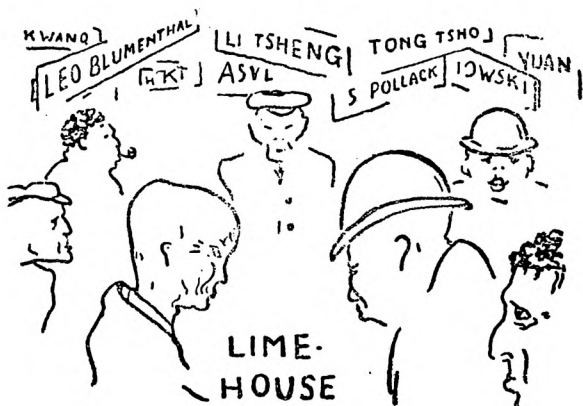
косів, від сінгапурського олова до південно-африканського золота, хай проходять переді мною простори і по-яси земної кулі, надра гір і земні плоди, спогади про тварин і людей, все, з чого кінець кінцем пресуються товсті пачки фунтів стерлінгів: Тут все, що можна перетворити в гроші, все, що можна купити і продати: від жмені зерна до салон-вагона, від шматка вугілля до манто з голубих песців. Душа моя, що саме з цих багатств земних хотілося б тобі? Власне кажучи, нічого, нічого; ти хотіла б стати знову маленькою і знов опинитися в крамничці старого Проузи в Упиці, витріщати оченята на чорний пряник, перець, імбір, ваніль і лавровий лист і знову думати, що це і є всі скарби світу, всі пахощі Аравії, всі прянощі далеких країн. Ти хотіла б дивуватися, чхати, а потім бігти додому і читати романи Жюль Верна про чудові, далекі, прекрасні краї.

Во ти, дурна душа, уявляла собі все це по-іншому.

Іст-Енд

Він починається недалеко від центру світу, за Англійським банком, Біржею і джунглями інших банків і міняльних контор. Цей Золотий берег омивають чорні хвилі Східного Лондона. «Не ходіть туди без провідника, — радили мені туземці з Вест-Енда, — і не беріть з собою багато грошей». Ну, так це явно перебільшено. На мій погляд, Пікаділлі або Фліт-стріт більш дика країна, ніж Собачий острів чи пресловутий Лаймхауз з Китайським кварталом або цілий Поплар з євреями, матросами і жебраком Ротерхітом по другий бік річки. Нічого зі мною не трапалося, я щасливо повернувся звідти, лише дуже пригнічений, хоч і витримав в свій час поліцейську облаву в Коширжі і в портових притонах Марселя і Палермо. Так, дуже непривабливі вулиці з брудними будинками, з безліччю дітей на бруці, з химерними посталями китайців, які блукають, мов тіні, по крамницях, ще більше химерних, з п'яними матросами, благодійними нічліжками, з підлітками в синцях і з огидним запахом ганчір'я. Але я бачив місця набагато гірші, кричущу нужду, брудну, мерзенну, як болячка, невимовний сморід і вертепи, страшніші за вовче лігво. Але це не те, зовсім не

те. В Східному Лондоні не так страшне те, що можна бачити і нюхати, як те, що всього цього так незмірно і невимовно багато. В інших місцях потворна злиденність існує, як помийна яма в брудному завулку між двома будинками, як нарив або огидні покидьки, а тут на протязі довгих миль тягнуться ряди закурених будівель, безрадісні вулиці, єврейські крамнички, численні діти кабака, християнські нічліжки. Миля за милею від Пекхема до Хекін, від Вульворта до Баркінга — Бермондсей, Ротерхіт, Поплар, Бромлі, Степні-Боу і Бетнал-Грін — все це квартали, переповнені робітниками, євреями, конні, портовими вантажниками, людьми, які вже дійшли до останнього щабля злиднів, всі квартали однаково невідрозні, прокурені, голі, нескінченні, перерізані брудними лініями гуркітливого транспорту і всі однаково безвідраді. І на півдні, і на північному заході, і на північному сході все таке ж: миля за милею прокурені будівлі, де ціла вулиця — лише витягнутий в нескінченну горизонтальну лінію прибутковий будинок, фабрики, газосховища, залізничні колії, склади товарів, склади людей, без кінця, без надії. Це безумовно найбрудніші квартали і найбідніші вулиці на світі, і злидні тут досягають найвишого рівня, хоч навіть найбідніший жебрак тут не ходить в ганчір'ї. Боже мій, люди, мільйони людей Лондона жи-

вуть в переважній більшості в коротких, одноманітних, безрадісних завулках, які вигинаються на плані Лондона, як черв'яки в гігантському трупі.

І саме в цьому полягає трагедія Іст-Енда: всього цього занадто багато, і змінити все це неможливо. Сам диявол-спокусник не наважиться тут сказати: «Якщо хочеш, зруйную це місто і за три дні поставлю нове, яке буде кращим за це, не таке закурене, не таке механізоване, нелюдяне і порожне». Якби він сказав так, то я, здається, впав би перед ним на коліна. Я ходив по вулицях, назви яких нагадують Ямайку, Кантон, Індію, Бейпін; всі вони однакові, в усіх вікнах однакові фіранки, це могло б здатися доброзвичайною оздобою, коли б не те, що таких жител п'ятсот тисяч. В такій потрясаючій кількості вони втрачають ознаку людської оселі і набирають вигляду геологічного нашарування; чи то це чорна лава, вивержена фабриками, чи то це намул комерції, яка плаває там, по Темзі, на білих пароплавах, чи то це нашарувались сажка і порох. Підіть помилуйтесь, які красиві будинки набудували на Оксфорд-стріт, Ріджент-стріт або на Стренді для товарів, для речей, зроблених руками людини; бо речі, зроблені людиною, мають певну ціну. Небагато коштувала б сорочка, коли б вона продавалась в таких нудних і голих стінах, а чому ж не можна жити тут людині, тож вона може тут спати, їсти бридку їжу і плодити дітей.

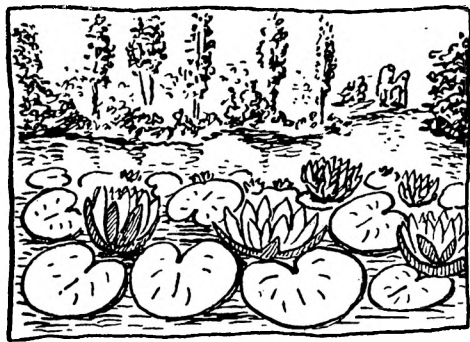
Можливо, хтось інший, більш досвідчений, провів би вас в місця більш мальовничі, де сміття і бруд романтичні, а злиденність оригінальна, але я заблудився серед вулиць, яких не перелічити, і не можу відшукати виходу звідти. Та чи взагалі відомо, куди ведуть ці численні чорні вулиці?

Country (Село)

Отже, на поїзд, і їхати будь-куди, наспівуючи нишком під вистук коліс: «Геть звідси, геть звідси». І ось проносяться вулиці Незліченного Числа, барабани газосховищ, залізничні стрілки, фабрики, заводи, кладовища; ось в безкраї ряди будівель вклинюються смуги зелені; бачиш останню трамвайну зупинку, тихе передмістя, зелену траву і перших овець, що нахилилися до землі в довічному обряді поїдання харчів. Ще півгодини, і ти вже за околицями найбільшого міста в світі; виходиш

на якійсь маленькій станції, де тебе зустрічають гостинні люди, — і ось ти в англійському Country.

Де відшукати поетичні слова, щоб передати тиху, зелену чарівність англійського села? Я побував у долинах Серрея і на горбах Ессекса, я ходив по дорогах між живими загорожами, справжніми живими загорожами, які роблять з Англії справжню Англію, бо вони обмежують, але не пригнічують. Напіввідчинена хвіртка веде до столітньої алеї парку, ще глухішого, ніж ліс, а трошки далі стоїть гарненький будиночок з високими димарями, між деревами видніється дзвіниця церкви, луки з чередими корів, табунами коней, які дивляться на вас гарними, спокійними очима; чистенька стежечка, наче прометена, оксамитовий ставок з водяними ліліями, парки, замки, га-

зони і знову газони, жодного поля, нічого, що нагадувало б про виснажливу людську працю; рай, де сам господь бог створив асфальтовані і посипані піском доріжки, насадив віковічні дерева і сплів з плюща покривала для гарних будиночків.

Мій дядько, чеський селянин, мимоволі похитав би головою, побачивши череду червоних і чорних корів на найпрекрасніших в світі луках і сказав би: «Ех, як шкода, скільки гною пропадає! — і додав би: — Чому б не посадити тут цукрові буряки, а ось тут, люди добрі, яка пшениця вродила б,

а тут — картопля, а замість цього чагарнику я посадив би черешню, а ось там — люцерну, а далі — овес, а ось на тій ділянці — жито або ріпу; тут

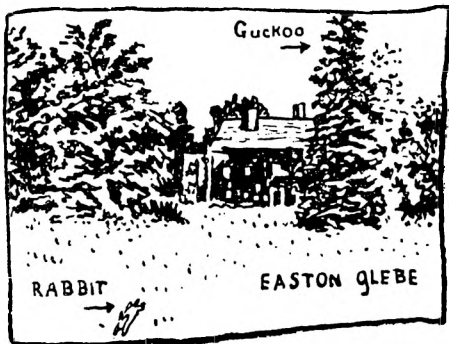
такий чорнозем скрізь, хоч на хліб намашуй, а його

під пасовиська пустили!» Так ось бачите, дядьку, на все це не варто витрачати сили: знайте, що пшеницю везуть сюди з Австралії, цукор з Індії, картоплю з Африки або ще звідкись; і селян тут уже нема, і все тут тільки сад. «Бач як, — заперечив би він, — а в нас мені більше подобається: хай хоч ріпа виросте, та людина роботу бачить. А тут же ніхто й не дивиться за цими коровами й овечками; та їх і вкрасти нікому! Слово честі, хлопче, тут і людини не побачиш; хіба що он там хтось їде на велосипеді, а там хтось на смердючому авто мчить; ох, хлопче, і як же так, тут ніхто нічого не робить?»

З величезним зусиллям мені вдалося б викласти дядькові економічну систему Англії, тому що надто свербіли б у нього руки за важким лемешем. А Англійське село існує не для праці, а для насолоди зору. Скрізь зелено, як в парку, природа незаймана, як в раю. І я блукав по зеленій стежці в Серреї під дощем, серед кущів квітучої жовтої акації і рожевого вересу, що ріс впереміж з яснозеленою папороттю; і не було там нічого, крім неба і горбів, тому що будиночки з людьми заховались серед дерев. І тільки привітна хмаринка диму сповіщала, що готується обід. Я згадую про тебе, добрий старий будинок з дерев'яною стелею і величезним каміном, в якому може вміститися змоклий до ниточки подорожній, згадую дубовий стіл і добре гільфордське пиво в глиняних кухлях, і бесіду з веселими людьми за копченою свининою і шматком сиру. Ще раз дякую вам і — мені час далі.

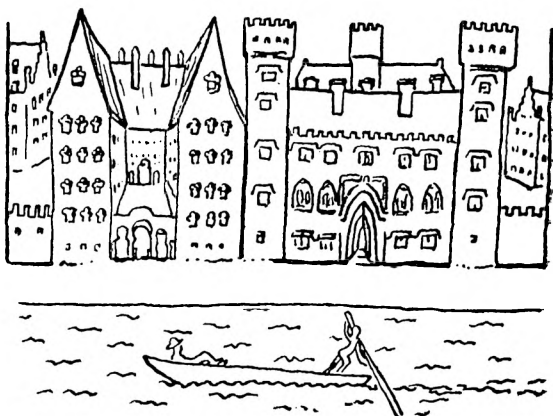
Я блукав, як дух, по луках в Ессексі, перелазив через загорожу в поміщицький парк і бачив водяні лілії на чорному болоті, танцював в коморі танець, про який не мав поняття, видирався на церковні дзвіниці і разів з двадцять на протязі дня дивувався гармонії і досконалості життя, яким живе англієць в своєму домі. Англійський дім — це теніс, гаряча вода, гонг, який закликає до обіду, книги, зручно розташовані, освячені століттями, газони, безтурботні діти і патріархальні батьки; гостинність і форми чемності, зручні, як жупан, коротше кажучи, англійський дім — це англійський дім, і я намалював його разом з зозулею і кроликом; всередині живе і пише один з найрозумніших людей в цьому світі, а зовні

кує зозуля тридцять разів підряд. І на цьому я закінчую казку про найпрекрасніші предмети в Англії.

Кембрідж і Оксфорд

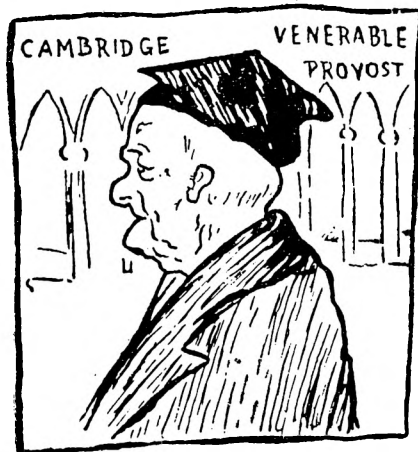
За першим враженням це провінціальне містечко, раптом, боже мій, що це за старовинний замок? Це студентський коледж з трьома дворами, власною каплицею, королівським залом, де обідають студенти, з парком, стадіоном і не знаю ще з чим. Є й інший коледж, ще більший, з чотирма дворами, з парком за річку, власним собором, величезною середньовічною трапезною; п'я-

тисотрічними балками, з галереєю старовинних портретів, з ще старовиннішими традиціями і видатнішими іменами.

Третій коледж — найстаріший, четвертий прославився науковими відкриттями, п'ятий — спортивними рекордами, шостий — найкрасивішою каплицею, сьомий — вже не знаю чим, і тому що їх не менше п'ятнадцяти, я їх всіх переплутав. Бачу лише прямокутний замок, схожий на фортецю, величезні двори, де бігають в чорних мантиях і чоотирикутних беретах з китичками студенти. У кожного з них дві або три окремих кімнати в замкових будівлях; бачу середньовічну каплицю, випотрошену протестантизмом, актові зали з естрадою для викладачів і аспірантів і потемнілі портрети поважних графів, державних діячів і поетів, які тут вчилися; бачу прославлені backs, тобто задні фасади коледжів над річкою Кем, через яку перекинуті місточки в столітні парки; переправляюся через привітну річку і думаю про наших студентів, про їх порожні шлунки і про чоботи, стерті біганиною по лекціях. Вклоняюся тобі низько, Кембрідж, тому що я удостоївся тут честі пообідати на естраді серед вчених викладачів в такому величезному і такому старовинному залі, що мені здавалось, ніби я бачу сон. Привіт тобі, Кембрідже, за приємність поїсти з глиняних горшків в «Півмісяці» разом з викладачами, студентами і іншою молоддю; мені було хороше серед них.

І бачив я ще газони, на які можуть ступати тільки викладачі, але ні в якому разі студенти, і сходи, на яких можуть грати в м'яч тільки ті, хто закінчив університет, але не студенти; бачив професорів у кролячих мантиях і в червоних, як лангуст, плащах; бачив, як ті, що одержали диплом, ставали на коліна і цілували руку віце-

канцлеру; з усіх цих чудес мені пощастило намалювати тільки одного шановного ректора коледжу, який почаствував мене скляночкою шеррі, яке було ровесником принаймні Пітту Старшому.

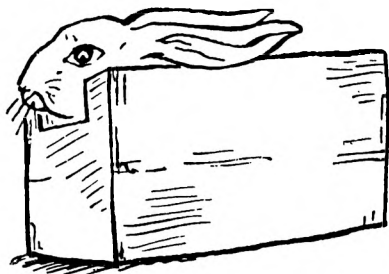
Потім уже з пам'яті я намалював кембріджські коледжі, як вони мені снилися кілька разів, а насправді вони ще більші і кращі.

Іноді мені сниться також кембріджський кролик. Йому дали вдихнути якийсь газ і хотіли довідатись, що скаже на це його кроляча селезінка. Я бачив, як він помирав, важко дихаючи, витріщивши очі. Тепер мені моторошно ночами; упокой, боже, його вухасту душу.

Що мені сказати поганого про Оксфорд? Я не можу

похвалити Оксфорд, якщо хвалю Кембрідж, і моя дружба з Кембріджем зобов'язує мене метати грим і блискавку на гордий Оксфорд. А мені там як на зло сподобалось — коледжі там ще більші і, мабуть, ще старіші, там мальовничі тихі парки, галереї з портретами не менш

видатних предків, актові зали, пам'ятники і поважні педделі. Але вся ця пишність і традиції існують не для кожного, — очевидно, коледжі мають на меті виховувати не вчених фахівців, а джентльменів. Уявіть собі.

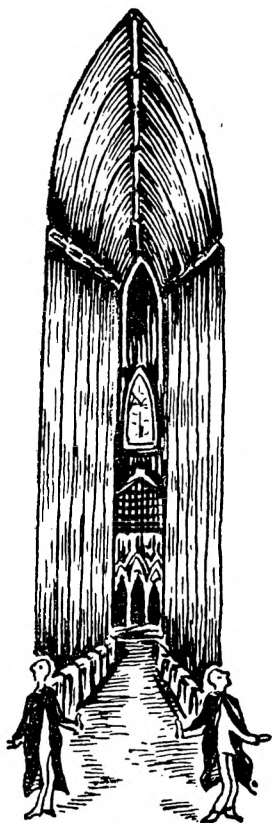

Oxford

що наші студенти обідають принаймні в Вальдштейнівському залі, їдять на важкому старому сріблі, що їх обслуговують ліврейні лакеї, а до екзаменів їх підготовляють домашні професори в аудиторіях, обставлених різними кріслами і кушетками, увявіть собі... А втім, ні, мої дорогі, краще не треба!

Мандрівник оглядає собори

Міста з соборами — це маленькі містечка з величезними соборами, де без кінця правляться довгі богослужіння, причому церковний сторож підходить до туриста і радить не видивлятися на стелю і колони, а сісти на лаву і слухати, що співає хор. Такий звичай у сторожів в Елі, Лінкольні, Йорку, Дергемі. Що діється в інших місцях — я не знаю, бо я більше ніде не був. Я прослухав неймовірну безліч літаній, псалмів, гімнів і пісень, причому помітив, що в англійських соборах перекриття в більшості дерев'яне, внаслідок чого в англійській церковній архітектурі не розвинулась опорна система континентальної готики, і вертикальні устої мають вигляд складених труб. А також переконався, що протестантські церковні сторожі черстві душею, навіть гірше католицьких. Але вони теж не перестають мріяти про чайові, як і сторожі італійські, тільки, як джентльмени — вони повинні одержувати на чай значно більше; і, нарешті, я побачив, що реформація, яка позбавала голови статуям і вигнала з церковних стін ікони та інші язичні ідоли, вчинила по-свинячому. Через це англійські собори голі і

химерні, наче нежилі будинки. А ще обурливіше те, що закриті хори для священника, прислужниць і шановних прихожан розташовані посеред головного нефу, інші ж смертні сидять внизу і нічого не бачать, крім прикрашених різьбою стін хорів і задньої стіни органа. Таким чином, головний неф дуже спотворений, розрізаний навпіл. Нічого безглуздішого я не бачив. І тому що на хорах завжди що-небудь та співають, то треба встати і йти геть.

Елі, Елі, Iama sabachtani! Обдурив еси мене, Елі — мертве місто біля підніжжя романського собору — коли я, в п'ять годин після обіду, голодний і спраглий, стукав у двері чайних і шинків, пивних і тютюнових кіосків, паперових крамниць, і не відкрили мені! В п'ять годин після обіду Елі спить. На жаль, у мене не було часу дослідити, що робиться в Елі в три години після обіду або в десять годин ранку, — мабуть, там взагалі завжди сплять. Я сів в громадському парку серед коров'ячих коржів і милувався шановним собором, спорудженим на славу божу. Галки, що літали навколо дзвіниці, — це, напевно, душі сторожів, які ще за життя відстрашують людей від церкви.

Лінкольн тулиться на горбі. У нього є замок і собор, і щось таке, що залишилося ще від римлян — забув, що саме. Собор похмурий і красивий, і там йде відправа для трьох сторожів, які з ненавистю дивляться на мене. Що ж поробиш? Господь з вами, стражі, я поїду оглядати собор в Йорку.

В Йорку собор ще красивіший, хочеться його оглянути, але сторож каже, що про це нічого й думати — через хвилину почнеться відправа. Я пішов пройтись по міському валу і звідти намалював Йоркський монастир, незважаючи на те, що в ньому йшла відправа; мабуть,

за це я потраплю в англійське пекло. Навколо розкинувся чудесний Йоркшир, край відгодіваних корів і знаменитих свиней, центр всіх англійських окороків і свинячого сала; і вулиці в Йорку старовинні і красиві, у будинків фронтони виступають наперед, а балки почорніли. Я багато міг би розповісти про діла і дні Йорка, але треба їхати в Дергем.

Собор в Дергемі дуже старий і стоїть на високій скелі. В соборі відбувається богослужіння з проповіддю, співами і сторожами, але все ж я оглянув гробницю вельмишановного Беди, широкі колони, хрестоподібний коридор та екскурсію гарненьких американок. Колони вкриті глибокими борознами, що створюють особливе, майже поліфонічне враження. Крім того, є в Дергемі гробниця святого Кетберта, старовинний замок і старовинні кам'яні будиночки. Гарненьке містечко розкинулось на горбах, і... більше сказати нічого не можу.

Отже, англійська церковна архітектура в цілому не така мальовнича і не така пластична, як на континенті. Як побудували брітти, ще до нормандської навали, величезні церковні нефи з дерев'яним перекриттям, так на

цьому, очевидно, в силу віковичного консерватизму, англійці і зупинилися. Англійські церкви — це величезні зали з широкими вікнами, без склепінь і ребер, без масивної системи опорних устоїв, арок, куполів і іншого пластичного буйства. Церкви мають по дві чотиригранні башти над порталом і одну над олтарем, статуї вигнані реформацією, залишилися лише поганенькі скульптурні прикраси, середина спотворена хорами і органом, а на загальне враження дуже впливає присутність церковних сторожів.

І ще хоч одне слівце про вас, маленькі церквочки без хорів і сторожів, голі і холодні маленькі зали божі,

з дубовою стелею, з зеленим кладовищем по сусідству і чотиригранною дзвіничкою серед дерев — такою ж типовою для англійської церкви, як цибулеподібна баня для нашого села, і дзвіничкою, яка віддзвонює години віками незмінним церковним дзвоном над віками незмінними надгробними написами на могилах покійних.

ПОЇЗДКА В ШОТЛАНДІЮ

Едінбург

А тепер на північ, на північ! Проносяться мимо графство за графством, в одному корови лежать, в іншому стоять, подекуди пасуться вівці, коні, а інколи бачу тільки вороння. З'являється сіре море, скелі, болота, зникають живі загорожі і замість них тягнуться кам'яні мури. Кам'яні села, кам'яні міста; за річку Твід — кам'яна країна.

Містер Бон майже мав рацію, коли оголосив Едінбург одним з найкрасивіших міст на світі. Місто і справді красиве своєю кам'яно-сірою красою; там, де в інших містах протікає річка — проходить залізниця, з одного боку старе місто, з другого — нове, з широкими, як ніде в Англії, проспектами, куди не глянь, скрізь церкви і статуї; в старому місті страшно високі будинки, яких ніде не побачите в Англії, а на жердинах, переки-

нутих через вулиці, тріпоче білизна, наче прапори всіх національностей, — і цього теж на рівнинах Англії не побачиш; на вулицях замурзані руді дітлахи, яких теж

немає на рівнинах Англії; і ковалі, столярі та інші ремісники, яких немає в Англії, і дивовижні провулки, яких в Англії нема, і товсті розпатлані баби, яких в Англії не побачити, словом, тут знову починається такий же народ, який живе в Неаполі або у нас, в Чехії. От вам старовинні будинки з димарями по фасаді замість башт, як це намалював я. Крім Единбурга, цього ніде в усьому світі не зустрінеш. Місто розташоване на горбах; інколи йдеш, раптом — під ногами в тебе глибока зелена долина з красивою рікою на дні, або над головою у тебе перекидається по містку друга вулиця, наче в Генуї, або потрапляєш на зовсім круглий майдан, як в Парижі. Тільки й того, що доводиться дивуватися. Підіймаєшся до парламенту, а там бігають юрбами адвокати в перуках з двома косицями ззаду, точнісінько, як сто років

тому. Йдеш помилуватися на замок, який так мальовничо стоїть на прямовисній скелі; по дорозі натрапляєш на цілу капелу волинщиків і компанію горців; у них штани з клітчастих пледів і шапки з стрічками, а волинщики носять спіднички в червону і чорну клітку і на поясах торбинки з козячої шкіри; в супроводі цілого оркестру барабанщиків вони гудуть на волинках войовничу молодецьку пісню. Злітають палички над головами барабанщиків, підстрибують в дивовижному дикому танку, а волинщики з голими коліньми мекають войовничу пісню і крокують по замковій еспланаді дрібненькими кроками, наче балерини. Бум-бум-бум, бум-бум-бум, палички стрибають все швидше, крутяться, і раптом музика переходить на жалібний марш, волинщики пишуть нескінченну тягучу мелодію, горці стоять струнко, позаду замок шотландських королів, а ще далі за ними страшна кривава

історія цієї країни. Бум-бум-бум, бум-бум-бум, палички танцюють над головами дикий хитромудрий танок, — так, тут музика залишилась ще уявленням, як в старовину; і волинщики ходять вистрибом, перебираючи ногами, як нетерплячі коні перед битвою.

Інша країна і інші люди. Хоч це і провінція, але вона запам'ятовується, країна порівняно бідна, але міцна, обличчя тут темночервоні, постаті вугласті, але дівчата кращі, ніж в долинах Англії, і гарні замурзані дитинчата, життя привільне, молодецьке, на злість кальвінізмові. Слово честі, тут мені дуже сподобалось; і можете одержати ще в придачу море біля Лейта і Ньюхевена, холодне стальне море, сині черепашки на згадку і привіт з рибацьких барок; і, крім того, можете одержати древнє мальовниче містечко Стірлінг з замком шотландських королів; і якби ви стояли біля старої гармати на замковому острові і в руках у вас був ключ від шотландських гір, що б ви там побачили?

Перед замком гасає балерина з багнетом, в клітчастій спідничці, десять кроків до воріт, десять назад, струнко на-караул, рушницю до ноги, балерина трясє торбинкою і танцює знову. На півдні поле бою Роберта Бруса, на півночі — сині гори, а внизу, по зеленій луці звивається річка Форт так, як не звивається жодна річка на світі; ось я і намалював її, щоб кожен бачив, що ця річка спокійна і красива.

Озеро Тей

Якби я був поетом, як Карел Томан або Отакар Фішер, я написав би сьогодні невеличкою, але гарною вірша. Я написав би вірші про шотландські озера, овіяні шотландським вітром і зрошені щоденними шотландськими дощами; в них йшла б мова про сині хвилі, про верес, папороть і про задумливі стежки; і я б промовчав,

що ці задумливі стежки скрізь обгороджені парканами (очевидно для того, щоб феї не могли влаштувати там танці). Що ж, доводиться розповідати суворою прозою. Як тут красиво: блакитно-лілове озеро між голими скелями — це озеро в печері Лок-Тей, і кожна долина зветься тут Glen, кожна гора Веп і кожна людина Мас; озеро голубе і спокійне, вітер коле іскрами, лахматі, чорні і рижі бички пасуться на луках; чорно-смолисті струмки і скелі, пустинні, порослі травною і вересом. Як все це описати? Краще всього, звичайно, у віршах, але я не можу придумати рими до слова «вітер».

Вчора ввечері цей вітер заніс мене в замок Фінларіг, і я страшенно налякав старого сторожа, тому що він якраз в цю мить замітав колишній ешафот і прийняв мене за примару. Але потім, коли він кінчив прибирати, з великою охотою розповів мені про ешафот; там є діра, і через неї зрубані голови падали в підземелля, але, на мою думку, цілком можливо, що цей отвір і підземна камера, які дуже скидаються на відхоже місце, були зовсім не для кривавих, а для природних потреб. Американець, що перебував там, оглядав все це з скептичною посмішкою, як явну дурницю, але американці нічого не тямлять в таємницях старого континенту. Дідусь-сторож надзвичайно пишався своїм замком, він показував різні дерева, старі підкови, каміння і неймовірно довго говорив, очевидно, по-гельськи, про королеву Марію Стюарт, маркізу Балохбуїх, її шотландську старовину. В замку є приміщення зі статуями; одна з них зображує королеву Марію Стюарт, друга — якогось Кемпбелла, третя — королівського блазня. Я намалював його для вас.

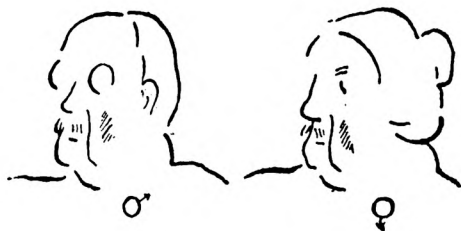
Дуже оригінальна одна статуя, про яку дід розповідав, що вона зображує сварливу жінку; тому, що її лайку неможливо було витримати, то шеріф вирішив, щоб всі, хто постраждав від її язика, прилюдно відшмагали

її по заду, що і хотів зобразити скульптор. Я не згоджуюсь з місцевими авторитетами, мені здається, що ця статуя далеко древніша, ніж сам шеріф, сварлива жінка і замок Фінларіг, я гадаю, що вона зображує що-небудь дуже древнє, можливо — муки грішників у пеклі. На всякий випадок я її старанно замалював.

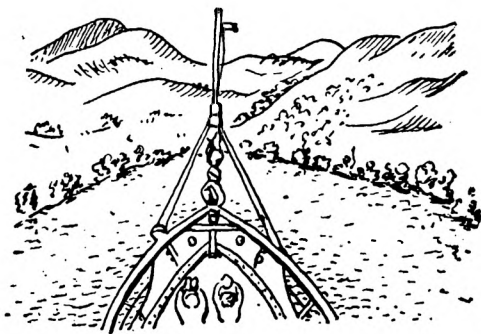

Мені також вдалося намалювати подружжя шотландців — чоловіка і жінку. Шотландці здебільшого кремезні, з червоними обличчями і товстими шиями, у них багато дітей і симпатичні старовинні назви кланів. Спідниці вони носять тільки на війні або коли грають на волниці. Клітчасті пледи називаються тартанами і замінюють герби: у кожного клана тартан своїх кольорів, чого було колись цілком досить для ненависті до всіх кланів з тартанами іншого кольору.

Шотландська неділя ще похмуріша, ніж англійська, а шотландське богослужіння дає уяву про нескінченність. Пастори не такі рожеві і благодушні, як в англійській церкві, і носять колючі вуса. По всій Шотландії в недільні дні не ходять поїзди, закриваються вокзали і взагалі нічого сінько не робиться; дивно, що не зупиняються також і годинники. Тільки вітер рябить воду в блакитних і сталених озерах між голими схилами гір. Я плив по такому озеру, поки мій човен не опинився на міліні. Я поклав весло і пішов бродити задумливими стежками і між загорожами з дроту.

І під сірим небом мені відкрилася інша Шотландія: довгі пустинні ущелини з зруйнованими кам'яними халу-пами, кам'яні паркани, кам'яний чи не єдиний на багато миль і наче безлюдний будинок, то тут, то там вівсяне поле, з урожаєм висотою в палець, все інше — одна лише папороть, каміння, трава, жорстка, як мох; інколи замакає вівця, здираючись на гору без пастуха, іноді жалібно закричить птах, внизу, між сучкуватими дубка-

ми, шумить чорна запінена річка Дохарт. Дивна, сувора, немов доісторична країна. Хмари плывуть між темними скелями, сітка дощу затягає нудний і пустинний край, який і досі не скорився людині, а внизу шумить по чорному камінню чорна річка Дохарт.

«Binnorie, ó Binnorie»

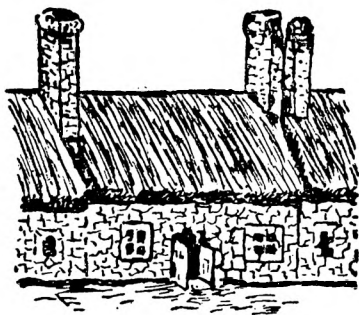
Неси мене ,«Королева озер», по сивих хвилях синього озера Тей між пустинних скелястих берегів, які підіймаються аж до неба і поперемінно вгощають мене то дощем, то сонцем; неси мене, чистеньке суденце, по блискучому шовку озера Тей.

Неси мене, поштовий поїзд, по найзеленіших із зелених долин, де ростуть вузлуваті дерева, де шумують піннясті річки, де пасуться вівці з довгим руном, неси мене по долинах північного багатства. Почекай, срібляста оси-

ко, заждіть, кучерявий дубок, чорна сосна і густа вільха: зачекай, дівчино, з лякливим поглядом дикунки.

Або ні, на північ, в чорні гори з піхтінням неси мене, поїзд. Над купами зелені — темносині гори, долини з рижими коровами, світле і темне листя, блискучі озера і північна принадність берізок; без краю голі, скелясті куполи гір, урвища, долини, ущелини і гірські схили, порослі рудим вересом; північна краса луків, березові гаї, а на півночі — на півночі блищить, як сталйна шабля, морська гладінь.

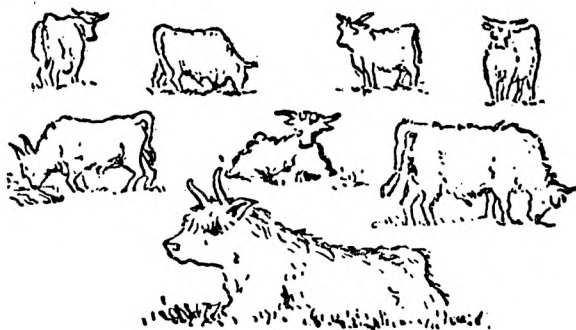
Інвернесс — містечко форелі і горців, будинки споруджені виключно з рожевого каміння. Вони складені з чотирикутних кам'яних плит, так красиво обтесаних, що я замалював їх для вас. А такі дахи над входом є тільки в Інвернессі.

А тепер в гори, вглиб країни, в край гельської мови. Боже мій, ніколи ще я не бачив такого сумного, похмурого краю: на кожному кроці — лисі скелі, високі і страшні; нічого, крім кволих берізок, а ось і їх уже нема. В чорній воді торфових болотищ плаває лише клоччя водорослів, які звуться бороною святого Іоанна; а ще далі і цього нема — одне лише каміння, поросле жорсткими кущами ситника.

Хмари повзуть по сірих лисих скелях, їмжичить холодний дощ, тумани підіймаються над чорним камінням і відкривають темну ущелину, нудну, як завивання собаки. Миля за милею — ні душі, ні житла, а якщо і промайне будиночок, то теж з сірого каменю, як і скелі навколо, і стоїть він один-однісінький на протязі багатьох миль. На озері немає рибалок, на ріках — млинів, на

пасовиськах — пастухів, на дорогах — пішоходів. Лише в більш родючих долинах пасуться шотландські бики з довгою кудлатою шерстю; вони стоять під дощем або лежать в болоті; а тому вони, мабуть, і обросли такою щетинистою шерстю, як я намалював.

А в шотландських овець справжні плащі з вовни, а на мордах — наче чорні маски; ніхто не пасе цих овець.

тільки тягнеться кам'яна стіна по пустинному краї, вказуючи на присутність людини: «Ось до цієї стіни і простягається моє пасовисько».

І ось, нарешті, така пустиня, що не видно ні черед, ні знаків власності, стоїть лише напівзруйнований будиночок і розвалений паркан в бурій, порослій мохом, прясякнутій вологою тундрі. Кінець життя; мабуть, тут нічого не змінилося за десять тисяч років; люди лише протоптали стежки і провели залізницю, а країна залишилася

все такою ж; ніде ні деревця, ні кущика; одні лише холодні озера, хвощ і папороть, бурий верес без кінця та чорне каміння, чорнильотемні схили гір, зриті сріблястими нитями бурхливих гірських річок, чорна слизь торф'яних боліт, похмурі туманні ущелини між лисими шпильями гірських вершин, і знову озеро з рудими водорослями, водяна гладінь без птиці, країна без людей, сум без причини, шлях без мети; я не знаю, на що я дивлюся, але це, звичайно, самотність. Напийся цієї безмірної нудьги раніше, ніж знову опинишся серед людей, просякни самотністю, душа неприкаяна, бо ж не бачила ти більшої пустки, ніж тут.

А тепер мене везуть в долини, на межах миготять жовті іскри суріпки, по вивіреному граніту стеляться викривлені кволі берізки; чорний струмок рвучко стрибає в долину, ось вже соснові ліси, пурпуром розцвітають рододендрони і червоніє наперстянка; берези, кедри, дуби і вільха, північна глушина, папороть по пояс і незаймані зарослі ялівцю; сонце проривається крізь хмари, і ось внизу хлюпається море, глибоко вривуючись в гірські схили.

Terra Hyperborea

(Земля Гіперборейська)

Я в країні по імені Скай, що означає «небо», але я перебуваю не на небі, а лише на одному з Гебрідських островів. Великий, дивний острів, який складається з фіордів, торф'яних боліт, скель і гірських хребтів; серед блідноблакитної гальки збираю різнокольорові черепашки і з особливої милості неба знаходжу кал дикого лося, того самого лося, який служить гельським русалкам замість дійної корови. Схили просякнуті вологою, наче губка, верес хапає мене за ногу, та зате, друзі мої, я бачу острови Раасай і Скальпай, Рум і Ейгг, бачу гори з дивовижними древніми назвами: Беінн-на-Каллаїх, Сгурр-на-Банахдах, Лікан-Нігеан-ан-т-Сіосалаїх чи на-

віть Друім-нан-Клеохд, хоч он та лиса вершина — всього-навсього Блавен. Так, так — просто Блавен. А ось цей струмочок — Аан-Рейдге-Мгойр, а невеличка затока з піщаною мілиною Срон-Ард-а-Мгуллайх. Всі ці та інші назви свідчать про принадність і своєрідність острова Скай.

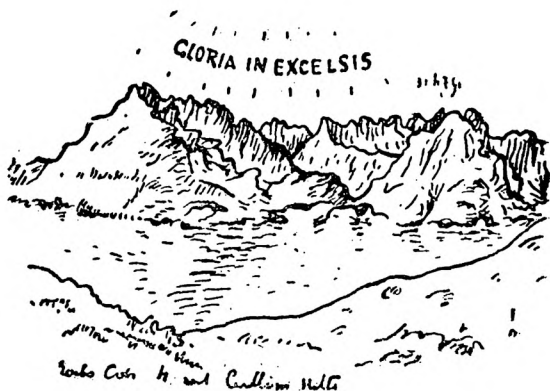
Острів красивий, але бідний, а халупи мають такий доісторичний вигляд, наче їх будували ще при покійних піктах, про яких, як відомо, ніхто нічого не знає. Потім прийшли гельські каледонці, а звідкілясь із Норвегії — вікінги; король Гагон навіть залишив тут після себе кам'яний замок — тому це місце так і називається: Кіль Акін. Взагалі ж всі завойовники залишили острів Скай в первісному стані, яким він вийшов з рук божих: дикий, пустий, порізаний морем, вологий і гористий, страшний і привабливий. Кам'яні халупи заростають травою і мохом або, залишені людьми, розвалюються.

Раз на тиждень світить сонце, і тоді відкриваються околиці гірські схили, зафарбовані в усі непередавані відтінки синяви — блакитної, перламутрової, матової, індигової, чорної, рожевої, зеленої; синяви глибокої, ефірної, туманної, схожої до нальоту від подиху на склі або просто на спогад про щось прекрасне. Всі ці і інші незліченні відтінки синього кольору я побачив на синіх схилах Куїлліну, але до всього цього там було ще сине небо і синя морська затока, і про це взагалі вже не можна розповісти; скажу тільки, що при погляді на цю

безмежну синяву, в моїй душі розцвіли невідомі мені досі божественні чесноти.

Але потім все заволоклося туманом, що потягнувся з долини і з гір, море стало сірим, і холодні потоки дощу полилися по відвологлих схилах. Але в добрих людей горить в грудці торф, антична жінка співає шотландську баладу, і я теж разом з усіма іншими співаю дивну старовинну пісню:

Та тігін, фодхам, фодхам, фодхам,
Та тігін фодхам, фодхам, фодхам,
Та тігін фодхам, фодхам, фодхам,
Та тігін фодхам ейріг.

Потім ми беремося за руки, стаємо в коло і співаємо щось шотландське про зустріч або прощання.

Серед обмілин навколо острова видно вузьку смужку відкритого моря — шлях китоловів в Ісландію і Гренландію. Людино, чому тобі стає сумно при погляді на цю смужку відкритого моря? Хай живуть країни, яких я, напевно, ніколи не побачу!

Ах, я бачив сине тепле море, і м'які пляжі, і пальми, які схилилися над блакитними хвилями, але ось оці сірі холодні озера — моя доля; дивіться, он крокує журавель серед водорослів, а чайка або морська ластівка з різким криком кружляє над хвилями; в зарослях вереса кри-

чить бекас і пурхає згряя дроздів, рудий бичок дивиться на людину, на голих схилах пасуться вівці, здалеку схожі на жовтуватих вошей, а ввечері прилітають міриади мошви і забиваються людині в ніс, і майже до півночі триває північний день.

...І це синє море, що плескотить біля ніг, і цей відкритий шлях на північ...

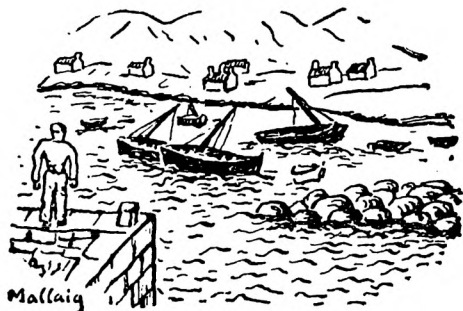
„But I am Annie of Lochroyan“

І все ж капітан пароплаву не спокусився цим відкритим шляхом; він був людиною розсудливою, — плавав всього-навсього до Маллейга і, мабуть, не читав Джека Лондона.

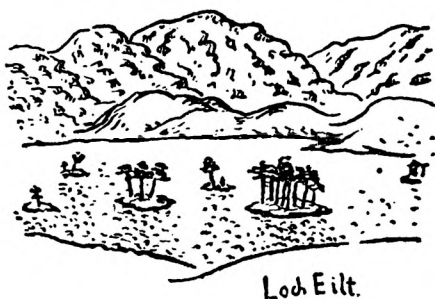
Чому ви підганяєте нас, чайки, криклива морська згряя? Якби я літав, як ви, я пролетів би через Шотландію, відпочиваючи на легких хвилях озер, а потім — через море в Гамбург; там є річка Лаба, я полетів би над нею на дужих крилах до самого міста Мельника, а там повернув би до другої річки, доки не долетів би до Праги; я пролетів би через тріумфальні арки всіх мостів, кричав би і сміявся від радості: «Добрі люди, я лечу прямо з Шотландії, щоб зігріти своє біле черевце на теплій Влтаві». Прекрасна, чудова країна, що зветься Каледонією або землею Стівенсона, але яка вона сумна і похмура! Там, в Празі, правда, замість озер — Вацлавська площа, замість Ладгар-Бгеінн — набережна з білими акаціями, Вишеград, Петржинський горб. Привіт вам, добрі люди, від мандрівника, який пливе по Сліт-Саунду. Я намалював цей самий Сліт-Саунд разом з горою Ладгар; намалював я і пристань в Маллейзі, і матроса, щоб ніхто не міг сказати, немов я знов про щось промовчав або на-

малював світ не таким, яким він є насправді — з барками і матросами.

Пронеси мене, поїзд, по всіх куточках Каледонії—гарно гут моєму серцю і сумно. Ось озера Морар і Шіель, ось

гірські схили, глетчери і ущелини, могутні гірські шпилі з титанічними кручами, хребти і кам'яні зади незліченних

допотопних тварин з зеленою гущавиною під пахвами і в вигинах голого тіла; гори, усяні валунами, блискучі озера з чарівними острівцями, як озеро Ейлт; і взагалі, озера скрізь, де тільки можна. Виблискують довгі смуги води, вітер рябить дзеркальну гладінь з срібними стежками водяних духів, гори, стрімкі або положисті піднімаються з гранітного тіста; смугасті вершини, голі, як бегемот, сині, руді, зелені без кінця, без кінця безлюдні гори.

Нарешті форт Вільям, один з залізних засовів, що стримували колись бунтівничих горців, а над ним Бен-

Невіс — найвища вершина цієї гірської країни, масивний, похмурий пік над фіордами, обнизаний білими водоспадами, що народжуються десь на засніженій вершині, а далі знову гори і гори, ущелини і озера, тінисті долини, потоки чорних вод, — земля, яку бог зліпив з твердої речовини і вручив людині, щоб боротися на ній з людиною, бо з скелями і вересовими зарослями він же не може боротися.

* * *

А цього коротенького листа я присвячую Глазго, місту без прикрас, гомінкому місту комерції, заводів і верфів, пристаней з всілякими товарами. Що про тебе сказати? Чи красиві фабрики, доки і склади, підйомні крани в порту, вежі сталеливарних заводів, скрипучі вози з товарами, високі димарі і гуркітливі парові молоти, конструкції з залізобетону, буйки на воді і гори вугілля? Я, бідний грішник, дивлюся і думаю, що все це дуже красиво, мальовничо, монументально, але життя, яке всім цим народжене, — вулиці, люди, особи біля верстатів і в кон-

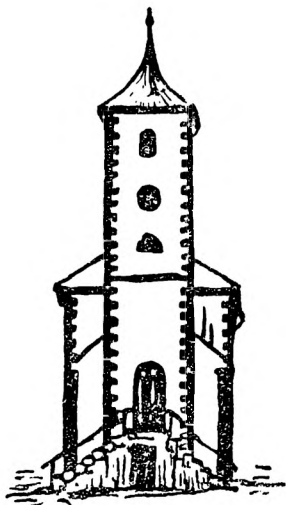
торах, житла, діти, страви, життя, все життя, яке криється в таких величезних і могутніх речах, зовсім некрасиве і не мальовниче; гниле, брудне, липке, галасливе, смердюче і задушливе, потворне і тяжке, гірше за голод, огидливіше за жебрацтво, життя це бездушне і безглузде. На мене навалилася втома сотень тисяч людей, і я тікав з Глазго, тому що все оглянути і все порівняти в мене не вистачило духу.

Озерний край

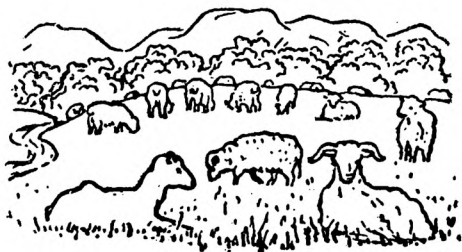
Не подумайте, що озера існують лише в Шотландії, вони є і в Англії, і там є навіть цілий озерний округ; там є Дервентуотер, озера Бессентуейт, Хостуотер, Терльмерське, Грасмерське і Уайндермерське, Ельсуотер і т. д.; тут якраз і проживали поети «озерної школи», а могила

Уордсворта знаходиться в Грасмері, біля красивої старовинної церкви з дубовою стелею, в долині, порослій кучерявими деревами; речення в мене вийшло довжелезним, і все ж воно не вичерпує всіх позитивних якостей озерного краю. Так, наприклад, Кесвік — містечко, на відміну від всіх інших містечок на світі, збудоване з яскравозеленого каміння; але зеленої фарби в мене немає, а тому я намалював просто звичайний, але все ж красивий дім. Принадою для туристів тут може бути гора Скіддау, а потім чудове озеро Дервентуотер, що розлилося між гаями і парками; я намалював його в такий приємний і тихий вечір, що мені було навіть страшно від радості; захід розчісував кучеряві хвилі золотим гребенем; саме тут, біля пришишколого каміння, і сидів мандрівник, і його не тягнуло додому — такою чарівно спокійною була вода! Провідник перерахував різні гори, ущелини, красиві краєвиди, показував камінь, на якому сидів колись Уордсворт та інші місцеві красоти. Я і сам зробив кілька паломництв, а саме:

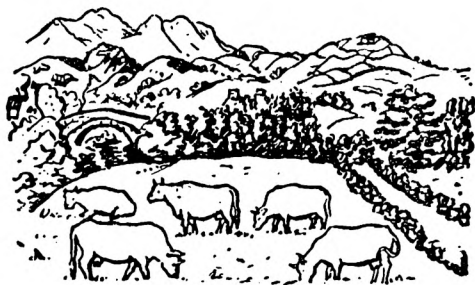
1. Паломництво до овець. Хоч в Англії вівці є скрізь, і все ж вівці озерного краю особливо кучеряві, пасуться на шовковій траві і нагадують мені душі бла-

женних в царстві небесному. Ніхто за ними не наглядає, і вони проводять час за їжею, в мріях, в благочестивих

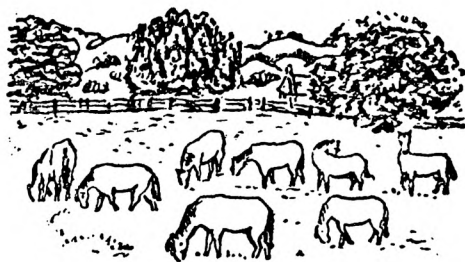
міркуваннях. Я намалював цих овець, вклавши в малюнок стільки тихого і лагідного замилювання життям, скільки можна досягти цього з допомогою вічного пера.

2. Паломництво до корів. На відміну від інших, у корів озерного краю шерсть має особливий червоний відтінок; крім того, їх можна пізнати по відбитку благодатної чарівності тих місць, де вони пасуться, по спокійному виразу морди. Вони прогулюються цілими днями по райських луках, а коли лягають, то, не поспішаючи, і з важністю пережовують подячні молитви. На своєму малюнку я оточив їх всіма красотами озерного краю; ви бачите міст, перекинутий через річку з форел-

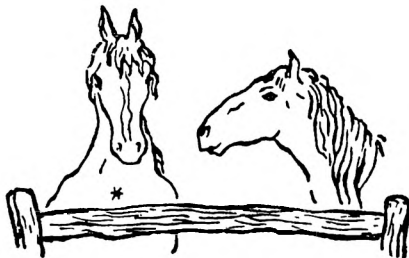
лю, гнучкий чагарник, кучеряві дерева, пологі привітні горби з лісочками, живоплотами, хребти кембрійських гір і, нарешті, сповнений вологи і світла небозвід; серед дерев видніються будиночки з червонуватого або зеленого каменю, і знайте, що бути коровою в озерному краї — це велика милість, якої удостоюються лише найсвятіші і найшановніші з тварин.

3. Паломництво до коней. Коні в Англії нічого не роблять, вони пасуться або прогулюються по густій

траві. Мабуть, це і не коні, а свіфтові гуїґґнґи — мудрий, майже божественний народ, який не займається ні торгівлею, ні політикою і зовсім не цікавиться скачками в Аскоті. На людину коні дивляться лагідно і майже без огиди; вони надзвичайно розумні. Часом вони замислюються, часом бігають з маючими на вітрі хвостами, а іноді дивляться так владно і гордо, що поруч з ними людина почуває себе мавпою. Намалювати коней виявилось найскладнішою з задач, які мені доводилося розв'язувати в житті. Ледве я спробував накидати малюнок, як коні мене оточили і одна з них весь час намагалась зжертити мій альбом; мені довелося рятуватися втечею, бо вона не захотіла задовольнитися тим, що я показав свій малюнок здалеку.

Багато ще є красивого в озерному краї: покручені ріки, величні дерева, петлясті дороги, гірська луна і гарна погода в долинах, озера з хвилями і тихі озера; а по петлястих дорогах тарахкотять шарабанчики, набиті ту-

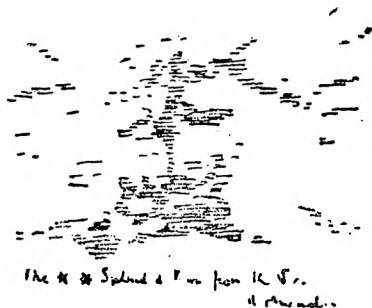

ристами, проносяться автомобілі і мчать жінки на мотоциклах; тільки Вівці, Корови і Коні задумливо і повільно пережовують красу природи.

Північний Уэльс

В священному писанні цілком ясно сказано: «Сказав же до народу: коли ви бачите хмару, що насувається з заходу, зразу ж кажіть: дощ буде, і буває так». (Лука, XII, 54). І хоч уельська біблія говорить це про західний

вітер, я саме при західному вітрі відправився на гору Сноудон, або правильніше, Ерірі-і-Віддфа, щоб помилуватися звідтіля панорамою всього Уельсу. Ас felly у тае; крім того, що лив дощ, я опинився в хмарах, і було так холодно, що на вершині Сноудона я не відходив від багаття. Приємно дивитися на вогонь; дивлячись на тліюче вугілля, можна мріяти про величезну кількість найчудовіших речей. Провідник вихвалював різноманітні красоти краєвиду з гори Сноудон, а я нічого не бачив,

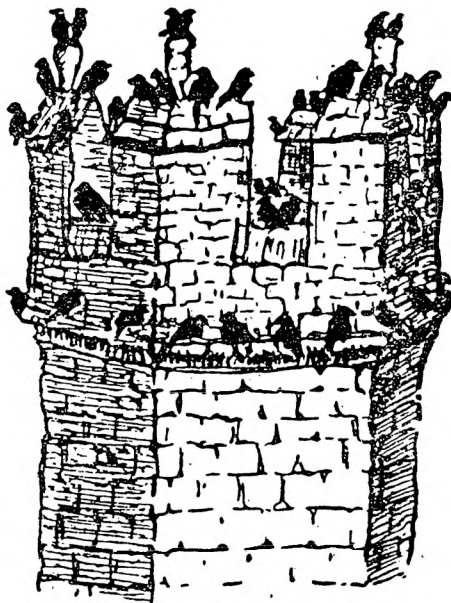

крім білих і сірих хмар, і відчував їх присутність навіть під своєю сорочкою; на вигляд вони не дуже потворні, тому що вони білі, але різноманітності в них немає. І все ж мені хотілося побачити Лліведд-а-Моел-Оффрвн, і Квм-і-Ллан, і Ллін-Ффіннон-Гвас, і Грїб-і-ддізгїль; скажіть самі, хїба не варті такі красиві назви невеликої порції туману, вітру, холоду і хмар?

Щодо мови жителів Уельса, то вона до деякої міри незрозумїла і, як мені казав один вчений приятель, дуже складна; наприклад, батько буде то «dad» то «tad», іноді навіть «pñhad», зважаючи на обставини. Складність мови видно вже з того, що одне село, яке ближче до Англії, коротко зветься Llanfairpw Iigwyngy Iigoger uchwyndrobw Iñan tysiliogogogoch. Але майте на увазі, що кельтська мова в Уельсі звучить красиво, особливо в устах темнокосих дівчат майже французького типу. На жаль, уельські жінки носять чоловічі кепі, це, мабуть, залишок місцевого костюму, до складу якого входив у жінок надзвичайно високий чоловічий цилїндр.

Сам Уельс зовсім не такий чудний і страшний, як назви його сіл і містечок. Одне місто зветься Пенменмавр, а там тільки й того, що каменоломні та морські купання. Я не знаю, чому деякі імена так на мене магічно впливають, за всяку ціну я захотів побачити Лландудно і був приголомшений: по-перше, ця назва вимовляється зовсім інакше, а по-друге, це точнісінько така ж купа готелів, скель і піску, як і на всякому іншому морському курорті острова Великобританія. Я дістався до самого Карнар-

вона, головного міста в Уельсі; це така глушина, що там на пошті не знають про існування нашої країни, і

о сьомій годині вечора ви нічого не зможете дістати на вечерю; навіщо я провів там два дні, я сам не знаю. Там є величезний старовинний замок принців Уельських: я намалював би його, але він не вмістився на моєму папері, і я намалював одну з його башт, де саме засідав автономний галочний парламент. Такої кількості галок я ніколи не бачив і не чув; раджу вам обов'язково з'їздити в Карнарвон.

Уельс — країна гір, Ллойд-Джорджа, форелі, туристів, чорних корів, сланцю, замків, дощів, бардів і кельтської мови. Лисі фіолетові гори чудові і повні каміння; в готелях висять відвологілі фотографії ініціаторів співочих змагань, ці змагання тут щось на зразок національної особливості; в уельських овець довгі хвости, і хоч заріжте мене, — це все, що я знаю про Північний Уельс. Кому цього замало, хай сам їде в Карнарвон. Пересадка — в Бенгорі.

ЛИСТИ ПРО ІРЛАНДІЮ

I.

Власне кажучи, я збирався писати про Ірландію. Туди всього кілька годин їзди; чому я туди не поїхав, мені самому не зовсім зрозуміло. Я гадаю, що винне в цьому ірландське питання.

Я розпитував про Ірландію майже у всіх англійців, шотландців, кімврів і кельтів, з якими зустрічався; я допитувався, що саме слід оглянути в Ірландії і куди спрямувати там свої стопи; мені здається, що ці розпитування були для них чомусь неприємними. Мені радили з'їздити краще в Оксфорд, в Стретфорд на Авоні або на морські купання.

Моя цікавість від цього тільки розпалювалась.

— З'їздить на північ, — говорив мені один.

— З'їздить на захід, — радив другий без особливого ентузіазму.

— Ідьте на південь, — умоляв третій, — я там, правда, не був, але якщо ви неодмінно хочете їхати...

II.

Запитання. Я б хотів оглянути Ірландію. Що ви на це скажете?

Відповідь. Ах-хе-хех-хе-хе-ох-ох.

Запитання. Що?

Відповідь. Та там не дуже спокійно.

Запитання. Хіба так вже небезпечно?

Відповідь. Бачите, там навіть мости злітають в повітря, а вже поїзди...

Запитання. Невже кожний поїзд?

Відповідь. (Децю невпевнено). Ну, не кожний... Знаєте що, поїдьте краще в Бельфаст. Там ви знайдете майже те саме...

III.

Містер Шоу звернув мою увагу тільки на один куточок Ірландії: невеличкий острівець на півдні; назву його я забув. Там збереглося справжнє Ірландське населення. Шкода тільки, — додав містер Шоу, — що до цього острівця неможливо причалити.

IV.

Гаразд, буду діяти на власний розсуд. Куплю який-небудь путівник по Ірландії, виберу кілька красивих місць і буду писати листи з Ірландії.

Від самого Глазго я бігаю по всіх книжкових крамницях і шукаю путівник по Ірландії. Але книготоргівці ввічливо хитають головою; ні, в них немає ніяких путівників по Ірландії. Є путівники по Корнуелю і Дюкері, по Сноудону і виставці в Уемблі, але, на привеликий жаль, нічого, зовсім нічого про Ірландію. Наші туди не їздять.

Звідси до Ірландії кілька злосчасних годин подорожі; та чи варто без всякої потреби зривати завісу з тієї таємниці, яка оточує цю країну? Краще я з радістю і

HIBERNIA INSULA

замилуванням поглядатиму на карту Ірландії: ось країна, з якої я не зняв покривала.

ЗНОВУ В АНГЛІЇ

Дартмур

Ну, тепер я все бачив: і гори, і озера, і море, і пасовиська, і землі, що нагадують сад, не бачив лише одного — справжнього англійського лісу, бо в Англії, так би мовити, за деревами лісу не видно. І я спокусився місцем, яке позначене на карті «Dartmoor Forest», тобто «Дартмурський ліс»; крім того, Дартмур, якщо історія лі-

тератури мене не обманює, місце дії «Бескервільської собаки». По дорозі я роздумував, де ж була стоянка стівенсонівської «Еспаньоли», яка потрапила на Острів скарбів; мабуть в Брістолі, біля того мосту, де стояв бриг, що пахнув померанцями. Більше в Брістолі немає нічого вартого уваги, якщо не рахувати гарної церкви, в якій відбувався якийсь молебінь, собору, де теж відбувалося богослужіння з співами і проповідями, і старовинного будинку лікарні, з якого я змалював каріатиду-химеру з широкою бородою; для Брістоля це досить цікаво.

В Ексетері мене захопила англійська неділя, що була в компанії з дощем. Недільний день в Ексетері дотримується так ретельно і так свято, що навіть церкви стоять закритими, а щодо харчів тілесних, то мандрівник, якщо він не захотів їсти холодну картоплю, змушений лягати спати з порожнім шлунком; не знаю, чому це настільки приємне ексетерському господові богу. А взагалі, Ексетер — красиве містечко з приємним тихим дощиком і старовинними англійськими будинками, про які йтиме мова нижче, зараз я поспішаю в Дартмурський ліс.

Дорога туди йде по мальовничому петлястому шосе, по відлогих горбах, по тих зарослих кудлатою зеленню місцях, де найнепрохідніші живоплоти, найкращі вівці,

найкрасивіший плющ і глід, найкрислатіші дерева, а хи-жі вкриті найкращими дошками, які я будь-коли бачив. В Девонширі старі дерева тверді, як скелі, і досконалі, як статуї. І раптом після цього я потрапляю на голий горб без єдиного деревця; це і є Дартмурський ліс. Тут і там, на зарослім вересом пустирі, стирчать височезні гранітні брили, що нагадують допотопних тварин, або олтарі якихось велетнів. Де-не-де між вересом дзюрчить гарний струмочок, чорніє болото, блищить мокра трава; кажуть, що в цих місцях вершник потопає разом з конем; перевірити це я не міг, бо коня в мене не було. Невисокі вершини затягуються пеленою; не знаю, чи це хмари пливуть так низько, чи це випари вічно вологої землі; туманна сітка дощу огортає країну граніту і боліт, тяжкі хмари звисають над нею, в трагічному присмерку на хвилину з'являються пустирі, вкриті вересом, ялівцем і папороттю замість непрохідного дрімучого лісу, що ріс тут колись.

Що це за риса в людини, — коли вона бачить такий край тужливого жаху, вона дивиться, затамувавши подих, бо... це ж красиво!

По горах, по долинах, по горах, по долинах зеленого Девону — між двома рядами живоплоту, які розрізають обширний край, як межі в Чехії, що пахнуть квітами, між старими деревами, між мудрими очима корів на пасовиськах, — по горах, по долинах іду я до другого побе-режжя Девону.

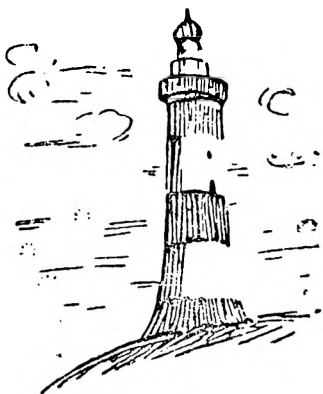
Гавані

І цілком зрозуміло, я надивився на портові міста і бачив їх стільки, що тепер все плутаю. Одже, хвилиночку: Фолкстон, Лондон, Лейт, Глазго — це чотири; потім Ліверпуль, Бристоль, Плімут... а можливо, їх було і більше. Наймалювничніший з них — Плімут, що ховається між скелями і островами; там є старий порт в Барбікені з справжніми матросами, рибалками і чорними барками, і новий порт з капітанами і смугастим маяком. Маяк я замалював, але на малюнку не видно ночі, синьої, як океан, не видно, що на морі буйки і пароплави іскряться зеленими і червоними вогниками, що біля підніжжя маяка

сиджу я, а на колінах у мене — чорна кицька (я маю на увазі справжню живу кицьку), я дивлюсь на море, на вогники над водою і на весь світ в приступі божевільної радості, що я існую на світі; а там, в Барбікені, смердить рибою і океаном, як за часів старого Дрейка і капітана Марріетта, і світиться спокійне, широке море: так, так, Плімут — найкрасивіший порт.

Але Ліверпуль, друзі, Ліверпуль — найбільший, за його грандіозність я прощаю йому свою образу: з нагоди якогось конгресу чи королівських відвідин (не знаю, що там було) він не захотів дати

мандрівникові нічліг і налякав мене новим собором, величезним і нудним, як руїни терм Каракалли в Римі; і оповився опівночі пуританською темрявою, щоб я не міг відшукати поганенький трактир, де б мені дали відвологлу постіль і кисіль, що пахне, як бочка з-під капусти; кажу, що все це я прощаю Ліверпулю, бо я дуже багато побачив там на протязі від Дінгля до Бутла і навіть до Біркенхеда: жовту воду, парові паромі, що ревуть, буксирні пароплави, череватих чорних дельфінів, що купаються в хвилях, білі трансатлантичні пароплави, доки, басейни, баш-

ти, підймальні крани, лебідки, елеватори, димучі фабрики, вантажників, барки, склади, верфі, діжки, ящики,

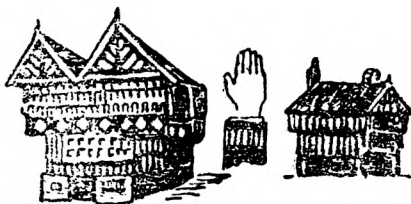
цистерни, тюки, високі димарі, шогли, поїзди, такелаж, дим, хаос, гудки, дзвінки, грюкіт, пихкотіння, розвернуті утроби кораблів, запах поту, сечі, коней, води і покидьків всіх частин світу; словом, коли б я ще півгодини нагромаджував слова, я все одно не зміг би відобразити обсяг і безладдя того, що зветься Ліверпулем. Прекрасний пароплав, коли він гуде, розтинаючи воду своїми високими грудьми, вивергаючи дим з товстих труб; красивий він, коли поступово зникає за куполовидною випуклістю води, тягнучи за собою димову завісу; прекрасні даль і мета перед людиною, яка стоїть на носі пароплаву, що відійшов від причалу; чудовий парусний човен, що легко літає по хвилях; добре приїздити і від'їздити. О батьківщино моя, ти не маєш морів, чи не надто вузький твій горизонт, тобі не вистачає, мабуть, гамірливих далей? Так, так, але можуть бути простори навколо наших голів; якщо не можна плавати, можна, принаймні, мріяти, борознити широкий і високий світ в польоті думок; на світі вистачить місця для подорожів і пароплавів. Так, плавати треба завжди — море є скрізь, де є відвага.

Тільки не спробуй, кормчий, повернути назад; ми пливемо ще не додоמו. Залишимося ще на ліверпульському рейді і подивимося на все. Цей рейд такий великий, брудний і гамірливий! Де ж, власне, справжня Англія: там, в тихих і чистих котеджах, серед старих дерев і традицій, в житлах бездоганних, спокійних і витончених людей, або тут, на цих каламутних хвилях, гуркотливих доках, в Манчестері, в Попларі, на Глазговському Брумїлоу? Добре, визнаю, що я не знаю; в тій Англії надто вже бездоганно, а туг надто вже... Ну, гаразд, я не розумію цього, наче це не одна країна і не один народ. Гаразд, тепер відпливемо, хай море обдасть мене бризками, хай мене обвіє вітром, я гадаю, що бачив занадто багато.

Merry old England (*Весела стара Англія*)

Але ми повинні ще затриматись, ми повинні з'ясувати де ж, власне кажучи, весела стара Англія? Стара Англія — це, скажімо, Стретфорд, це Честер, Ексетер і не знаю,

що ще. Стретфорд... Стретфорд... заждіть, чи був я там? Ні, не був, і не бачив будинку, в якому народився Шекспір, не кажучи вже про те, що будинок знизу і доверху перебудований, а крім того, можливо, ніякого Шекспіра взагалі не існувало. Та зате я побував в Сольсбері, де жив і діяв цілком безсумнівний Мессінджер, в лондонському Темплі, де зупинявся гарантований Діккенс, в Грасмері, де жив історично достовірний Уордсворт, і в багатьох інших, документально перевірених, місцях народження і проживання. Місцями я знаходив цю саму добру стару Англію, яка залишила після себе чорні балки і різьбу, внаслідок чого в неї зараз смугастий, чорно-білий вигляд. Я не люблю надто сміливих гіпотез: але мені здається, що чорні і білі смуги на рукавах англійських поліцаїв походять, як показує мій малюнок, від смугастих старовинних будівель.

Англія — країна історичних традицій, а все, що існує, має яку-небудь причину, як вчить, якщо не помиляюсь, Джон Локк. В деяких містах, як, наприклад, в Честері, поліцаї носять білі плащі, наче хірурги і перукарі; можливо, що це — традиція з часів римського панування. Крім того, стара Англія любила, щоб верхні поверхи і дахи виступали наперед, тому старовинний будинок завжди зверху ширший, ніж знизу; та ще й вікна виступають назовні, наче висунуті до половини ящики, і тому такий будинок з його поверхами, ліхтарями, виступами і нішами схожий на величезну складну іграшку, або старовинний секретер з висунутими шухлядами, які на ніч, мабуть, засуваються всередину і замикаються; та так воно і є. В Честері існує подібний будинок, який зветься «gows». Це — портик, зрештою тільки на першому поверсі, і з вулиці туди заходять по східцях, а

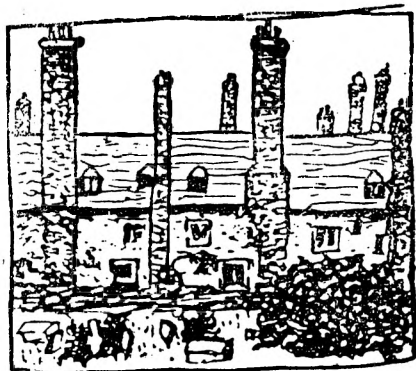
крамниці там розміщені внизу і зверху; нічого схожого на це ніде в світі не існує. В Честері ж є собор з рожевого каменю, тоді, як в Йорку собор бурий, в Сольсбері — сірувато-блакитний, як шука, а в Ексетері — чорно-зелений. Майже в кожному англійському соборі є колони, що мають вигляд складених разом труб, прямокутний оltар, потворний орган посеред головного нефа і ребристе, наче віяло, склепіння; те, чого в соборах не встигли зіпсувати пуритани, завершив своїми високостильними реставраціями покійний Уайетт. Візьміть хоча б собор в Сольсбері, це щось настільки досконале, що стає нудно. Тричі оббігши місто Сольсбері, як Ахіллес Трою, і переконавшись, що до відходу поїзда залишається все-таки ще дві години, сідаєш на єдину в місті лаву між трьома одноногими старцями і з здивуванням спостерігаєш, як поліцейський надимає щоки, щоб розсмішити немовля в колисочці. А взагалі, немає нічого гіршого, як дощ в маленькому містечку.

В Сольсбері вкривають черепицею навіть стіни будинків; я це намалював на радість тим покрівельникам, яким, може статися, потрапить на очі цей

лист. В північних графствах будівлі споруджували з красивого сірого каменю; саме це стало причиною, що в Лондоні майже всі будинки збудовані з огидної сірої цегли. В Беркшайрі і Хемпшайрі будували все з цегли, червоної, як перець; тому в Лондоні теж є вулиця така червона, наче ангел смерті облив її кров'ю. В Брістолі якийсь архітектор наробив тисячі вікон з прекрасними арками, що нагадують мавританські, а в Тевістоці ворота біля всіх будинків, як в Прінстоунській в'язниці.

Боюся, що вся різноманітність англійської архітектури цим і вичерпується.

Що в Англії красиве, то це дерева, череди і люди, а також пароплави. Стара Англія — це, в основному, літні рум'яні джентльмени, які носять весною сірі циліндри, літом ганяють м'яч на майданчиках для гольфа і здаються такими молодими, що будь мені років вісім, мені захотілося б пограти разом з ними; це літні леді з незмінним плетивом в руках, — леді теж рум'яні, красиві, привітні, вони п'ють мінеральну воду і ніколи вам не поскаржаться на нездужання.

Країна, здатна створити найпривабливішу дітвору і наймоложавіших стариків, безперечно урвала собі дещо з нашого скорботного життя.

Мандрівник про людей

Я хотів би бути в Англії коровою або дитиною; але, будучи дорослою повнолітньою людиною, я спостерігав людей цієї країни. Так ось це неправда, що всі англійці з бакенбардами, що вони ходять лише в клітчастих костюмах, з люлькою в зубах; щодо бакенбард, то єдиний справжній англієць — це лікар Боучек в Празі. Зате всі англійці ходять в непромокальних плащах або з парасольками, на голові в них плоска кепка, а в руках — газета; якщо це англійка, то або на ній непромокальний плащ, або вона тримає в руці тенісну ракетку. При-

рода проявляє тут незвичайний нахил вкривати все рослинністю: кудлатою шерстю, руном, шетиною і іншими видами волосся; так, в англійських коней ростуть справжні волосяні кущі або китиці на ногах, а англійські собаки складаються з кумедних віхтів шерсті. Тільки англійські газони і англійські джентльмени щоденно бриються.

Що таке англійський джентльмен, пояснити коротко неможливо; вам треба було б знати, в усякому разі, англійського офіціанта з клубу, залізничного касира або поліцейського. Джентльмен — це рівномірна суміш мовчазності, полювання, гідності, спорту, газети і пристойності. Ваш візаві в поїзді дві години буде дратувати вас тим, що не удостоїть вас навіть погляду, і раптом підведеться і подасть вам чемодан, до якого ви не можете дотягнутися. В таких випадках люди охоче допомагають один одному, але ніколи не заговорять між собою, хіба що про погоду. З цієї причини англійці і видумали всілякі гри — адже під час гри не розмовляють. Їх мовчазність доходить до того, що вони не лають прилюдно навіть свій уряд, поїзд або податкову систему; взагалі, це зовсім невеселий, замкнутий народ. Замість кафе, де сидять, п'ють і базикають, вони видумали бари, де стоять, п'ють і мовчать. Балакучі люди кидаються в політику, як, наприклад, Ллойд-Джордж, або в літературу; в англійській книзі повинно бути не менше чотирьохсот сторінок. Можливо, що мовчазність вплинула на манеру англійців ковтати половину слова, а другу вимовляти

крізь зуби; ось чому англійців важко зрозуміти. Я щоденно їздив до станції Ледбрук Гров. Проходить повз мене кондуктор, і я звертаюся: «Ледбрук Грев». — «...Е?» — «Ледбхук Гхев!» — «...??? Е!» — «Хевхув Хов!» — «Аа, Хевхув Хов!» — радується кондуктор і подає мені квиток до Ледбрук Грова. Ніколи в житті я цього не навчусь!

Але якщо познайомитись з англійцями ближче, то вони дуже милі і делікатні люди; вони ніколи багато не говорять, тому що ніколи не розповідають про себе. Вони веселяться, як діти, але з найсерйознішим виразом обличчя; в них незчисленна кількість правил пристойності, які вони всмоктали з молоком матері, але при цьому вони невимушені, як щенята. Характером вони тверді, як кремій, нездатні пристосовуватися, консервативні, лойяльні, трохи полохливі і відлюдькуваті, вони неспроможні вийти з своєї оболонки, але ця оболонка солідна і в усіх відношеннях чудова. З ними не можна обмінятися кількома словами, не отримавши при цьому запрошення на обід або на вечір, вони гостинні, як святий Юліан, але завжди зберігають в своїх відносинах з іншими певну відстань. Іноді вам страшно від самотності, яку ви відчуваєте серед цих привітних і люб'язних людей; та якби я був маленьким хлопчиком, я знав би, що їм можна вірити більше, ніж самому собі, я був би тут вільним і шанованим, як ніде в світі; поліцейський надимав би щоки, щоб мене розсмішити, літній панок грався б зі мною, взявши до себе на коліна, а сивоголова леді відклала б роман з чотирьохсот сторінок, щоб ласкаво глянути на мене своїми вицвілими, та все ще молодими очима.

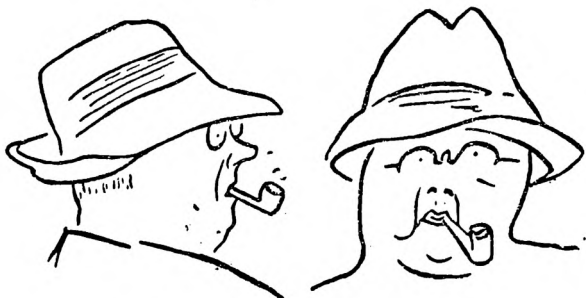
Кілька портретів

І є кілька осіб, яких я повинен вам показати.

Ось містер Сетон Уотсон, або Scotus Viator (Шотландський подорожний); ви його знаєте, бо він воював з нами, як архангел Гавриїл. У нього є будинок на острові

Скай, він пише історію Сербії, а вечорами слухає піанолу біля каміну, в якому горить торф; у нього висока гарна дружина, два непромокальних хлопчики і синьоока дівчинка; крім того, у нього з вікон краєвид на море і на острови, рот, як у дитини, і кімнати завішані портретами предків і краєвидами Чехії; він — м'яка, нерішуча людина, у нього значно ніжніше обличчя, ніж можна було чекати від такого суворого і справедливого шотландського подорожнього.

Ось містер Найгел Плейфер — режисер, який ставив в Англії свої п'єси, але ставить і значно кращі речі; він художник, антрепренер і один з небагатьох, по-справжньому сучасних, англійських режисерів.

Ось містер Джон Голсуорсі, один раз я намалював його як драматурга, а другий — як романиста, бо треба

знати його з обох боків. Це дуже скромна, делікатна і прекрасна людина з обличчям священика або судді, тендітний, сухорлявий, створений з такту, стриманості і задумливої нерішучості, неймовірно серйозний, тільки ласкаві зморшки навколо очей сміються. У нього є жінка, дуже на нього схожа, а його книжки — прекрасні і мудрі твори вразливого і інколи сумного спостерігача.

Ось містер Г. К. Честертон; я намалював його з крильцями, тому що в мене залишилося від нього лише

скоро минуше враження і тому, що він відрізняється від інших райською життєрадісністю. На жаль, в момент нашого знайомства він був, очевидно, утруднений дещо офіційною ситуацією; він міг тільки посміхнутися, але його посмішка варта трьох. Якби я міг написати про його книги, про його поетичний демократизм, про його геніальний оптимізм, вийшов би найвеселіший з моїх листів; але я взяв собі за правило писати лише про те, що бачив власними очима, тому я й пишу вам про об'ємисту людину, яка нагадує своєю товщиною Віктора Діка, з мушкетерськими вусиками і соромливо лукавими оченятами під пенсне, з розставленими рученятами, як і належить товстуну, і з галстуком, що тріпоче на вітрі; це одночасно дитина, велетень, кучерявий баранчик і буйвол, у нього велика голова з каштановою чуприною і мрійно вередливий вираз обличчя; з першого ж погляду він викликав у мене боязнь і палкий потяг. І більше я його не бачив.

А це містер Г. Д. Уеллс. Один малюнок зображує його в товаристві, а другий — дома; у нього масивна голова, могутні, широкі плечі, дужі, гарячі долоні; він схожий на дбайливого господаря, на трудяшу людину, на батька сім'ї і на кого тільки захочете. У нього тонкий, приглушений голос людини, яка не звикла багато говорити, обличчя носить сліди міркувань і праці, затишний дім, красива маленька дружина, рухлива, як чечітка, двоє веселих синів і ледь примружені під густими англійськими бровами очі. Він простий і розсудливий, відзначається здо-

ров'ям і силою, дуже освічений і дуже звичайний в доброму життєвському розумінні цього слова. Розмовляючи з ним, забуваєш, що перед тобою великий письменник, бо маєш справу з розумною людиною, яка все, все розуміє. Бажаю вам довгого життя, містер Уеллс!

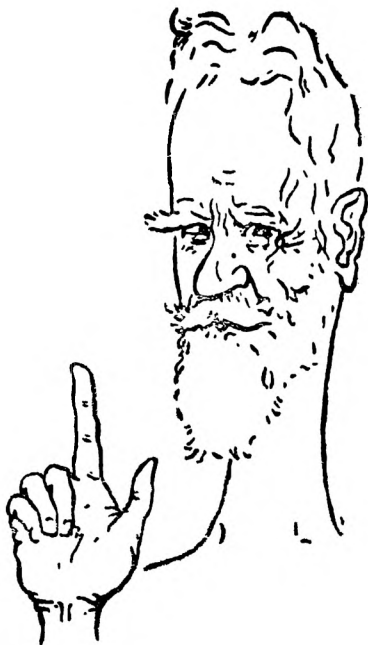

А ось істота майже надприродна — містер Бернард Шоу; я не міг його краще намалювати, бо він весь час рухається і розмовляє. Він величезного росту, худий, прямий, схожий чи на господа бога, чи на дуже каверзного сатира, який за своє тисячолітнє існування втратив все надто природне. У нього біле волосся, біла борода і дуже рожева лисина, не по-людськи ясні очі, величезний войовничий ніс; в ньому є щось лицарське, що нагадує Дон-Кіхота, щось апостольське і щось таке, що дозволяє йому ставитися з іронією до всього на світі і навіть до самого себе; ніколи в житті не бачив я істоти більш незвичайної; чесно кажучи, я боявся його. Мені здавалося, що це якийсь привид, який лише зображує славетного Бернарда Шоу. Він вегетаріанець, чи то принципово, чи то з-за гуманства, не знаю; ніколи не знаєш, чи дотримується людина принципів через принцип, чи для власного задоволення. У Шоу розсудлива дружина, тихий клавесин і

вікна на Темзу; життя б'є в ньому джерелом, він розповідає безліч цікавих речей про себе, про Стріндберга, про Родена та інших знаменитостей, слухати його — насолода, пронизана страхом.

Я міг би намалювати ще багато чудових людей, з якими зустрічався; були серед них чоловіки, жінки, чарівні дівчата, літератори, журналісти, студенти, індуси, вчені, клубмени, американці та інші люди, що існують на всьому світі; але ми повинні розпрощатися, друзі, я не хочу навіть вірити, що більше не побачу вас.

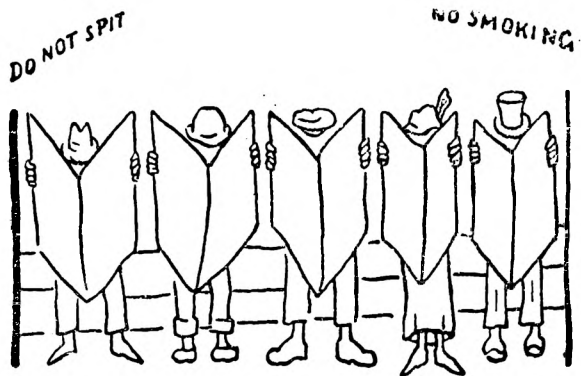

Втеча

На закінчення я відкрию жахливі речі: наприклад, англійська неділя — це щось страшне. Кажуть, що неділя існує, щоб їздити на лоно природи; це неправда — на лоно природи їдуть, щоб в дикій паніці заховатися від англійської неділі. В суботу кожного британця охоплює темне інстинктивне бажання тікати світ за очі, на зразок того, як темний інстинкт примушує тварину рятуватися від землетрусу, що має відбутися. Хто не зміг втекти, ховається хоча б у церкву, щоб в молитвах і співах пережити грізний день. Це день, коли не готується страва, ніхто нікуди не їде, ніхто не розмовляє і не думає. Не знаю, за який тяжкий злочин осудив господь бог Англію неділею в кожні сім днів.

Англійська кухня буває двояка: добра і посередня. Добрі англійські харчі — це звичайна французька кухня; посередні англійські харчі в посередньому готелі для середнього англійця в значній мірі пояснюють англійську похмурість і мовчазність. Ніхто не може з сяючим виглядом виводити трелі, пережовуючи біфштекс, на якого накладено диявольську гірчицю. Ніхто не може голосно радіти, віддираючи від зубів липкий пудінг. Людина стає страшенно серйозною, якщо поїсть лосося, политого рожевим киселем, і одержить на сніданок, на обід і на вечерю щось таке, що в живому вигляді було рибою, а в меланхолійному меню зветься «смаженим морським язиком», якщо тричі на день в шлунок поступає чайний напій з чорної дубленої шкіри, якщо доводиться пити жажливе тепле пиво, ковтати універсальний соус, законсервовані овочі, заварний крем і баранину, — ну, а цим, очевидно, і обмежуються всі тілесні насолоди середнього англійця, — і я починаю розуміти причини його замкнутості і суворості нравів. Щодо таких речей, як грінки, підсмажений сир і смажене сало, — то це безумовно спадщина старої веселої Англії. Я впевнений, що старий Шекспір не вливав в себе настою таніну, а старий Дікенс не усолоджував свого життя м'ясними консервами; щодо старини Джона Ґокса, то тут я не так впевнений.

Англійській кухні невістачає деякої легкості і квітучості, радощів життя, мелодійності — і грішного черво-

угодництва. Я сказав би, що цього невістачає також і англійському життю. Англійська вулиця не звеселяє. Зви-

чайне, буденне життя позбавлене веселих звуків, пахощів і видовищ. Звичайний день не іскриться приємними випадками, усмішками і прекрасними пригодами. Ви не можете здружитися з вулицею, з людьми і звуками. Ніщо вам не підморгне по-дружньому і по-компанійськи.

Закохані мовчки цілуються в парках, міцно стиснувши зуби, п'яниці п'ють в барах наодинці. Середня людина іде додому і читає газети, не роздивляючись по боках. Дома в нього камін, садочок, недоторкана відокремленість в сім'ї. Крім того, він культивує спорт і уїк-енд. Більш нічого про його життя я вияснити не міг.

Континент більш гамірливий, менше впорядкований, він брудніший, стриманіший, лукавіший, закоханіший, він сластолюбний, галасливий, грубий, балакучий, розбещений і не такий бездоганний. Прощу вас... дайте мені проїздний квиток до континенту.

На пароплаві

Людина, яка перебуває на березі, хотіла б опинитися на пароплаві, який відчалює від пристані; людина, яка перебуває на пароплаві, хотіла б опинитися на березі, який видніється в даліні. Перебуваючи в Англії, я весь час думав про те, що приємне, що залишилося дома. А дома я, мабуть, буду думати, що в Англії краще і приємніше, ніж де б то не було.

Я бачив грандіозність і силу, багатство, благоустрій і зрілість, яких ні з чим не зрівняти, але я жодного разу не пошкодував, що Чехословаччина — маленький недороблений шматочок землі. Бути невеликим, невлаштованим і незакінченим — це хороша, мужня місія. Існують величезні прекрасні трансатлантичні пароплави з трьома димовими трубами, першим класом, ваннами і блискучою міддю; і існують невеличкі пароплавчики, які пихкотять і димлять по океанах; друзі, яка чудова мужність бути таким маленьким і незручним засобом пересування. І не кажіть мені, що в нас мало можливостей; всесвіт навколо нас, слава богу, рівний по розміру всесвітові навколо Британської імперії. Маленький пароплавик не вмістить стільки, як великий корабель, але, друзі, він може пливати так само далеко, він може пливати туди, куди

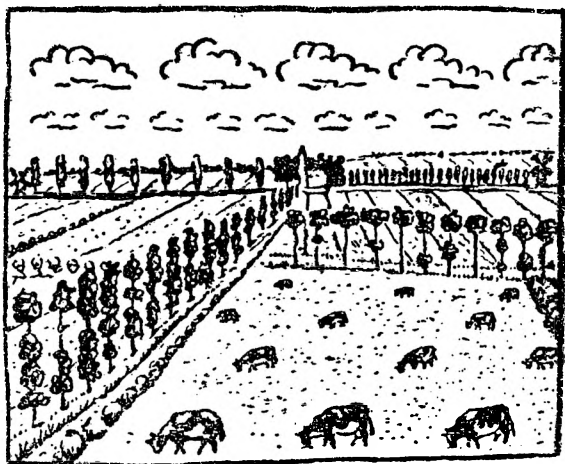
пливе великий пароплав, і кудись в інше місце. Вся справа полягає в мужності.

В голові в мене все ще гуде, як буває, коли людина, вийшовши з величезного заводу, глухне від тиші зовнішнього світу, а іноді буває так, немов ще дзвонять дзвони всіх церков Англії.

Але в ці ноти весь час вриваються чеські звуки, які я скоро почую. Мій народ невеликий, а тому мені буде здаватися, що я з усіма особисто знайомий.

Перший, кого я побачу, буде досить товста криклива людина з віргінською сигарою, людина дещо неспокійного холеричного темпераменту, збуджена, балакуча і відверта. І ми будемо, як старі знайомі.

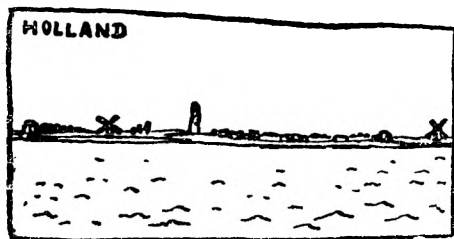

Вузька смуга на горизонті — це вже Голландія з вітряками, алеями і рябими коровами, плеската, прекрасна країна, демократична, привільна і сердечна.

А білий англійський берег вже сховався за обрієм. Шкода, я забув з ним розпрощатися. Гарзд, дома перетравлю все, що бачив, і, про що б не зайшла мова —

про виховання дітей або про транспорт, про літературу чи про повагу до людини, про коней чи крісла, про те, які люди, або якими вони мають бути, я почну з виглядом знавця: «А ось в Англії...»

Але ніхто не стане мене слухати.

Ви, англійці...

(До анкети «Дейлі Геральд»)

З дитячих років я знав англійців лише двох типів: один, рудий і товстий, звався Джон Буль, носив чоботи і рейтузи і ходив в супроводі бульдога; другий, на ім'я містер Сміт, або щось подібне до цього, довгий і кістлявий, з рудуватими бакенбардами, носив клітчастий костюм і при кожній нагоді клав ноги на стіл. Той і другий з'являлися, головним чином, в карикатурах і комедіях.

Потім, коли я відвідав Англію, я побачив, що помилявся і що англійці в переважній більшості не носять клітчастих костюмів, що в них нема бакенбардів, що вони не кладуть ноги на стіл, що (за винятком містера Г. Б. Шоу) вони зовсім не такі вже довгов'язі і (крім містера Г. К. Честертона) зовсім не такі вже товсті. Так людина втрачає ілюзії дитинства. Зате я переконався, що Англія майже нічим не схожа на континент, починаючи з газонів і плюща і кінчаючи університетом та парламентом. Я міг би дуже докладно розповісти, чим відрізняється Нотінг-хілл від Севільї, але я потрапив би в скрутне становище, коли б змушений був написати, чим відрізняються взагалі і в цілому мешканці планети, що зветься «Англія» від мешканців планети, яку звать «Європою». Є, звичайно, величезна різниця в звичаях і

життєвому рівні рядового британця і, скажімо, македонського пастуха; але я гадаю, що майже так кинеться у вічі і різниця між рядовим британцем з палати лордів і британцем з Собачого острова. Я не впевнений, чи однакові національна гідність і недоліки у цих класів. Я міг би написати трактат про позитивні якості англійців, оскільки я спостерігав їх в клубі Athenaeum, або про негативні сторони їх характеру, оскільки я спостерігав їх в Італії в ролі туристів; але мені відомо, що ні Athenaeum, ні вся Італія разом з Сіцилією і Рів'єрою — це ще не вся Англія.

Я одержав принадну пропозицію сказати англійцям прямо і відверто, які недоліки притаманні їм в їхній країні. Ну, що ж, я відшукав в своїй пам'яті деякі темні моменти щось на зразок англійської неділі, англійської кухні, англійської вимови і деяких інших чисто англійських явищ; та якщо англійцям подобаються ці і подібні їм порядки, яке діло до цього нам, іншим народам? З якої рації стану я відмовляти англійців від жахливого звичаю їсти пудінги з тапіоки або від поваги до англійської аристократії? Я почуваю особливі симпатії до різних народних звичаїв, хай це будуть звичаї острова Фіджі або острова Великобританія.

Я був би задоволений, коли б шотландські банкіри ходили в клітчастих спідничках, з голими колінами, і грали на волинці чи коли б британці в готелі «Савой» замість фокстроту танцювали танець з мечами. Я схильний вважати всі національні особливості позитивним внеском в світову скарбницю. Я поважаю Англію саме за те, що їй вдалося зберегти стільки самобутності; для цього, крім національної гордості, необхідна також значна частка гумору. Взагалі туземці Великобританських островів, на погляд іноземця, більш мальовничі, ніж самі воїни це думають. Рідко який народ такий симпатичний, як англійці, але з однією умовою: на них треба дивитися в самій Англії. Там ви закохаетесь в їх звичаї, в їх стриману послужливість, в їх правила ввічливості і простоту і в сотню інших якостей британського життя. Тільки острівна нація могла розвинути стільки характерних і стійких рис. Найголовніша перевага британців в їх острівному становищі. Але їх острівне становище в той же час є і їх найголовнішим недоліком.

Доки англійці будуть остров'янами в самій Англії — це їх справа; гірше, що вони залишаються остров'янами скрізь, куди б вони не потрапили. Я бачив британські острови і острівці у Франції і в Іспанії, в Італії і у нас. Ця нація мореплавців, мандрівників і колонізаторів не вміє переступити кордони Англії; вона везе Англію з собою, чи їде вона на екватор чи на Північний Полюс. Вона ніколи не зуміє зблизитися з іншими народами і з їх життям. Вона космополітична доти, доки у всесвіті є кельнери, які розмовляють по-англійськи, англійські майданчики для гольфа, англійський сніданок і, в рамках можливості, англійське товариство. Англійці тримаються збоку, майже боязко, якщо живуть серед іншого народу, вони уважно оглядають всі картинні галереї і пам'ятники архітектури, збираються на найвищі гори, але не беруть участі в житті, не входять в радість іншого народу і не вміють зійтись з ним на його ґрунті. В Англії і іноземець може зрозуміти, що в цій психологічній відокремленості полягає прекрасний звичай не нав'язуватись і певна стриманість, але за кордоном ці типові британські якості легко стають схожими на пиху, недовір'я і еґотичну замкнутість.

Навіть якщо так і було, це залишалося б приватною справою самих англійців; але це перестає бути індивідуальною особливістю, якщо, з точки зору інших націй, така і британська міжнародна політика. Народи нашої планети мають підставу дуже часто розцінювати британську політику як лойяльну, чесну, навіть сповнену доброї волі; але рідко вони можуть позбутися враження, що їй чогось невістачає; це «щось» можна було б назвати симпатією. Британська політика всесвітня, тому що всесвітня Британська імперія, але не тому, що всесвітній британський спосіб мислення. Британська політика визнає, звичайно, ідеали, але тому, що на це її штовхає британський, а не якийсь інший загальноморальний закон. Іноді Англія подає нам, відсталим народам, руку допомоги, як британський джентльмен, але ніколи не буває так, щоб вона робила це в ролі близького друга. Я бачив, як англійці прекрасно розуміють, що таке дружба, але, очевидно, вони — друзі тільки між собою. Їх дуже легко полюбити, коли живеш в Англії або читаєш англійські книги, інакше кажучи, коли ми фізично або

духовно стоїмо на британському ґрунті; але якось важче з ними зблизитися, коли стоїш на точці зору якогось іншого народу нашої планети; самі ж вони наче до такого зближення і не прагнуть. Розсудіть самі, недолік це чи ні; можливо, що — у всякому разі з британської точки зору — це ваша національна перевага.

Промова для британського радіомовлення

Мої дорогі британські слухачі, хоч не я сам буду виголошувати цю промову, я почуваю себе дуже ніяково, коли пишу її. Мені здається, що з мого боку було б неввічливо сказати щось проти вас, тому що ви не маєте можливості заперечити мені, не можете зупинити мене і заявити, що я неправий. Звичайно, ви можете виключити приймач або, схопивши молоток, розтрощити його, а все ж таки якісь-то хвилі або щось подібне облетять всю земну кулю і рознесуть неправдиві відомості про мешканців острова Великобританія. Крім того, я іноземець і був в Англії всього один раз; а тому прошу не вважати мене знавцем, який вивчив Англію краще, ніж інші, а іноземцем, якого в Англії дивують такі речі, які вас зовсім не дивують.

Я сказав, що був в Англії всього один раз. Це не зовсім вірно. Кожний, хто читає англійську літературу, потрапляє саме в справжню і саме англійську Англію. Наскільки я розумію, англійська література є ще більш англійською, ніж англійська церква або англійська політика; я б сказав, що ваші книги такі ж по-справжньому англійські, як англійське село або англійська сім'я. Навряд чи можна ще що-небудь додати на користь вашої літератури.

Мабуть мешканці острова Великобританія довго помилялись, та ще й зараз своєрідно помиляються. Вони подорожують по всьому світу, уявляючи, що розлив річки Нігер або Амазонки більш романтичний і мальовничий, ніж розлив, скажімо, річки Кем. В Лондоні мене відрекомендували якось одному джентльмену. «How do you do, — сказав він привітно, — чи бували ви в Китаї?» Я не наважився з'ясувати йому, що я не думаю про Китай, тому що я тільки-но відкрив Англію і, на мою думку,

Англія така ж екзотична країна, як і Китай. Можливо, що цей джентльмен слухає в цю мить мою промову; я б з радістю сказав йому, що після нашої зустрічі я так і не побував в Китаї, але відвідав деякі інші цікаві країни і переконався, що найоригінальнішою і найдивовижнішою з них залишається все ж Велика Національна Резервація англосаксів і кельтів, по якій я подорожував. В жодній країні, крім Англії, не збереглося в первісній незайманості стільки куточків природи і національних звичаїв. Я зустрічався з англійцями, що подорожували в Севільї, в Джірдженті, в Перуджі; і де б вони не бували, вони возять з собою в своїх звичках і поглядах шматочок Англії, як бедуїн возить з собою свій молитовний килимок, і позбавитися цього їм не під силу. Я потай підозрюю, що Британська імперія виникла таким способом: якийсь британець, коли причалив до незнайомого берега, негайно ж влаштував майданчик для гольфа, завів англійську неділю, торгові справи, гарячу воду і будиночок з каміном. Скрізь, де зупиняється англієць, виникає британський острів. Англійці, що подорожують, — це мандрівні британські острови. Іноді це можна застосувати і до англійської політики, але це, як каже містер Кіплінг, уже інша повість.

Якщо називати деякі речі, які у вас кидаються у вічі іноземцеві як наскрізь англійські і тому надзвичайно мальовничі, то почну з землі, по якій ви ходите. Я згадую білі крейдяні скелі Дувра і руді скелі Девона, рожевий граніт в Інвернессі, зелений камінь Озерної області і сині сланці Північного Уельсу, згадую також чорні, коричневі, червоні і оранжево-червоні стіни старих будівель в ваших старих селах. Якщо хтось скаже мені, що Англія не така барвиста, як Схід, я пораджу йому обстежити ґрунт Англії. Я вважаю, що народ, який виріс на землі, такої багатій барвами, ніколи не буде страждати від нестачі уяви.

Друге сильне враження, яке залишається в мандрівника, — це англійські газони. І не тільки тому, що вони зелені і густі, як ніякий інший газон на світі, але й тому, що по них можна ходити. Мені здається, що Англія стала країною свободи тому, що тут дозволяється ходити по траві. Мабуть, в історії Англії тому й було мало революцій, що англійці могли завжди задовольнити свої

прагнення до свободи ходінням по луках. Не виключена, на мій погляд, можливість, що завоювання морів Британією почалося з того, що англійці бачили в них щось подібне до широчезних луків, по яких можна ходити, кому заманеться. Як би то не було, англійські луки для людини з континенту є значним досвідом.

Третє сильне враження — від англійських дерев. Вони надзвичайно старі і великі, і мандрівник, дивлячись на них, думає, що старі предмети можуть бути по-справжньому живими. Старі дерева є скрізь, але в Англії існують майже виключно старі дерева. Один ботанік сказав мені, що їх особлива гіллястість і густота якимось пов'язані з англійським кліматом, але я гадаю, що це більше залежить від англійської пристрасті до старих і шанованих речей, на зразок традицій палати лордів, оксфордських коледжів і т. д. Я гадаю, що таке дерево в Англії з самого початку росте для того, щоб колись зробитися надзвичайно старим гіллястим деревом, шановним, як собор; мені здається, що Англія — країна, в якій люди відкрили таємницю красивої і достойної старості. Якщо людина з континенту хоче когось або щось назвати особливо ніжно, вона користується зменшеними словечками і визначає милі їй предмети як «малесенькі», а англійці називають їх «old dear». В Англії багато речей, які користуються великою пошаною не тому, що вони необхідні, а за свою древність. Я сказав би, що англійці живуть в більш далекі і більш привільні часи, ніж народи менш консервативні; в англійській сучасності сучасний і минулий вік. Коли я вперше побачив англійських адвокатів в перуках (це було в Единбурзі), я осягнув одну з таємниць англійського традиціоналізму, а саме — почуття гумору. Носити переку XVIII століття замість звичайної неісторичної лисини — це величезний жарг. В багатьох випадках здається, що ваше вміння зберегти старі традиції впливає з прекрасного наміру ніколи не псувати жаргів.

Так ось, я міг би, розпочавши з геологічної структури і рослинності, продовжувати про особливості Англії в тому ж дусі: по щаблях творіння я міг би підійматися до все вищих істот — до корів і овець, до людей і собак, і до особливого становища, яке вони займають в Англії, доки не добрався б до найвищих областей, де перебувають

діти, клуби, коледжі, джентльмени, дворецькі і лондонські поліцаї. Я наважуюсь стверджувати, що ніяка в світі етнографія не багата такими вартими уваги речами, як англійське буденне життя. Войовничий танок дикунів Центрального Борнео аж нічим не кращий англійського спорту, індійські факери не фантастичніші за ораторів в Хайд-парку. Сімейне життя авраамовського сімейства не могло бути патріархальнішим за англійський уїк-енд. Таємні товариства африканських туземців мають не більше ритуалів, ніж англійські клуби. Як бачите, я веду мову про явища більш-менш громадського характеру; можна догадуватися, що, крім цього, існує величезна кількість приватних англійських звичаїв, які жоден високовчений професор не зібрав і не вивчив до цього часу.

Я зупиняюсь на особливостях британських остров'ян, щоб підкреслити саме острівний тип англійського характеру. Є мандрівники, які вважають Англію шматком Європи, інші вважають її островом; щодо мене, то я б сказав, що Англія — це світ для себе. Очевидно, лише просторові причини (бо всесвіт, як вчать Ейнштейн і Еддінгтон, має свою конечність) перешкодили Англії виникнути в ролі самостійної планети, але вона прекрасно могла б бути нею. Англія могла б бути тією таємничою країною в невідомому морі, в яку лише випадково потрапив на корабельних уламках мореплавець, гнаний бурею. Повернувшись, як Гулівер, з своїх мандрювань, він потім розповів би слухачам континенту приблизно таке:

Коли дев'ять днів і дев'ять ночей мене носила по морю буря, я побачив берег в сто футів висотою, білий і гладенький, як стіна будинку або фортеці. Видершись на скелю, я знайшов наверху величезний парк. Там немає ні полів, ні лісу, ні виноградників, там не росте ні хліб, ні буряки, як у нас, там лише газони і дерева, як в парку. В цьому парку, що зветься Англією, живуть люди, в усьому схожі на нас, європейців; у них будівлі з високими димарями, але біля цих будинків немає, як це в нас, ні ґрат, ні високих парканів, які перегороджують хід стороннім, є лише дощечка, на якій написано могутні магичні слова.

— Які слова?

— Слова «приватна власність», — продовжував би шукач пригод. — Це слово має там таку магічну силу, що заміняє ґрати і паркани.

— Потім я сів у поїзд і поїхав у головне місто. У вагоні сиділа якась людина, але вона не дивилася на мене, не намагалася завести розмову зі мною і навіть не поцікавилася, куди і по що я їду.

— Цього не може бути! — вигукнули б континентальні люди. — Може, вона була німа?

— Ні, — сказав би шукач пригод, — але в тій країні люди звикли мовчати і не люблять знайомитися. Але, коли я хотів зійти з поїзда, ця людина підвелася і допомогла мені справитися з моїми чемоданами, не сказавши при цьому жодного слова і навіть не поглянувши на мене.

— Чудні люди, — відгукнулися б слухачі.

— Звичайно, — сказав би мореплавець, — та якщо ви будете мене кожному мить перебивати, я ніколи не закінчу. Головне місто цієї країни за своїм простором найбільше на світі, в центрі міста — величезні луки, які називаються Хайд-парк. Там пасуться вівці, як в селі. Кожен, хто захоче, може стати на луках і проповідувати яку завгодно віру. Ніхто йому цього не заборонить і ніхто не буде з нього сміятися. В місті проживають кілька мільйонів чоловік, але ніхто не втручається в чужі справи. Я спостерігав, як на вулиці побилися двоє п'яних, біля них стояв поліцейський, але не втручався в бійку і не розганяв їх; він тільки слідкував, щоб вони билися за всіма правилами. Коли я трохи вивчив мову цих остров'ян, я помітив, що там не кажуть «іде дощ» або «два плюс два — чотири», але: «мені здається, що йде дощ», «я вважав би, що два плюс два — чотири» і таке інше. Вони немовби свідомо дають завжди іншим волю мати свою власну думку. Я помітив також, що кожен там може без перешкод бігати по газонах.

Тут всі континентальні слухачі не витримали б більше і сказали б шукачеві пригод:

— Містер Чапек, ви величезний брехун!

Ні, я не брехун. Я міг би продовжувати і нарахувати тисячу і одну різницю між характерами, звичками і манерами у вас і в нас, але я знаю, що так я не охоплю того, що для Англії найбільш характерне. Англія — це країна антиномій. Вона найпрекрасніша і разом з тим найогидніша з усіх країн, які я тільки бачив. Вона створила грізну сучасну індустрію і при цьому зберегла первісне буколичне життя. Англійці — найдемократичніший народ, але при цьому вони шанують найстаріші пережитки аристократизму. Вони по-пуританськи серйозні і по-дитячому веселі. У них надзвичайно багато терпимості і надзвичайно багато забобонів. Англія — найбільша з світових держав, але незважаючи на це, вона найменш вільна від місцевих, провінціальних почуттів та інтересів. Її жителі надзвичайно соромливі і в той же час надзвичайно самовпевнені. Вони поєднують максимум особистої свободи з максимумом лояльності. Англійське життя виткане з тверезого здорового розуму і ірраціоналізму алісиної країни чудес. І так далі. Англія — країна парадоксів і тому країна таємнича.

ЯК ЦЕ РОБИТЬСЯ

REPORT OF THE

Як робиться газета

Я часто запоем читаю детективні романи, які починаються з того, що на письмовому столі (або в елегантній холостяцькій квартирі) молодого репортера газети «Стар» (або «Геральд») Діка Говарда (або Джіммі О'Доннелі) дзвонить телефон, і схвильований жіночий голос повідомляє: «Сталося жахливе вбивство на Вацлавлендській вулиці. Будьте ласкаві, приїздіть негайно». Згаданий Дік Говард (або Джіммі О'Доннелі) стрибає в свій автомобіль, їде на Вацлавлендську вулицю, знаходить слід злочинців, кидається в погоню, потрапляє в руки злодіїв, вони приголомшують його або хлороформують, кидають в підземелля, але він вибирається звідти і знову переслідує їх в автомобілі, на літаку, на пароплаві, і, нарешті, після захоплюючої і небезпечної погоні наздоганяє. Тут бравий репортер хапає телефонну трубку і викликає свою редакцію:

— Ало! Говорить Дік (або Джіммі); залиште для мене першу полосу. Так, всю першу полосу. Я продиктую сенсаційний матеріал, якого в жодній іншій газеті не буде.

Можливо, що більшість читачів створила собі по цих романах вельми хвилюючу картину редакційної роботи. Можливо, вони уявляють, що перед кожною редакцією стоїть низка спортивних автомобілів, в які стрибають молоді репортери і мчать в пошуках пригод; що літаки чекають їх на аеродромі, а злочинці — на місцях злочинів; що репортер, який подає надії, може зникнути, куди захоче на цілих півдня, і йому за це не загрожує ні звільнення ні навіть прочуханка; що метранпаж потер-

пить, коли йому в останню хвилину підкинуть матеріал на першу сторінку ранкового випуску і так далі і тому подібне. Маючи чималий досвід газетної роботи, я беруся прямо заявити, що Дік Говард і Джіммі О'Доннелі в більшості не мають власного автомобіля, і їх погоня за новинами найчастіше обмежується телефоном і гарячковим перегортанням інших газет; далі, що найбільшою, але постійною небезпекою в їх роботі є неприємності — або з боку редактора за те, що прогавили якусь подію, або з боку осіб, від яких Дік або Джіммі намагаються одержати подробиці по телефону, не виїжджаючи на місце. І справді, — навряд чи вам буде приємно, якщо опівночі вам подзвонять додому по телефону і бувалий репортер почне випитувати всяку всячину; наприклад, чи правда, що ви запідозрюєтесь у вбивстві власної бабусі. Що? Вам про це нічого невідомо? Дуже шкода, пробачте, що потурбували.

Далі наш розторопний репортер вічно заклопотаний тим, щоб його повідомлення своєчасно потрапило в номер і щоб метранпаж не викинув його, якщо потрібно звільнити місце для великої доповіді Муссоліні або для звіту про засідання бюджетної комісії сенату, а коли полоса з його повідомленням вже в ротацийній, то щоб кур'єр не приніс свіжий екземпляр іншої газети, де пригоди описані більш детально. Так, життя Діка Говарда і Джіммі О'Доннелі по своєму важке і напружене, хоч їх і не ввергають у підземелля і не відвозять, зв'язавши руки й ноги, в таємничому чорному авто.

Газети, як і деякі інші великі підприємства, цікаві не стільки тим, як вони робляться, скільки тим, що вони взагалі існують і виходять регулярно щодня. Ще не було випадку, щоб газета друкувала лише коротке повідомлення про те, що за минулу добу нічого вартого уваги не сталося і тому нічого писати. Читач кожного дня одержує і політичну статтю, і події, і спорт, і відділ культури, і економічний огляд. Якщо навіть всю редакцію звалить грип, то газета все ж вийде, і в ній будуть всі звичайні рубрики, так що читач ні про що не догадається.

З другого боку, метранпаж кожного вечора клянеться, що йому не вмістити в полоси все те, що надсилає редакція. Чи не думають собі пани там, наверху, що він може творити чудеса, і так далі, і тому подібне. Та оскільки він, очевидно, все ж вміє творити чудеса, то

весь матеріал потрапляє в газету, і його якраз стільки, щоб заповнити колонки зверху до низу. Хіба все це не чудеса?

Хто робить газету

Газету робить редакція, яка пише, друкарня, яка набирає і друкує, і відділ об'яв і передплати, який продає і розсилає газету. На перший погляд все це дуже просто, але насправді такий розподіл праці укладений дуже заплутаними відносинами. Редакція, наприклад, твердо переконана, що сама вона робить газету, яка б могла бути найпопулярнішою в країні, коли б відділ передплати вмів знаходити дорогу до мільйонів потенціальних читачів. Відділ передплати, навпаки, живе глибокою вірою в те, що газета існує саме завдяки йому, а редакція лише псує справу: ось, наприклад, щойно відсіялось п'ять передплатників, які незадоволені статтею проти сектантства; а ось один провінціальний читач пише, що він більше не буде передплачувати газету, бо не погоджується з передовою в минулому номері. Вже б краще ці пани в редакції не займались політикою, важко зітхає відділ передплати. В політиці вічно є яка-небудь розбіжність в поглядах, а внаслідок — відсів передплатників.

Нарешті, друкарня не приховує, що у неї два запеклих вороги на цьому світі: редакція, яка хоче закінчити верстку якнайпізніше, і відділ передплати з експедицією, які хочуть одержати тираж якнайшвидше, щоб встигнути здати його на ранні поштові поїзди. Спробуй догодити обом, твердить друкарня. Посадити б їх самих сюди, знали б, як робити газету!

В широкому розумінні слова до газети ще належить так звана читацька громадськість. Це ті, хто читає газету або часом бере в ній більш-менш активну участь, про них ми поговоримо окремо.

Редакція

Редакційний штаб. Редакційний штаб — це не якийсь там командний пункт, а звичайне зборище всіх активних працівників редакції. На деяких ви побачите робочі халати, схожі на перукарські, але це не знак яко-

гось рангу; такі халати носять, головним чином, співробітники, які своє життя проводять за редакційним столом. Ті ж, які бігають по місту, відвідують парламент, різні збори та мітинги, носять звичайний цивільний костюм, за одворотом якого заховано репортерський жетон, який вони показують тоді, коли їм стає на дорозі поліцей.

Наскільки мені відомо, ніхто до цього часу не намагався встановити, звідки беруться журналісти. Правда, існує інститут журналістики, але я ще не зустрічав журналіста, який би вийшов звідти. Зате я вияснив, що кожний журналіст колись був медиком, інженером, юристом, літератором, співробітником експортної палати або ще чим-небудь, і з тих або інших причин залишив попередню професію. Бувають і невдахи, які просто «пристроїлись в газеті». Ніхто не скаже про людину, що вона пристроїлась в парламент або директором в банк, а ось «пристроївся в газеті» кажуть.

Журналістом людина стає звичайно після того, як вона по молодості напише що-небудь в газету. На при-

велике здивування автора замітку друкують, а коли він приносить другу, людина в халаті говорить йому: «Напишіть нам що-небудь ще». Таким чином в більшості випадків людина стає журналістом в результаті зведення з доброї путі. Я не знаю нікого, хто б з дитинства мріяв стати журналістом. Кожний журналіст в дитинстві, мабуть, мріяв стати машиністом, моряком або власником каруселі, але якийсь коліщатко зіскочило, мрії не здійснились, і він потрапив за редакційний стіл. Іноді людина йде в газету тому, що відчуває, що може добре писати. Але й це не обов'язкова умова. Журналістами, як і акторами, стають люди найрізноманітніших професій, які опинились на роздоріжжі.

Ш е ф - р е д а к т о р. Редактор, «шеф», «старий» — це голова редакції. В більшості він перебуває у своєму кабінеті, де проводить наради, приймає відвідувачів, вислуховує повідомлення, а іноді навіть пише. Через невизначені проміжки часу він вибігає з свого сховища і бушує — в газеті нема такого-то повідомлення, або якийсь осел все переплутав, або ще щось подібне. В такий момент вся редакція дрижить, мов лист, друкарські машинки тріщать набагато тихіше, і кур'єр, який приніс вечерю, не стукає склянками і тарілками.

Іноді, навпаки, за щільно зачиненими дверима кабінету панує незвичайна і таємнича тиша: там якийсь видатний відвідувач. В такі хвилини всі співробітники ходять навшпиньках і говорять приглушеними голосами, неначе в лікарні.

На більшості редакторів лежить страшне прокляття: вони завжди бояться, що коли матеріал не пройде через їх руки, станеться страшений «ляп». Але вони з сумом визнають, що не в силі прочитати і п'ятої частини того, що йде в газету. На редакторських столах височать гори листів і рукописів, яких не перегорнути і за п'ять років. Я знав одного редактора, який кожного разу, коли паперові нашарування на його столі досягали висоти одного метра, просто наказував принести йому інший стіл, а цей відсунути в куток. Улюблена мрія всіх редакторів — так організувати редакційну роботу, щоб ніщо не минуло їх особистого контролю. Тому вони проводять багато часу за складанням всіляких розпоряджень, інструкцій, вказівок, графіків та розпорядків, мета яких упорядкувати роботу редакції. Але навіть коли всі ці розпоряд-

ження виконуються до останнього пункту, приемний: метушливий, галасливий хаос редакції не зменшується ні на йоту.

Відповідальний редактор. Це звичайно най-добріша людина в усій редакції, яка й мухи не скривдить. Однак його тягають в суд за кожну образу особи, в якій винна газета. Він — козел відпущення за покликанням і стоїчно розплачується за чужі гріхи. Якщо газета назве кого-небудь політичним пройдисвітом і взагалі шахраєм, і цей хто-небудь, всупереч надіям, відчує, що його честь і добре ім'я віддається на поталу громадськості, відповідального редактора викликають до суду. І він або дасть докази своєї правоти, або скромно заявить, що інкримінованій статті не читав, не писав і не давав до друку, що в більшості істинна правда.

Після цього він зобов'язується надрукувати спростовання, в якому заявить, що обвинувачення були необгрунтовані, і він, відповідальний редактор, аж ніяк не мав на увазі чорнити репутацію пана скаржника.

Взагалі в питаннях обвинувачень, які висуваються в пресі, погляди різко розходяться: ті, кого газета в чомусь обвинувачувала, звичайно, вважають, що їх честь втоптана в болото і ніякі спростовання не можуть цілком виправдати їх, що взагалі правильно. З другого боку, журналісти з боєм заявляють, що люди ображаються буквально на все, що б про них не писалось; що ж після цього писати — хіба тільки панегірики? І вони теж мають рацію. Напишіть про кишенькового злодія, якого судили вже тридцять разів, що він відомий злодій-рецидивіст, і він подасть на вас в суд за образу особи, а ви ще й програєте цю справу, вірніше, її програє відповідальний редактор, а крім того, вона обійдеться редакції в кругленьку суму. Звідси ясно, що посада відповідального редактора нелегка і вимагає спокійного і терплячого характеру.

Нічний редактор — ще одна важлива фігура редакційного апарату. До його столу надходять всі рукописи, які йдуть до друку, і всі співробітники, які в цю хвилину не пишуть або не висять на телефоні; вони обмінюються думками, скаржаться на простуду, сидять на столах, тренуються з боксу, пожирають сосиски, розбирають фотоапарат, лають «це прокляте життя», читають

вечірні газети і взагалі створюють сильний і різноманітний галас. Серед всього цього розгардіяшу і гармидеру

сидить нічний редактор і скорочує повідомлення Чехословацького телеграфного агентства (ЧТК), дає медичні поради, читає газети, повчає молодих репортерів, приймає пошту і представників всяких спілок і клубів, які приходять з замітками про пленарні засідання або благодійні вечори, кидає їх (тобто ці замітки) в корзину, посилає матеріал на телетайп і в набір і проглядає гранки. Він дуже не любить парламентських і судових звітів, виступів міністрів і описів урочистих прийомів чи інших пишностей, бо все це «довгі ковбаси», він все знає і з набияким апломбом говорить про все, але найбільше про своє здоров'я (яке жахливо підірване такою виснажливою і такою складною роботою) і мріє вголос про те, як би йому добре жилося, коли б він був не нічним редактором, а кимось іншим. Я ще не зустрічав нічного редактора, який би не скаржився на свою гірку долю, і, безумовно, він має на це повну підставу, бо я ж випустив

в своєму описі щонайменше дев'ять десятих інших заморочливих справ і неприємностей, які випадають на його долю.

Власне саме тут і викристалізовується наступний номер газети, в цій біганині, гармидері, розгардіяші, скачках з перешкодами, в неполадках і вкрай напруженій праці. І, незважаючи на це, кімната нічного редактора — найвідрадніше місце в усій редакції, сюди заходить кожний після того, як закінчить роботу, і з задоволенням говорить «фу!» І якщо журналісти хоч трохи схожі на данаєвих дочок, яких боги присудили носити воду в відрах без дна, то кабінет нічного редактора — це щось схоже на дівочу, куди ці самі данаївни забігають перепочити і потеревенити. А господар кабінету, відірвавшись від читання нескінченного ЧТК, похмуро говорить:

— Що вам! Посиділи б ви тут цілу ніч, як я, та ще в таку прокляту, як сьогодні...

Значно спокійніше і більш замкнуте життя в Секретаря редакції. Його обов'язки — приймати пошту і розсилати її по відділах. Він повинен читати, «що нам пишуть наші читачі», а часом навіть і відповідати їм. Доводиться йому, бідоласі, читати також рукописи і повертати їх з співчуттям, що «через брак місця ми не змогли використати Ваш матеріал». Далі він приймає відвідувачів, які марно домагаються розмови з редактором. В більшості це диваки з рукописами в кишені або обурені обивателі, які прийшли протестувати проти того, що про їх поважне ремесло (наприклад м'ясоторгівлю) з неповагою відгукнулись в газеті; інколи відвідувач показує документи, які стверджують, що звати його Франтишеком Новомістським і що він, отже, не має нічого спільного з Феліксом Старомістським, про якого в газеті було написано, що його заарештовано за підозру в крадіжці пивних кухлів. Відвідувач навіть не родич йому, а тому вимагає відповідного роз'яснення в газеті. Інші приходять, щоб звернути увагу редакції на всякі неподобства і зловживання і вимагають, щоб газета усунула зло або в крайньому разі приступила до публічної вичистки авгійових стаєнь. Нарешті дуже часто приходять різні маньяки і божевільні, які особливо люблять звертатися зі своїми скаргами або проектами до глави держави чи до «шостої великої держави». Їх треба заспокоїти і ввічливо випроводити.

Крім того, секретар редакції завідує ще кількома внутрішніми справами, зокрема редакційним архівом, де заготовлені некрологи на всіх сучасних діячів на випадок, коли якийсь з них задумає вмерти перед самим виходом чергового номера газети.

Решта співробітників редакції — це працівники відділів. Кожен з них веде той чи інший розділ («рубрику»), кожен вважає свій розділ єдиним важливим. Співробітника відділу або «рубриканта» зовсім не хвилює питання, чи буде черговий номер його газети всеосяжним і вичерпним, чи вміститься в ньому все — від останньої промови англійського прем'єра до замітки про пограбування тютюнової крамнички на Довгій вулиці. Навпаки, він здивовано знижує плечима: як це можна читати матеріали інших відділів, скажімо — політичного або економічного.

Однак хоча всі «рубриканти» найкращої думки про свої розділи, авторитет їх в самій редакції неоднаковий; існує ціла ієрархія від вчених бонз, які пишуть передові статті, до новаків, які працюють у відділі міської хроніки і подій та пригод. У великих солідних газетах найбільшу вагу мають, звичайно, публіцисти і політичні оглядачі.

Публіцисти. Публіцисти, або «політики», або «діячі», діляться на дві групи: іноземні оглядачі і внутріполітичні. Іноземні якимось благородніші на вигляд, але приймають їх не зовсім серйозно. Вони, звичайно, не знають найбільших таємниць і не мають в своєму розпорядженні секретних інформацій з вищих сфер, зате відзначаються тим, що створюють собі концепцію, до якої потім підганяють всі події на міжнародній арені. Як правило, іноземні оглядачі пройняті скептицизмом і часто підкреслюють, що треба «виждати дальшого ходу подій».

Внутріполітичні оглядачі, навпаки, більш наполегливі і менш стримані в манерах. Вони на «ти» з багатьма депутатами парламенту, сенаторами і навіть міністрами і гарячково ганяють за кулуарною інформацією, яку, зрозуміло, не можна дати до друку, але без якої оглядачі не можуть спокійно заснути. Внутріполітичні оглядачі, на відміну від іноземних, з деякою зневагою ставляться до ідеологічних концепцій і говорять про політику більш в плані особистих відносин і кон'юнктурних інтересів політичних діячів. Оцінки їх часто-густо досить цинічні, і

про діячів вони відгукуються дуже фамільярно. Одначе, варто їм тільки взяти в руки перо, як вони по самі вінця сповнюють такою благородною і красномовною принциповістю, що кожний свідомий читач мимоволі думає, яким прекрасним було б життя, коли б уряд керувався цими статтями.

У внутріполітичних оглядачів теж є кілька рангів: оглядач палати депутатів стоїть вище сенатського, автор недільних передових вище автора передових, що друкуються в будні. Але всі вони сповнені почуттям своєї відповідальності і своєї гідності: вони редакційні тузи і гранди, з їх лав частенько виходять політичні діячі.

Економічний відділ в наш час стоїть на другому місці, зразу після політичного. Хоч навряд чи хтось з працівників редакції особисто зацікавлений в операціях фондової біржі або в динаміці оптових цін, а все ж вважають, що ці матеріали газеті потрібні, «читач їх вимагає». Економічний відділ — найтихший в газеті. Кімната його забита комплектами річних звітів, статистичних оглядів, бюлетенів, економічних довідників та інших паперових наносів. Співробітники відділу все це ревниво зберігають. Коли-небудь все це обвалиться на них, і тоді ніхто не відкопає їх тлінні останки. Але економічні огляди все одно будуть з'являтися в газеті, а цілі гори вісників і статистичних оглядів, як і раніш — накопичуватися в кімнаті відділу. Такий вже це тихий і надійний відділ.

Серйозне хвилювання в ньому починається, коли має бути великий виступ міністра фінансів або іншого економічного кудесника. Тоді «економісти» вилізають з-під своїх паперів і жалібно благають нічного редактора, щоб цей виступ був надрукований повністю, а всі інші краще викинути. Решту часу вони проводять спокійно і навіть, на відміну від інших журналістів, не натякають з таємничим виглядом, що їм «все відомо», що вони-то «знають, що за всім цим ховається», що «ось ще побачите» і т. д.

Відділ культури (або просто «культурники», «вчені», «білоручки» або «паничі») немає таких яскраво виражених характерних рис і не вважається повноцінною журналістикою; це скоріше прикраса газети і щось на зразок заповідника індивідуальностей. В газеті він представляє і ревниво оберігає дух свободи і критичної незалежності. Це звичайно проявляється в тому, що кожен

«культурник» більш-менш дотримується особистих поглядів. А тому матеріал відділу культури дещо менше за інші збігається з загальною лінією газети. Відділ культури складається з рецензентів по літературі, музиці, театру і витонченим мистецтвам. Рецензенти, які пишуть на ці теми «розгорнуті» статті, звучать вже не рецензентами, а критиками. Більшість їх проїнята неприязню до кожного, хто завдає їм клопоту тим, що пише книги або ставить п'єси. Особливо гарячою порою для них є ювілеї і дні смерті видатних діячів культури. Характером вони схожі на гімназійного вчителя латині, який говорить про себе: «Я суворий, але справедливий». Життя вони ведуть взагалі недружне і типово редакційне.

Зовсім інший дух панує у Відділі спорту — дух сили і мужньої готовності. Цим відділом, звичайно, завідує людина, яка колись справді займалась одним із видів спорту, наприклад, футболом. За це він зараз повинен бути знавцем ковзанів і лиж, фехтування, боксу, тенісу, бігу, кидання диска, плавання, планеризму веслування, баскетболу, стрільби, скачків, хоккею, велосипедної їзди, автомобілізму і декількох десятків інших видів спорту. Внаслідок такого широкого спортивного діапазону він проводить більшу частину часу в редакції, товстючи і приймаючи візити завзятих спортсменів (які приносять йому повідомлення про всякі змагання, матчі, гонки, фінали, напівфінали) і т. д.

Його кімнатка завжди переповнена плечистими, ногастими та іншими загартованими молодими людьми, які, мабуть, в свій час самі стануть завідувати відділом спорту і приймати в себе юних спортсменів.

Крім постачання спортивного матеріалу, спортивний репортер, звичайно, є уособленням в редакції бравого оптимізму, лицарства і взагалі всіх чоловічих достоїнств. В глибині душі він завзятий прибічник «Спарти» або «Славії», але приховує це благородним вболіванням за чесну гру і вірою у високий благодотворний вплив справжнього спорту. Він не приховує при цьому, що йому відомо про глибоко сумні тенденції в сучасному спорті, і він би написав про це, коли б можна було...

Судовий хронікер постачає звіти «Із зали суду». Припускається, що він повинен бувати на судових засіданнях і викладати читачам те, що він там чув. А оскільки судових розглядів багато, і людина не може

бути зразу на всіх, щоб вибрати найцікавіше, то виникла своерідна біржа, де судові хронікери обмінюються звітами. Один принесе «шлюбного афериста», другий «шах-райську банкірську контору», третій казусну справу про те, як пані Нетолицька посварилася з пані Ворл і так далі, і тому подібне.

Відділ «Із зали суду» повинен з'являтися в газеті та кож і в період судових канікул, інакше читачі будуть незадоволені. А тому на «біржі» з'являються і видумані судові казуси, які відрізняються від справжніх тим, що вони набагато цікавіші.

Судовий хронікер — людина характеру похмурого і трохи цинічного, почасти, мабуть, тому, що з зали суду вона винесла дуже невідрадні враження про людську вдачу, а головне тому, що хоч читачі (і особливо читачки) найохочіше читають матеріал хронікера, але відділ «Із зали суду» не одержав достойного, на його думку, місця в газеті. Крім того, судовий хронікер завжди знає наперед, який процес чим закінчиться, бо він знає характеру суддів: цей дуже лютий до браконьєрів, той ніколи не потуратиме розтратникам і так далі.

Характерна риса судового хронікера — дуже низька думка про справедливість на цьому світі, про поліцію, адвокатів, свідків, злочинців і взагалі про всіх людей.

Міська хроніка — далеко не проста тема. Сюди належить все, що трапилося в місті і в його околицях і не ввійшло в матеріали жодного з вищеперерахованих відділів, тобто — зборища і торжества, пригоди і міські події, перші гриби на міському ринку і похорони видатних діячів, бурі і поводи, світська хроніка і всякі скандали, збори акціонерів і членів всіляких спілок, демонстрації, маніфестації і пожежі, відкриття пам'ятників, інтерв'ю із знатними іноземцями, вернисажі і т. д. Робота, звичайно, розподілена так: один репортер займається подіями і пригодами і підтримує тісний зв'язок з поліцією, а про жандармерію має невисоку думку (або, навпаки, має найкращі відносини з «нашою бравною жандармерією» і тоді дуже критично відгукується про поліцію; це залежить від того, де йому охочіше дають відомості). Добрий поліцейський хронікер швидкий, як вітер, поліцейських називає не інакше, як «наші хлопці», відзначається детективним нахилом і вміє пролізти куди завгодно.

Друга галузь міської хроніки — це комунальні питання — починаючи від засідань муніципалітету і кінчаючи поганим станом громадських вбиралень.

Далі, є репортер, який займається головним чином інформацією з соціальних питань, — про різні збори робітників і службовців, організацій, спілок, об'єднань, кооперативів, комітетів.

Щодо кіно, то воно перебуває на межі між «Міською хронікою і «Культурою». Як бачимо, міська хроніка не має точних меж, і взагалі редакцію можна було б розділити на дві категорії: «статейників», які пишуть довгі статті, і хронікерів, які дають короткі інформаційні замітки.

Зовнішньою орбітою редакції є так звані «позаштатники», які постачають матеріали для спеціальних відділів на зразок шахів, філателії, мисливства. Це не журналісти по професії, але в редакції у них, як правило, є свій стіл, і матеріали вони скромненько здають нічному редактору. Вони ентузіасти своєї справи; найбільше завдає їм прикrostі те, що в газеті інколи з'являються матеріали по їх спеціальності, подані кимось іншим, а тому і містять в собі безліч «кричущих помилок і некомпетентних висловлювань», з приводу яких «обов'язково треба було б дати поправку»...

Другий тип «позаштатників», які більш-менш регулярно співробітничать в газеті, — це так звані «авторитети». Серед них немало професорів, міністрів та інших видатних діячів. Вони пишуть передовиці у високоурочисті дні, на прохання редакції виступають в газеті з статтями на різні спеціальні теми, які цікавлять в даний момент громадськість, або відповідають на задані запитання. Кожна газета має свої власні «авторитети», до яких вона звертається почасти з партійних міркувань, почасти тому, що «авторитет» А. не може «з наукових міркувань» писати в газету, де вміщують статті «авторитету» Б.

В значно тісніших відносинах з редакцією знаходяться так звані кореспонденти з місць. Це по-перше, випадкові кореспонденти з заштатних містечок, а по-друге, керівники відділів і кореспондентських пунктів у великих містах і за кордоном. Такий постійний кореспондент дає інформацію на всі теми: і про політику, і про економіку, і про театри, і про моди, і про вбивства.

Під його опікою перебувають, припустимо, Відень, Париж з Францією або весь Белград. Це, так би мовити, їх удільні князівства, в яких вони є суверенними володарями. Періодично вони з'являються в редакції, тримаються по-товариськи і довго розмовляють з редакторами і публіцистами, виясняючи політичну лінію газети, бо кожен такий «закордонник» через деякий час надто звикає до дорученої йому країни і до деякої міри втрачає контакт з газетою. Це відновлення контакту буває досить стомлюючим і продовжується до ранку, після чого закордонний кореспондент поспішно їде спати в свій закордон.

Такі в основному складові частини газетної редакції. Згадаємо ще про інформаційні агентства і пресбюро, матеріали яких передплачують газети. Зараз значна частина газетного матеріалу вже не пишеться в редакції, а купується в таких агентствах. Є навіть агентства, які поставляють газетам оповідання, анекдоти, звіти про експедиції в надра Африки і газетні вигадки. Іноді ж матеріал не купується, а просто вистригається з інших газет, причому це газетне браконьєрство, на відміну від мисливського, минає безкарно і навіть увійшло в звичай.

Нарешті кожному порядну редакцію прикрашують своєю присутністю секретарки і стенографістки. Вони облагороджують грубувате редакційне життя: при них треба висловлюватися обережніше, щоб не образити їх слух.

Редакційні кур'єри являють собою елемент сталості в редакції. Редактори і співробітники міняються, а кур'єри залишаються. Вони носять пиво, каву і вісники ЧТК кільком поколінням редакторів; переживають режими, політичні катаклізми і всілякі злигодні своєї газети і на старість перетворюються в живий літопис, розповідаючи, як ходили за пивом для самого Гавлічка і лагодили пера Неруді.*) А коли-небудь, друзі мої, вони будуть згадувати і нас і твердити майбутнім газетярям, — в наш час газета була кращою...

Як виникає ранковий випуск газети

Якщо ви прийдете в редакцію ранкової газети годині о другій дня, ви, можливо, застанете там двох-трьох співробітників. Один щось мляво вистукує на машинці, дру-

*) Чеські класики і публіцисти минулого віку.

гий, задерши ноги на стіл, читає журнали, третій просто сидить з виглядом надзвичайної огиди до всього. Секретарки і стенографістки старанно плетуть светри і стиха розмовляють бог знає про що. Взагалі, пожвавлення не більше, ніж на глухому полустанку за три години до прибуття поїзда. Біля шостої години з наборної вилазить метранпаж і похмуро запитує, де ж рукописи, наборна, мовляв, стоїть. Нічний редактор відповідає, що жодного рукопису ще нема, що для завтрашнього номера йому не надійшли ні передова, ні міжнародний огляд, ні фейлетон, і взагалі нема нічого; і що ще повинен бути парламентський звіт, одна велика промова, одне вбивство на Жижкові і одне засідання якогось комітету. Метранпаж заперече, що все це не встигнуть набрати, і про що, власне, думають пани редактори і т. д. і т. ін. Нічний редактор знизує плечима і бурмоче, що завтра газета не вийде і що він з охотою кинув би все до біса.

Коли приходить вечір, в редакції настає пожвавлення. Співробітники один за одним вриваються в кабінети, помахуючи рукописами. Сьогодні матеріалу більше, ніж звичайно, та ще дещо треба написати. Приходить кур'єр з інформацією ЧТК, другий кур'єр привозить з парламенту першу половину сьогоднішнього звіту. Прибіг рецензент відділу культури з статтею про вчорашню прем'єру і ще про щось. В шість годин п'ятдесят хвилин надходить сумне повідомлення про смерть видатного діяча Імярека. Секретар мчить в архів шукати некролог, але некролога немає. О сьомій годині метранпаж передає низу, щоб йому більше не надсилали нічого в набір, все одно він не встигне. В сім тридцять надходять нові статті від іноземного оглядача, «економіста», репортера по соціальних питаннях, сенатського оглядача і завідуючого спортивним відділом. Все це такі надзвичайно важливі і актуальні речі, що не надрукувати їх завтра було б просто ганьбою для газети.

Нічний редактор тим часом спокійно жує свою вечерю і попереджує співробітників, щоб не квапились, все одно в завтрашній номер більше нічого не вміститься. О восьмій годині вечора ще нема передової, у вісім годин десять хвилин знову з'являється метранпаж і в'їдливо запитує про що, власне, думають пани редактори: з відділу оголошень він одержав сім колонок матеріалу, і нічого надсилати йому статті, однак їх не встигнуть набрати, і так

набрано вже на п'ять колонок більше, ніж може вміститися в номер. У вісім тридцять ще не одержано закінчення парламентських дебатів, зате спалахнула страшна пожежа десь на околиці міста. О дев'ятій годині надходять призначені для провінції ранні видання деяких інших газет і починаються гарячкові розшуки — чого в них нема і що в них є.

Потім редакція починає пустіти і заспокоюватися. До запаху сосисок домішується запах вологих гранок і друкарської фарби: метранпаж приніс в редакцію перші полоти. Нічний редактор говорить «уф!» і меланхолійно дивиться в вікно на безлюдні вулиці. Наближається момент здачі матриць. Тепер якби навіть прийшло повідомлення про кінець світу, в завтрашній номер воно не потрапить. Крапка.

В друкарні

А доки в редакції йде весь цей розгардіяш, наборщики сидять біля своїх лінотипів і старанно працюють. Лінотип — хитромудра машина: на ньому друкують, як на друкарській машинці, а латунні матрички літер групуються в потрібній послідовності, аж доки не набереться повний рядок. Тоді в них заливається гаряче олово і виходить відлитий рядок набору. Ці суцільні рядки перев'язують шпагатом, і гранка готова. Її «відтискують» на перері, і відтиски йдуть в коректуру.

Коректори сидять, як правило, в неймовірно тісних і погано освітлених комірчинах, не скидають з носа залізних окулярів і сповідують крайній мовний пуризм. Крім того, вони шукають помилки в нерозбірливих відтисках і більшість з них справді знаходять. Іноді буває, що лінотипіст сам помітить, що зробив помилку; тоді він вже не дотримується рукопису, навмання натискує на клавіші, аби тільки закінчити рядок, який потім при коректурі викинуть. Але іноді це забувають зробити, і тоді читач бачить в газеті приблизно таке:

«Вчора на засіданні англійського парламенту хрем'ер
схрдлу етаон смеанп івбріжіки сеах кррпу прем'ер міністр
Боулдін заявив»

і так далі. Це нагадує тарабарську мову, і навряд чи якийсь читач дочитає цей рядок до кінця.

При кожній поправці доводиться знову набирати і відливати весь рядок, а рядок з помилками викинути, поставивши на його місце новий. Іноді буває, що замість рядка з помилками правщик вийме сусідній, правильний, і на його місце засуне новий. Тоді виходить:

«Вчора на засіданні англійського парламенту прем'єр міністр Болдуін заявив, що через деяк
прем'єр-міністр заявив, що через деяк
голову італійського кабінета»

і так далі. Це друкарський «ляп». В кожній редакції вам розкажуть безліч історій про те, які в них бували «ляпи». Іноді на друкарський «ляп» звалюють і «ляп» редакційний, і в газеті з'являється поправка: «У вчорашньому номері газети вкралася друкарська помилка, яка перекрутила зміст статті» і т. д. Друкарські помилки бувають навіть корисні тим, що звеселяють читача, але автори статей реагують на них дуже кисло, будучи впевнені в тому, що зіпсована вся стаття і що взагалі у всесвіті панує хаос, свинство і неподобства. А насправді справи не такі вже погані. Я, з свого боку, можу сказати, що серед моїх статей є кілька, в яких зовсім не було друкарських помилок. Як це трапилося, ніяк не збагну. . .

Коли всі статті набрані і лежать в гранках, метранпаж приступає до верстки полос, інакше кажучи, розміщує статті на сторінках газети. Іноді при цій операції рядки розсилаються, і деякі з них переплутуються. Читачі газети матимуть ранком змогу повправлятися у відгадуванні, де який рядок повинен стояти. Коли зверстана ціла полоса, тобто сторінка газети, її обв'язують шпагатом і відправляють в стереотип, де з неї роблять відтиск на картонній масі. Цей відтиск згинають у півдугу і відливають на металі, виходять металеві напівкруглі матриці, які ідуть, нарешті, «в машину», тобто монтуються на вал ротаційної машини, яка друкує весь тираж газети.

Не можу вам точно описати ротаційну машину. Але коли б вона стояла десь на березі Замбезі, туземні племена напевно приймали б її за бога і приносили б їй жертви, така це чудова машина. В центрі її розмотується нескінченний рулон паперу, а з другого кінця сиплються вже готові, складені примірники ранкової газети. Не

вистачає лише кави і булочки; це вже читач повинен забезпечити собі сам.

Читач

В кожній редакції існує безліч різних поглядів на те, чого хоче або не хоче «наш читач». Наш читач не хоче, щоб його надто напихали політикою, але хоче бути чесно інформованим про неї. Наш читач за страту вбивць, але разом з тим він схвалює друковані виступи Товариства захисту тварин. Наш читач любить розумні міркування, але не менше любить і серію жартівливих малюнків. Взагалі все, що друкується в газетах, з'являється там лише тому, що «читач цього вимагає». Правда, сам читач про це здебільшого не заявляє, зате він часто висловлюється письмово або усно про те, чого він не хоче бачити в газеті. «Шановна редакція, якщо в вашій газеті продовжуватимуть друкувати різні дурниці про вегетаріанські вітаміни і про те, що в нас, м'ясоторгівців, великі прибутки, то я Вашу шановну газету перестану передплачувати, про що Вас і повідомлюю з виключною повагою. Власник м'ясної крамниці такий-то. Вашу шановну газету передплачую вже восьмий рік».

З якихось глибокопсихологічних причин «наш читач» значно рідше затруднює себе позитивним відгуком на виступи газети. Це така рідкість, що в редакціях в таких випадках наступного дня заявляють: «Ми завалені сотнями відгуків, які висловлюють гарячу підтримку всіх верств нашої читацької громадськості».

Іноді буває і так. Якийсь природознавець напише до газети про померанську славку, помічену ним десь біля Брандуса, в Чехії. І раптом, ні з того, ні з сього, в редакцію посипляться сотні читацьких листів, в яких повідомляється, що померанська славка помічена і біля Пшерова, і в Мілетинській окрузі, і в Кардашовій Речиці, і навіть біля Сушиць. Газета в той же час починає три рази на тиждень писати про життя і звички померанської славки, гадаючи, що читачів це цікавить. Але тут надходить один-однісінький лист, в якому говориться, щоб редакція перестала базікати про померанську славку, «є багато інших турбот, краще б толком роз'яснили про

обов'язкове підмішування житньої муки. З пошаною пекар такий-то. Я вже дев'ятий рік передплачую Вашу газету, але якщо ви ще раз напишете про померанську славку, Ви втратите всіх передплатників в нашій окрузі, бо ніякої славки в нас ніхто і в вічі не бачив».

Звідси видно, що читач газети — істота незбагненна і догодити їй важко.

І все ж читач любить свою газету. Недарма кажуть «моя газета». Не кажуть «моя слайка» або «мої шнурки для черевиків», але кажуть «моя газета», і це свідчить про особисті інтереси і зв'язки. Але й співробітники редакції, друкарні і відділ оголошень якось тісніше зв'язані зі своєю роботою, ніж службовці багатьох інших установ. Це для них «наша газета», як буває «наше село» або «наша сім'я». Перехід з однієї редакції в іншу носить дещо скандальний характер, це щось схоже на розвід. Редакційна атмосфера повна фамільярності, люди газети метушливі і трохи цинічні, часто поверхові і завжди моторні. Я думаю, що якби мені можна було знову народитися на світ божий, я б знову дозволив спокусити себе на журналістику.

Як ставиться п'єса

В цьому короткому, але повчальному огляді нам хотілося б розповісти авторам, публіці і навіть критикам про те, як виникає театральна постановка, яких метаморфоз зазнає п'єса, раніше, ніж вона, як той метелик, урочисто випурхне з кокона на прем'єрі. Ми не маємо наміру прикидатися, що розуміємо театр; його не розуміє ніхто — ні люди, які постаріли на підмостках, ні найдосвідченіші директори театрів, ні навіть газетні рецензенти. Господи боже мій, коли б драматург міг наперед знати, чи матиме успіх його творіння! Коли б директор міг передбачити, чи принесе воно збір. Коли б у актора були якісь призивістки, коли б він знав, чи вдасться йому роль... тоді, о, тоді — в театрі можна було б працювати спокійно і впевнено, як в столярній майстерні або на миловарному заводі. Але ніхто наперед не знає, як вдасться спектакль. Не тільки на прем'єрі, а й кожного наступного вечора відбувається чудо, яке полягає в тому, що п'єса взагалі йде, що вона дограється до кінця. Бо театральна вистава — це не стільки виконання намальованого плану, скільки безперервне переборювання

незчисленних і несподіваних перешкод. Кожна планка в декораціях, кожен нерв у людини можуть раптом лопнути, і хоч вони звичайно не лопаються, атмосфера в театрі завжди залишається напруженою. Інакше і не може бути.

Отже, тут не буде мови про драматургічну майстерність і про її таємниці, а лише про мистецтво театру. Зрозуміло, більш вдячним завданням було б говорити про те, яким театр повинен бути в ідеалі, як належало б його перетворити. Але розмови про ідеал відвертають нашу увагу від складної і дивовижної дійсності. Поговоримо ж і прославимо живу театральну Музу. Ви побачите її, бідолаху, зовсім не в суцільному ореолі. Ви познайомитеся з нею, застуженою, вимученою репетиціями, всілякими неприємностями, стомливою працею, зубрячкою і збентеженою зворотним боком театрального побуту. І коли вона з'явиться перед вами на сцені в сяйві вогні і майстерно загримована, згадайте, що вона перетерпіла. Це і буде справді глибоке розуміння драматичного мистецтва.

За сценою, під сценою і над сценою є, крім акторів, ще й інші люди, які разом з ними тягнуть і підштовхують колісницю Мельпомени. І хоч вони виконують цю місію дуже прозаїчно, в звичайних піджаках або синіх спецовках, вони відіграють неабияку роль у виникненні спектаклю. А тому хай будуть і вони прославлені в нашому огляді.

Початок

В самому початку, в зародку, п'єса, звичайно, виникає поза театром, на письмовому столі честолюбного автора. В театр вона потрапляє вперше, коли авторові здається, що п'єса готова. Розуміється, скоро (наприклад, через півроку або біля цього) з'ясується, що п'єса НЕ готова і, в кращому випадку, її відправляють назад авторові з пропозицією скоротити і переробити останню дію. З якихось незрозумілих причин переробці завжди підлягає тільки остання дія. І все ж саме ця дія не вда-

ється на сцені, в чому критики з завидною одностайністю вбачатимуть слабкість п'єси. Можна тільки дивуватися, що, незважаючи на такий сумний досвід, драматурги й далі домагаються, щоб їх п'єси мали останню дію... Можливо,

взагалі не треба було б писати останніх дій. А що, коли б взяти за правило зразу ж відрізати їх, як обрізують хвости молодим бульдогам, щоб вони не псували їм фігури? Або ставити п'єсу від кінця до початку, бо, як відомо, перша дія, як правило, визнається кращою? Коротше кажучи, треба щось зробити, щоб з драматургів було знято прокляття останньої дії.

Коли остання дія двічі або тричі перероблена, і п'єса прийнята до постановки, для автора починається період чекання. Автор перестає писати і взагалі чимось займатися, не може ні читати газет, ні витати в хмарах, ні спати або ще якось згаяти час і весь час живе в лихоманці чекання. «Моя п'єса буде поставлена! Але коли вона буде поставлена? І як вона буде поставлена?» — і

так далі. З таким автором зовсім не можна розмовляти. Лише дуже загартовані автори вміють тримати себе в

руках і робити вигляд, що вони іноді думають про щось інше.

Автору, звичайно, хотілося б, щоб під час писання п'єси над ним стояв театральний кур'єр і, задихаючись, твердив, що пани з дирекції просять, ради бога, надіслати останню дію, що післязавтра прем'єра, і що йому, кур'єрові, просто заборонено повертатися без останньої дії і таке інше, і таке інше.

Але так не буває. Прийнята п'єса повинна вилежати в театрі. Вона там немов дозріває і переймається запахом театру. Полежати їй треба і для того, щоб потім можна було анонсувати її «як з нетерпінням очікувану новинку». Деякі автори нетактовно пробують порушити процес дозрівання особистим проханням і нагадуванням, які, на щастя, звичайно, залишаються безрезультатними. Все повинно йти природним шляхом. Коли

п'еса досить вилежиться як слід і навіть почне пахувати, її час подавати на сцену, тобто, спочатку в репетиційний зал.

Розподіл ролей

Зрозуміло, перше, ніж почати репетиції, треба розподілити ролі. І тут автор набирається корисного досвіду, переконуючись, що це не так просто. Припустимо, в п'есі вісім ролей — три жіночих і п'ять чоловічих. Для цих восьми ролей автор намітив вісім або дев'ять кращих акторів театру, заявивши, що «спеціально для них і писав цю п'есу». Він передає свою пропозицію режисеру, а від режисера вона йде «наверх».

«Наверху» з'ясовується, що:

1. Артистка А. не може виконувати головну роль, бо вона вже має головну роль в іншій п'есі.

2. Артистка Б. з незадоволенням повертає запропоновану їй роль: це зовсім не її ампуа.

3. Молодій артистці В. не можна дати роль, запропоновану автором, тому що вона грала минулого тижня і треба завантажити артистку Г.

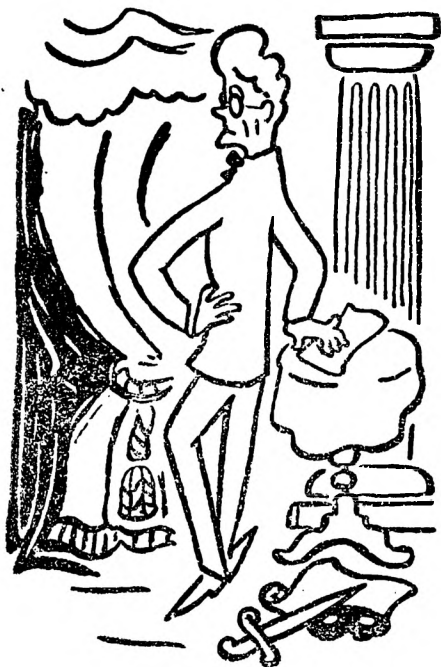
4. Артистові Д. не можна дати головну чоловічу роль, треба дати її артистові Є., бо цей останній претендував на роль Гамлета, якої не отримав.

5. Артиста З. треба оберегати — він зараз застуджений внаслідок недавньої сварки з художнім керівником.

6. Зате артистові Ж. можна дати п'яту роль, але він з обуренням відкидає її і страшно злий на автора за те, що не одержав четвертої ролі, яка саме в його жанрі.

7. Артистові І. не можна доручити роль № 7, бо немає нікого для відхиленої ролі № 5. Це теж не його амплуа, але він «якось це витерпить».

8. Восьма роль — рознощик телеграм — з охотою буде заповнена за вказівкою автора.

В результаті виходить, що ролі розподілені не тільки занадто, ніж уявляв собі автор, але ще й так, що ображені всі учасники, які чомусь не можуть пробачити цього авторові.

Після розподілу ролей в театрі складається, як правило, дві думки: одна, що в п'єсі прекрасні ролі, але ансамбль підібраний нікчемний, друга, що ролі погані і з п'єси нічого путнього не зробиш.

Режисерське трактування

Режисер, якому доручена п'еса, керується здоровими принципами: «п'есу треба поставити на ноги», тобто треба пререкрати все, що там начудив автор.

— Я, бачите, уявляв собі таку тихеньку камерну п'есу, — говорить автор.

— Але ж це не годиться, — відповідає режисер. — Її треба подати цілком гротескно.

— Клара — це затуркана, безпорадна істота. — роз'яснює далі автор.

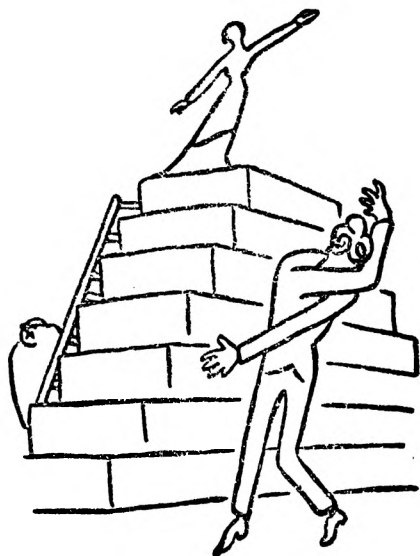
— Звідки ви це взяли? — заперечує режисер. — Клара яскраво виражена садистка. Подивіться, на сторінці 37 Данеш говорить їй: «Не муч мене, Клара!» При цих словах Данеш повинен корчитися на підлозі, а вона буде стояти над ним в істеричному приступі. Розумієте?

— Я зовсім не мав цього на увазі, — не погоджується автор.

— Це буде найкраща сцена, — сухо проголошує режисер. — Інакше в першій дії не було б ефектної кінцівки.

- Сцена відображає звичайну кімнату міського типу.
— продовжує автор.
— Але там повинна бути якась драбина або поміст.
— Нащо?
— Щоб Клара могла стати на них, коли вона вигукує «Ніколи!» Ці слова треба акцентувати, розумієте? Мінімум триметрової височини поміст! З нього потім в третій яві стрибне Вчелак.
— А нащо йому стрибати?
— Тому, що там ремарка «вривається в кімнату». Це одно з найсильніших місць. Бачите, п'єсу треба пожвавити. Ви ж не хочете, щоб у нас вийшла звичайна нудна тяганина.
— Ясно, ні! — спішить відповіді автор.
— Ну, ось бачите!

Для того, щоб ще більше розкрити перед вами глибини драматургії, скажу, що творчо настроений автор — це такий, який не хоче зв'язувати себе умовами сцени, а творчо настроений режисер — той, який «не має наміру йти на повідку авторського тексту». Щодо творчо настроєного артиста, — то він, бідолаха, не має іншого вибору,

як виконувати роль по-своєму (в цьому випадку говорять про режисерські недоробки), або в усьому слухатися режисера (тоді говорять про інертність артиста).

І якщо на прем'єрі випадково ніхто з акторів не зб'ється в монолозі, не звалиться погано закріплена куліса, не перегорить прожектор і не трапиться якась інша аварія, критика з похвалою напише: «Режисура була продумана». Але це чиста випадковість.

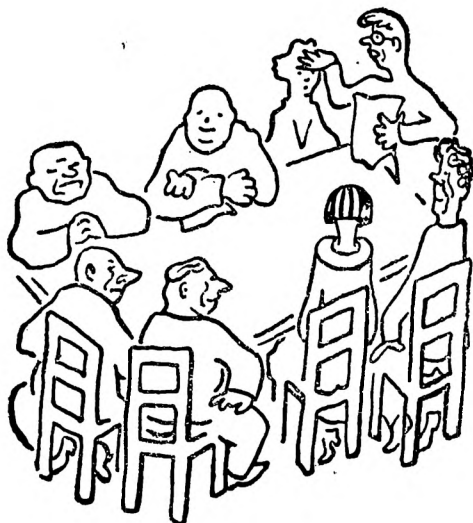
Однак, раніше, ніж говорити про прем'єру, треба пройти чистилище репетицій.

Читання в особах

Якщо ви маєте намір написати або вже написали п'єсу, то не раджу вам ходити на перші читання її в театрі. Враження буде найгірше.

Збираються шість-вісім акторів, всі вони мають вигляд смертельно втомлених людей, позіхають і шуляться. Одні сидять, інші стоять, і всі тихенько покашлюють. Минає з півгодини, нарешті режисер проголошує: «Починаємо!»

Виснажений ансамбль розсідається біля розсувного столу.

— «Посох прочанина», комедія в трьох діях, — починає режисер скоромовкою. — Бідно обставлена кімната. Направо — двері в передпокій, наліво — в спальню. Посередині стіл та інше. Входить Іржі Данеш...»

Мовчання.

— Де пан А? — сердиться режисер. — Хіба він не знає, що в нас читання в особах?

— Репетирує на сцені, — похмуро бурмоче хтось.

— Он воно що! Тоді я читатиму за нього, — вирішує режисер. — «Входить Іржі Данеш». «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода»... Клара!

Мовчання.

— Хай йому чорт, де Клара?

Мовчання.

— Де пані Б?

— Здається, хворіє, — похмуро говорить хтось.

— Поїхала на халтуру, — провокує інший.

— Марі вчора казала мені... — починає жіночий голос, — що в неї...

— Гаразд, я прочитаю за неї, — зітхає режисер, і шосили, немов хтось підганяє його, відтарабанює діалог Данеша і Клари. Ніхто його не слухає. На другому кінці стола йдуть тихі розмови.

— «Входить Катюша...» — випалює, нарешті, з полегшенням режисер.

Мовчання.

— Слухайте, мадемуазель, — сердиться режисер, — візьміть свої вуха в руки! Адже ви Катюша?

— Я знаю, — відповідає субретка.

— Ну, так читайте. «Перша дія. Входить Катюша»

— Я забула роль дома, — заявляє Катюша.

Режисер вигукує щось страшне і сам відтарабанює монолог Катюші і Клари темпом, яким дяк читає «отче наш» на бідному похороні. Один тільки автор намагається слухати, ніхто не проявляє ні краплі зацікавленості.

— Входить Густав Вчелак, — хрипло закінчує режисер.

Один з артистів схаменувся і починає шукати в кишнях пенсне; відшукавши його, він перелистує роль.

— Яка сторінка?

— Шоста.

Артист перегортає сторінку і починає бубоніти свою роль похмурим могильним голосом. Господи боже мій, жахається автор, і це завзятий бонвіван!

Режисер, що дублює Клару, і артист, що виконує роль завзятого бонвівана, обмінюються сумовитими репліками, які мали бути іскрометним діалогом.

— «Де ваш черевик...» — читає бонвіван, наче з могили.

— Чоловік! — поправляє режисер.

— У мене тут «черевик», — настоює артист.

— То помилка друкарки. Виправте.

— А нехай вона переписує як слід! — ображено говорять артист і шкрябає олівцем у тексті.

Агонізуючий ансамбль поступово набирає ходу і, нарешті, несеться галопом. Раптом — стоп! в одній ролі невивстає фрази. Знову стоп! — тут купюра: від слів «...була перша любов» до «ви любите це блюдо?» Іще раз стоп: переплутані ролі... Поїхали далі. Косноязычно, поспішно, похмуро звучить текст «нетерпляче очікуваної повинки». Артисти, які закінчили читати свою роль, підводяться і виходять, навіть якщо до кінця п'єси залишилося три сторінки. Ніхто не цікавиться, чим закінчиться інтрига. Нарешті звучить останнє слово і настає мовчання — перші інтерпретатори обдумують свої ролі.

— А яку мені одягнути сукню? — порушує пригнічене мовчання героїня.

Автор, похитуючись, іде геть, пригнічений думкою, що за всю історію театру ще не було такої поганої, безнадійно нудної п'єси.

Р е п е т и ц і ї

Наступний етап — репетиції.

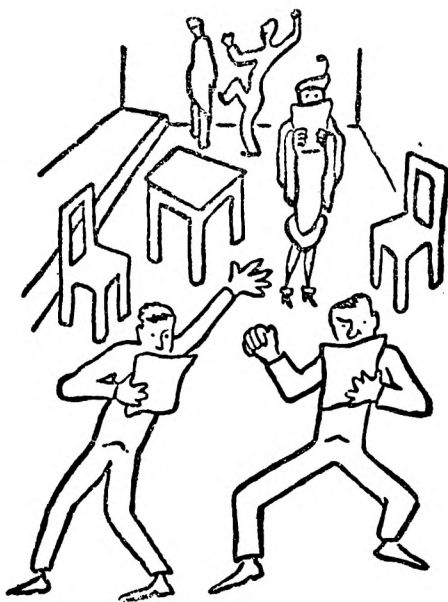
— Тут двері, тикає пальцем режисер в простір, — там вішалка, це другі двері. Крісло — це диван, а отой стілець — вікно. Ось цей столик — піаніно, а ось тут,

де пуста місце — стіл. Все. Ви ввійдете в двері і зупинитесь біля столу. Так, добре. В другі двері входить Іржі Данеш. Що за чортівня, де знову пан А?!

— Репетирує на сцені, — повідомляють два голоси.

— Тоді я зображатиму Данеша, — зітхає режисер і вбігає в уявні двері. — «Клара, зі мною трапилася незвичайна пригода...» — Потім Данеш повинен підійти до вікна. Не сідайте, будь ласка, на стілець, це ж вікно. Отже ще раз. Ви входите зліва, а Данеш вам назустріч. «Клара, зі мною трапилася незвичайна пригода...»

— «Зовсім ні, батьку мій, — читає Клара з папірця. — я його не бачила зранку...»

Режисер позеленів.

— Що це ви читаєте?

— Першу дію, друга сторінка. — спокійно відповідає Клара.

— Нічого подібного там немає! — кричить режисер і вириває в неї роль. Де воно?... «Зовсім ні, батьку мій...» Але це... Шановна пані, це ж з іншої п'єси!

— Вчора мені прислали це, — говорить безтурботно шановна пані.

— Візьмітьпоки що п'єсу в сценаріуса і будьте уважнішими. Отже, я виходжу справа...

— «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода...» — починає артистка.

— Та це ж не ваша фраза! — доходить до відчаю режисер. — Ви ж самі є Клара!

— Я думала, що це монолог, — заперечує Клара.

— Зовсім не монолог. Я виходжу і промовляю: «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода...» Отже, увага! — «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода...»

— А яка в мене буде перука? — питає Клара.

— Ніяка! «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода!...»

— «З торбою колос» — по складах читає Клара.

— Що-оо-о?

— Тут нерозбірливо...

— О господи, боже мій! — стогне режисер. — Там написано: «Що з тобою скоїлось?» Читайте ж, як треба.

Клара бере в свідки весь ансамбль, що в її копії це більш схоже на «з торбою колос». Коли дискусія з цього приводу закінчилась, режисер вп'яте вбігає в уявні двері і, як хворий в гарячці, хрипить: «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода»...

Автор з огидою відчуває в цій фразі всю грубість і безглуздість нашого світу. Ніколи, ніколи вже не розплутається цей хаос, ніколи світ не усвідомить, що «трапилась незвичайна пригода». Ніколи п'єса не посується далі...

— Входить Катюша, — заявляє режисер.

— М-м-м-м, — чується ззаду, де Катюша одночасно їсть булку з ковбасою, танцює свінг і безувагу тріщить.

Бац! Два стільці летять шкереберть. Катюша стоїть посередині зали і тримається за коліно.

— Катюша ввійшла, — оголошує вона. — Матінко ж моя рідна, ну і стукнулась я!

— Ви повинні ввійти зліва, — поправляє режисер.

— Не можу, — скаржиться Катюша, — я забила ногу.

— Ну, так увага! — кричить режисер. — Входить Густав Вчелак.

Густав Вчелак дивиться на годинник.

— Мені час репетирувати на сцені, — говорить він льодовим тоном. — Дарма я стовбичив тут цілу годину. Моє вам шанування!

Автор почуває, що в усьому винен він. Потім з'ясується, що оскільки немає Данеша і Вчелака, не можна прорепетирувати жодного діалогу за винятком початку третьої дії:

П р и с л у ж н и ц я: Пан Вчелак, пані.

К л а р а: Хай знайде.

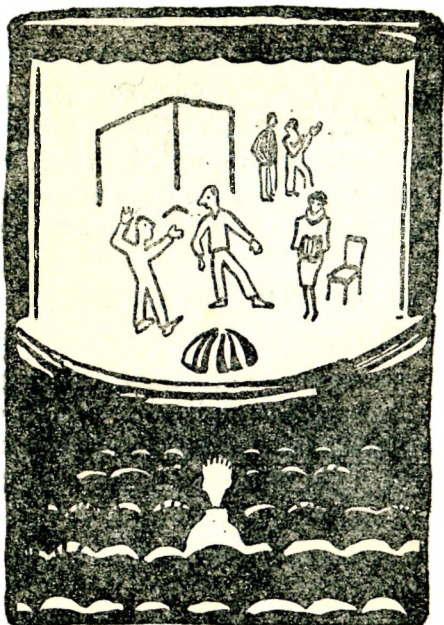
Цю сцену режисер повторює сім разів, після чого йому не залишається нічого іншого, як відпустити людей. Автор повертається додому, охоплений смертельним жахом: так його п'єса не буде готова і через сім років.

Продовження репетицій

І все ж в репетиційному залі, де покалічене крісло зображує диван, трон, скелю або балкон, здійснюється більша частина творчої роботи. Автор, якому хочеться побачити свою п'єсу, знаходить її в такому розтерзаному і пошматованому вигляді, що хоч плач. П'єса репетирується з кінця або з середини, яка-небудь незначна ява повторюється по двадцять разів, тимчасом як інші місця зовсім ще не репетирувались, половина артистів хворіє, а друга завжди зайнята ще якимись репетиціями... І все ж

бувають хвилини, коли автор відчуває, що його п'єса стає театральною реальністю.

Через три-чотири дні з'являється новий учасник — суфлер. Артисти перестають читати ролі і починають виконувати їх, вони входять в смак, все йде блискуче. Автор заявляє, що прем'єру можна було б дати хоч сьогодні ввечері. «Зачекайте, ось перейдем на сцену», — охолоджують його запал артисти.

Нарешті настає великий день переходу на сцену. Репетирують при опущеній завісі, суфлер сідає за столик, автор вештається тут же, наперед потішаючись, як все піде на лад. Але ні, нічого не виходить. По дорозі з репетиційного залу на сцену річ з незбагнених причин розклеїлась. Все загинуло, пропало, пішло криво й косо.

Через дві-три репетиції все знову стає в норму і йде майже блискуче. — Тепер завису наверх і суфлер — в будку! — розпоряджається режисер. Це мить, коли навіть випробований артист блідне, бо з загадкових, скоріше

всього акустичних причин п'єса знову розповзається. Знищений автор слухає з партеру, як на сцені ледве животіє його текст. До того ж, режисер чомусь перестає турбуватися про те, що і як говорять артисти і лише розлючено ганяє їх, вимагаючи, щоб той став правіше, а цей виходив би швидше. Якого біса він причепився до цього? — думає автор. В тексті просто сказано: «Данеш виходить», хіба цього не досить? Режисер, мабуть, з глузду з'їхав, і тепер кричить на всіх, вимагаючи, щоб Клара відступила на крок. Артисти теж якісь запальні, весь час гризуться з суфлером, кричать, що він не читає, а мимрить собі під ніс. Іржі Данеш заявляє, що у нього грип і він залишить сцену, йому треба лягти в постіль. В глибині сцени сценаріус свариться з бутафором. Режисер, захрипнувши, змовкає, на сцені в передсмертній агонії корчиться і конає німічний текст.

Автор корчиться в партері, він охоплений жахом: становище цілком безнадійне — післязавтра генеральна репетиція.

В останній день перед генеральною репетицією нещастя, звичайно, сипляться, як з мішка. Серед артистів вибухають епідемії грипу, ангіни, запалення легенів, плевриту, апендициту та інших хвороб.

— Спробуйте, яка в мене температура, — хрипить на вухо авторові головний герой, і з рота в нього вилітає цівка пари, наче з киплячого чайника. — Мені треба було б полежати не менше тижня.

Він хрипить, задихається від кашлю і дивиться на автора сльозавими, докірливими очима жертви, яку ведуть на заріз.

— Я не пам'ятаю жодного слова з своєї ролі, — говорить другий артист. — Пане автор, скажіть, щоб відклали прем'єру.

— Зовсім не можу розмовляти, — хрипить Клара. — Тут на сцені такий протяг. Пане автор, нехай мене відпустять до лікаря, інакше я не зможу брати участь в прем'єрі.

На завершення всього — завзятий бонвіван надсилає довідку від лікаря, що в нього шлуночні коліки. Так...

Скажемо правду: акторське ремесло не легше за військове. Якщо хто-небудь з вас хоче стати актором, — від чого урочисто вас застерігаю, — випробуйте раніше витривалість свого організму, своє терпіння, легені, горло і голосові зв'язки, спробуйте попріти під перукою і гримом, подумайте про те, чи зможете ви ходити майже голим в мороз і закутаним у вату під час спеки, чи вистачить у вас сил на протязі восьми годин стояти, бігати, ходити, кричати, шепотіти, чи зможете ви обідати і вечеряти на клапті паперу, наліплювати на ніс мастику, що смердить клопами, переносити жар прожектора з одного боку і льодовий протяг з люка — з другого, бачити денне світло не частіше, ніж рудокоп, бруднитися всім, за що не візьмешся, завжди програвати в карти, не мати права чхнути на протязі півгодини, носити трико, просякнуте потом двадцяти ваших попередників, шість разів на протязі вечора скидати костюм з розпареного тіла, грати, незважаючи на флюс, ангіну, а можливо і чуму, не кажучи про безліч інших випробувань, неминучих для

актора, який виконує роль, в той час, як актор, що не бере участі в п'есі, зазнав незрівнянно гірших мук...

— Починаємо, починаємо! — кричить бездушний режисер, і по сцені починають блукати кілька захриплих постатей, вимовляючи останнім подихом якийсь смертельно остогидлий текст, нав'язуваний суфлером.

— Е, ні, мадам, це не годиться! — виходячи з себе, кричить режисер. — Розпочати все знову! Хіба це темп? А вам треба стати біля дверей. Повторимо. Заходить Катюша.

Катюша входить ходою вмираючої туберкульозниці і зупиняється.

— Починайте, мадемуазель, — сердиться режисер.

Катюша щось бурмоче, вступивши очі в простір.

— Вам треба було підійти до вікна! — лютує режисер. — Повторіть!

Катюша вибухає сльозами і біжить зі сцени. — Що з нею таке? — лякається автор. Режисер тільки знизує плечима і шипить, як розпечене залізо в воді. Автор схоплюється і біжить в дирекцію. Неможливо завтра давати прем'єру, треба обов'язково відкласти і т. д. (Кожний автор напередодні генеральної репетиції впевнений в цьому). Коли, трохи заспокоївшись, він через півгодини повертається на сцену, там бушує страшний конфлікт між головним героєм і суфлером. Актор запевняє, що суфлер не подав йому якусь репліку, суфлер рішуче заперечує це і, в знак протесту залишає будку. Влітає сценаріус, накидається на робітників біля завіси, скандал розтікається по лабіринту театральних коридорів, згасаючи десь в котельні. За цей час вдалося умовити суфлера повернутися в будку, але він такий схвильований, що ледве шепоче.

— Починаємо! — надломленим голосом кричить режисер і сідає з твердим наміром більше не переривати хід дії, бо, — хай буде вам відомо! — остання дія ще й разу не репетирувалась на сцені.

— Ви гадаєте — післязавтра можна ставити? — злякано запитує автор.

— Адже все йде прекрасно, — відповідає режисер і раптом зривається з цепу: — Повторити! Назад! Нікуди не годиться! Повторити з виходу Катюші!

Катюша входить, але тут вибухає нова буря.

— Тисячу чортів! — бушує режисер. — Хто там галасує, звідки грюкіт? Сценаріус, викиньте бродягу, що грюкає в люці!

З'ясовується, що бродяга — це машиніст, який щось ремонтує в люці (в кожному театрі завжди що-небудь ремонтують). Машиніст не дає образити себе і демонструє здатність оборонятися вперто і енергійно. Нарешті з ним укладено щось схоже на мирну угоду з умовою, що він постарається не грюкати молотком.

— Починаємо, — хрипить режисер, але на сцені стоїть суфлер з годинником в руці і повідомляє:

— Обід. А після обіду мені суфлірувати в іншому місці. Я пішов.

Так закінчується остання репетиція перед генеральною. Це був гарячий, гнітючий день. Але завтра простягнеться широка барвиста райдуга генеральної репетиції.

— Пане режисер, — зауважує автор, — а що якби Клара в першій дії...

— Тепер ніколи переробляти, — похмуро відповідає режисер.

— Пане режисер, — повідомляє Клара, — швачка тільки що прислала сказати, що до прем'єри мій туалет не буде готовим. От біда!

— Пане режисер, — вигукує Катюша. Які мені ланчохи одягти?

— Пане режисер, — прибігає бутафор, — у нас в бутафорській немає акваріума.

— Пане режисер, — заявляє майстер, — ми не встигнемо до завтра закінчити декорацію.

— Пане режисер, вас кличуть нагору.

— Пане режисер, яку мені одягти перуку?

Пане режисер, рукавички повинні бути сірі?

— Пане режисер, — хвилюється автор, можливо, все-таки відкладемо прем'єру?

— Пане режисер, я одягну зелену шаль.

Пане режисер, а повинні бути в акваріумі рибки?

Пане режисер, за ці гетри мені повинен заплатити театр.

— Пане режисер, можна мені не падати на підлогу, коли я непритомнію? А то я сукню забрудню...

— Пане режисер, там принесли коректуру афіші.

— Пане режисер, чи годиться ця матерія на брюки?

Автор починає відчувати себе п'ятим колесом до воза. Так йому і треба, знатиме, як писати п'єси!

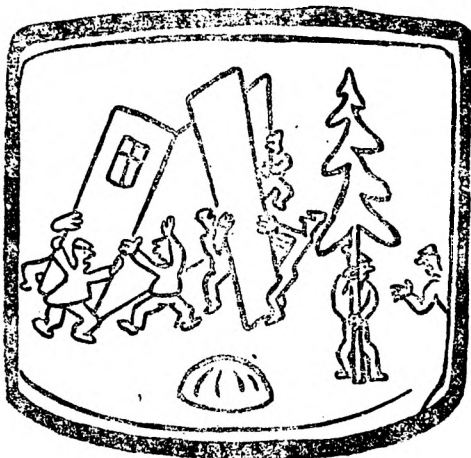
Генеральна репетиція

Теоретично на генеральній репетиції «все повинно бути, як на спектаклі» — декорація, освітлення, костюми, грим, звуки за сценою, реквізит і статисти. Практично — це репетиція, коли нічого цього нема: на сцені тільки половина декорацій, друга половина ще сохне або натягається на рами, або «за хвилину буде на місці»; дошиті брюки, але не піджаки; з'ясовується, що в усьому театрі немає жодної підходящої перуки; з'ясовується, що невістачає головних предметів реквізиту, що статистів не буде, бо один з них викликаний за свідка до суду, другий десь на службі, а інші в лікарні і ще бог знає де; що найнятий флейтист може прийти лише о третій годині, бо він служить в акцизному правлінні... Коротше кажучи, генеральна репетиція — це генеральний огляд всіх нестач останньої хвилини.

Автор сидить в залі для глядачів і чекає, що буде. Довго нічого не робиться, сцена пуста. Збираються актори, позіхають і йдуть у вбиральні, незадоволено кажучи один одному:

— А я, знаєш, рольку ще не вчив.

Потім привозять декорації, і на сцену прямують робітники. Автору хочеться побігти їм на допомогу. Йому приємно, що зараз він побачить готову сцену. Робітники в синіх спецовках несуть стіну кімнати. Прекрасно! Несуть другу стіну. Ура! Тепер залишилось ще тільки

третю стіну. Але вона ще в декораційній. — Закрийте очі що яким-небудь шматком тканини! — кричить режисер, і, замість стіни, ставлять дрімучий ліс.

Потім вся справа застрягає біля якоїсь куліси. Починається з того, що два робітники в синіх халатах щось прикручують.

— Що ви там робите? — кричить майстер.

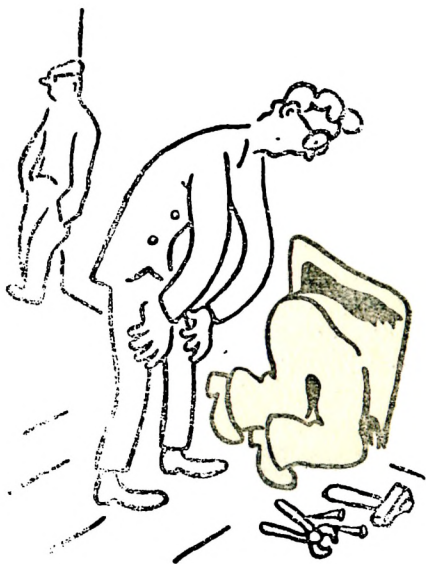
— Тут треба було б закріпити косячок, — відповідають робітники.

Майстер поспішає навести порядок, сідає навпочіпки теж починає щось прикручувати.

— З чим ви там возитесь, чорт би вас забрав? — кричить через чверть години режисер.

— Тут треба закріпити косячок, — відповідає майстер.
Режисер вибухає прокляттям і біжить навести порядок, тобто сідає навпочіпки і дивиться на кулісу.

— Пане режисер, чому ми не починаємо? — запитує через чверть години автор.

— Та тут треба закріпити косячок, — відповідає режисер.

Знищений автор сідає. Отже, їм важливіший якийсь там косячок, ніж п'еса. І що таке — «косячок»?...

— Пане режисер, чому ми не починаємо? — запитує темноти залу жіночий голос.

— Треба закріпити косячок, — авторитетно відповідає автор і намагається впізнати в темноті того, хто запитує. Пахне парфумами і милом.

— Це я, Катюша, — і в темноті видно блискотливу посмішку. — Як вам подобається моя сукня?

— А, сукня! — автор щасливий, що хтось цікавиться його думкою. Він з радістю заявляє, що саме таким уявляв собі вбрання Катюші — простеньким, без всяких претензій...

— Та це ж фасон найновішої моди, — ображається Катюша.

Нарешті якимось чудом загадкова справа з косяком уладналася.

--- На місця! — кричить режисер.

- Пане режисер, ця перука мені не підходить.

--- Пане режисер, а палиця мені потрібна?

Пане режисер, прибув лише один статист.

- Пане режисер, хтось знову розбив акваріум.

--- Пане режисер, в цьому лахмітті я не вийду на сцену!

— Пане режисер, у нас перегоріли дві лампочки по гисячу свічок.

— Пане режисер, я сьогодні буду лише подавати репліки.

--- Пане режисер, вас кличуть наверх.

--- Пане режисер, вас кличуть вниз.

Пане режисер, вас кличуть в номер другий.

Починаємо, починаємо, — твердить режисер, опустити завісу! Суфлер, сценаріус!

— Починаємо! — виголошує сценаріус.

Завіса опускається, в залі темно. У автора від нерплячки захоплює дух. Зараз, ось зараз він побачить своє творіння.

Сценаріус дає перший дзвінок. Нарешті вже писаний текст стане живою дією!

Другий дзвінок, але завіса не підіймається. Замість цього раптом чути скажений рев двох голосів, заглушений завісою.

— Знову посварилися, — говорить режисер і мчить за сцену наводити порядок. Тепер крізь завісу чути рев трьох голосів.

Нарешті ще один дзвінок, і завіса ривками повзе доверху. На сцену виходить зовсім незнайомий вусатий чоловік і говорить:

— Клара, зі мною трапилась надзвичайна пригода.

Назустріч йому виходить дама:

— Що з тобою скоїлось?

— Стоп! — кричить режисер. — Погасіть нижню ревальту. Посильте жовте світло. А чому сонце не світить у вікно?

— Як не світить? Світить! — кричить голос з-під сцени.

— Це хіба зветься сонцем? Зробіть яскравіше, та швидше!

— Тоді треба включити пару тисячних, — говорить підземний голос.

— Так включіть, чорт візьми!

— А звідки їх взяти? — і на сцену вилазить людина в халаті. — Я ж казав панові режисерові, що вони переріли.

— Так включіть якісь інші.

І він знову прямує на сцену, де розгортається скандал, яким, як відомо, починається всяка генеральна репетиція.

Автор сидить, наче на голках. Господи, думає він, ніколи більше не буду писати п'єс.

Коли б він дотримав свого слова!

Генеральна репетиція в розпалі

Люди театру, як відомо, забобонні. Не спробуйте, наприклад, сказати артистці перед прем'єрою: «Бажаю успіху». Треба сказати: «Ну, повзи, недотепа». Актору не говоріть: «Бажаю удачі», а скажіть: «Скрути собі шию» та ще й сплюньте в його бік. Так само і з генеральною репетицією. Вважається, що для того, щоб прем'єра йшла гладенько, на генеральній репетиції обов'язково по-

винен бути скандал. В цьому, видно, є якась частка правди. В усякому випадку, не можна довести протилежного, тому що ще не бувало генеральної репетиції без скандалу. Масштаби скандалу різні — в залежності від авторитету режисера. Найбільший скандал буває тоді, коли п'єсу ставить сам художній керівник.

Якщо режисер недостатній скандаліст, скандал забезпечує сценаріус, завідуючий постановочною частиною, старший електрик, машиніст, бутафор, суфлер, головний костюмер, завідуючий гардеробом, мебльовик, робітники на колосниках, майстер і підручні робітники. Єдине обмеження в цих сутичках — не дозволяється застосовувати вогнепальну і холодну зброю. Всі останні засоби нападу і оборони допустимі. Застосовуються: крик, ревіння, рик, плач, негайне звільнення, образа особи, скарги в дирекцію, риторичні запитання та інші види насильства. Я!

не хочу цим сказати, що театральне середовище особливо дике, кровожерливе і грубе. Але справа в тому, що колектив великого театру складається з найрізноманітніших людей і професій. Між театральним перукарем і людиною, яка «робить грим», менше спільного, ніж, наприклад, між двома депутатами парламенту, які все-таки, як-неяк, колеги за покликанням. Між драпірувальником і бутафором ніколи не затихають сварки про сферу компетенцій: скатерка на столі підвідомча драпірувальнику, тарілка ж на цьому столі — бутафору. А якщо на столі

стоїть ще лампа — це вже господарство освітлювача. Театральний кравець з висока дивиться на роботу столяра, який платить йому тим же. Робітники сцени заважають мебльовику, а він їм; і обидва вони псують життя електрику з його кабелями, прожекторами і рефлекторами. Драпірувальник зі своєю драбинкою і килимам' ще більше загострює цю гру інтересів, і, як правило, вислуховує прокляття від усіх. До цієї плутанини виробничих відносин додайте ще темп, в якому вона розвивається: завжди що-небудь незакінчено, режисер кричить на сценаріуса, сценаріус на всіх інших — вже полудень настав, а репетиція ще не починалася! — І ви зрозумієте напружену, аварійну атмосферу генеральної репетиції.

Але досить. Режисер махнув рукою на незакінчені декорації, театральний кравець одягає на актора недошитий піджак, перукар приладує на ньому тимчасову пе-

руку, костюмер десь роздобув для нього занадто великі рукавички, бутафор сунув йому в руки палицю — можна починати. Завіса підіймається, герой випалює: «Клара, зі мною трапилася незвичайна пригода» — і... режисер здійснює жадливий галас: щось знову не ладиться. Звичайно, освітлення.

«І сказав бог: хай буде світло. І стало світло». Але у священному писанні не сказано, чи було те світло жовтим, червоним або синім, там нічого не згадано про про-

жектори, рефлектори, рампу, софіти. Богові було легше, бо він спочатку створив світ, а потім вже людину і театр. Генеральна репетиція є репетиція на тему «хай буде світло», лише ця справа йде не так гладко, як при створенні світу.

— Пане режисер! — вигукує, нарешті, головний герой на сцені. — Уже перша година дня. Будемо репетирувати чи ні?

— А чому ж ви не репетируєте? — Викручується режисер.

— Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода. .
Режисер схоплюється.

— Погано, погано, загасить наполовину третю ривальту.

— Що з тобою скоїлось?

— Ще! Зменшіть ще! Ну, чого ви там порпаєтеся?

— Пане режисер! — кричить електрик. — Тож третя ривальта зовсім не світить

— Що ж там таке світить?

— Це люстра. Ви ж самі наказали її включити.

— Не ваша справа, що я наказував! — кричить режисер. — Вимкніть люстру і увімкніть третю ривальту на шість.

— Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода...

— Що з тобою скоїлось?..

Погано, погано! Дайте в люстрі жовте світло і вимкніть рампу.

Наступає хвилина відрадної тиші. О, коли б вона гягнулась якнайдовше.

— Що таке? — гаркає режисер. — Чому не репетируєте?..

На сцену виходить сценаріус.

Клара вийшла, пане режисер.

— Треба репетирувати! — кричить режисер. — Хай зараз же ідуть всі на сцену!

— Але...

Ніяких «але»!... — кричить режисер і, раптово ослабшим голосом, як людина, яка вже на все махнула рукою, буркає. — Починаємо!

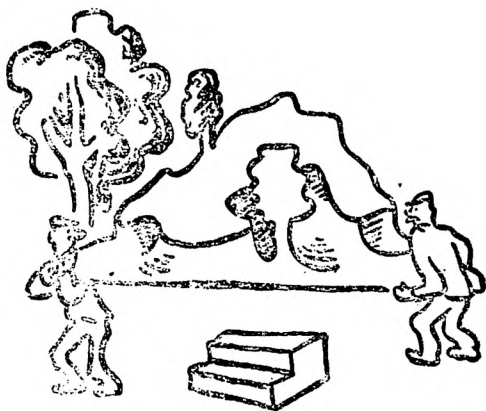
Нарешті!

Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода...

— Що з тобою скоїлось?

З-за куліс на сцену раптом вилізає драпірувальник з драбинкою і ставить її до вікна.

— Що вам тут треба? — вигукує режисер голосом, якого не можна описати.

— Гардини повісити, — по діловому відповідає драпірувальник і лізе на драбинку.

— Що повісити? Які гардини? Геть звідси! Чому ви їх не повісили раніш?

— Тому що раніше мені не прислали тканини, — відповідає допоміжний персонал, який стоїть на драбинці, але режисер уже мчить на сцену, щоб скинути його з драбинки, задушити, задавити, розтоптати...

Автор закриває очі, затикає вуха. Нарешті вибухнув головний скандал, дикий, тріскучий, захлинистий скандал генеральної репетиції, скандал, який визрівав і шумів ще зранку, скандал гарячковий, безглуздий, несправедливий як світ, і необхідний, як дощ в природі, скандал, який сповнив всіх присутніх, — і автора, і акторів, і технічний персонал, і бушуючого режисера — темною шаленою злобою, знесиллям, нудьгою, гіркотою, прагненням тікати геть з цього проклятого театру... Така атмосфера генеральної репетиції.

Режисер повертається на своє місце в залі для глядачів, постарівши на десять років, вимучений, похмурий, всім ненависний.

— Починайте, — говорить він з огидою.

— Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода. .
— втомлено повторює герой.

— Що з тобою скоїлося? — беззвучно запитує Клара.
Втомлено, тяжко, безвідрадно тягнеться генеральна репетиція.

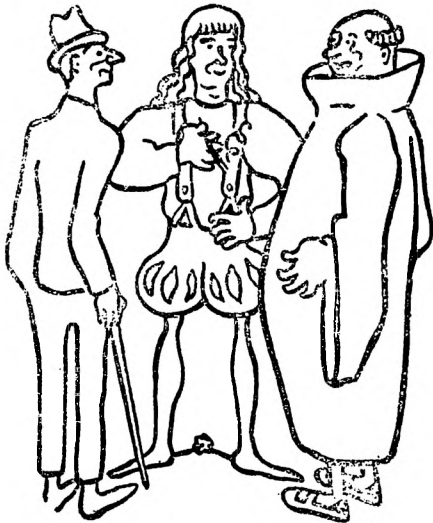
— Погано! — хрипить режисер. — Повторіть. Ви повинні виходити швидше.

Втома оволоділа акторами, ноги у них роз'їжджаються, язик прилипає до піднебіння, пам'ять відмовляється служити. Невже ніколи не закінчиться ця генеральна репетиція?

— Погано! — як сокирою рубає режисер. — Назад! Заступаєте свого партнера.

Скоріше б кінець! Актори грають із зціпленими зубами, читають текст, як паламарі, режисер хоче ще раз повторити, але махає рукою і стирає з лоба холодний піт. Кінець.

Актори мовчки виходять з театру, трохи не хитаючись під поривами свіжого вітру. Автор, опустивши очі, біжить додому, несучи на своїх плечах загальну втому

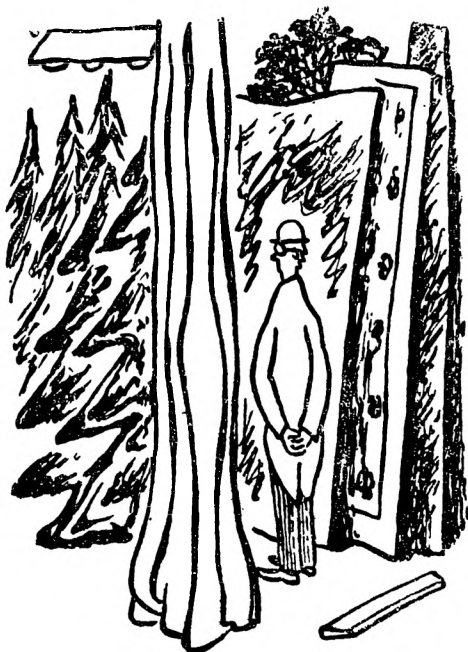

і смуток. Отже завтра прем'єра. Гаразд, тепер вже все одно.

І все ж всі ви будете щасливі, коли наступить день генеральної репетиції. Ви, автори, і ви, актори і режисери, майстри і перукарі, бутафори і кравці! Це довгий похмурий день, злий і тяжкий, як жорна, і ви будете щасливі саме тому, що він такий виснажливий...

Техніка сцени*

Самодержець-режисер працює в контактi з художником, бо без куліс, декорацій, завіси і костюмів в театрі не обійтись. Художник обтяжено зв'язаний по руках і но-

гах вказівками автора. Йому, наприклад, хотілося б спорудити на сцені Ейфелеву башту на фоні сопок або кубістичного полярного пейзажу, або спорудити там небаченої конструкції карусель, гірки для катання, трамп-

* Цей розділ написаний Йозефом Чапком.

ліни, маяки і всячі мости. Але автор вимагає всього лише «бідно абставлену комірчину вдовиці Подлещикової» або просто «кімнату міського типу».

Є, правда, і такі автори, які покусившись привабливими видіннями мальовничих ефектів, пропонують серію блискучих метаморфоз: дрімучий ліс повинен в кілька секунд перетворитися в королівський палац, палац — в сільський трактир, а трактир — в скелясту печеру.

Внаслідок, режисер, художник і майстер довго ламають голову над тим, як при наявних засобах, — задніх проєкціях, декораціях, — все це влаштувати.

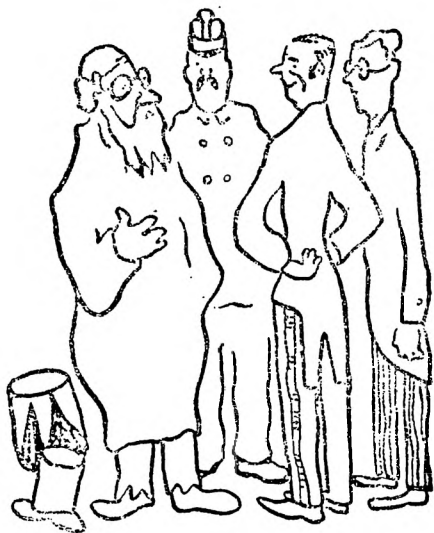
Художник, таким чином, прочитує п'єсу, не звертаючи уваги на красоти складу і композиції. Його цікавить, де і які повинні бути двері і яку меблю захоче розставити на сцені автор. Порадившись з режисером, він часто робить все по-своєму, і вражений автор потім заявляє, що він саме так все собі і уявляв. Театр взагалі своєрідний тим, що там всі речі мають зовсім інший вигляд, ніж це зразу передбачалось. Коли приносять декорації на сцену, художник буває здивований, що вони більші, коротші або ширші, ніж він думав. Дивується і режисер: сцена має вигляд зовсім інший, ніж він собі уявляв, коли давав

завдання художникові. А втім, не залишається нічого іншого, як покоритися, і найцікавіше, що чим більше не відповідають задумові декорації, тим ґодностаїніше глядачі і критики заявляють, що декорації на цей раз вдалі і відповідають духові п'єси.

Отже, художник робить ескізи декорації і приходять радитися з режисером. Вони викликають майстра. Той, звичайно, сплескує руками і рішуче заявляє, що з цього нічого не вийде, бо не вистачить часу; декораційна і столярна повинні були б творити чудеса. Кінець кінцем його все ж таки вдається переконати. В декораційній і столярній, хоч у них вже і немає часу, починають творитися чудеса. Виникають контури лісу і скель, чути гострий запах клею, і заслужені декоратори з фесками на головах і люльками в зубах енергійно починають малювати.

— Знову, либонь, якась кубістика, — бурчить шановний моґікан, який прослужив в театрі понад тридцять років. — Побачив би це Рафаель.

— Ех, порядки вже не ті, що були тридцять років тому, коли майстерня декорацій була своєрідною академією художеств.

Зараз фарба прямо з відер виливається на полотно, роз-

мазується малярським квачем, а на сцені все це має вигляд прекрасного оксамиту або вкритого зорями небосхилу. Сучасна техніка втрутилась і в декораторське ремесло, поклавши кінець всякій тонкій роботі, всякій старанній обробці. Тепер на сцені малюють більше світлом, ніж фарбами, а від старих майстрів декоративного живопису вимагають скоріше кількості, ніж якості, з чим вони аж ніяк не можуть примиритися.

Одночасно з художниками за справу беруться театральний кравець, кравчиха і перукар. Все це дуже честолюбні люди. У відповідності з прислів'ям, що «Одяг робить людину», вони твердо впевнені, що кравецька робить актора. З справжнім ентузіазмом тут часто перетворюють

добрі костюми в кошмари, які дико стирчать на спині, відвисають на животі, смішно обтягують ноги, висять, як на вішалці, або роздуваються, як пухир, коли цього вимагає комедійний типаж. Потрібна неабияка кравецька майстерність, щоб костюм сидів якнайкраще. Тут із сатину роблять шовк, з мішковини оксамит і перешивають

старі австрійські мундири на дворянські і камердинерські камзоли для п'єс Шекспіра і Мольєра.

А коли костюміровка п'єси проходить частково або повністю «з старого», тут костюмер в захопленні, якщо може запропонувати художникові для героїв Шоу штани, в яких в минулому сторіччі знаменитий чеський трагік грав діячів чеського відродження. Бо ж у костюмера завжди гостра нестача так званого «цивільного вбрання», тобто сучасного одягу. Ви обов'язково знайдете в нього півсотні ангелів, десяток індійських раджів, дюжину середньовічних лицарів, сотні китайських мандаринів або римських центуріонів, але зате нема, наприклад, жодної пари світлих брюк, так що доводиться брати натомість старі офіцерські лосини. Нічим так не гордиться костюмер, як старими костюмами, в яких завоювали успіх кілька прославлених акторів, що увійшли в історію театру.

На прем'єрі весь персонал костюмерної товпиться біля куліс. Головний костюмер не відриває очей від вбрання трагіків. Розвивається захоплююча інтрига, справа,

можливо, дійде до самогубства або поголовного вбивства героїв, трагік страждає від інтриг злодія, доброчесність зневажає, трагік грає, як бог, — б'є себе в груди, говорить чарівними віршами, сідає, встає, оголює меч, падає, умирає або торжествує й сходиться на престол, — а костюмер захоплено слідкує за кожним його рухом і, коли зворушена публіка плаче або сміється і в залі гримлять палкі аплодисменти, він шепоче, зовсім розчулившись: «Прекрасно грає цей костюм на панові Н. У.!» І не дарма він, костюмер, оббігав півміста в пошуках фланелі потрібного відтінку, не дарма з справжньою майстерністю скульптора підкладав ватин на груди і довго з винахідливістю конструктора розв'язував проблему фалд, які повинні стирчати. І в костюмерів є теж свій критерій для п'єси: «Цілковита нісенітниця, — кажуть вони, — пуста п'єса: жодного переодягання!»

Не забудемо і про перукаря-гримера. Його майстерня, захована десь в надрах театру, схожа на храм дикунів Меланезії або на індійський вігвам. Тут лежать найрізноманітніші скальпи — кучеряві, довговолосі, темні, сивіючі і зовсім срібні, і навіть всілякі лисини. На столах стоять голови, які тримаються на обрубках шиї і лежать носи — гострі носи дурнів, червоні картоплини п'яниць, орлині носи лицарів і злодіїв, лахматі брови, вуса і вусики всіх фасонів, бороди бандитів, благородних батьків і ченців, всі види зачісок, які тільки є на світі. Тут же і грим — все розтирається і наліплюється на фізіономію актора і поблизу має дуже неприродний і лякаючий вигляд. Тут, в майстерні перукаря і гримера, можна бачити серед білого дня весь той обман, виправдати який може тільки творчий контакт актора з публікою. За кулісами він діє відштовхуюче. Та коли гасне світло і піднімається завіса, обман розтає перед очима глядачів, поступаючись перед художньою правдою і чарівністю театрального видовища. Грубо наляпана куліса стає чудесним краєвидом, бляха — золотом, клоччя — бородою пророка, а кармінова фарба — спокусливими вустами, за право поцілувати які б'ються на сцені герої. Театр зблизька грубий і недосконалий. Але коли він з успіхом робить свою справу, він збуджує ілюзії і почуття, які

живуть до кінця вистави, а іноді навіть не покидають глядача і поза театром.

Прем'єра

Але звернемося до дальшого ходу подій.

Прем'єра — це вирішальна мить, коли драматичний твір стає реальністю. До останньої репетиції ще можна було щось поправляти і рятувати. Спектакль ще був незавершеною роботою, світом в процесі становлення, зіркою, що народжується з хаосу. Прем'єра — це вираз одчайдушної рішимості залишити, нарешті, п'єсу саму на себе. Це мить, коли автор і режисер остаточно випускають спектакль з рук і вже не можуть прийти на допомогу.

Ніколи в житті ні автор, ні режисер не зазнають задоволення столяра, який дає щойно зробленому столу висохнути, потім з виглядом знавця проведе пальцем по всіх

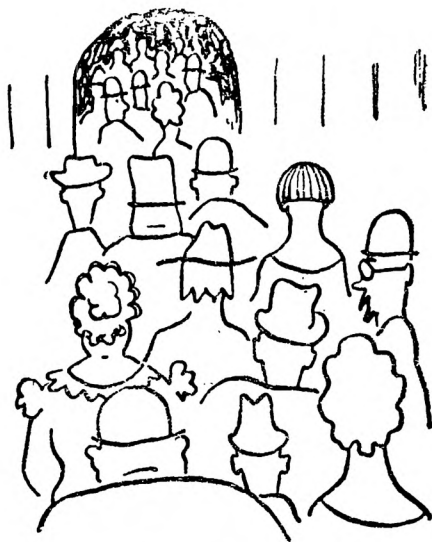
його гранях, обітре дошку долонею, постукає по ній, згляне всю свою роботу і скаже: «Ну й добрий же столик!» — Ох, коли б ще хоч одну репетицію!

Вранці перед прем'єрою проводиться остання репетиція. Актори відбарабанюють свої ролі наспіх, невиразно і майже пошепки, щоб не надірватися перед спектаклем. Потім вони поспішно розходяться, мовчазні і замкнуті, неначе в домі мрець. З глибини театру виповзає сумна і напружена тиша. І зробити більше нічого не можна, це — початок кінця.

Як відомо, прем'єри мають свою постійну публіку. Є люди, які ходять тільки на прем'єри. Говорять, що це пристрасні театралі або просто цікаві люди, сноби або любителі блиснути туалетом. Не знаю, але гадаю, що їх гонить сюди підсвідомий садизм. Їм приємно насолодитися хвилюванням акторів, муками автора, агонією режисера. Вони приходять зловтішатися жахливою ситуацією на сцені, де кожную мить що-небудь може дати осіч-

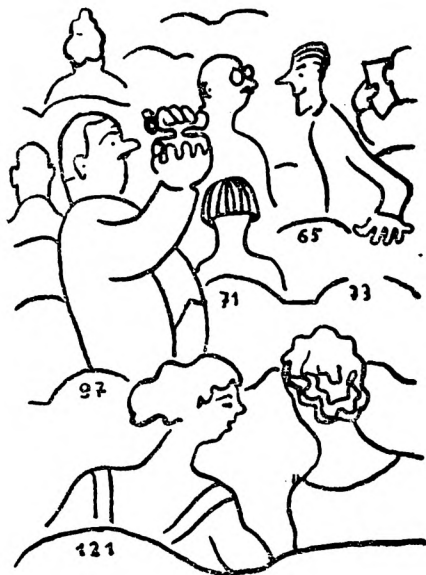
ку, заплутатися, зіпсувати всю справу. На прем'єри ходять, як в древньому Римі ходили в Колізей на розтерзання християн і бої гладіаторів. Це — кровожерлива насолода муками й тривоною приречених.

В хвилини, коли публіка з шелестом і розмовами розсідається на місця, автор бігає навколо театру, відчуваючи дивне і нестерпне смоктання під грудьми. Актори, вже в гримі, щораз підходять до дірочки в завісі, охоплені хвилюванням прем'єри, яке іноді викликає легкі шлункові спазми і нудоту. Деякі з них бушують у вбиральнях, бо одержали погану перуку або костюм, на якому не сходиться кілька застібок. Костюмери і кравчихи бігають з вбиральні у вбиральню, бо в кожній чогось не вистачає, режисер з шипінням і стогоном бігає по сцені — бо з декораційної все ще не прислали одну з декорацій першої дії. Він люто обриває акторів, що збігаються зі всіх кінців із скаргами, і сам носить на сцену стільці. Костюмер біжить у майстерню з чимось костюмом в руках, сценаріус в останнє дзвонить у вбиральні. Пожежники на місцях, в коридорах і в фойє лунають дзвінки, як і завжди йде жорстока гризня між бутафором і дра-

пірувальником, і, нарешті, в три хвилини на восьму на сцену виволікають останню декорацію.

Коли б у цю мить ви, сидячи в залі і з нетерпінням поглядаючи на годинник («Пора б уже починати»),

коли б в цю мить ви приклали вухо до завіси, ви почули б стукіт молотків і голоси, що захлинаються.

- Куди це подіти?
- Куди сунеш, бовдур?
- Тут треба пригвинтити.
- Тут треба поставити косячок.
- А вам чого треба?
- Жвавіше, хай вам чорт!
- Бережись, куліса падає!
- Це доведеться відкласти до завтра.
- А це куди?
- Та рухайтесь жвавіше, хай вам чорт!

— Дрн! — перший сигнал для підняття завіси. В залі темніє, спадає шум голосів. Чути кілька останніх ударів молотка, чути, як тягнуться тяжкі меблі і як хтось схвилювано кричить:

- Геть зі сцени!
- Обріжте дошку!
- Залишіть вже так і геть звідси!
- Підтягни її, швидше!

Другий сигнал. Завіса піднімається, відкриваючи п'яти останнього робітника, який ховається за куліси. Сцена сяє вогнями, на сцені стоїть Клара, яка тихенько хреститься.

Її партнер, — у якого від хвилювання стікає піт по лобі, але із зали цього не видно, — входить і кидає капелюх на крісло замість стола.

— Доброго ранку, Клара! голосно вигукнув він і раптом лякається. Боже мій, тож він повинен був сказати: «Клара, зі мною трапилась незвичайна пригода».

Клара залякла від переляку: вона не дістала потрібної репліки.

— Доброго ранку... — імпровізує вона невпевнено.—

— ...зі мною трапилась незвичайна пригода, — шипить суфлер. Актор з відчаєм шукає зв'язку з тим, що він повинен був сказати. Крім того, він згадав, що по п'єсі зараз не ранок, а п'ята година дня.

— Починай же! — сердито шипить Клара.

— Гм... так... ии — борсається герой, — ти уяви собі, Клара... гмм... ии...

— Чи не трапилося з тобою чогось незвичайного? — відважно виручає Клара.

— Так, так! — з радістю підхоплює він, — уяви собі, Клара, зі мною трапилася незвичайна пригода!

— Що з тобою скоїлось? — входить в колію Клара.

З ложі автора чути протяжне зітхання полегшення, яке замінило смертельний жах. Становище врятовано, але в першу мить автор гарячково хапається за бар'єр ложі, готовий вистрибнути в партер з криком: «Не так, не так, починайте спочатку!» — Тепер він потроху заспокоюється. На сцені журчить діалог, все йде як по маслу. Через хвилину Клара повинна буде, як підкошена, впасти непритомною на крісло... Але, боже мій, недотепа-партнер поклав туди капелюха! Ось воно! Тепер Клара сяде на капелюх свого чоловіка, вся дія буде зіпсована. Боже милосердний, як цьому запобігти! В автора від хвилювання змокли долоні, він нічого не чує, нічого не бачить, крім злосчасного капелюха на стільці. Згубна

мить неминуча. Хоч би паніка, або що, виникла зараз в театрі... А що, коли встати і крикнути: «Пожежа!»?

Ось-ось, вже чути репліку, зараз Клара сяде на проклятого капелюха... Ах, божественна, дотепна Клара! Взяла капелюха в руки і тільки потім, як підкошена, завалилася на стілець! Капелюх у неї в руці. Але що вона з ним буде робити? Не тримати ж його в руках до кінця дії? Чому вона не кладе його на стіл? Ну, нарешті! Нарешті — вона позбавляється капелюха, кладе його на

стіл... Але так незручно, так жахливо помітно... Автор озирається на публіку. Дивно, але, здається, ніхто не помітив катастрофи з капелюхом. Автор знову повертається до сцени. Як, діалог все ще не закінчився? Чому ж так довго? Автора трясє лихоманка. Діалог надто довгий, безбожно розтягнутий, він все тягнеться і тягнеться, а дія стоїть на місці. Автор впрівав від болісного і запізнитого каяття: треба було скоротити, скоротити! Все це слабо, погано, нестерпно безглуздо! Чому вони розмовляють так повільно? Краще всього було встати і закричати: «Зачекайте хвилиночку, я скорочу!»

Слава богу, діалог закінчився. Тепер настапає найважливіша частина п'єси, ключ до всієї інтриги, коротка і напружена розмова на трьох сторінках, а за нею...

Бум! Автор клякне від переляку: на сцену вибігає Катюша, яка повинна була з'явитися через п'ять хвилин після цих трьох сторінок. Боже мій, що тепер робити? «Завісу дайте, завісу!» — хоче закричати автор, але у нього захопило дихання. Клара з чоловіком теж приголомшені, а Катюша, наче нічого й не сталося, щебече свій текст, і вони з полегшенням підхоплюють репліки, три сторінки розмови пішли до біса, ключ до всієї інтриги безповоротно загублений, тепер ніхто не зрозуміє п'єси, зав'язка зірвана, вчинки героїв будуть незрозумілі, без тих трьох сторінок вся п'єса — цілковите безглуздя! Як могла це зробити Катюша? Чому сценаріус випустив її на сцену? Зараз роздратована публіка почне свистати, дитині зрозуміло, що це простісінька нісенітниця. Чому режисер не перериває спектаклю? Автор швидко оглядає публіку, чи не почала вона вже протестувати. Ні, глядачі спокійно дивляться, кашляють, сякаються, а іноді по залу пробігає хвиля сміху — Катюша явно має успіх. Свистки й вигуки почнуться, коли закінчиться дія. Автору хочеться провалитись крізь землю. Він біжить з ложі за куліси, ховається в чийсь вбиральню, стискує голову

руками. Тільки б нікому не потрапляти на очі! Все, все пропало!

Після нестерпно довгого часу, — пройшло, мабуть, кілька годин! — він підіймає голову. Що це? Неначе десь шумить вода, тече, плюскотить, гамір зростає — і слабшає. Хлоп! — шум води раптом різко посилюється: хтось відчинив двері у вбиральню і кричить: «Ось він, автор!» Автора взяли за руки і тягнуть кудись бігом, зі всіх боків його хапають і штовхають чийсь руки, його волочуть, він спотикається, нічого не бачить і не тямить, відбивається, дригає ногою, але люди, які його оточують, тягнуть його за собою, підштовхують, ось він вже, як з гармати, вилітає на сцену. Катюша і Клара гарячими руками беруть його за руки і ведуть до рампи, а внизу щось шумить і плюскотить, як водоспад. Автор бачить сотні плаваючих облич, скривлює губи в ідіотичну посмішку і кілька раз швидко згинається у попереку.

Завіса опускається, шум водоспаду стихає, але раптом завіса знову злітає вгору, автор протягає руки Катюші і Клари, але їх немає, він сам на сцені, покинутий на розтерзання тисячі очей. Він ухиляється, з жахом усвідомлюючи, що робить це якимось незграбно і смішно, наче маріонетка. Але він не може інакше, і все вклоняється направо і наліво, вверх і вниз, поволі відступаючи за куліси, де знайомі й незнайомі енергійно тиснуть йому руки. Навколо чути: «Поздоровляю, здоровляю». Завіса знову біжить вгору, автор знову на сцені, він робить жест у бік куліс: мовляв, що я, головне — актори, а якщо вже хочете вітати мене, то я, що ж, дуже, дуже радий, спасибі, такий незаслужений успіх... Ух, нарешті автор знову за кулісами. Ослаблий, зщулений, наче пуста наволочка, і знову нікому непотрібний. Робітники розтягують декорації, — гей, стережися! — Тягнуть меблі і реквізит, щось прибивають, де б не став, скрізь заважаєш їм. «Жвавіше, жвавіше!» — кричить режисер, і автор кидається йому на шию.

— Прекрасно, прекрасно!

— Могло б бути і гірше, — стримано відповідає режисер.

— Послухайте, — блаженно бурмоче автор, беручи його за гудзика, — а що, коли б надалі Клара сідала на той капелюх? От, я гадаю, буде сміху!

— Там зовсім не треба сміху, — заперечує режисер.
— Так, жвавніше, хлопці, жвавніше, а то закінчимо не раніше одинадцяти!

Зайвий автор біжить дякувати акторам. Головний герой вечеряє і на подяки автора скромно відповідає: «Ну, це ж незначна роль». Клара не має настрою розмовляти, вона порвала об цвях сукню. Катюша реве від образи в своїй вбиральні: режисер дав їй прочухана за передчасний вихід.

— Та хіба я винна, — хникає Катюша, — що там два рази підряд однакова репліка? У мене вихід після репліки Клари «...ніколи!», а при чому ж тут я, коли вона говорить це двічі?

Автор намагається її заспокоїти, але Катюша плаче ще гіркіше.

— Так... мене... виляяти... тут же, на прем'єрі! Як я тепер... буду... грати?

— Заспокойтесь, мадемуазель, — великодушно заявляє автор, — тож їй-богу ніхто не помітив, що там випав шматочок тексту.

І він має більше рації, ніж сам думає. Ніхто не звернув уваги, що перша дія була безглуздою. Такі речі не помічаються.

Завіса знову підіймається. Друга дія. Автор чіпляється за кабелі і декорації, ледве не падає в якийсь люк. Йому спадає на думку дивитися спектакль за сценою. Але біля куліс — повно-повнісінько, тут весь допоміжний персонал, костюмери і кравчихи, робітники сцени, їх жінки й тітки, статисти та їх кузини і знайомі їх кузин і ще якісь невідомі особи. Всі вони дивляться спектакль з-за куліс, вголос обмінюються зауваженнями, перебігають по скрипучих дошках, жують, лаються, грюкають дверима, заважають акторам, створюють неможливе безладдя і трохи не висовують свої носи на сцену. Автор намагається протиснутися між ними, стає навшпиньки. Але замість того, щоб почути, що робиться на сцені, він чує розмову двох робітників у синіх спецовках.

— А, здається, величезна брехня... — резюмує один.
Вже надто розтягнуто, — говорить другий.

Раніше одинадцяти не закінчимо.

Трах! За кулісами хтось з грукотом перекинув залізний стілець. На сцені тимчасом йде любовний діалог.

Зайвий автор відходить навшпиньках, лабіринтами коридору пробирається на вулицю. Пізній вечір. Одинокі прохожі крокують по вулицях, думаючи невідомо про що, дзвонять трамваї, вдалині шумить життя. Автор здригається від нічної прохолоди і туги. Він один, один, як ніколи на світі, а за його спиною завершується день його слави. Швидше б кінець!

Після прем'єри

Після прем'єри автор нічого не знає — провалилась п'єса чи мала величезний успіх. Правда, його викликали, але публіка просто потішалась, або жаліла його, або ще невідомо що. Сповнений побоювань, автор підозріло прислухається до слів своїх знайомих.

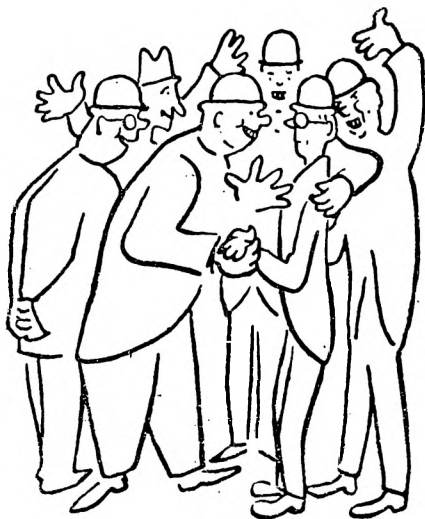
- От раді, напевне?
- Я б трохи скоротив першу дію.
- П'єса прекрасно поставлена.
- Поздоровляю, поздоровляю!
- Не завадило б скоротити третю дію.
- Вистава зовсім не того...
- Я б зробив інший кінець.
- Клара була просто неможлива!
- Краще всього — кінець.

- Друга дія трохи розтягнута.
- Можете бути цілком задоволені.
- Дуже, дуже радію за вас.

Автор продовжує блукати в темряві невідомості: так що ж, успіх чи ні? Наступного ранку він купує всі газети, щоб хоч з висловлень критики дізнатися, яким власне, був спектакль. Що ж, з газет він дізнається:

що в п'єсі була інтрига, але кожен рецензент переказує її по-своєму;

що п'єса 1) мала успіх, 2) була сприйнята з холодком, 3) частина публіки шикала, 4) п'єса була сприйнята тепло і мала заслужений успіх;

що режисер 1) нічого не зробив, 2) зробив все, що міг, 3) не був достатньо уважний до п'єси, 4) був добросовісний;

що гра акторів була: 1) жвавою, 2) в'ялою, 3) з піднесенням, 4) актори не знали ролей і 5) сприяли успіху п'єси;

що Клара 1) грала блискуче, 2) була явно в ударі, 3) фальшиво трактувала роль, 4) сповнила її справжнім життям, 5) була блондинкою, 6) була брюнеткою і навіть, що «мадемуазель Яролімова блискуче виконала

роль Клари», хоч, наскільки відомо авторові, Клару грала пані Нова;я;

що вистава 1) була відповідною і 2) не відповідала духові п'єси;

що взагалі ансамбль 1) був, як завжди на висоті, але... 2) надто слабкий.

Так автор ніколи і не довідається, чи вдалась йому п'єса. Навіть кількість спектаклів нічого не свідчить, бо за театральним поняттям, якщо п'єса швидко зійшла зі сцени, так це тому, що вона провалилась і ні на що не годиться; якщо ж витримала багато спектаклів, то це халтура, яка догоджає низькому смакові.

Путівник по закулісах

В ході нашого, дещо хаотичного викладу (який між іншим небагато поступається перед хаосом театального життя) ми згадали про цілий ряд осіб, функції яких,

звички і повноваження, можливо, не зовсім ясні публіці, майбутнім авторам і критиці. Вирішивши познайомити

вас з ними хоч мимохить, ми потрапили в скрутне становище: з кого ж почати? Може знову знизу, від швейцара, або зверху, з дирекції театру, з опалювача або з художнього керівника, з каси або з темних лігв театральних складів? Гаразд, почнемо зверху. «Там, зверху» на театральному жаргоні означає дирекцію. Єдиним філіалом цього «зверху», який знаходиться внизу, є каса.

«Там, зверху»

Найвищою інстанцією в театрі є директор і художній керівник. З них звичайно художній керівник більше відомий широкій громадськості, тому що зрідка потрапляє під удари критичного каміння. Директор же — це особа, якій за якісь тяжкі гріхи осуджено завжди лягати, улагоджувати всілякі неприємності, розбирати скарги і мирити співробітників, витирати сльози, сперечатися про оклади і підписувати ордери на аванси. Влада його велика, але обмежена межами театру. Обидва володарі живуть в кабінетах з пишним вбранням, там ви побачите і килими, і стильний гарнітур, який, одначе, іноді позичається в них для потреб сцени.

А тепер спустимося вниз, до акторів.

А н с а м б л ь. Акторів завжди напихають у вбиральні по кілька чоловік. Вбиральня — це тісний закуток, там стоїть трюмо і умивальник, і завжди або дуже душно, або нестерпно холодно. Перед кожним актором — невеличке дзеркало, пухівка, вона ж — «заяча лапка», пудра, помада, фарба для брів, обгортка від ковбаси, шматок булки і зім'ята роль. Пахне людськими тілами, вечерею на ходу, гримом, паровим опаленням, старими костюмами, мастикою і перуками. В жіночих вбиральнях, крім того, пахне різним милом і білизною.

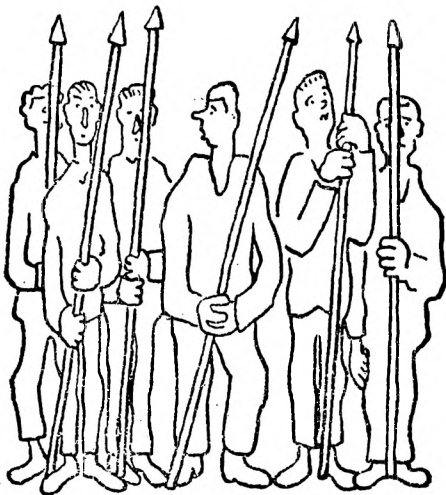
В найбільшій чоловічій вбиральні завжди грають в карти. Взагалі у чоловіків гамірно і весело, тут винаходять різні театральні слівця, експромти, відбуваються єдиноборства та інші козацькі веселощі. В жіночих вбиральнях в більшості ж панує тиша, яку порушують лише кравчихи своїм шепотом, біганиною і дзвяканням ножиць та шелестіння тарганів. Таргани тримаються по-

ближче до жіночих вбиралень тому, що тут завжди бувають цукерки.

Ансамбль ділиться на чоловічий і жіночий. До чоловічого складу належить: трагік, перший любовник або герой, веселий любовник або каскад, простака, бонвіван (за жанром звичайно огрядна людина), комік і різні «характери»: благородний батько, неврастеник і т. д. Суворих розмежувань немає. В жіночий ансамбль входить трагедійна героїня, любовна героїня, або «інженю», вона ж «ганчірниця» (бо для неї вимагається найбагатший туалет), лірична героїня, трагесті, гран-кокет, благородна мати, субретка. Зрозуміло, і тут межі не дуже точні. Звичайно буває, що роль, яку отримав той чи інший актор, — «зовсім не його амплуа», в той час як роль, прямо створену для нього, віддали іншому. Звідси виникають скандали, ходіння з скаргами «наверх» і т. д. Наче зверху винні, що недогадливий автор створив маленьку роль. Ну, гаразд, думає актор, якщо він її вже створив, то хай не тикає її в усі три дії. Відіграти б у першій дії, і додому, це ще б нічого.

Статисти. Коли автор включає в свою п'єсу «на-товп людей», він уявляє собі старих і молодих осіб, кремезних, плечистих, з великими руками і товстими шиями, з гучним голосом, словом, таких, якими, очевидно, повинні бути «прості люди». Не без розчарування бачить він на сцені купку вузькоплечих, тонкоголосих і в більшій або меншій мірі охлялих юнаків, яким явно не вистачає кремезності і просто живої ваги. Це статисти із студентів, п'ять крон за вихід. Зрозуміло, за п'ять крон не можна вимагати від людини плечистості і кремезності. Режисер, як правило, шипить на них: — Рухайтесь жвавіше ж, хай вам чорт! — і вони рухаються, махають руками і трясуть тулубом, намагаючись створити враження дужих людей.

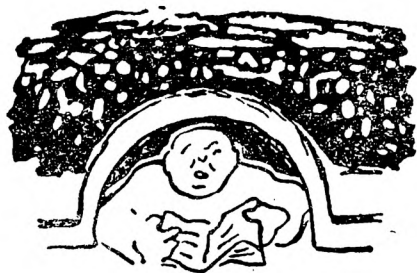
Є, звичайно, і кадрові статисти, яким не чужа професіональна честолобність. Крім того, в статисти часто наймаються робітники сцени, так що в антрактах ви можете побачити за сценою римського воїна, який несе на голові стіл, або гасконського стрільця, який пригвинчує «косячка». Діти, які грають на сцені, — в більшості паростки акторів або театральних працівників. Якщо йде особливо багатолюдна п'єса, в ній звичайно беруть участь

всі кравчихи, костюмери, робітники сцени, сценаріуси, бутафори, прибиральниці, студенти різних інститутів і чи не все керівництво театру; в загальній кількості набирається до п'ятидесяти чоловік. «Гамір натовпу», який вимагається за ходом дії, досягається виголошенням всіма статистами навперебій загадкового слова «ребарбора».

Сценаріус. Сценаріус бігає за кулісами з п'єсою в руках, посилає акторів в потрібну мить і через потрібний вхід на сцену, робить знак піднімати й опускати завісу, створює різноманітні звуки за сценою, дає попереджувальні дзвінки у вбиральні акторів і кричить — «Починаємо!», сам грає невеликі ролі, тупає, як кінь (коли в п'єсі вимагається «кінський тупіт»), запанібрата живе з акторами і одержує прочухана за все, що б не трапилося. Сценаріус повинен бути одночасно і біля правої і біля лівої куліси, і за сценою і в оркестрі, повинен слідкувати, чи все в порядку на сцені, знати напам'ять весь реквізит і, по суті справи, після прем'єри замінити на спектаклях режисера. Воістину він повинен бути «одна нога тут, друга там».

Щодо звуків за сценою, то вони входять в різні компетенції: грім робить машиніст в люці, вітер — робітник куліс, а дощ, удари дзвону, завивання сирен, постріли — це обов'язки бутафора. Сценаріус же імітує співи птахів, гудки автомобілів, стук посуду і всі інші звуки, крім тих, які лежать на обов'язку оркестру.

Суфлер. Ви помиляєтесь, якщо думаєте, що суфлер лише механічно підказує текст акторам. Нічого подібного.

Хороший, любимий акторами суфлер грає разом з ними. Коли актор без заминки веде свою роль, суфлер не втру-

чається в його справи, але він за дві секунди відчуває, коли треба «подати слово». Актора тільки дратує, коли суфлер весь час «бубонить під руку», але ще гірше, коли в хвилину невпевненості виявляється, що суфлер забіг наперед на кілька слів. Тут вимагається повний контакт, і бути суфлером — це талант і покликання. А тому від хорошого суфлера вимагають, як ні від кого іншого, і перепадає йому теж більше за інших.

До п'єс суфлер не байдужий. Одні йому подобаються, і він суфлірує з охотою, на інших нудьгує. Автори погано знають сцену, інакше, готуючи собі ансамбль, вони не забували б і про суфлера.

М а й с т е р з а в і с и. Майстер завіси сидить у скляній будочці біля сцени і по сигналу сценаріуса опускає завісу — швидко або трагічно повільно, виходячи з ха-

рактеру п'єси. Якщо в театрі спалахне пожежа, обов'язок майстра не залишати свій пост, доки він не опустить залізну завісу. Усвідомлюючи свою героїчну місію, він завжди зберігає суворий вираз обличчя і ніколи не забуває поставити біля себе півлітра пива.

П о ж е ж н и к и. Пожежники стоять в порталі, де вони найбільше заважають. Вони чорні і поважні, не

сміються і не плачуть. Коли на сцені горить свічка або актор за ходом дії запалює цигарку, обличчя пожежників жвавішають, на них написаний напружений інтерес і готовність кинутися на сцену зі шлангом і сокирою.

Б у т а ф о р. Ми вже згадували про бутафора. Він повинен вміти дістати все, що автору забажається ввести в

п'єсу: автомобіль, коня, акваріум, білого слона, дохлу кішку, живого павича, перстень Аладіна, брудну білизну, фонтан, пекельну машину, жезл Аарона, синій тюльпан, співаючу прялку, коротше кажучи, все, за винятком:

того, що прибивається на стіну або висить, — це справа драпірувальника;

того, що світить, — це компетенція освітлювача;

того, що (крім дорогіностей і зброї) одягається на людину, — це обов'язок костюмера.

Бутафор повинен, крім того, забезпечити все, що з'їдається, випивається і викурюється за ходом п'єси; всі телеграми, листи й інші послання, які там необхідні; живих звірів і багато інших речей. Все це він повинен доставити на сцену і прибрати з неї.

З точки зору бутафора, найважчі п'єси — це побутові. Ви собі не уявляєте, як важко роздобути щипці для знімання нагару на свічках, іржаві обручі або палицю з вільхи, а саме такі речі винаходять драматурги-побутовники. Краще б вони вимагали папську тиару або тризубець Нептуна, це завжди знайдеться в реквізитній. Але де ж, боже мій, взяти іржаві обручі? Де розшукати жмуток тіпаних конопель? Де купити сніп соломи? Просто неможливі вимоги!

Освітлювач. Командний пункт освітлювача — під сценою або збоку, в ложі. Там він сидить, наче органіст за органом: перед ним безліч рубильників, вимикачів, важелів, кнопок, з яких кожна має зв'язок з тим чи іншим джерелом світла — білим, жовтим, червоним, синім, блакитним або місячним. У розпорядженні освітлювача рампи і софіти, прожектори та інші освітлювальні прилади за кулісами і за сценою, освітлення лож, ярусів і головна люстра залу, переносні рефлектори та дугові лампи, батарейки і кишенькові ліхтарі, проєкційні апарати і транспаранти, і бог знає, що ще. Все це разом з кабелями та іншими загадковими предметами звється освітлювальним паром. Коли дивишся із залу, здається дрібницею — красиво освітити героя. А тимчасом на нього світять прожектори з ложі і з-за куліс, та іще якийсь рефлектор встановлено для підсвічування, і всі ці прилади швидко нагріваються, а бідолахи освітлювачі повинні орудувати з ними, не віднімаючи рук. Іноді ніяк не вдається добратися променем до того чи іншого кутка на сцені, або виходять тіні, які в освітлювача звуться «опудалами», або сцена освітлена нудно, як класна кімната, а режисер хотів би творити чудеса.

Увімкнено вже десять тисяч свічок, більше немає жодного вільного кабеля, а режисеру все мало, все ще не той ефект. І старанний освітлювач бігає, пробує світло всіх кольорів, тягне кабелі через всю сцену, вмикає і вимикає всі рубильники, ганяє своїх людей то в ложу, то в оркестр, то на колосники. Ще який-небудь рефлек-

тор, ще спробуємо одну варіацію! І раптом — стоп!
«Тепер добре!» — гукає режисер. — Запишіть собі шви-

денько розташування освітлення». І освітлювач записує нетвердою рукою: «Коли пан Видра стане на II то на $\frac{1}{2}$ оранж реф III черв на пана Видру жовт софіт рампа O верх жовт 3 вмикати як зайде місяць рубильник» і т. д. Але все це ні до чого. Чудовий світловий ефект так і не удається повторити. В театрі завжди що-небудь не витанцювується, хоч плач. А освітлювальна техніка, кажу вам, у нас перебуває тільки в колісці.

Майстер сцени. Він володар столярної, декоративної майстерні і складів. Йому художник віддає ескізи, ось, мовляв, все це треба втілити в дошки і крашене полотно. Легко сказати! На папері намалювати можна що завгодно, а ось щоб воно трималось — це не так просто. Тому майстер сцени завжди кричить: «Мати рідна,

це ж не вийде!» і «Матінко, де ж узяти часу?» Кінець кінцем виходить, що все тримається і навіть часу вистачає. Яким чином — цього не збагнеш, але в театрі завжди маєш справу з неймовірним.

Робітники сцени. Цей народ, як відомо, найбільше зайнятий в антрактах. Під час спектаклю, якщо це прем'єра, вони товпляться біля куліс, дивляться на сцену, базікають, жартують і прикидають в думці, коли ж закінчиться спектакль. На повторних спектаклях вони грають в карти або лежать на лавках в дежурній кімнаті. За півхвилини до кінця їм дають дзвінок, і вони, гупаючи чобітьми, прямують на сцену, де якраз закінчується ліричний діалог. «Хлопці, знімай декорації!».

Як робиться фільм

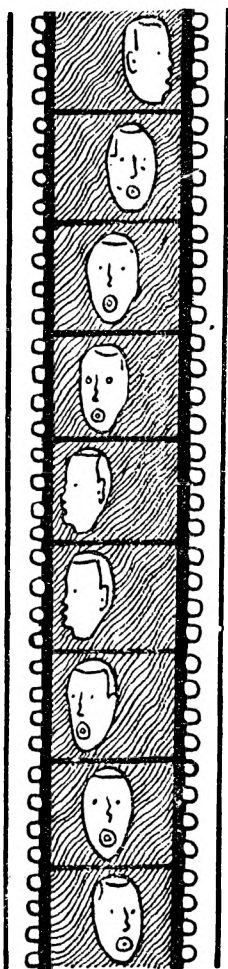
Досвідчені люди запевняють, що першооснова всякого кінофільму — це гроші. Спочатку повинен знайтися охочий всадити в справу гроші, щоб можна було купити лібретто, укласти договір з режисером, акторами, оператором і так далі. Це взагалі правильно, але, з другого боку, щоб домогтися в мецената згоди, йому треба весь час товкти, що от, мовляв, є змога придбати прекрасний художній сценарій, який перевершить всі бойовики сезону і дасть прибуток не менше ста процентів. Таким чином, хочеш чи не хочеш, доводиться починати з сценарія, хоч нам і здається дуже дивним, що в основі такого сучасного і технічно досконалого продукту цивілізації, як фільм, лежить щось настільки древнє і технічно примітивне, як літературна вигадка.

Погоня за сюжетом

Кіносюжет своєрідний тим, що за ним завжди буває страшна гонка. Сюжет цей ніколи не народжується, скажемо, в такій обстановці: сидючи біля каміна, один співбесідник говорить іншому: «Знаєте що? Якщо вам колись прийде в голову хороший сюжет для фільму, напишіть нам, і ми поговоримо про це». Це б не відповідало специфіці кіно. Згідно з законами об'єктиву, за кіносюжетом треба гнатися стрімголов. Сюжет потрібен завтра. Він потрібен сьогодні! Потрібен в цю ж мить! І потрібен в зовсім дикому, так би мовити первісному стані. Коли б сюжет сам, як ягня, прийшов в ательє і сказав: «Ось він — я!», на нього б, напевно, накинулись з криком: «Чого вам тут треба!» — Бо правила гри вимагають, щоб сюжет був пійманий живим або мертвим в заповідниках позафільмового світу. Сюжети треба підстерігати. Їх треба відкривати, як Колумб Америку. За ним споряджаються експедиції в непрохідні пущі літератури, театру і навіть дійсності. Щоб сюжет став підходящим для кіно, він повинен, як правило, відповідати таким вимогам:

по-можливості, щоб він мав уже успіх у вигляді книги або п'єси. Чим більший успіх, тим бажаніший такий сюжет для кіно;

по можливості, щоб він мав у собі щось оригінальне і нове, про що не було ще фільму, наприклад, закоханого сажотруса або водолаза;

поряд з цим, по можливості, бути як можна більше схожим на фільми, які в останній час давали добрий ви-торг. Обов'язково в ньому повинні бути ролі для артистки А. і актора Б.;

роль для актора Б. повинна мати, по можливості, мінімум розмовного тексту, бо актор Б. не сильний в роз-мовах. А втім, все може виправити штатний сценарист;

по можливості повинна бути яка-небудь фабула, яку потім той же сценарист перекрає до невпізнан-ності;

повинно бути так зване імпазан-не оформлення — розкішний салон, феєрична спальня, бальний зал та інші кінопринади, про які кажуть, що «глядач цього вимагає»;

повинен бути заманливий заго-ловок;

повинно бути «щось», про що б говорилося з виразним клацанням пальців: «В цій картинці щось є» і «Це типове те»;

повинна бути «передова і прогресивна» тенденція, але при цьому «треба рахуватися зі смаками і по-бажаннями публіки»;

повинні бути дотримані «закони об'єктиву», тобто, сюжет повинен бу-ти, як кажуть, «кіногенічним». Ця якість виникає в сюжеті зразу ж піс-ля того, як хтось з відомих кіношни-ків, раптом осяяний даром ясновид-

іння, оголосить, що «з цього сюжету можна зробити грандіозний фільм».

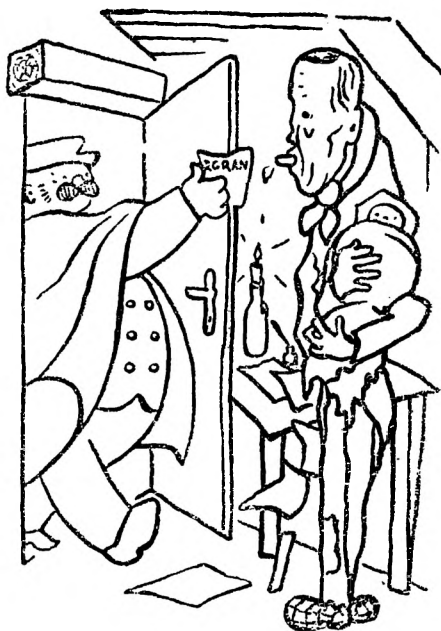
Якщо додати ще сюди цілий ряд випущених нами ви-мог, то стає зрозуміло, що далеко не кожний сюжет при-

датний для кіно, а справжній, повноцінний кіносюжет виникає тільки внаслідок загадкового збігу обставин, який просто неможливо штучно відтворити.

Чотири кіносюжети

Напевно, ви бачили в кіно полювання на тигрів або тюленів. Коли б був створений сценарій про полювання за кіносюжетом, він, мабуть, мав би такий вигляд:

1. Фільм *«Велика ставка»*. Бідна засніжена мансарда. Письменник Ян Дуган няньчить малолітнього сина. Ця ідилія порушена різким стуком у двері. Входить листоноша. «Пан Дуган? — запитує він добродушно. — Вам телеграма. Може, нарешті, одержите які-небудь гроші». Письменник сумно посміхається (крупний план) і нетвердою рукою розпечатує депешу. Читає її. На екрані текст:

ПРОПОНУЄМО СТО МІЛЬЙОНІВ ЗА ПРАВО ЕКРАНІЗАЦІЇ ВАШОГО РОМАНУ ВЕЛИКА СТАВКА КРПК НЕГАЙНО ТЕЛЕГРАФУЙТЕ КРПК АЛЬФАФІЛЬМ

Очманілий від щастя письменник Ян Дуган непри- томніє. За вікном щебетання птахів, літо. Опам'ятавшись, Дуган поспішно строчить відповідь:

ЗГОДЕН КРПК ДУГАН КРПК

Потім він підходить до колиски свого сина і говорить з почуттям: «Шість років тому я кров'ю свого серця написав «Велику ставку» — роман про всеперемагаючу любов. Світ тоді не зрозумів мене, синочок, і тільки зараз мене відкрили. Переді мною слава, яскраве життя. Кіно! Яке це чудо сучасності. Нарешті я куплю тобі арлекіна, а Марушці зимове пальто на ваті».

Знову стукіт. В комірчину входить Кіношник.

— Я привів до вас директора Альфафільму підписати договір на вашу «Велику ставку». Потрясаючий сюжет, моя краща знахідка за всі двадцять років, що я працюю в кіно. Велика ставка, іподром, чистокровні скакуни — геніальна обстановка для фільму!

— Скакуни? — заїкається здивований автор. — Які скакуни?

— Ну, які на іподромі. Тож ваша велика ставка — це ставка в тоталізаторі, га? Дія відбувається на іподромі, чи не так?

— Нічого подібного... — бубонить Ян Дуган. — Велика ставка — це кохаюче серце, розумієте? Про скачки там жодного слова.

Директор Альфафільму звертає запитливий погляд на Кіношника.

— Не про скачки? — дивується той. — Он як, а я цього не помітив. Але це не так важливо. Наш сценарист вставить все, що треба: скачки, тренування, інтриги, тоталізатор та інше. Це ми все влаштуємо. Знаєте що? Ваш герой поставить всі свої гроші на аутайдера...

— Але мій герой зовсім бідний, у нього немає грошей, — захищається автор.

— Все одно. В кіноваріанті в нього повинні бути гроші. Глядач хоче бачити розкішну холостяцьку квар-

тиру. Ми не пошкодуємо грошей на постановку. Ні про що не турбуйтеся, це вже наша справа. В усьому іншому, зрозуміло, ми будемо суворо дотримуватися вашого сюжету.

(Затемнення)

З затемнення з'являється сценарист з лібретто в руках.

— Прекрасний сюжет! — говорить він Яну Дугану. — Але треба його як слід кінематографічно опрацювати. Інакше глядач не зрозуміє, що це за «Велике питання», правда ж?

— Яке питання? — насмілюється запитати автор.

— Тож фільм зветься «Велике питання». Хіба ні? — здивовано підіймає брови сценарист.

— Не питання, а ставка. Ставка! — соромливо поправляє автор.

— Ах, он воно що, — дивується сценарист. — А я прочитав «питання»... Але це не має значення. Я вам під цей заголовок зробив потрясаючий новий сюжет. Будете задоволені, містер. Справа полягає ось в чому. Власник скаківних стаєнь мучиться питанням: чи не зраджує його дружина. Ось воно, велике питання! Потім він дізнається, що на великих скачках вона ставить на його коней... і виграє величезні гроші, а з ними і щастя. Зрозуміло? Ось це сюжетик, га? Тепер він має кіногеничний вигляд!

(Затемнення)

В діафрагмі з'являється кінорежисер з сценарієм у руці.

— Наш сценарист — осел! — незадоволено оголошує він. — В усьому фільмі немає жодної солідної любовної сцени. Вона повинна тікати з Фредом...

— З яким Фредом! — боязко запитує Дуган.

— З тим, якого я туди вставив. Повинен же там бути коханець, якщо фільм зветься «Велике кохання». Га?

— «Велика ставка», — поправляє автор.

Кінорежисер кидає погляд на обкладинку лібретто.

— «Велика ставка»? Гм... А тут схоже на «Велике кохання». Послухайте-но, «Велике коханя» — це краще. Публіка просто побіжить на цей фільм.

(Затемнення)

З затемнення з'являється автор Ян Дуган. Він сидить в розкішному кріслі в розкішному кабінеті. На колінах у нього вгодований білявий хлопчик, в зубах сигара.

— Бачиш, синок, — бубонить він задоволено, — сповнений поезії твір твого батька нарешті одержав заслужене визнання.

2. «В розпалі літа». Скромна кімната бабусі. Кругом старомодні сувеніри. Дуже стара романістка Марія Покорная-Подгорська, майже не встаючи з крісла, в якому сидів ще її покійний батько, покійно чекає смерті від старості. Енергійний дзвінок. Стара вірна прислужниця Магдалина злякано доповідає: «Там якийсь пан, паночко!»

— Приси, — зітхає письменниця і сухою рукою поправляє по-старовинному зачісане сиве волосся.

Енергійною ходою входить Кіношник з портфелем в руці. Робить низький поклін.

— Дозвольте поздоровити вас, шановна пані. Наша першокласна кінокомпанія Бетафільм має намір придбати право екранізації вашого прекрасного роману «В розпалі літа».

«В розпалі літа?» — шепоче мадемуазель Покорная-Подгорська. — Я написала його... о боже, вже п'ятдесят років тому. Ніколи не повернуться ті роки! «В розпалі літа»!... — В очах старої романістки блищать сльози. (Крупний план.) — Чи знаєте ви, що це була казка моєї юності? Я проводила канікули біля села Н... на старенькому млині в лісі... Ще й досі я чую стукіт млинового колеса, шелестіння лісу і дзюрчання потоку...

— Прекрасний звуковий ефект, — погоджується Кіношник.

Письменниця продовжує, трохи зніяковівши.

— Стрункий молодий лісник з маєтку графа Н. частенько зустрічався мені там, коли я ходила збирати квіти. Не подумайте, що він наважився заговорити зі мною,

о ні, тоді люди ще не були такі. . . Але моя творча фантазія створила на цій основі повість про кохання городянки Ярміли і молодого мисливця. «В розпалі літа»! Так, так! Мені хотілось, щоб ця цнотлива історія була сповнена диханням лісових галявин. . .

— Саме так! — з захопленням підхоплює Кіношник. — У нас якраз пустує графік натурних з'йомок на липень. А публіці, пані, сьогоднішній публіці вже набридли нинішні напружені сюжети. Вона хоче романтики, хоче поезії, хоче повороту до матері-природи. Чи бачили ви наш фільм «Казка літа»?

— Я ніколи не бувала в кіно, — признається стара пані.

— Грандіозний успіх! Глядачі хочуть бачити кохання. Не надокучайте нам проблемами, кажуть вони, в кіно ми хочемо відпочити. В «Казці літа» у нас теж фігурує дівчина з міста. Її звуть Маринка, і вона живе в дяді — старенького сільського попа. В неї закохується молодий вчитель і грає їй на скрипці. Там є прекрасне місце, коли Маринка купається і хтось краде її вбирання. Дядя змушений послати свою сутану, щоб Маринка могла повернутися додому. Суцільний сміх! В нашому фільмі теж повинна бути хоч одна сцена, де Ярміла купається в лісовому озері. Це буде розкішний кадр!

— Потрібна така сцена? — опустивши очі, запитує стара романістка. — Ми в наш час не купалися, пане, ми були не такими. . .

— Ну, що-небудь там повинно бути в смаці широкої публіки, — тоном знавця заявляє Кіношник. — Наприклад, обов'язкова така сцена: Ярміла годує біля млина курчат і пестить поросля, взявши його до себе на коліна. Такі кадри завжди мають успіх. А цей її мисливець грає їй на сопілці і співатиме у неї під вікном. Все це надасть фільмові справжньої поезії літа і природи. «В розпалі літа» — прекрасна назва! Ви собі не уявляєте, пані, як ми його чудово екранізуємо!

(Діафрагма)

Стара письменниця Покорная-Подгорська ожила. Перебираючи свої старі листи і засушені квіти, вона веде розмову з відданою Магдалиною.

— Вже вересень, — говорить вона. — Скоро вийде на екран мій фільм «В розпалі літа». Ти тільки подумай, добра Магдалино, я знову побачу свою молодість, старого нестихаючого млина біля села Н., вузький місточок, по якому я ходила з букетами квітів. Дуже цікаво, яким буде у фільмі цей молодий мисливець... боюся, Магдалино, щоб він не зайшов надто далеко... Як це прекрасно — побачити наяву свої найсолодші мрії!

(Діафрагма)

(Крупним планом). Суха рука старої романістки відриває з стінного календаря листочок «30 листопада».

(Діафрагма)

На календарі дата «27 січня». Під календарем сидять Покорная-Подгорська і Кіношник. Він із співчуттям знизує плечима.

— Нам довелося трохи пересунути графік. В липні не знайшлося вільного режисера, в серпні оператор був зайнятий на інших з'йомках, у вересні не було потрібних акторів. Але на цьому тижні, шановна пані, ми вже обов'язково приступаємо до натурних з'йомок.

— Але ж уже зима, — несміливо заперече письменниця. — Не цвітуть луки, замерз потік...

— Так, і саме тому нам довелося трохи переробити сценарій. Тепер фільм зветься «В горах — ось де забава!», і дія його відбуватиметься в розкішному гірському готелі. Публіка, знаєте, любить такий фон. Вашу міс Дезі... цю вашу міську дівчину ми зробили дочкою американського мільйонера, а мисливця перетворили в інструктора лижного спорту. Там буде чудова сцена — як він вночі, крадькома виходить з її спальні. Виходить справжній фільм! Ви будете в захопленні, шановна пані, від того, як ми творчо реалізували ваш прекрасний поетичний сюжет. (Тітр «Надобраніч!»...)

3. «На східцях старого замку». Карлови Вари. Маститий письменник Ян Кораб проходиться вздовж колонади і попиває третю склянку води, бо внаслідок свого натуралістичного методу він нажив хворобу печінки. Над колонадою з'являється літак, і, зробивши крутий віраж, скидає двох парашутистів.

— Вельмишановний метр! — гукає один з них, навіть не встигнувши приземлитися. — Дозвольте представити вам директора компанії Гаммафільм. У нас є для вас прекрасна пропозиція.

Другий парашутист лагідно посміхається, показуючи шістдесят чотири золотих зуби, і простягає письменникові величезну долоню.

— Яка пропозиція? — запитує Кораб.

— Блискуча! Відносно сценарію. А що, коли б ви на завтра написали нам сценарій під назвою «На східцях старого замку»?

— В цьому весь сенс для нас. Ви уявіть собі панораму Праги, черепичні дахи, флюгері на них та інше, і у вас зразу виникне сюжет. Наприклад, що-небудь з життя класика Махі... або любовна ідилія епохи революційних сорокових років. Грандіозно, га? Такий матеріал має в собі безмежні можливості!

— Не знаю, — мимрить маститий письменник, — у мене є інший кіносюжет. Що ви скажете, якщо поставити фільм з життя чесальників хмелю!

— Блискуча ідея! Зрозуміло, ми згодні. Тільки він повинен називатися «На східцях старого замку».

— Нічого не вийде, — заперечує письменник. — На східцях старого замку не росте хміль.

— Це дрібниця! — не замислюючись, заперечує один із співбесідників. — Можна зробити так: чесальники хмелю їдуть оглянути Прагу. Там до однієї з чесальниць хмелю підходить поет Маха... або молодий астроном Штефаник, і вона співає пісеньку про Прагу. Га? Прекрасно! Поздоровляю вас, шановний метр!

— Зачекайте, — заперечує метр, — я мав на увазі інше. Це повинна бути драма шаленого кохання. Чесальник хмелю задушить свою коханку.

— Ага! Надзвичайно ефектно! А чи не може він задушити її на східцях старого замку?

— Ні, не може. Він задушить її в зарослях хмелю і потім вночі втече.

— ...На східці старого замку! Прекрасно!

— Скажіть, будь ласка, чому вам так потрібні ці східці?

— В них вся справа. Розумієте, дуже вже добра назва. Ви собі уявляєте, як вона буде притягати глядача.

— Щодо мого сюжету, він має назву «Хміль».

— Пробачте нам, шановний метр, але нам це не підходить. Нам потрібен фільм «На східцях старого замку».

— Але чому?

— Тут, бачите, така неприємна ситуація — торік наш режисер Кудліх сказав, що у нього є прекрасний сюжет для фільму з такою назвою. Ми негайно розрекламували його як свій черговий бойовик. Тим часом підлий Кудліх втік від нас в Голлівуд разом з своїм сюжетом. А ми цей фільм вже продали авансом п'ятистам кінотеатрам. П'ятсот договорів на фільм «На східцях старого

замку», ось в чому справа! Надзвичайний бойовик сезону! На тому тижні обов'язково повинні розпочатися з'їмки. Ось ми і вирішили, що це була б дуже добра пропозиція для вас.

(Діафрагма)

З затемнення плакат з написом:

«На східцях старого замку» — бойовик за сценарієм Яна Кораба. Музика Фреда Міртен.

4. «Відщепенці». Письменник Іржі Дубен, похитуючись, виходить за куліси. Він приголомшений оваціями глядачів, які щойно дивилися прем'єру його соціальної драми «Відщепенці». Так, ця річ схопила глядачів за серце!

— Зійдіть з дороги, дайте пройти! — чується чийсь гучний голос, і за куліси проникають двоє людей.

— Дозвольте представити вам директора кінокомпанії Дельтафільму! — Чотири руки потискають праву і ліву руку Дубена. — Прекрасно, грандіозно! Ваша п'єса повинна бути екранізована!

— Вона просто створена для кіно!

— Яка гострота соціальних конфліктів!

— Яка глибока правда життя!

— Який войовничий гуманізм!

— Все, дослівно все повинно бути в сценарії! В п'єсі такого звучання не можна замінити жодного слова.

— Фільм понесе її в найглухіші закутки країни!

— Що там країни — в усі кінці світу!

— По всьому всесвіту! Ручаюсь за це! Пане автор, ви не повинні укладати договору ні з ким, крім Дельтафільму.

— Ми створимо епохальний фільм... Договір можна підписати хоч зараз!

(Минає місяць)

Сценарист. Я не змінив жодного слова. Але, з урахуванням специфіки кіно, нам довелося... гм... дещо додати.

Автор. Додати?

Сценарист. Так-так... щоб дія не проходила скрізь в декораціях. Одна сцена, наприклад, розігрується на озері...

Автор. На озері?

Сценарист. Так, на озері. Надзвичайно вдячна натура. А друга сцена буде на рейках, по яких мчить експрес...

Автор. Експрес! А навіщо?

Сценарист. Щоб було більше руху, динаміки. І ще одна сцена буде на балконі замку...

Автор. Якого замку? Там нема ніякого замку.

Сценарист. Замок необхідний. Такі з'йомки — ракурс низу — надзвичайно ефектні. Більше у вашому сюжеті не замінено жодного слова.

(Минає тиждень)

Режисер. Ансамбль для нашого фільму ми підібрали прекрасний. Головну роль революціонера гратиме Гаррі Подразіл.

Автор. Гаррі Подразіл? Цей коханець? А не занадто він молодий для такої ролі?

Режисер. Це правильно, але публіка його любить. Роль для нього ми трохи підправимо.

Автор. А хто буде грати його туберкульозну дочку?

Режисер. Вона не буде його дочкою. Вона буде його коханкою і дочкою фабриканта.

Автор. Навіщо!

Режисер. В соціальному фільмі це необхідно. Треба показати контраст злиднів і розкоші. Публіці подобається побачити на екрані життя багатіїв! Так ось, оцю дочку буде грати (шепоче ім'я). Здорово — га? Зрозуміло, її роль треба зробити головною. Вона буде водити гоночне авто і їздити верхи... Треба буде написати для неї кілька додаткових сцен. Більше ж у вашій п'єсі не буде замінено жодного слова.

(Минає два тижні)

Режисер. Мені по секрету повідомили, що цензура не пропустила б деякі надто тенденціозні діалоги. Треба буде їх пом'якшити.

Автор. Але ж в театрі...

Режисер. На жаль, в кіно цензура суворіша. А одна особа з міністерства торгівлі висловила думку, що кінець надто трагічний. Нам натякнули, що цьому героєві-революціонерові треба було б кінець кінцем одружитися на дочці фабриканта, і щоб їх губи злились в довгому поцілунку.

Автор. Але ж це суперечило б всьому духові моєї п'єси!

Режисер. Гм, так... але нам треба рахуватися з цими людьми. Більше ж у вашій п'єсі не буде замінено жодного слова.

(Минає тиждень)

Наполегливий пан. З вашого дозволу, пане Дубен... Я, бачите, представляю фінансистів, які мають зв'язки з Дельтафільмом, а тому я дозволив собі звернутися до вас. Нам всім важливий не тільки фінансовий успіх вашого фільму, але також і його моральні... і художні достоїнства, правда ж? Головне, це художнє достоїнство. А тому ми вирішили запропонувати вам... в інтересах вашого фільму... щоб ви врахували, що його художній рівень може бути... до деякої міри понижений... войовничою тенденційністю. Чи не так? Ми гадаємо, що було б краще, коли б ваш герой... був не пролетарем... а, наприклад..., геніальним винахідником. Дуже просто: геніальний винахідник і все. Він міг би допомогти цій фабриці вийти з кризи... знову розгорнути виробництво... і кінець кінцем було б видно, якими щасливими стали робітники, коли фабрика знову працює і дає прибуток. Більше ж у вашій талановитій п'єсі не було б замінено жодного слова... Ми лише з художніх міркувань... в інтересах художності фільму...

(Минає місяць)

Режисер. (Біля телефону). Так, знаю, що це прекрасна сцена, але вона занадто розтягнута. У нас герой скаже там лише дві фрази, але вони будуть сильними, різкими. Ручаюсь вам, що цього буде достатньо. В цих двох фразах буде весь дух вашої п'єси, вся її соціальна спрямованість. Так, так, скоро випускаємо на екран. Ви будете задоволені, ось побачите. Адже більше у вашій п'єсі не замінено жодного слова...

(Минає місяць)

Режисер. (Біля телефону). Так, так, так. Вже закінчуємо монтаж. Що? Ті дві фрази? На жаль, їх при

монтажі довелося випустити, вони гальмували наростання дії. Але це зовсім непомітно, ось побачите! Ви і не впізнаєте своєї п'єси, така вона тепер ефектна!

Від сюжету до сценарія

Як бачите, шлях від сюжету до готового фільму довгий і тернистий. Спочатку існує тільки сюжет у вигляді книги або п'єси. Для того, щоб цей сюжет міг проскокити у світ фільму, він повинен стиснутися до кількох сторінок тексту, який зветься лібретто. Лібретто — це короткий виклад, в якому випущено все другорядне... і все основне також. Його ще звать «сюжетним кістяком», мабуть, щоб передати звичайне смертовбивче поведження з сюжетом: живе слово потрапляє у світ фільму тільки в посмертній і, можна сказати, в препарованій формі «сюжетного кістяка». Цей старанно виварений і висушений кістяк поступає в дальнішу обробку, яка дає літературний сценарій.

Літературний сценарій виникає прямо протилежним шляхом: зразково препарований кістяк сюжету знову починає обростати м'ясом подробиць, епізодів, діалогів та інших деталей, які повинні дати враження розгорнутої дії. Але це м'ясо специфічно фільмове: літературний сюжет викладається так званими засобами кіно. Наприклад, герой, який перейшов з книги на екран, вже не може просто згадати ім'я своєї коханки; він повинен «тремтячими руками запалити цигарку, швидко встати і підійти до вікна» або щось в цьому роді. Для кіно також не годиться твердження, що серце героїні розбите; замість цього вона повинна «повільно брести осіннім парком, де дерева повільно скидають листя то на самотню алею, то на статую Амура». Персонажі кіно не мають права щонебудь подумати, вони повинні вимовляти все вголос з умовою, що це не буде довга орація. Вони можуть куди-небудь крокувати або «змахувати сльози», можуть навіть писати листа, але це повинно робитися з рекордною швидкістю, чирк-чирк — і готово: для кіно існує тільки те, що можна бачити або чути. З наукової точки зору сценарій є переклад на мову дії.

Кажучи практично, сценарій є насильство, яке проводиться над сюжетом з метою перетворити його в щось таке, на що глядачі можуть, ні про що не думаючи, дивитися на протязі двох годин. Зокрема, в сценарії повинно бути передбачено часту заміну декорацій, бо глядач весь час хоче новизни, — але знову ж таки не дуже часто, бо кожному відомо, що декорації коштують копійчку, а на натуральні з'йомки витрачається сила-силенна часу. Ось чому сценарій можна також назвати обробкою сюжету, яка проводиться з тією метою, щоб з'йомки зайняли не більше двох тижнів і обійшлися не більше тієї суми, яка асигнована на даний фільм.

Лише з літературного сценарія виникає справжній кіносценарій. Його одержують шляхом старанної розбивки літературного сценарія на окремі маленькі сцени — кадри, і цей процес має назву кадрування. Чим детальніше кадрований сценарій, тим краще він вважається розробленим. Наприклад, в літературному сценарії говориться:

«На придворному балі принцеса Амалія помічає молодого гвардійця і почуває до нього симпатію. Вона губить хустинку, молодий гвардієць підбігає і підіймає її, за що нагороджений дозволом поцілувати ручку принцеси».

В кіносценарії ця сцена матиме приблизно такий вигляд:

СЦЕНА 1.

(придворний бал)

164. Бальна зала в королівському палаці. Парі танцюючих.

165. Апарат наближається, проїжджає вздовж рядів танцюючих.

166. Оркестр, який грає на естраді (*панорама*).

Музика

167. Товстий флейтист (*середній план*).

168. Два генерали дивляться на танцюючих.

169. Один з генералів витирає лоб посовою хустинкою (*крупний план*).

Душно, га?

170. Другий генерал витирає лисину

М-да...

171. Перший генерал дивиться на ноги танцюючих.

172. Які гарненькі жіночі ноги в танці.

Ух ти! Оце так ніжки!

173. Перший генерал підморгує.

174. Другий генерал застерігає.

Ш-ш-ш-! Це її високість.

175. Об'єктив підіймається від ніжок до обличчя принцеси Амалії.

176. Обличчя принцеси Амалії, яка явно не слухає, що їй говорять кавалер. Очима вона обводить зал (*середній план*).

177. Апарат рухається панорамою: придворні і дипломати, що стоять один біля одного, обидва генерали і офіцери — і зупиняється на молодому гвардійцеві.

178. Обличчя молодого гвардійця з спрямованим в бік принцеси захопленим поглядом (*крупний план*).

179. Очі принцеси Амалії (*крупний план*).

180. Принцеса Амалія зупиняється в танці.

181. Рука принцеси випускає мереживну хустиночку (*крупний план*).

182. Хустинка лежить на паркеті (*крупний план*).

183. Молодий гвардієць підбігає і нагинається.

184. Рука, що обережно підіймає хустинку (*крупний план*).

185. Гвардієць з поклоном подає принцесі хустинку.

186. Принцеса посміхається.

187. Бере хустинку, їх руки зіткнулися (*крупний план*).

Ах!

188. Обличчя зачарованого гвардійця.

Ах!

189. Обличчя принцеси.

Дякую вам!

190. Принцеса подає гвардійцеві руку.

191. Гвардієць низько схиляється і підносить її руку до своїх вуст.

192. Вуста гвардійця над рукою принцеси (*крупний план*).

І так далі. Взагалі, в хорошому сценарії дія повинна бути нашинкована приблизно на вісімсот кадрів, причому сценарист повинен потурбуватися про те, щоб кадри не повторювалися, щоб крупний план чергувався з загальним, щоб були верхній і нижній ракурси, наплив, панорама і зйомка апаратом, який підіймають з допомогою крану. А іноді сценарист лізе з шкури, щоб винайти який-небудь небувалий ракурс, наприклад, краєвид крізь вухо голки або зйомка апаратом, який вільно падає з літака. В цій справі теж бувають потуги честолюбства.

Готовий кіносценарій переходить в руки режисера. Цей останній одним помахом переробляє розвиток дії, діалоги, декорации, спізодичні ролі, а головне, кінцівку, яка, на його думку, — «типове не те». Цікаво, що остання сцена завжди буває «типове не те»; навіть кінець світу виявиться «страшенно невдалим», нікуди не годиться і його доведеться кілька разів переробляти...

Але ось, нарешті, неминуче наближається зйомка. Вже підібрані актори і найнято на два тижні ательє.

Вже складено графік з'йомочних і підготовчих днів. Вже ніяк не можна переробляти сюжет... Якщо, зрозуміло, не рахувати переробок, необхідність яких виявилась в ході з'йомок. «Це треба було б зробити не так», — говориться в таких випадках. «Ось тут чогось не вистачає». І йдуть гарячкові доробки, в яких беруть участь режисер, директор, актори і якісь особи, що сидять в цю мить в буфеті кіностудії. В закінченому вигляді фільм складається саме з таких доробок.

* * *

Щоб усвідомити величний зміст слів «ставим фільм», ви повинні врахувати, що в наші дні майже весь фільм знімається в ательє. Адже не так легко волокти бог знає куди юпітери, кабелі, звукову апаратуру і весь численний персонал від режисера, оператора, акторів і сценариста до всілякої допоміжної робочої сили, яка переносить з'йомочні апарати, бігає за пивом і сардельками або вмикає юпітери. Крім того, з живою природою важко мати справу: тільки режисер, наприклад, скаже «Почали!» — як сонце заховається за хмару, і доводиться починати спочатку. Або, наприклад, знімається сцена, в якій прабатько нашого народу оре землю, аж раптом чути голосне ревіння пропелерів — рейсовий літак робить свій черговий політ. Доведеться вичікувати, поки він пролетить, але тільки режисер знову скаже «Почали!» — як на сусідній фабриці заревів гудок на обід. Взагалі, з живою природою в кіно одні неприємності, дешевше і скоріше спорудити в ательє ліс з просіками, млина з річкою, східці середньовічного замку, металургійний завод, шумливу вулицю, морський бій, вокзал з паровозами, квітучий лужок з метеликами і білими кульбабами, дахи з сажотрусами і, взагалі, все, що спаде на думку. Все без винятку можна краще і надійніше спорудити в ательє. Якщо ми при цьому згадаємо, що в доброму фільмі повинно бути 20—30 різних сцен дії, і підрахуємо, скільки часу треба було б для того, щоб виготовити спеціальні декорації для кожної, то ми будемо більш-менш підготовленими до вражаючого видовища, яке являє собою кіноательє в дні перед з'йомкою.

Уявіть величезну будову, схожу на ангар для величезного дирижабля. Під стелею вздовж всіх чотирьох

стіл тягнуться освітлювальна галерея, на якій стоять десятки юпітерів. Зі стелі звисають якісь мотузки, ланцюги, кабелі. Внизу вовтузиться біля п'ятидесяти чоловік — всі вони одночасно тешуть, стукають молотками, прикручують шурупи, малюють на полотні, штукатурять і так далі. Тим часом з декораційних, столярних майстерень і складів реквізиту підвозять готові стіни, колони, під'їзди будинків, драбини, ґрати, огорожі, деревця та інші деталі, з яких складається наш світ. Все це тут, на місці, встановлюється, підвищується, монтується, закріплюється, підганяється, підклеюється, — словом, з'єднується в єдине ціле. Не встигнете ви озирнутися, як в одному кутку ательє виникає сільське кладовище з травою і хрестами, біля нього провінціальний будиночок з балкончиком, за ним частина вулиці (навіть з бруком), потім куток прекрасного кабінету з письмовим столом і телефоном, а за стіною кабінету ви побачите шпитальну палату з простим залізним ліжком. Ще далі — вікно з мереживною фіранкою, мабуть, дівоча кімнатка, за нею балюстрада старовинного замку і мансарда — житло поета. Нарешті, горіщні сходи (вхід в мансарду), частина набережної з ліхтарем на передньому і з празьким кремлем на задньому плані, і впритул до неї маленька затишна кімнатка. В кінопостановочній архітектурі основне — втиснути в ательє якнайбільше декорацій, передбачених сценарієм. Важко собі уявити, який лабіринт кімнат, вулиць, дворів, кутків, коридорів, альковів, сходців і балконів вміщується в кіноательє при належній ретельності постановників і скупих асигнуваннях на фільм. Зрозуміло, при здійсненні постановки так званого «грандіозного фільму», «бойовика», часто не шкодують ні часу, ні грошей; в такому фільмі повинна бути мінімум одна масова сцена, яка займає часом площу в сто квадратних метрів, а «інтер'єри» мають іноді цілих три стіни. Але це тільки в «грандіозних» постановочних фільмах. При з'йомках же середнього рядового фільму весь ангар повний великих і маленьких театральних сцен, і режисер з акторами, оператор з асистентами, сценаріус з екземпляром сценарія, освітлювачі з юпітерами, звуковики з мікрофонами і кабелями, робітники в чоботях і спецівках і просто роззяви переходять з одного місця на інше, накручуючи там і тут по епізоду.

Правда, деякі дуже вже великі декорації, ставляться під відкритим небом на великій території кінофабрики. Наприклад, середньовічне місто, сільський двір з комо-рами і хлівом, сільський майдан або поле битви не вмістилися б в ательє. А тому їх будують поруч, зрозуміло, будують тільки фасади, підперті ззаду дошками і підпорами. Потім з ательє волочуть кабелі для юпітерів, і, люто лаючи ненадійне сонце, знімають на свіжому повітрі при штучному освітленні. Коли з'їмки закінчені, середньовічне місто так і продовжує стояти поруч з сільською садибою, бо розбирати їх нерентабельно. Декорації руйнуються самі по собі, нагадуючи місто після бомбардування. Взагалі, територія кінофабрики завжди завалена різним мотлохом — дошками, непотрібними декораціями, гіпсовими архітектурними деталями, поламаним реквізитом і т. д. Коли дивишся на ці купи мотлоху, мимоволі думаєш, що там, напевно, повинні бути поховані і згаслі кінозрірки...

«К р у т и м о»

— Ну, так почнемо крутити! — похмуро говорить режисер в халаті.

— А це що таке? — запитує елегантний чоловік, заґримований в коричнево-червоних тонах і тому схожий на варену сардельку.

— Це ваш кабінет. Будемо знімати в ньому кадр третій і сорок перший.

— Який раніш?

— Всеодно, ну хоч би третій. Ви будете сидіти за письмовим столом, в двері постукають, і ви скажете: «Зайдіть». Ось і все. Давайте спробуємо.

Заґримований артист сідає за письмовий стіл.

— А що я повинен робити!

— Можете писати.

— На чому ж? Паперу немає.

Режисер сплескує руками.

— Ну, на що це схоже? Чому в пана Валноги немає паперу? Панове, якщо я кажу письмовий стіл, то на ньому повинен бути папір, невже незрозуміло? Пан Войтишек, чи бачили ви коли-небудь письмовий стіл? Бачили! А був на ньому папір? Не було? Гм... Так дайте

сюди негайно аркуш паперу, щоб можна було репетирувати. Увага, тихо, панове, починаємо.

В ательє чути стукіт молотків. Режисер лютує.

— Що там іще? Якщо я сказав тихо, значить повинно бути тихо. Хто стукає?

— Треба закінчити декорації, — пояснює голос.

— Так стукайте тихо! — гаркає режисер. — Тут репетиція. Отже, увага! — він плескає в долоні. — Пан Моленда стукає в двері, пан Валнога підіймає голову і каже: «Зайдіть». Де Моленда?

— Тут! — долітає з кутка, де другий червоношкірий веде жваву розмову з якоюсь дівчиною, яка явно не має нічого спільного з ательє. — Що я повинен робити?

— Постукати в двері, і коли пан Валнога скаже «Зайдіть», — заходьте до кабінету. Починаємо. Стукайте!

Моленда стукає в двері. Валнога підводить голову...

— Стоп! — вигукує режисер. — Стукайте тихше. Злегка і нерішуче. Повторити.

Стукіт. Валнога підводить голову: «Зайдіть»!

— Стоп! — кричить режисер. — Зовсім байдуже: «Зайдіть»!

— Зайдіть!

— Трохи голосніше, бо за дверима не чути.

— Зайдіть!

Ні, ось так: «Зайдіть!»

— Зайдіть!

Це вже краще. Ще раз, панове, постукати і...

Зайдіть!

— Прекрасно! Дайте світло! — кричить режисер, задерши голову до стелі. — Іще світла! Більше світла на Валногу. Під три чорти, увімкніть он ті юпітери! І світліть не на письмовий стіл, а на Валногу, я ж сказав! За вікном теж повинно бути світло. Що? Там немає юпітера! Так поставте його туди і не затримуйте нас, чоловіче!

Минає півгодини.

— То як же? — кисло говорить Валнога за письмовим столом. — Будемо, нарешті, крутити?

— Зараз, зараз!.. Поставте туди дугову лампу. І освітіть цю стіну. Так добре? — запитує режисер у сідниць, що стирчать з-під з'йомочного апарата.

— Розкішно! — говорять сідниці. — Тільки задня стіна надто відсвічує.

— Менше світла на задню стіну! — реве режисер. — Добре?

— Розкішно! — відповідають сідниці.

— Ну, так мікрофон і звукову пробу.

Двоє людей підтягують якусь шибеницю на коліщатах. На ній гойдається невеличкий предмет. Це мікрофон. Він мирно розгойдується над головою нудьгуючого Валнога.

— Тихо, пробуємо звук! — кричить режисер. Дзвякає дзвінок в контрольній кабіні, рывкає клаксон, настає тиша. Над дверима ателье спалахують червоні лампочки: «Не заходити!»

— Стукайте! — командує режисер.

Стукіт. Валнога підводить голову: «Зайдіть!»

— Ну, як! — гукає режисер. З звукової кімнати вилазить молода людина і знизує плечима. — Ага, погано чути! Опустіть нижче мікрофон! А ви, панове, трохи голосніше. Повторити.

Стукіт. Валнога з огидою підводить голову: «Зайдіть!»

— Як тепер?

Молода людина в кабіні піднімає одне плече, що означає непогано.

— Значить, можна крутити! — радіє режисер. — Знімаємо! Всі сторонні — зі сцени. Тихо!

Сідниці біля апарату набирають стурбованого вигляду. Дзвякає дзвінок, рывкає клаксон, настає цілковита тиша.

На сцену стрімголов вибігає юнак в светрі, виставляє перед собою чорну дощечку з великою цифрою 27, голосно вигукує «Двадцять сім!», хлопає великою смугастою хлопавкою і так само стрімголов вибігає. Чути гудіння апарату.

— Стукайте! — говорить режисер.

Моленда ніжно і соромливо стукає. Валнога підводить голову: «Зайдіть!»

Апарат гуде.

— Стоп! — кричить режисер. — Ще раз. Після стуку — секундна пауза. І постукати треба ще несміливіше. Крутимо. Тихо!

Звучить клаксон, і знову вибігає юнак з дощечкою і смугастою хлопавкою.

— Стукайте!

Валнога підводить голову: «Зайдіть!» Апарат гуде, Моленда заходить.

— Стоп! — кричить режисер. — Прокляття! Хай вам всячина! Хто там тупотить позаду?
Починається невеликий скандал.

* * *

Тим часом ми можемо непомітно розглянути присутніх. Нервова людина, що весь час кричить, нам вже знайома, — це режисер. Його можна пізнати по халату, а також по тому, що він єдиний має право курити в ательє. Біля нього завжди крутяться двоє молодих людей в светрах, — це помічники режисера або «помрежі». На їх обов'язку — турбуватися, щоб виконувалися всі вказівки режисера, щоб актори і весь необхідний реквізит вчасно були на своїх місцях і щоб самі «помрежі» були під рукою, ксли щось не ладиться і потрібний громовідвід. Тут же стоїть кур'єр, на якого покладаються менш відповідальні обов'язки, наприклад, носити за режисером стілець або пляшку вермуту. Всі ці люди зветься режисерським шта-

бом; до його складу входить ще так званий «телефоніст», тобто особа, яка безперервно відгукується на телефонні

дзвінки: «Пан режисер зараз не може підійти... так, так, шановна пані, я йому обов'язково передам», і так далі. Бо, як відомо, людину кличуть до телефону особливо часто тоді, коли в неї немає жодної хвилини вільного часу.

Людина, яка сидить або стоїть в різних позах за апаратом, засунувши в нього голову, це оператор або «камера-мен». Оператор — цілком заслужена назва, бо в нього повинна бути тверда і точна рука, добрий окомір і рухливість. Як і його колеги в хірургії, він оточений асистентами. Оператор повинен вміти знімати в різних позах: на животі, на колінах, сидячи в машині, що мчить або підноситься до неба на під'йомочному крані. Припавши очима до апарату і повернувши до всіх задню частину тіла, він покрикує, щоб Валнога трохи повернувся, а Моленда відійшов на дециметр у глибину. «Так, розкішно, а тепер побільше світла на Моленду. Прекрасно, і поставте туди ще один рефлексор. Розкішно, грандіозно, тепер можна крутити».

І з справжнім ентузіазмом він «накручує» 800 різних кадрів, не маючи найменшого уявлення про сюжет фільму. Його справа «розкішно накрутити» добре освітлені кадри, а про що йде мова в фільмі — це дрібниці і суєта суєт. Кадри — ось сенс життя.

Найсолідніший вигляд оператор має тоді, коли він видирається з своїм апаратом на візок і знімає наплив: візок наближається, а оператор твердо і невблаганно націлюється своїм об'єктивом в актора, нагадуючи кулеметника на атакуючому танку. Побічно в коло відання оператора входить і освітлювальний парк. Цей парк знаходиться частково біля місця з'йомки і частково зверху, на галереї. Він складається з юпітерів різних розмірів і типів. Крім них існує ще так званий «спот-лайт», або «ауфгеллер», який дає концентроване світло, «параболічне дзеркало», або «параболічка», — продовгуватий рефлексор напівватного світла, що нагадує театральний софіт, та інші досягнення освітлювальної техніки, які обслуговуються електриками в синіх комбінезонах. Коли режисер крикне їм: «Алло, дайте відкритий ефект!» — це означає, що буде зніматися нічний епізод. Коли ж: «Щоб засіяло, як у Флориді!», значить, дія відбувається в сонячний день. Якщо треба освітити всю сцену, говорять, що

треба туди «напустити» світла, якщо ж повинен бути освітлений лише один актор, на нього треба «бризнути».

— Напустить побільше світла, а на Валногу бризнить юпітером. І поставте там негра, щоб світло не падало, куди не треба! Готово?

«Негр» — це ширмочка для затемнення або екран.

— Он та стіна позаду відсвічує, — кричить «камерамен».

— Нахилить побільше юпітер! — розпоряджається режисер. — Тепер добре?

— Розкішно! — відгукується оператор, майже тремтячи від задоволення.

— Увага; — проголошує режисер. — Спробуємо звук.

Це вже спеціальність людини, яка сидить позаду в пересувній контрольно-звуковій кабіні, яку ще також називають «бокс» або «будка», а самого спеціаліста іменують «звуковиком», «звукокидачем» або «звукочародієм». Перед ним щиток з різними сигнальними лампочками, важелями і регуляторами, які посилюють, ослаблюють або комбінують звук. «Звуковик» перш за все подає сигнал тиші. Як тільки прогуде його клаксон, закриваються всі двері ательє і над ними спалахують червоні «стоп-лампи». В ательє запановує тиша. Відбувається проба звуку, при якій «звуковик» в своїй кабіні ловить звук і при цьому крутить важелі або крутить головою, якщо справа йде на лад. «Надто слабо» або «надто голосно», або ще, як кажуть, «надто багато крику». Треба посилити або ослабити, або щось зробити з мікрофоном, який гойдається на пересувній «шибениці» над головою акторів. Біля «шибениці» стоять асистенти і підтягують мікрофон за шнури так, щоб він завжди був повернутий до актора, який говорить.

З мікрофона звук спершу йде в контрольно-звукову кабінку і тільки звідти в звукову лабораторію, де він в різних апаратах посилюється, уловлюється фотоелементом і фотографується на звукову плівку. Крім того, там ще бере участь нітробензол та інші загадкові сили природи, але цього я вже ніяк не міг зрозуміти, хоч, зобразивши на обличчі величезний інтерес і цілковите розуміння, неодноразово твердив «Ага!».

Зате мені стало ясно, для чого на початку з'їмки кожного кадра вибігає молода людина у светрі, показує

дощечку з цифрою, викрикує цю цифру і голосно нею ляскає. Це потрібно для того, щоб зафіксувати номер кадра і місце, де треба буде склеїти звукову стрічку з оптичною: для цього і служить цей ляск.

Далі, тут є дама-сценаріус, яка без особливого інтересу дивиться на сцену і інколи заглядає в сценарій. Її місія — викреслити накручений кадр і відмітити, що на Валнозі були брюки в смужку, а на Моленді — м'який капелюх. Інакше, в іншому кадрі, який буде зніматися через тиждень, але при монтажі опиниться поряд з цим, Валнога може, чого доброго, з'явитися в штанах-гольф, а Моленда в трикутному капелюсі, що порушило б зв'язок дій.

Тепер подивимось на акторів, які знімаються в картині. Їх можна пізнати або по костюмах, або по жахливій гриміровці: обличчя в них червоні, роти — фіолетові, очі підведені до неможливості. Більшу частину часу вони, вбравшись в коло, проводять в базіканні про рибалку, грип і взагалі про найпрозаїчніші речі.

Неподалеку від них можна побачити людину з дерев'яною шкатулкою; вона іноді підбігає і поправляє вуса у Валноги або брову, яка відклеїлася. Щодо статистів, то їх обличчя не гриміруються і зберігають природній вираз хронічної меланхолії. Вони, звичайно, стоять купками, терпляче чекаючи, коли настане їх черга майнути в ролі прохожих в якій-небудь вуличній сцені.

Крім того, в ател'є в розпалі роботи товпляться ще актори з фільму, який знімається поруч, роззяви, яких приманив напис «Стороннім особам вхід забороняється», різний підсобний персонал, поклонники і поклонниці та інша публіка обох статей, яка спотикається об кабелі, бродить серед декорацій, шаркає по підлозі і базікає. Вцілому день з'йомки є наочною ілюстрацією того, як мало роботи у переважної більшості людей.

Коли «крутять» під відкритим небом, людей буває значно менше. Такі з'йомки проводяться звичайно в сірій осінній день. На задньому плані видно середньовічне місто і бутафорське село, які вже розпадаються. Навколо купи дощок і алебастру. Серед цього хаосу дрижать від холоду актори, режисер з своїм штабом, дама-сценаріус і ще кілька осіб; вони чекають, доки освітлювачі з допомогою юпітерів «дуговок» створять «ясний літній день».

В 50 метрах від них сидить «звуківик» в своїй пересувній кабіні.

«Почали!», говорить, нарешті, режисер. Але доводиться зачекати, поки хто-небудь прожене хлопчаків, які почали за сусіднім парканом гру у футбол. Потім треба почекати, поки трохи затихне вітер. Потім посинілі, промерзлі актори скинуть, нарешті, свої пальта і швидко промовлять півдюжини слів. На жаль, з'йомку доводиться повторити, бо якраз в цю мить з гуркотом впала частина «середньовічного міста».

Прохожий, що спостерігав це все, глибше засуне руки в кишені і з тихим сумом подумає про те, якими є марними і мінливими всі діла людські.

Взагалі, як я вже сказав, набагато краще знімати в ател'є. А якщо вже в картині обов'язково повинна бути натура, то її знімають без акторів у вигляді задньої проєкції. Видовий фільм демонструється на провіт на екрані, який поміщають серед інших декорацій, і актори перед ним «пливуть в човні» або «мчаться в авто» на фоні крає-

виду цієї самої задньої проєкції. В кращому випадку ставиться ще вентилятор, щоб не забути і про «натуральний вітерець».

— Так, — говорить режисер. — Почали крутити...

Я к же все-таки робиться фільм?

Якщо навіть відвернути увагу від всієї техніки з'йомки, ми з подивом бачимо, що фільм робиться зовсім не так, як це уявляє собі глядач. Глядач, наприклад, гадає, що актори кіно грають якусь дію. Це одна з головних кінопомилко, насправді ж актори грають лише окремі кадри, причому в довільному порядку. Зв'язна дія виходить лише під кінець, при монтажі. Кіноактор не носій дії, він лише носій типу. Носій дії — кінорежисер. Кіноактори не проголошують монологів і діалогів, а лише уривки, які будуть потім склеєні в єдине ціле. Рідко коли актору доводиться на протязі одного кадра сказати більше однієї фрази. Він ніколи не може вжитися в роль, а лише в тип, який і повинен пронести через кілька десятків або сотень уривчастих, неузгоджених між собою хвилинних або півхвилинних сцен. Гра кіноактора — це кольорові камінчики, з яких потім режисер складає мозаїку.

— Тепер, мадемуазель, ви повинні спалахнути і сказати: «Ні, ніколи!» — дає розпорядження режисер.

І артистка спалахує і вигукує: «Ні, ніколи!»

— Стоп! — говорить режисер. — Чудово. Тепер дамо світло і накрутимо.

Через півгодини кадр накручено.

— А тепер, мадемуазель, мовчки заплачте, — вимагає режисер.

І мадемуазель мовчки плаче.

— Стоп! — говорить режисер. — Дамо світла і будемо крутити.

— Сто двадцять сім! — вигукне юнак в светрі і хлопне хлопавкою перед самим носом у мадемуазель. Вона мовчки заплаче, і апарат загуде.

— Стоп! — вигукує режисер. — Добре!

І з'йомка продовжується. Можливо, зараз буде «накручуватися» сцена, в якій мадемуазель вперше побачить того, за ким вона в кадрі сто двадцять сім мовчки заплакала.

— Сьогодні справа йшла на лад, — радіє режисер, коли під вечір його, стомленого, ледве не виносять на носилках з ател'є. — Накрутили двадцять кадрів!

А ці двадцять кадрів на екрані промайнуть за десять хвилин, та ще часто буває й так, що половина з них вилетить при монтажі. Така вже ця робота.

Саме тому відмовтеся від ілюзій, що начебто палко улюблена вами кінозірка як-небудь переживала оті поцілунки, сльози і палкі погляди, якими вона полонить вас на екрані. Де там! Це були лише номери кадрів. А втім, якщо хочете, не відмовляйтеся від ілюзії: чому ж, насправді, бути до кіноакторів суворішими, ніж до багатьох інших людей!..

В майстернях і лабораторіях

В кінематографії все ще багато технічно недосконалого, примітивного. Наприклад, актори грають, так би мовити, «вручну», кустарно. Все ще нема машини, яка б зіграла за них швидше і економніше. Але, мабуть, прийде і це.

Поки ж все те, що зіграно і накручено, потрапляє в прекрасні і досконалі машини. В них вставляється катушка накрученої стрічки, і машина автоматично проявляє, копіює і фіксує. Потім стрічка потрапляє в людські руки — до технічного контролера. Надто світлі, або надто темні копії відкладаються і вставляються в іншу машину, яка сама виправляє їх. Потім склеюються в одну оптична і звукова стрічки. Потім стрічка покривається лаком, і я не знаю, що там іще. Коротше кажучи, все робиться тихими і гарними машинами в світлих скляних лабораторіях, де трохи пахне хімікаліями, і чистих, як операційний зал в клініці. Тут, не поспішаючи, рухаються люди в білих халатах і нитяних рукавичках, скручуючи і розкручуючи блискучі прозорі кінострічки. Кажу вам: лабораторія, де обробляється фільм, в порівнянні з ательє, справжнє диво техніки. Що поробиш, людська праця, видно, в усі віки неминуче буває трохи сумбурною і напруженою, зв'язаною з поспішністю, криком, потом обличчя і скреготанням зубів...

З лабораторії фільм виходить ще далеко не готовим. Ще на рулонах накручено кадр за кадром в тому поряд-

ку, як їх знімали, тобто «з п'ятого на десяте». Фільм треба спочатку продивитися в демонстраційному залі, де він вперше з'являється на екрані і має приблизно такий вигляд:

На екран вилітає юнак в светрі, виставляє дощечку з номером «27», кричить «Двадцять сім», ляскає хлопавкою і зникає. Валнога сидить за письмовим столом і пише. Чути стукіт. Валнога підводить голову: «Зайдіть...» «Стоп! — звучить голос режисера. — Повторити! Після стуку повинна бути секундна пауза...» Знову вибігає юнак з дощечкою, кричить «Двадцять сім» і знову ляскає. За письмовим столом сидить Валнога і пише. Чути стукіт: «Зайдіть!»... «Стоп! — реве режисер. — Прокляття! Щоб вам пусто було! Хто там тупотить позаду? Яка тварюка...»

Потім вибігає юнак з дощечкою. Крупним планом показується голова мадемуазель Маріам Ніколь. «Ні, ніколи» — вигукує голова. «Стоп!» «Чудово!» Юнак з дощечкою кричить: «Сто дев'яносто сім!» Знову голова мадемуазель Маріам Ніколь. «Плакати!» — чути голос режисера. З очей мадемуазель Маріам випливає велика сльоза. «Стоп! Прекрасно!..»

— Стоп — кричить режисер в залі для перегляду. — Цей кадр несинхронний. Накрутити знову! Далі!

І біжить кадр за кадром, з номерами на дощечці, вигуками і хлопавками. Іноді стрічка надто бліда, іноді така страшна, що її називають «зарізаною», іноді на ній випадково видно мікрофон або юпітер, і такі шматки, зрозуміло, треба викидати. Деякі кадри — німі, вони будуть озвучені пізніше, це називається постсинхронізацією. Коротше кажучи, все це камінчики, з яких різними методами монтажу — діафрагмою, напливом, затемненням, витисненням — буде остаточно складатися фільм. З ножицями і клеєм в руках монтажники створюють вцілому зв'язний сюжет і, коли фільм став, нарешті, цілком зрозумілим, з'ясовується, що «тепер, хочеш чи не хочеш, треба скоротити його на 25 хвилин».

А потім з'являється представник прокату і пропонує випустити деякі діалоги, вони, мовляв, не захоплюють публіку.

Нарешті цензура вимагає вирізати сцену, де Моленда душить бідну Маріам Ніколь.

І коли все, що залишилося, знову склеїно і приведено до порядку

КРАЩИЙ БОЙОВИК СЕЗОНУ

остаточно готовий.

Прем'єра

Так вже повелося у світі кіно — кожен фільм, який зараз знімається в ательє, вважається кращим в сезоні. А тому доки Альфафільм накручує свою картину і її директор трохи не лусне від гордості, директори Бетафільму і Гаммафільму помітно жовтіють і бурчать, що ще, мовляв, подивимося, курчат восени рахують і т. д. Альфафільм тим часом скрізь рекламує, як посуваються з'йомки «нашого нового бойовика, який обіцяє бути неперевершеним шедевром сезону». Газети одержують величезну кількість принадних фотознімків, інтерв'ю і хроніку роботи над фільмом. Рекламуються, зрозуміло, лише кінозорі. Директори кінокомпаній і фінансисти через природну скромність ухиляються від популярності.

Згідно з неписаним законом фільмової моралі, жоден директор кінокомпанії не переступить поріг ательє, доки там знімається фільм іншої компанії. Він лише, знизуючи плечима, прислуховується до розмов про те, яка це буде прекрасна картина або яка нісенітниця. Однак наближається і на його вулиці свято: це урочистий, нетерпляче очікуваний день прем'єри.

І ось він настав. Нарешті розігрується на екрані все те, що коштувало такої праці стільком людям — від автора до юнака з ляскалкою, від освітлювача до завідуючого рекламою. Валнога, який сидить за столом, підводить голову, Маріам Ніколь спалахує і вигукує: «Ні, ніколи!», все зв'язано, все гладенько, все йде, наче по маслу.

І ось, нарешті, довгожданий момент, коли директор Бетафільму нахиляється до вуха директора Гаммафільму і шепоче:

- Скандал, га?
- Скандал!..

Н О В Е Л И

M A I 1 9 3 3

Вкрадений документ

О третій годині ранку затріщав телефон у гарнізонній комендатурі.

— Говорить полковник генерального штабу Гампл. Негайно пришліть до мене двох чинів військової поліції і передайте підполковнику Врзалу, — ну, так, із розвідувального відділу, — вас це все не стосується, молодий чоловіче, щоб він зараз же прибув до мене. Так, зараз же, вночі. Нехай візьме машину. І дійте жвавіше.

Через годину підполковник Врзал був у Гампла — десь у чорта в зубах, в районі замиських особняків. Його зустрів дуже збентежений, похилого віку пан в цивільному, тобто в сорочці і брюках.

— Підполковник, трапилася надзвичайна історія. Сідай, братіку, надзвичайно неприємна історія, дурацьке свинство, безглузда необачність, чорт би її забрав. Уяви собі: позавчора начальник генерального штабу дав мені один документ і каже: «Гампл, опрацюй це вдома. Чим менше людей будуть знати, тим краще. Співробітникам ні слова! Даю тобі відпустку, марш додому і за діло, документ бережи, як зіницю ока».

— Що ж це був за документ? — запитав підполковник Врзал.

Полковник хвилину вагався.

— Гарзд, — сказав він, — не приховую від тебе. Він був з відділу «С».

— Ах, он як, — промовив підполковник і зробив надзвичайно серйозну міну. — Ну, далі.

— Так от, бачиш, — продовжував пригнічено підполковник. — Вчора я працював цілий день. Але куди по-

діти його на ніч, хай йому грець? Закрити в письмовому столі? Не годиться. Сейфу в мене немає. А коли хто-небудь дізнається, що документ у мене — пиши пропало. В першу ніч я заховав документ до себе під матрац, але на ранок він був зім'ятий, наче на ньому кабан ваявся.

— Охоче вірю... — вставив Врзал.

— Що поробиш, — зітхнув полковник. — Жінка ще повніша за мене. На другу ніч дружина говорить: «Давай покладемо його в бляшану коробку з-під макаронів і віднесемо в комору. Я кладовку завжди закриваю сама і ключ беру собі». У нас, знаєш, служниця — страшна ненажера. А в кладовці ніхто не подумає шукати документ, навіть коли б і знав, що він у мене вдома.

Цей план мені сподобався.

— В кладовці прості чи подвійні рами? — перебив підполковник.

— Тисяча чортів! — вигукнув полковник. — Про це я не подумав. Прості!

— Далі, — сказав підполковник.

— Ну, а далі, що ж? В другій годині ночі дружина чує, як внизу верещить служниця. Дружина вниз, в чому справа. Та реве: «В коморі злодій». Дружина побігла за ключем і за мною, я біжу з револьвером вниз, але, чорти б його розідрали, вікно в коморі виламане, бляшанка з документом щезла, а злодія і сліду нема. Ось і все, — зітхнув полковник.

Врзал постукав пальцями по столі.

— А було кому-небудь відомо, що ти тримаєш цей документ дома?

Нещасний полковник розвів руками.

— Не знаю. Ех, приятелю, ці чортові шпигуни все проникають... — тут, згадавши характер роботи підполковника Врзала, він трохи зніяковів, — тобто... я хотів сказати, що вони дуже спритні люди. Я нікому не говорив про документ, слово честі. А головне, — додав підполковник торжествуючи, вже в усякому разі ніхто не міг знати, що я поклав його в бляшанку від макаронів.

— А де ти клав документ в бляшанку? — зневажливо запитав підполковник.

— Тут, біля цього столу.

— Де стояла бляшанка?

— Зачекай-но, — став пригадувати полковник. — Я сидів ось тут, а бляшанка стояла переді мною.

Підполковник обперся об стіл і виглянув у вікно. В передсвітанковій імлі напроти вималювалися обриси вілли.

— Хто там живе?

Полковник стукнув кулаком по столі.

— Тисячу чортів, про це я не подумав. Зачекай, там живе якийсь багач, директор банку або щось подібне. Ах чорт, тепер я починаю розуміти, в чому справа. Врзал, мені здається, що ми натрапили на слід!

— Я хотів би оглянути комору, — ухильно сказав підполковник.

-- Ну, так підемо. Сюди, сюди,—послужливо повів його полковник. — Ось вона. Он на отій верхній полиці стояла бляшанка. Марія! — закричав полковник. — Нічого вам тут стовбичити! Ідіть на горище або в підвал.

Підполковник натягнув рукавички і поліз на підвіконня, яке було досить високо від підлоги.

— Відкрито долотом, — сказав він, оглядаючи раму, — рама з м'якого дерева, всякий хлопчисько жартома відкриє.

— Тисяча чортів! — здивувався полковник. — Чорт би забрав тих, хто робить такі погані рами!

На дворі за вікном стояли два солдати.

— Це з військової поліції? — запитав підполковник Врзал. — Прекрасно. Я піду ще подивлюся зовні. Пане полковнику, повинен вам порадити без виклику не залишати будинку.

— Зрозуміло, — погодився полковник. — А... власне, чому?

— Щоб ви в першу-ліпшу мить були на місці, у випадку, коли... Ці двоє вартових, зрозуміло, залишаться тут.

Полковник запихтів і проковтнув якусь невисловлену фразу.

— Розумію. Не хочеш ти випити кави? Жінка зварить.

— Зараз не до кави, — сухо сказав підполковник. — Про кражу документа нікому не говори, доки... доки тебе не викличуть. І ще ось що: служниці скажи, що злодій вкрав тільки консерви, більше нічого.

— Але послухай! — у відчай вигукнув полковник. — Тож ти відшукаєш документ, га?

— Буду шукати, — сказав підполковник і офіційно відкланявся, пристукнувши каблуками.

Весь ранок полковника Гампла мучили сумні думки. То йому уявлялося, як два офіцери приїжджають, щоб відвезти його до в'язниці. То він намагався уявити собі, що робить зараз підполковник Врзал, який ввів у дію весь величезний таємний апарат контррозвідки. Потім йому ввижався переполох в генеральному штабі, і полковник стогнав від жаху.

— Карлуша! — в двадцяте говорила дружина (яка давно вже, на всякий випадок, заховала револьвер в скриню служниці). Поїв би ти щось...

— Дай мені спокій, тисяча чортів! — огризнувся полковник. — Мабуть, нас бачив отой тип з протилежної вілли.

Дружина зітхнула і пішла на кухню поплакати.

В передпокої подзвонили. Полковник підвівся і випрямився, щоб з військовим достоїнством прийняти офіцерів, які прийшли його заарештувати. («Цікаво, хто це буде?») — неуважно подумав він. Але замість офіцерів зайшла руда людина з котелком в руці показуючи полковнику білячі зуби.

— Дозвольте відрекомендуватися. Я — Піштора з поліцейського участку.

— Що вам треба? — гаркнув полковник і непомітно перемінив позу із «струнко» на позу «вільно».

— Кажуть, у вас обікрали комору, вишкірив зуби Піштора з конфіденціальним виглядом. — Ось я й прийшов.

— А вам яке діло до цього? — відрізав полковник.

— Осмілюсь доповісти, — просіяв Піштора, — що це наш участок. Служниця ваша говорила в булочній, що вас обікрали. Ось я й кажу начальству: «Пане поліцейський комісар, я туди забіжу».

— Не варто було турбуватися, — пробурмотів полковник. — Вкрадена всього-навсього бляшанка з макаронами. Киньте цю справу.

— Дивно, — сказав сищик Піштора, — що не потягли нічого іншого.

— Так, дивно, — похмуро погодився полковник. — Але це вже вас не стосується.

— Мабуть, йому хтось перешкодив, — зрадів Піштора, осяяний якимсь раптовою здогадкою.

— Отже, всього найкращого, — відрубав полковник.

— Прошу пробачення, — невпевнено посміхаючись, сказав Піштора. — Мені треба було б оглянути цю комору.

Полковник хотів було закричати на нього, але стримався.

— Підемо, — сказав він неохоче і повів його до комори.

Піштора з цікавістю оглянув приміщення.

— Так, так, — сказав він задоволено, — вікно відкрито долотом. Це був Пепік або Андрлік.

— Хто, хто? — швидко перепитав полковник.

— Пепік або Андрлік. Їх робота. Але Пепік зараз, здається, сидить. Коли б треба було вийняти скло, це міг би бути Дундр, Лойза, Новак, Госічка або Клімент. Але тут, судячи з усього, працював Андрлік.

— Дивіться, щоб не помилилися, — пробурчав полковник.

— Ви гадаєте, що з'явився новий спеціаліст по коморах? — запитав Піштора, набравши серйозного вигляду. — Не думаю. Власне кажучи, Мертл теж орудує долотом, але він ніколи не займається коморами. Ніколи. Він звичайно залазить в квартири через вікно вбиральні і бере тільки білизну. — Піштора знову вишкірив свої білячі зуби. — Ну, так я забіжу до Андрліка.

— Поклоніться йому від мене, — пробурчав полковник. «Які надзвичайно тупі ці поліцейські сищики, — думав він, залишившись насамоті з своїми важкими думками. — Ну, хоч би зацікавився відбитком пальців або слідами, в цьому був би якийсь криміналістичний підхід. А так поїдотськи братися за справу! Куди нашій поліції до міжнародних шпигунів! Хотів би я знати, що робить зараз Врзал. . .»

Полковник не втримався від спокуси подзвонити Врзалу. Після півгодинної бурхливої розмови з телефоністками він, нарешті, був з'єднаний з підполковником.

— Ало! — закричав він. — Говорить Гампл. Скажи, будь ласка, як справи? . . . Я знаю, що ти не маєш права, я лише. . . Якби ти був таким добрим і сказав тільки —

чи вдалося. . . О боже, все ще нічого? Я знаю, що важка справа, але. . . ще хвилиночку, Врзал, прошу тебе. Розумієш, я б хотів оголосити нагороду в десять тисяч тому, хто відшукає злодія. З моїх особистих збережень, розумієш? Більше я дати не можу, але за таку послугу. . . Я знаю, що не можна, але цілком приватним порядком. . . Ну, гаразд, це буде моя особиста справа, офіційно цього не можна, я знаю. Або, може, розділити цю суму між сищиками з поліції, га? Зрозуміло, ти про це нічого не знаєш. . . Але коли б ти натякнув цим людям, що, мовляв, полковник Гампл обіцяє десять тисяч. Ну, гаразд, хай це зробить твій вахмістр. . . Будь ласка! Ну, спасибі, пробач!

Полковникові якось стало легше після цієї розмови. Йому здавалось, що тепер вже і він бере участь в пошуках чортового шпигуна, який викрав документ. Полковник ліг на диван і почав уявляти собі, як сто, двісті, триста сищиків (всі руді і посміхаються, як Піштора) обшукують поїзди, зупиняють машини, що мчать в напрямку кордону, підстерігають здобич за рогом, виростають з-під землі з словами: «Іменем закону! Ідіть за мною і мовчіть». Потім полковникові привидилося, що він в академії здає екзамен по балістиці. Він застогнав і прокинувся, обливаючись холодним потом. За дверима хтось дзвонив.

Полковник схопився, намагаючись зрозуміти, в чому справа. В дверях з'явилися білячі зуби сищика Піштори.

— Ось і я, — сказав він. — Дозвольте доповісти, це був він.

— Хто? — не розуміючи, запитав полковник.

— Як хто, Андрлік! — здивувався Піштора і навіть перестав посміхатися. — Більше ж нікому. Пепік сидить же.

— А ну вас, з вашим Андрліком, — нетерпляче сказав полковник.

Піштора вилупив свої вицвілі очі.

— Але ж він вкрав бляшанку з вашої комори. Він вже сидить у нас в участку. Я, пробачте, прийшов тільки запитати. . . Андрлік каже, що там не було макаронів, а тільки папери. Бреше, чи ні?

— Молодий чоловіче! — вигукнув полковник. — Де ці папери?

— У мене в кишені, — виширився сищик. — Куди я їх засунув? — говорив він, порпаючись в кишенях люстринового піджака. — Ага, ось. Це ваші?

Полковник вирвав у нього з рук дорогоцінний документ і навіть пустив сльозу від радості.

— Дорогий мій, — схлипнув він. — Я готовий вам за це віддати... не знаю, що. Жінко! — закричав він. — Іди сюди! Це пан поліцейський комісар... пан інспектор... е-е-е...

— Агент Піштора, — виширившись, сказав сищик.

— Він знайшов наш вкрадений документ, — виспівував полковник. — Принеси ж коньяк і склянки... Пане Піштора, я... Ви навіть не уявляєте собі... Коли б ви знали... Випийте, пане Піштора!

— Є про що говорити... — посміхався Піштора, не приховуючи свого задоволення. — Гарний коньячок! А бляшанка, пані, залишилась в нас в участку.

— Чорт з нею, з бляшанкою! — блаженно гомонів полковник. — Але, дорогий мій, як вам вдалося так швидко відшукати документ? За ваше здоров'я, пане Піштора!

— Красно дякую, — ввічливо відгукнувся сищик. — Ах, господи, це ж легка справа. Якщо десь обчистять комору, значить ясно, що треба взятися за Андрліка або Пепіка. Але Пепік зараз відсиджує два місяці. А коли, скажемо, обчистять горище, то це вже справа рук Писецького, кривого Тендера, Канера, Зімі або Хоускі.

— Дивіться! — здивувався полковник. — Слухайте, ну, а що коли, наприклад, шпигунство? Прошу ще скляночки, пане Піштора.

— Красно дякую. Шпигунство у нас не водиться. А от по кражі бронзових ручок від дверей — це Ченек і Пінкус. По мідних проводах тепер лише один майстер — якийсь Тоушек. Пивними кранами промишляють Ганоушек, Бухта і Шлезінгер. У нас все відомо наперед. А зломщиків кас по всій республіці — двадцять сім чоловік. З них зараз шість в тюрмі.

— Так їм і треба! — злорадно сказав полковник. — Випийте, пане Піштора.

— Красно дякую, — сказав Піштора, — я багато не п'ю. Ваше здоров'ячко! Злодії, знаєте, не інтелігентні

люди. Кожен знає одну спеціальність і промишляє на один і той же лад, доки ми його знову не піймаємо. Ось як, наприклад, оцей Андрлік. «Ах, — сказав він, побачивши мене, — пан Піштора! Прийшов не інакше, як з приводу тієї комори. Пане Піштора, їй же богу, не варто знімати галас, тож мені там дістались лише папери в бляшанці. Скоріше здохнеш, ніж вкрадеш щось путнє». «Ідем, дурню, — кажу я йому, — одержиш тепер не менше року».

— Рік тюрми? — співчутливо запитав полковник. — Чи не занадто суворо?

— Ну, все ж таки це крадіжка із зломом, — посміхнувся Піштора. — Дуже вдячний, мені час. Там в одній крамничці обчистили вітрину, треба зайнятися цією справою. Ясно, що це робота Клечки або Рудла. Якщо я вам ще буду потрібний, пошліть в участок. Там одразу ж покажуть Піштору.

— Послухайте, — сказав полковник. — Я б вам... за вашу послугу... Чи бачите, цей документ... він для мене дуже дорогий... Ось вам, будь ласка, візьміть, — швидко закінчив він і тикнув Пішторі папірець в п'ятдесят крон.

Піштора був приємно вражений і навіть став серйозним.

— Ой, далєбі ж немає за що! — сказав він, швидко ховаючи кредитку. — Такий дріб'язковий випадок. Дуже, дуже вдячний. Якщо я вам буду потрібний...

— Я дав йому п'ятдесят крон, — благодушно сказав жінці полковник Гампл. — Такому шмендрику вистачило б і двадцяти, але... — полковник махнув рукою, — будемо великодушними. Хай вже так, адже документ знайшовся!

Випадок з диригентом

— Синяк або ушиб іноді болючіші за перелом, — сказав Добеш, — особливо, коли удар попав у кістку. Вже я-то знаю, я старий футболіст, у мене ребро було переламане, і ключиця, і палець на нозі. Нині вже не грають з таким запалом, як у мій час. Минулого року вийшов я раз на поле, вирішили ми, старики, показати молоді, як грали колись. Став я знову за бека, як п'ятнадцять

років тому. І от, якраз, коли я з льоту хотів піймати м'яч, голкіпер вдарив мене ногою в крижі. В розпалі гри я тільки вилаявся і забув про це. Але вночі почався біль! До ранку я не міг ворухнутися — такий біль, що рукою поворухнеш — боляче, чхнеш — боляче. Просто дивно, як в людському тілі все пов'язано одне з одним. Лежу я на спині, наче здохлий жук, навіть на бік повернутися, навіть пальцем ноги ворухнути не можу. Тільки охаю та кречу, так болить.

Пролежав я цілий день і цілу ніч, очей не заплющив ні на хвилину. Дивна справа, як тягнеться час, коли не можеш зробити найменшого руху. Щоб згаяти час, я додавав і множив в умі, молився, згадував якісь вірші. А ніч все не проходила.

Була, напевно, друга година ранку, коли я раптом чую, як хтось притьмом мчить по вулиці. А за ним навздогін чоловік шість, і чути окрики — «я тобі дам», «я тобі покажу», «бач, яка сволота», «поганець» і т. д. Якраз під моїми вікнами вони його нагнали, і почалась бійка — чути, як б'ють ногами, лупцюють по фізіономії, кречуть, хриплять. . . І ніяких вигуків, крику. Хай тобі чорт, це нікуди не годиться, — шестеро на одного і б'ють його, як мішок з сіном. Хотів я підвестися і крикнути їм, що це свинство. Та тут я заревів від болю. Не можу ворухнутися! Жахлива річ безсилля! Я скреготів зубами і ревів від люті. Раптом щось в мені хруснуло, я зірвався з ліжка, схопив палицю і покотився вниз по східцях. Вибіг на вулицю — нічого не бачу. Наштовхнувся на якогось парубка і давай його дубасити палицею. Інші розбіглися, і я лупцюю цього бовзя, ой, як лупцюю, нікого в житті так не бив. Тільки потім я помітив, що в мене від болю течуть сльози. До постелі добирався я біля години, але вранці зате я не тільки рухався, але й ходив. . . Просто чудо. . .

— Хотів би я знати, — задумливо додав Добеш, — кого я так лупцював? Був це хтось з тих шести чи той, за ким вони гналися. В усякому разі, один на один — це чесна бійка.

— Так, безпомічність — страшна річ, — відгукнувся диригент Калина. — Я одного разу сам відчув це. Справа була в Ліверпулі, мене туди запросили диригувати. Англійської мови я зовсім не знав, але ми, музиканти,

завжди зрозуміємо один одного, особливо, коли на допомогу приходить диригентська паличка. Постукаєш по пульту, крикнеш їм що-небудь, покрутиш очима, замахаєш руками, значить треба починати все спочатку... Таким способом вдається виразити найтонші нюанси: наприклад, покажу ось так руками, і кожний розуміє, що це містичний взліт душі, очищення її від усіх тягот і життєвої скорботи...

Так от, приїхав я до Ліверпуля. Мене вже чекали на вокзалі і відвезли в готель відпочити. Я прийняв ванну, пішов оглянути місто і... заблудився.

В усякому місті я насамперед іду до річки. З берега майже скрізь видно, так би мовити, оркестровку міста. З одного боку, весь вуличний шум — барабани і тимпани, труби, горни і мідь, а з другого — річка, тобто струнна група, піаніссімо скрипок і арф. А ви чуєте всю симфонію міста. Але в Ліверпулі ріка виявилася бурюю, не привабливою, і на ній шум, гуркіт, тріск, брязчання, гудки, скрізь пароплави, пакетботи, баржі, склади, верфі, крани. Я дуже люблю різні кораблі і товстопузі баржі, і червоні вантажні судна, і білосніжні океанські пароплави. «Океан, мабуть, десь отут, за рогом», — подумав я і, вирішивши, що треба на нього подивитися, закрокував вниз по течії ріки. Іду годину, іду дві — бачу лише склади і доки, зрідка зустрічаються кораблі, високі як собор. Скрізь пахне рибою, кінським потом, коноплями, ромом, пшеницею, вугіллям і залізом... Чи помічали ви, що коли багато заліза, воно має ясно відчутний своєрідний запах.

Я йшов, наче у сні. Але ось стемніло, настала ніч, і я опинився на якомусь піщаному березі. Навпроти світив маяк, вдалині рухались вогники. Я сів на купу дощок, охоплений солодким відчуттям самотності і загубленості. Довго слухав я шелест прибою і зітхання океану і ледве не заскиглив від суму. Потім підійшла якась парочка, чоловік і жінка, і, не бачачи мене, всілись спиною до мене і тихо заговорили. Коли б я розумів по-англійськи, я б, звичайно, кашлянув, щоб вони знали, що їх чують. Але тому, що я знав їхньою мовою лише слово «готель» і «шіллінг», то я сидів мовчки.

Спочатку вони говорили стаккато. Потім чоловік почав тихо і повільно щось пояснювати, немов знехотя і

через силу. І раптом зірвався і зразу все виклав. Жінка скрикнула від жаху і гнівно заторохтіла. Але він стиснув їй руку так, що вона застогнала, і став крізь зуби її умовляти. Це не була любовна розмова, для музиканта в цьому не могло бути сумніву. Теми кохання мають зовсім інший каданс і не звучать так придушено. Любовна розмова — це альтова скрипка. А це був майже контрабас, що грав престо рубато, в одному тоні, наче чоловік повторював весь час одну і ту ж фразу. Мені стало страшно: цей чоловік говорив щось погане. Жінка почала тихо плакати і кілька разів протестуюче скрикнула, наче заперечувала йому. Голос в неї був схожим на кларнет, трохи глухуватий, очевидно вона була не дуже молода. Потім чоловічий голос заговорив різкіше, наче наказуючи або загрожуючи. Жінка почала з відчаєм благати, заїкаючись від страху. Чути було, як в неї цокотіли зуби. Чоловік бурчав глибоким голосом, майже любовно, в басовому ключі. Жіночий плач перейшов в уривчасте і покірне схлипування. Я зрозумів, що опір зломлено. Потім бас зазвучав знову, тепер вище і уривчастіше. Обдуманно, категорично він вимовляв фразу за фразою. Жінка лише зрідка схлипувала або охала, але це був уже не опір, а божевільний страх, не перед співрозмовником, а перед чимось жахливим, що має бути потім. Чоловік знову понизив голос і почав щось заспокійливо гудіти, але в його тихому голосі були і загрозливі інтонації. . . Ридання жінки перейшло в покірне зітхання. Льодовим шепотінням чоловік задав кілька запитань. Відповіддю на них, очевидно, був кивок голови, бо він більше нічого не добивався. Потім вони підвелися і розійшлися в різних напрямках.

Я не вірю в передчуття, але вірю в музику. Слухаючи цю нічну розмову, я був цілком впевнений, що контрабас схилив кларнета до чогось злочинного. Я знав, що кларнет повернеться додому і безвільно зробить все, що велів бас. Я все це чув, а чути — це більше, ніж розуміти слова. Я знав, що готується злочин, і навіть знав який. Це було зрозуміло з того, що чулося в обох голосах, це було в їх тембрі, в кадансі, в ритмі, в паузах, в цезурах... Музика — точна річ, точніша за мову! Кларнет був надто примітивний, щоб зробити щось самому. Він буде лише допомагати: дасть якийсь ключ або відчинить двері. Той

грубий, глухий бас здійснить задумане, а кларнет в цей час тремтітиме від жаху.

Не маючи сумніву, що готується злочин, я поспішав до міста. Треба вжити заходів, треба перешкодити цьому! Жахлива річ — усвідомлювати, що ти запізнюєшся, коли твориться таке...

Нарешті я побачив на розі полісмена. Задихаючись, підбігаю до нього. — Містер, — кричу я, — готується вбивство!..

Полісмен знизав плечима і вимовив щось незрозуміле. «О господи, — згадав я, — адже він не розуміє мене».

— Вбивство! — кричу я. — Розумієте? Хочуть вбити якусь самотню леді. Її служниця чи економка — спільниця вбивці. Та робіть же що-небудь, хай вам чорт.

Полісмен тільки похитав головою і щось сказав по-англійськи.

— Містер, — твердив я йому обурено, здригаючись в той же час від страху, — ця нещасна жінка відчинить двері своєму любовникові, головою за це ручаюсь. Треба діяти, треба знайти її!

Тут я згадав, що навіть не знаю, яка вона з себе. А якби навіть і знав, то не зміг би пояснити.

— О господи! — вигукнув я. — Адже це неможливо — не вжити ніяких заходів!

Полісмен дивився на мене і, здавалося, хотів заспокоїти мене. Я схопився за голову. — Дурень! — вигукнув я у розпачі. — Ну, то я сам її знайду!

Звичайно, це було безглуздя, але знаючи, що справа йдеться про життя людини, я не міг залишитись пасивним. Всю ніч я бігаю по Ліверпулю, шукаючи, чи не проникають де-небудь в будинок. Химерне місто, мертве трохи і страшне вночі... На ранок я сидів на краю тротуару і стогнав від втоми. Поліцейський знайшов мене і відвів до готелю.

Не пам'ятаю, як я диригував після того на репетиції. Але, нарешті, репетиція закінчилась, я кинув паличку і вибіг на вулицю. Хлопчаки продавали вечірні газети. Я купив одну і побачив великий заголовок: Murder, а під ним фотографію сивоволосої леді. По-моєму, «Murder» означає «вбивство»...

Експеримент професора Роусса

Серед присутніх були: міністри внутрішніх справ і юстиції, начальник поліції, кілька депутатів парламенту і вищих чиновників, видатні юристи і вчені і, зрозуміло, представники преси, — отже без них справа ніколи не обходиться.

— Джентльмени! — почав знаменитий професор Роусс, американець чеського походження. — Експеримент, який я вам продемонструю, ґрунтується на дослідах ряду моїх вчених колег і попередників. Таким чином, мій експеримент не є яким-небудь відкриттям. Це... е... як-то кажуть, новинка з бородою, — професор просяв, згадавши, як звучить по-чеськи це соковите порівняння. — Я, власне, розробив лише метод практичного застосування деяких теоретичних винаходів. Прошу присутніх криміналістів судити про мій досвід з точки зору їх практичних критеріїв.

Отже, мій метод полягає ось в чому: я вимовляю слово, а ви повинні зараз же сказати інше слово, яке вам спаде в ту мить на думку, навіть якщо це буде дурниця, нонсенс, нісенітниця. В результаті я, на основі ваших слів, розкажу вам, що у вас на думці, про що ви думаєте і що приховуєте. Розумієте? Я випускаю теоретичне пояснення і не буду говорити вам про асоціативне мислення, загальмовані рефлекси, навіювання і таке інше. Скажу коротко: при досліді ви повинні цілком виключити волю і розум. Це дасть простір підсвідомим асоціаціям, і, завдяки їм, я зможу проникнути в глибину вашої свідомості. Ви повинні автоматично вимовляти все, що вам спадає в данну хвилину на думку. Моїм завданням буде аналізувати ваші уявлення, ось і все. Свій дослід я продемонструю спочатку на кримінальному злочинцеві, а потім на кому-небудь з присутніх. Начальник поліції зараз охарактеризує нам приведенного сюди злочинця. Прошу вас, пане начальник.

Начальник поліції встав:

— Панове, людина, яку ви зараз побачите, — слюсар Ченек Суханек, який проживає у власному будиночку в Забеглицях. Він уже тиждень, як заарештований по підозрінню у вбивстві шофера таксі Іозефа Чепелки, який безслідно зник два тижні тому. Підстави для підозріння такі: машина зниклого Чепелки знайдена в хліві Суха-

нека. На рульовому колесі і під сидінням шофера — сліди людської крові. Заарештований вперто відмовляється, заявляючи, що купив авто у Чепелки за шість тисяч, тому що хотів стати шофером таксі. Встановлено, що зниклий Чепелка дійсно говорив, що думає кинути своє ремесло, продати машину і найнятись куди-небудь шофером. Однак ніяких слідів його не виявлено. Оскільки більше ніяких даних нема, заарештований Суханек повинен бути переданий слідчим органам, а вже вони... Але я дістав дозвіл, щоб наш прославлений співвітчизник професор Роусс провів над ним свій експеримент. Отже, якщо пан професор побажає...

— Олл райт! — сказав професор, який старанно робив помітки в блокноті. — Будь ласка. Введіть його.

На знак начальника поліції поліцейський ввів Ченека Суханека, похмурого суб'єкта, на обличчі якого було написано: «Ідіть ви всі до..., мене голими руками не візьмеш». Видно було, що Суханек твердо вирішив стояти на своєму.

— Підійдіть, — суворо сказав професор Роусс, — я не буду вас допитувати. Я тільки говоритиму слова, а ви повинні відповідати першим-ліпшим словом, яке вам спаде на думку. Зрозуміло? Отже, увага! Склянка.

— Погань! — злорадно сказав Суханек.

— Слухайте, Суханек! — швидко втрутився начальник поліції. — Якщо ви не будете відповідати як слід, я звелю вас відвести на допит, і ви там пробудете всю ніч. Зрозуміло? Запам'ятайте це. Ну, починаєм спочатку.

— Склянка, — повторив професор Роусс.

— Пиво, — пробурмотів Суханек.

— Оце інша справа, — сказала знаменитість, — тепер правильно.

Суханек підозріло покосився на нього. Чи не пастка вся ця затія?

— Вулиця, — продовжував професор.

— Вози, — знехотя відгукнувся Суханек.

— Треба швидше. Будиночок.

— Поле.

— Токарний верстат.

— Латунь.

— Дуже добре.

Суханек, очевидно, вже нічого не мав проти такої гри.

- Матінка.
- Тітка.
- Собака.
- Будка.
- Солдат.
- Артилерист.

Переклик словами ставав все швидшим. Суханека це потішало. Схоже на гру в карти, і про що тільки не згадаєш!

- Дорога.
- Шосе.
- Прага.
- Бероун.
- Сховати.
- Закопати.
- Чистка.
- Плями.
- Ганчірка.
- Мішок.
- Лопата.
- Садок.
- Яма.
- Паркан.
- Труп.

Мовчання.

— Труп! — настирливо повторив професор. — Ви закопали його під парканом, так?

— Нічого подібного! — вигукнув Суханек.

— Ви закопали його під парканом у себе в садку, — рішуче повторив Роусс. — Ви вбили Чепелку по дорозі в Бероун і витирали кров мішком. Все зрозуміло.

— Неправда! — кричав Суханек. — Я купив таксі у Чепелки. Я не дозволю мене спровокувати!

— Помовчіть! — сказав Роусс. — Прошу послати поліцейських на розшуки трупу. А все інше вже не моя справа. Виведіть вбивцю. Зверніть увагу джентльмени: весь дослід зайняв сімнадцять хвилин. Це дуже швидко, тому що казус дріб'язковий. Звичайно потрібно біля години. Тепер я попрошу до мене кого-небудь з присутніх. Я повторю дослід. Він протягнеться досить довго, бо я не знаю, що саме приховує випробуваний. Отже, прошу, панове, хто хоче підлягти досліді?

Настала пауза. Хтось хихикнув, але ніхто не поворухнувся.

— Прошу, — повторив професор Роусс. — Адже це не боляче.

— Ідїть, колега, — шепнув міністр внутрішніх справ міністру юстиції.

— Йди ти, як представник нашої партії, — підштовхували один одного парламентарії.

— Ви — директор департаменту. Ви і повинні піти, — спонукував один чиновник другого.

Починала створюватись атмосфера ніяковості: ніхто з присутніх не вставав.

— Прошу вас, джентльмени. — В третій раз повторив американський вчений.

— Сподіваюсь, ви не боїтесь, щоб були виявлені ваші потаємні думки?

Міністр внутрішніх справ повернувся до задніх рядів і прошипів:

— Ну, йдїть же хто-небудь.

В глибині аудиторії хтось скромно кашлянув і встав. Це був худий літній суб'єкт з кадиком, що рухався від хвилювання.

— Я... г-м-м... — соромливо сказав він, — якщо ніхто... то я, мабуть, дозволю собі...

— Підїйдїть! — перебив його американець. — Сїдайте тут. Говорїть перше, що вам спаде на думку. Задумуватись і міркувати не можна, говорїть автоматично, несвідомо. Зрозумїли?

— Так, так, — поквалливо відповів випробуваний, очевидно зняковівши від уваги такої високопоставленої аудиторії. Потім він відкашлявся і злякано закліпав, як гімназист, який тримає екзамен на атестат зрілості.

— Дуб, — кинув професор.

— Лісовий велетень, — скромно пояснила людина.

— Як? — перепитав професор, неначе не зрозумів.

— Лісовий велетень, — скромно пояснила людина.

— Ага, так. Вулиця.

Вулиця... Вулиця в урочистому вбранні.

— Що ви маєте на увазі?

— Яке-небудь свято. Або похорон.

— А! Тодї треба було сказати просто «свято». Тільки одне слово.

- Будь ласка.
- Отже, торгівля.
- Процвітаюча. Криза нашої комерції. Торгівці славою.
- Гм... установа.
- Яка, дозвольте запитати?
- Хіба не однаково! Кажіть яке-небудь слово!
- Якби ви зволили сказати «установи»...
- Ну, установи.
- Відповідні, — радісно вигукнула людина.
- Молот.
- ...і кліщі. Витягати відповідь кліщами. Голова нещасного була розтрощена кліщами.
- Цікаво... — пробурмотів вчений. — Кров!
- Червоний, як кров. Безвинно пролита кров. Історія, написана кров'ю.
- Вогонь!
- Вогнем і мечем. Відважний пожежник. Полум'яна промова. Вогняний напис на банкеті Валтасара.
- Дивний випадок, — збентежено сказав професор. — Все це якісь кучеряві алегорії... гм... повторимо ще раз. Слухайте, ви повинні реагувати лише на найперше враження. Кажіть те, що машинально вимовляють ваші уста, коли ви слухаєте мої слова. Почали. Рука.
- Братерська рука допомоги. Рука, яка тримає знамено. Міцно стиснутий кулак. Не чистий на руку. Дати по руках.
- Очі.
- Зав'язані очі Феміди. Тріска в оці. Відкрити очі на істину. Очевидець. Замилювати очі. Невинний погляд дитини. Берегти, як зіницю ока.
- Не так багато. Пиво.
- Справжнє пільзенське. Дурман алкоголю.
- Музика.
- Музика майбутнього. Заслужений ансамбль. Ми — народ музикантів. Привабливі звуки. Концерт держав. Бойові фанфари.
- Пляшка.
- З сірчаною кислотою. Нещасливе кохання. В страшних муках померла в лікарні.
- Отрута.

— Напоений отрутою і жовцю. Отруєння криниці.

Професор Роусс почухав потилицю.

— Ніколи не зустрічав нічого подібного. Він не вміє мислити і говорити просто... Прошу вас повторити. Звертаю вашу увагу, джентльмени, на те, що завжди треба починати з самих простих звичайних уявлень, щоб виявити інтереси випробуваного, його професію, заняття. Так, далі. Рахунок.

— Баланс історії. Звести рахунки з ворогами. Пожитись на чужий рахунок.

— Гм... Папір.

— Папір червонів від сорому, — зрадив випробуваний. — Цінні папери. Папір все стерпить.

— Досить, — кисло сказав професор. — Камінь:

— Побити камінням. Надгробний камінь. Вічна пам'ять, — жваво заговорив випробуваний.

— Підвода.

— Триумфальна колісниця. Колісниця Джагернаута. Карета швидкої допомоги. Розмальований грузовик з мімічною трупю.

— Ага! — вигукнув вчений. — Ось у чому справа! Горизонт!

— Похмурий, — з очевидним задоволенням відгукнувся випробуваний. — Хмари на нашому політичному горизонті. Вузкий кругозір. Відкривати нові горизонти.

— Зброя.

— Отруєна зброя. Озброєний до зубів. З прапорами, що майорять. Удар в спину. Віроломний напад, — радісно бубонів випробуваний. — Запал бою. Виборча боротьба.

— Стихія.

— Яка розбушувалася. Стихійна відсіч. Каверзна стихія. В своїй стихії.

— Досить! — зупинив професор. — Ви газетчик?

— Цілком вірно, — ввічливо відповів випробуваний, — я репортер Вашатко. Тридцять років працюю в газеті.

— Дякую, — сухо вклонився знаменитий американець, — дослід не вдався, джентльмени. Ця людина мислить встановленими штампами, у неї нема безпосередніх вражень. Не будемо даремно витратити час. Прошу пробачити мене, джентльмени.

— Ось, подивіться!—вигукнув ввечері репортер Вашатко, проглядаючи редакційну пошту.— Поліція повідомлює, що труп Чепелки знайдений. Закопаний під парканом в садку у Суханека і обгорнутий в закривавлений мішок! Цей Роусс молодчина! Ви б не повірили, колега: я йому і словечка не сказав про газету, а він вже вгадав, що я газетчик. «Панове, — говорить, — перед вами видатний, заслужений репортер»... Я непогано написав в звіті про його виступ: «В колах спеціалістів висновки нашого прославленого співвітчизника одержали високу оцінку». Стійте, це треба підправити. Скажемо так: «В колах спеціалістів цікаві висновки нашого прославленого співвітчизника одержали заслужено високу оцінку». От тепер добре!

Що бачив поет

Звичайнісінька пригода: в чотири години ранку на Житній вулиці автомобіль збив з ніг п'яну стару жінку і зник, розвинувши шалену швидкість. Молодому поліцейському комісару Мейзлику треба було відшукати це авто. Як відомо, молоді поліцейські чиновники ставляться до таких справ дуже серйозно.

— Гм... — сказав Мейзлик поліцейському номер 141. — Отже, ви побачили за триста метрів від себе автомобіль, який швидко віддалявся, а на землі — розпластане тіло, що ж ви зробили?

— Підбіг до потерпілої, — сказав поліцейський, — щоб подати їй першу допомогу.

— Треба було спочатку примітити номер машини, — пробурмотів Мейзлик, — а потім уже займатися цією бабою... а втім, і я, мабуть, зробив би так, як ви, — додав він чухаючи голову олівцем. — Отже, номер машини ви не помітили. Ну, а інші прикмети?

— По-моєму, — невпевнено сказав номер 141, — вона була темного кольору. Не то синя, не то темно-червона. З глушителя шугав дим, і нічого не було видно.

— Хай йому чорт! — зажурився Мейзлик. — Ну як же мені тепер знайти машину? Бігати від шофера до

шофера і питати: «Це не ви переїхали стару жінку?» Як же тут бути, скажіть самі, голубе?

Поліцейський з повагою і байдуже знизав плечима.

— Осмілюсь доповісти, що в мене записаний один свідок, але він теж нічого не знає. Він чекає в тій кімнаті.

— Введіть його, — похмуро сказав Мейзлик, даремно намагаючись знайти що-небудь потрібне в короткому протоколі. — Прізвище і місце проживання? — машинально звернувся він до людини, що зайшла.

— Ян Кралік, студент-механік, — виразно промовив свідок.

— Ви були очевидцем того, як сьогодні в чотири години ранку невідома машина збила Божену Махачкову?

— Так, пане поліцейський комісар. І я повинен заявити, що винний шофер. Вулиця була зовсім пуста, і якби він зменшив хід на перехресті...

— Як далеко ви були від місця пригоди? — перервав його Мейзлик.

— В десяти кроках. Я проводив свого товариша з пивної і, коли ми проходили по Житній вулиці...

— А хто такий ваш товариш? — знову перебив Мейзлик. — Він тут у мене не зазначений.

— Поет Ярослав Нерад, — не без гордості відповів свідок. — Але від нього ви нічого не дізнаєтесь.

— А це чому ж? — насупився Мейзлик, не бажаючи випустити з рук навіть соломинку.

— Тому, що в нього... така поетична натура. Коли трапилось нещастя, він розплакався, як дитина, і побіг додому... Отже, коли ми йшли по Житній вулиці, раптом з'явилася машина, яка мчала з найбільшою швидкістю..

— Номер машини?

— Не знаю, не помітив. Я звернув увагу лише на шалену швидкість і кажу собі — ось...

— Якого типу була машина? — знову перервав Мейзлик.

— Чотиритактний мотор внутрішнього згорання, — діловито відповів студент-механік. — А в марках я не розбираюсь.

— А якого кольору кузов? Хто сидів в машині? Відкрита чи лімузин?

— Не знаю, — збентежено відповів свідок. — Колір, здається, чорний. Але взагалі я не помітив, тому що, коли трапилось нещастя, я якраз повернувся до Нерада: «Дивись, — кажу, — які мерзотники: збили людину і навіть не зупинились».

— Гм... — незадоволено пробурмотів Мейзлик. — Це, правда, природна реакція, але було б краще, якби ви помітили номер машини. Це жахливо, свідок, до чого неспостережливі люди. Ви розумієте, що винний шофер, ви робите правильний висновок, що ці люди мерзотники, а на номер машини ви — ніякої уваги. Міркувати вміє кожний, а ось по-діловому спостерігати навколишнє... дякую вам, пане Кралік, не затримую вас більше.

Через годину поліцейський номер сто сорок один позвонив біля дверей поета Ярослава Нерада. — Вдома, — відповіла квартирна хазяйка. — Спить. — Розбуджений поет злякано витріщив очі на поліцейського. «Що ж я таке натворив?» — думав він. Поліцейському, нарешті, вдалося пояснити йому, нащо його викликають в поліцію.

— Обов'язково треба йти? — недовірливо запитав поет. — Адже я однак нічого не пам'ятаю. Адже вночі я був...

— П'яний, як чіп, — розуміюче сказав поліцейський, — я знаю поетів. Прошу вас одягнутися. Я почекаю.

Через деякий час обидва були вже в поліції.

— Ви поет Ярослав Нерад? — запитав Мейзлик. — Ви були очевидцем того, як невідомий автомобіль збив Божену Махачкову?

— Так, — зітхнув поет.

— Чи можете ви сказати, яка це була машина? Відкрита, закрита, колір, кількість пасажирів, номер?

Поет напружено думав.

— Не знаю, — сказав він, — не помітив.

— Пригадайте яку-небудь дрібницю, деталь, — наполягав Мейзлик.

— Та що ви! — щиро здивувався Нерад. — Я ніколи не помічаю деталей.

— Що ж ви взагалі помічаєте, скажіть, будь ласка? — іронічно запитав Мейзлик.

— Стиль, загальний настрій, — неясно відповів поет. — Цю, знаєте, безлюдну вулицю... довгу... передранкову... І жіноча постать на землі... Стійте! — підскочив

поет. — Адже я написав про це вірша, коли прийшов додому.

Він почав ритися в кишенях, витягаючи звідти рахунки, конверти, зім'яті шматки паперу. — Це не те, і це не те... Ага, ось воно, здається. — І він заглибився в читання рядків, що були написані на вивернутому конверті.

— Покажіть мені, — вкрадливо сказав Мейзлик.

— Далєбі, це не з кращих моїх віршів... — скромничав поет. — Але, якщо хочете, я прочитаю.

І закривши очі, він почав декламувати співучим голосом:

Будинків ряд чорніє крізь ажур,
Світанок уже грав на мандоліні,
І червоніла дівка.

В Сінгапур

Ви мчалися на гоночній машині.
В піску лежить поламаний тюльпан.
Безвілля й забуття помітно знаки.

О шия лебедя!

О груди!

О барабан й до нього палички — трагедії ознаки!

— Ось і все, — сказав поет.

Що ж це все означає? — спитав Мейзлик. — Про що тут, власне кажучи, мова?

— Як про що? Про пригоду з машиною, — здивувався поет. — Хіба вам незрозуміло?

— Не зовсім, — критично промовив Мейзлик. — Якось я не можу з усього цього встановити, що «липня п'ятнадцятого дня, в чотири години ранку, на Житній вулиці, автомобіль номер такий-то збив з ніг шестидесятирічну жebraчку Божену Махачкову, яка була в нетверезому стані. Потерпіла була відправлена до міської лікарні і перебуває в тяжкому стані». Про всі ці факти у ваших віршах, наскільки я міг помітити, нема жодного слова. Ось так.

— Все це сирі зовнішні факти, — сказав поет сміючись себе за ніс. — А поезія — це внутрішня реальність, вільні образи, породжені дійсністю в підсвідомості поета, зорові і слухові асоціації, якими повинен проїнятися читач. І тоді він зрозуміє, — докірливо закінчив Нерад.

— Скажіть, будь ласка! — вигукнув Мейзлик. — Ну, гаразд, дайте мені на хвилину ваш опус. Дякую. Отже, що ж тут говориться? Гм... «Будинків ряд чорніє крізь ажур»... Чому ряд? Поясніть-но це.

— Житня вулиця, — безтурботно сказав поет. — Два ряди будинків. Розумієте?

— А чому це не означає Народний проспект? — скептично спитав Мейзлик.

— Тому, що Народний проспект не такий прямий, — відповів упевнено поет.

— Так, далі «Світанок уже грав на мандоліні». Припустимо. Червоніла діва... Вибачаюсь, звідки ж тут діва?

— Зоря, — лаконічно пояснив поет.

— Ага, прошу пробачення. «В Сінгапур ви мчалися на гоночній машині»?

— Так, очевидно, був сприйнятий мною той автомобіль, — пояснив поет.

— Він був гоночний?

— Не знаю. Це лише означає, що він мчав. Неначе поспішав на край світу.

— Ага, так. В Сінгапур, наприклад? Але чому ж саме в Сінгапур, боже мій?!

Поет знизав плечима.

— Не знаю, можливо тому, що там живуть малайці.

— Але яке відношення мають до цього малайці?

Поет зам'явся.

— Мабуть, машина була коричневого кольору, — задумливо промовив він. — Щось коричневе було там. Бо тоді, звідки узявся Сінгапур?

— Так, — сказав Мейзлик, — це вже четверта думка про колір машини. Два інших свідки говорили, що авто було синє, темночервоне і чорне. Кому ж вірити?

— Мені, — сказав поет. — Мій колір приємніший для зору.

— «В піску лежить поламаний тюльпан», — читав далі Мейзлик. — «Поламаний тюльпан» — це, виходить, п'яна жебрачка?

— Не міг же я так написати! — сердито сказав поет. — Це була жінка, от і все. Зрозуміло?

— Ага! А це що: «О шия лебедя, о груди, о барабан!» Вільні асоціації?

— Покажіть, — сказав, нахилиючись, поет. — Гм... «О шия лебедя, о груди, о барабан й до нього палички»... Що б це все означало?

— Ось і я про це саме питаю, — не без ущипливості сказав поліцейський чиновник.

— Зачекайте, — роздумував Нерад. — Що-небудь підказало мені ці образи.. Скажіть, вам не здається, що двійка схожа на шию лебедя. Погляньте.

І він написав олівцем «2».

— Ага! — сказав Мейзлик, який почав слухати з увагою. — Ну, а це «о груди»?

— Адже це цифра «3», вона складається з двох округлостей, чи не так?

— Залишаються барабан і палички! — схвильовано вигукнув поліцейський чиновник.

— Барабан і палички... — роздумував Нерад. — Барабан і палички... Мабудь, це п'ятірка, га? Дивіться, — він написав цифру «5». — Нижнє кружальце неначе барабан, а на ньому палички.

— Так, — сказав Мейзлик, виписуючи на листку цифру «235», — ви впевнені, що номер авто був «235»?

— Номер? Я не помітив ніякого номера, — рішуче заперечив Нерад. — Але щось таке там було, інакше я б не написав так. Мені здається, що це саме вдале місце, а ви як думаете?

* * *

Через два дні Мейзлик зайшов до Нерада. На цей раз поет не спав. В нього сиділа якась дівчина, і він даремно намагався знайти стілець, щоб посадити поліцейського чиновника.

— Я на хвилинку, — сказав Мейзлик. — Зайшов тільки сказати вам, що це дійсно було авто номер 235.

— Яке авто? — злякався поет.

— «О шия лебедя, о груди, о барабан й до нього палички!» — одним духом випалив Мейзлик. — І відносно Сінгапура правильно. Авто було коричневе.

— Ага! — пригадав поет. — Ось бачите, що значить внутрішня реальність. Хочете, я прочитаю вам пару моїх сонетів? Тепер ви вже їх зрозумієте.

— Іншим разом! — поспішив відповісти поліцейський чиновник. — Коли в мене знову трапиться такий випадок, гаразд?

Кінець убивці

О третій годині ранку поліцейський сержант Крейчик помітив, що в кондитерській на Неклановій вулиці до половини піднято залізну штору. Сержант натиснув кнопку дзвінка до двірника, і хоч не був при виконанні службових обов'язків, заглянув під штору. В цю мить з кондитерської вистрибула людина. Зіткнувшись з сержантом, вона вистрілила йому в живіт і кинулася навікача.

Поліцейський Бартош, що робив обхід в цей час по Ієронімовій вулиці, почув постріл і кинувся дізнатися, в чому справа. На розі вулиці він ледве не зіткнувся з людиною, яка швидко бігла. Не встиг Бартош крикнути «Стій!», як пролунав постріл, і Бартош, поранений в живіт, завалився на брук.

По вулиці переливалися трелі свистків, рясую збіглися патрулі з усього району, з участку, на ходу застібаючи мундири, бігли троє поліцейських, через кілька хвилин з управління поліції примчав на мотоциклі черговий офіцер, але Бартош був уже мертвим, а сержант Крейчик вмирав, тримаючись за живіт.

До світанку поліція заарештувала біля двадцяти чоловік. Заарештовували навмання, тому що вбивцю ніхто не бачив. Але, з одного боку, поліцейським хотілось помститись за смерть двох товаришів, а з другого — так звичайно робиться з розрахунком на те, що хтось з заарештованих заплутається в свідченнях. Допити продовжувалися безперервно день і ніч. Бліді, замучені професійні злочинці знемагали на нескінченних допитах, але більше всього боялися залишитися сам на сам з двома поліцейськими, які поведуть їх з допиту. Бо в серцях всіх поліцейських була темна і страшна злоба, — вбивця порушив неписану умову між поліцією і злочинним світом. Що він стріляв — це ще півбіді, але стріляти в живіт, — так не поводяться навіть з дикими звірями!

На початок другої доби вся поліція аж до останнього позаштатного участку вже знала ім'я вбивці: Оплатка!

Обмовився один з заарештованих. «Ну, так! — сказав він. — Вальта плів, що Оплатка пришив двох лягавих на Неклановій. Він, мовляв, пришиє ще й інших, він на все плює, бо в нього сухоти!»

Гаразд, так значить — Оплатка. В ту ж ніч заарештували Вальту, потім коханку Оплатки і трьох його приятелів. Але ніхто з них не знав або не хотів сказати де переховується Оплатка, немало поліцейських і сищиків одержали завдання шукати Оплатку. Але, крім них, кожен поліцейський, приходячи з служби додому і випивши чарочку, переодягався і, пробурмотівши щось жінці, йшов на розшуки на свій страх і ризик. Зовнішність Оплатки була знайома кожному — така миршава, бліда людина з тонкою шиєю.

Об одинадцятій годині вечора поліцейський Врзал, повернувшись з поста в дев'ять, переодягнувся в цивільне і сказав дружині, що піде подивитись, що робиться на вулиці. Біля скверу він побачив людину, яка ховалася в тінь. Врзал, хоч і не був озброєний, підійшов ближче. Коли він був за три кроки від невідомого, той швидко засунув руку в кишеню, вистрілив поліцейському в живіт і кинувся навтьоки. Схопившись руками за живіт, Врзал побіг за ним, але через десяток кроків впав. Навколо вже захлинались поліцейські сюрчки, і кілька чоловік гналися за тінню, що втікала. За Тигровим парком пролунали два постріли. Через чверть години кілька автомобілів, переповнених поліцейськими, промчали на окраїну міста до Жижкова, і патрулі з чотирьох-п'яти чоловік стали прочісувати тамтешні новобудови. Близько години ночі пролунав постріл за Ольшанським ставком, вже за межами міста, — хтось вистрілив в хлопця, який повертався від своєї дівчини з передмістя, але не влучив. Почався дрібний дощ. Ранком прийшло повідомлення, що на шосе, недалеко від митного поста, хтось стріляв в митника. Митник побіг було за тим, хто стріляв, — але повернувся, розсудливо розміркувавши, що це не його справа. Стало ясно, що Оплатка вирвався з міста.

Шістдесят поліцейських в касках і дошовиках поверталися мокрі, стомлені і сердиті, як чорти. Було на що сердитись: бандит вбив трьох поліцейських — Бартоша, Крейчика і Врзала — і втік, щоб потрапити до рук сільських жандармів. — Він належить нам, — твердили по-

ліцейські в формі і сищики в цивільному, — а ось, подумайте, доводиться цього негідника віддати жандармам! Слухайте, адже він в нас стріляв, значить це наша справа! Нехай жандарми не лізуть, хай вони тільки не випускають його і змусять повернутися до Праги. . .

Цілий день ішов холодний дощ, було холодно і туманно. В вечірніх сутінках жандарм Мразек повертався з селища Черчани, куди ходив купити батарейку для радіо. Мразек був без зброї і йшов, весело посвистуючи. По дорозі він побачив невисоку людину. Мразек не звернув би на нього уваги, якби людина не зупинилась немов в нерішучості. Що за тип? — насторожився Мразек, але вже блиснув вогник, і Мразек впав, схопившись рукою за бік.

В той же вечір зібралися жандарми всього округу.

— Слухай, Мразек, — звернувся до помираючого жандармський капітан Гонзатко. — Ти не хвилюйся, слово честі, ми цю гадину впіймаємо. Це Оплатка, і я головою ручаюсь, що він пробирається до Собеслава, бо він сам родом звідти. Чорт їх знає чому, але коли цим людям загрожує зашморг, їх тягне на батьківщину. . . Дай мені руку, Вацлав, обіцяю тобі, що ми за тебе помстимося, чого б це не коштувало.

Вацлав Мразек намагався посміхнутися, але з голови в нього не виходили діти, а дітей було троє. . . Потім він уявив собі, як з усіх районів збираються жандарми. . . Напевно там будуть і Томан з Чорного Костельця, і Завада — цей напевно не відстане! — і. . . і Роусек з Сазави. . . всі приятелі, всі свої. . . скільки бравих хлопців разом! Мразек посміхнувся в останній раз, потім почалася тяжка агонія.

В ту ж ніч жандармському вахмістрові Заваді заманулося оглянути нічний поїзд з Бенешова. Хто знає, може, там Оплатка? Раптом він відважився на це. У вагонах тьмяно блищали ліхтарі, люди, притулившись один до одного, спали на лавках. Вахмістр ішов по вагонах, думаючи: «Чорта з два я впізнаю людину, якої я ніколи в житті не бачив». Але з лави в двох кроках від нього зірвалася якась людина в капелюсі, насунутому на очі, бахнув револьверний постріл, і не встиг жандарм у вузькому коридорі зірвати з плечей гвинтівку, як людина, помахую-

чи револьвером, вистрибнула з вагона, Завада встиг ще крикнути: «Держи!» і ниць повалився на підлогу.

Ббивця вистрибнув з вагона і побіг до товарного поїзда. Там ішов, помахаючи ліхтарем, залізничник Груша. «От відійде 26-й, піду в будку прилягти», думав Груша. Тут він побачив людину, яка біжить, і, ні хвилини не вагаючись, кинувся йому напереріз. Такий, уже видно, чоловічий інстинкт. Блиснув вогник — і це було останнє, що бачив дід Груша. Ще й 26-й не відійшов, а Груша лежав у будці, тільки не на лавці, а на столі, і залізничники з зітханням йшли подивитися на нього.

Кілька розлючених переслідувачів кинулися в погоню, але було вже пізно. Оплатка зник в полі.

Від мерехтливого вогника вокзала, від групки схвилованих людей по всьому дрімотному осінньому сільському краю прокотилася паніка. Кажали, що скрізь з'являється невідома, страшного вигляду людина, не то довгов'яза і худа, не то маленька, в шкіряній куртці. Поштар бачив, як він ховається за деревом, візнику Лебеді на дорозі хтось робив знаки зупинитись, але Лебеда стьобнув по конях і кинувся тікати. Відомо було, що невідомий, який стогнав від знесилення, зупинив дівчинку по дорозі до школи. Прохрипів: «Дай сюди!», видер в неї клуночок з крайцем хліба і пустився тікати. По всіх селах люди, затамувавши подих, зачиняли на засуви двері і ледве осмілювались виглянути у вікно на безлюдну вечірню вулицю.

Але одночасно відбувався інший, доцентровий рух: з усіх боків, по одному, по два приходили жандарми. Бог знає, звідки їх стільки бралось...

— Якого біса вам тут треба, чоловіче? — кричав капітан Гонзатко на жандарма із Часлава. — Хто вас сюди послав? Думаєте, що для того, щоб спіймати одного бандита, мені потрібні жандарми з усієї країни?

Жандарм із Часлава скинув каску і зніяковіло почухав потилицю.

— Така справа, пане капітан, — благально сказав він. — Завада цей... був мій приятель... не можу я... щоб... взагалі бути осторонь...

— Чорт знає, що за народ! — бушував капітан. — Кожний твердить одне і те ж. Тут у мене зібралось без наказу таких, як ви, більше п'ятидесяти чоловік. Що мені

з вами робити? — капітан сердито кусав вуса. — Гарзд, доручаю вам ділянку шосе, он ту, від перехрестя до лісу. Скажіть Ольджіху з Бенешова, що ви прийшли йому на зміну.

— З цього нічого не вийде, пане капітан, — розсудливо заперечив жандарм із Часлава, — Ольджіх напевно скаже, що йому зміни не треба і що йому на мене плювати. Вже краще я візьму ділянку від лісу до другої дороги. Є там хто-небудь?

— Семерад з Веселки, — пробурмотів капітан. — І слухайте ви, чаславський. Якщо побачите злочинця, стріляйте першим. Я відповідаю. Ніяких церемоній, зрозуміло? Більше я не дозволю вбивати моїх людей. Ну, марш!

Увійшов начальник станції.

— Пане капітан, — сказав він. — Там приїхало ще тридцять чоловік.

— Яких тридцять чоловік? — закричав капітан.

— Ну, залізничнички. Це із-за Груші. Він же був наш. Так ось, вони хочуть запропонувати вам...

— Женіть їх геть, — заревів капітан. — Ще цивільні на мою голову!

Начальник станції переступив з ноги на ногу.

— Послухайте, пане капітан, — настирливо продовжував він. — Деякі їхали з самої Праги і навіть з Мезімоствя. Така спайка — добра справа. Хіба примусиш їх поїхати назад, якщо Оплатка вбив одного з наших? Це їх право... Ви вже, будь ласка, пане капітан, не відмовте, візьміть їх з собою!

Капітан роздратовано пробурмотів, щоб йому дали, нарешті, спокій.

Протягом дня широке кільце навколо Оплатки потроху звужувалося. Вдень подзвонили з штабу сусіднього гарнізону — чи не треба буде капітанові загону солдатів на підкріплення. «Ні! — відрізав капітан. — Це наша справа, і ми дамо раду самі, зрозуміло?» Пополудні приїхала група сищиків з Праги і жорстоко посварилася з жандармським вахмістром на вокзалі, який зробив спробу відправити їх назад.

— Що?! — лютував слідчий інспектор Голуб. — Ви хочете, щоб ми повернули оглоблі? У нас він вбив трьох, а у вас лише двох. У нас на нього більше прав, ви, рижі!

Ледве вдалося ліквідувати цей конфлікт, як виник другий — між жандармами і лісниками.

— Забирайтеся звідси! — кричали жандарми. — Це вам не полювання на зайців!

— Дідька лисого! — заперечували лісники. — В лісах ми господарі і можемо ходити, де хочемо. Ясно?

— Та — зрозумійте ж ви, — умовляв їх Роусек, жандарм з Сазави, — це наша справа, і в неї ніхто не повинен втручатися.

— Як же! — відповідали лісники. — Адже дівчинка, в якої Оплатка видер хліб, це ж нашого лісника дочка. Ми йому цього не подаруємо!

Під вечір коло замкнулося. Кожен переслідувач чув справа і зліва від себе уривчасте дихання сусіда і чавкання чобіт в болоті.

— Стій! — тихо передали наказ по ланцюгу. — Не рухатися!

Стояла тяжка грізна тиша, лише зрідка шелестіло сухе листя або починав мрячити дощ. Іноді хто-небудь переступав з ноги на ногу, або тихо дзенькало кільце ремня об гвинтівку.

Опівночі хтось прокричав в темряві: «Стій!»—і вистрілив. Всі схвильовано насторожились, пролунало десятків три пострілів, декотрі кинулись вперед, інші закричали: «Назад! По місцях!»

Все швидко прийшло до порядку, коло знову замкнулося. Тільки тепер переслідувачі виразно усвідомили, що в темряві перед ними ховається загнана і приречена людина, наче звір, який намагається вирватися з кола гончих. Нестримний озноб пробіг по рядах людей. Десь, як обережні кроки, прошуміли важкі краплі дощу. О боже, хоч би скоріше світало! Займався туманний світанок. Люди побачили один одного. Як близько вони стояли! Їх замкнуте коло оточувало лісок, вірніше — зарослі чагарника. Там було тихо... Абсолютно тихо.

Капітан Гонзатко нервово посмикував вуса. Ждати ше... або?

— Я піду туди, — пробурмотів інспектор Голуб.

Капітан засопів.

— Ідть ви! — сказав він жандармові, що стояв найближче. П'ять чоловік кинулося в зарослі, почувся тріск гілок, потім наступила тиша.

— Стояти на місці! — крикнув капітан своїм людям і повільно почав пробиратися в чагарник. Згодом з кущів з'явилася широка спина жандарма, який тягнув поникле тіло. Ноги підтримував вусатий лісник. За ними вийшов капітан Гонзатко, похмурий і пожовтілий.

— Покладіть його тут, — наказав він, потер собі лоба, оглянув, неначе дивуючись, живий ланцюг людей, ще більше нахмурився і закричав: — Чого витріщились? Розійтись!

Один за одним люди якимось зніяковіло підходили до худого тіла, що лежало на межі. Так ось він, Оплатка, — ця худа рука, що стирчала з короткого рукава, це мокре від дощу, позеленіле обличчя, ця тонка шия. Господи боже мій, який він нікчемний, цей Оплатка! Ага, ось у нього рана від кулі в спині, ось невелика ранка за вухом, ось ще одна рана... чотири, п'ять — всього сім ран.

Капітан Гонзатко, який схилився над трупом, випростався, потім ніяково підвів очі. Ось перед ним могутня шеренга жандармів, гвितівки на плечах, багнети блищать... міцні хлопці, як танки! Стоять, підрівнявшись, як на параді, ніхто не ворухнеться. За ними чорна група сищиків — кремезних, з револьверами в настовбурчених кишнях. Далі залізничники в синіх формах, невисокі і рухливі. Ще далі зелені лісники, вусаті, червонолиці. «Неначе почесна траурна варта», — подумав, кусаючи губи, капітан, і його щось боляче гризло всередині. Такий заморений лежав на межі, зрешечений кулями, задубілий, як здохла ворона, а проти нього такий натопв переслідувачів...

— А, ч-чорт! — закричав капітан, стиснувши зуби. — Є там який-небудь мішок? Накрийте тіло!

Двісті чоловік розходилися в різні боки. Вони не розмовляли між собою, тільки лаяли бездоріжжя і сердито огризалися на запитання цікавих: — Ну так, розправилися з ним, відчепіться, ради бога!

Жандарм, що стояв на варті біля трупу, розлютовано відганяв сільських роззяв: «Вам чого треба? Нічого тут лупати очима!» Відійшовши далеко, жандарм з Сазави, Роусек, сплюнув і сказав:

— Тьфу нечисть, краще б усього цього не бачити! Коли б я на цього Оплатку вийшов сам на сам — це інша справа!

Зникнення актора Бенди

Другого вересня безслідно зник актор Бенда, маестро Ян Бенда, як стали звати його, коли він з запоморочливою швидкістю досягнув вершин театральної слави. Власне кажучи, другого вересня нічого особливого не трапилось: служниця, тітка Мареш, яка прийшла о дев'ятій годині ранку прибирати квартиру Бенди, застала її, як і завжди, в безладді. Постіль була зім'ята, а хазяїна не було. Але тому що в цьому не було нічого незвичайного, служниця навела порядок і пішла собі геть. Гаразд. Але з того часу про Бенду не було ні слуху, ні духу.

Тітка Мареш не була здивована й цим. Справді ж, актори — все одно, що цигани. Поїхав, мабуть, кудись виступати або пиячити. Але десятого вересня Бенда повинен бути в театрі, де якраз починалися репетиції «Короля Ліра». Коли він не прийшов ні на першу, ні на другу, ні на третю репетиції, в театрі стривожилися і подзвонили його другові лікареві Гольдбергу — чи не знає він, що трапилось з Бендою?

Лікар Гольдберг був хірургом і заробляв великі гроші на операціях апендицита, які він робив віртуозно. Це була повна людина в золотих окулярах з товстим склом, і серце в нього було золоте. Він захоплювався мистецтвом, всі стіни своєї квартири завішав картинами і обожнював Бенду, який ставився до нього по-товариськи-зневажливо і милостиво дозволяв платити за себе в ресторанах (що, між іншим, було не дрібницею!). Схоже на трагічну маску обличчя Бенди і сяючу фізіономію лікаря Гольдберга, хоч він нічого, крім води, не пив, часто можна було бачити поруч в час бурхливої гульні і диких ескапад, якими славився великий артист.

Отже, лікареві подзвонили з театру про Бенду. Він відповів, що не уявляє, де Бенда, але пошукає його. Лікар змовчав про те, що, охоплений все зростаючою тривою, він уже тиждень розшукує Бенду по всіх кабаках і замських готелях. Його пригнічувало передчуття, що з Бендою щось трапилось. Наскільки йому вдалось встановити, він, лікар Гольдберг, був, очевидно, останнім, хто бачив Бенду. В кінці серпня вони зробили нічний тріумфальний похід по Празьких кабаках. Але на наступне псбачення Бенда не прийшов. Напевно, захворів, — вирі-

шив лікар Гольдберг і якось ввечері заїхав до Бенди. Було це першого вересня. На дзвінок ніхто не відгукнувся, але всередині було чути шарудіння. Лікар дзвонив хвилин п'ять. Нарешті почулися кроки, і в дверях з'явився Бенда в халаті і такий страшний, що Гольдберг перелякався: змарнілий, брудний, волосся скуйовджене і злиплося, борода і вуса не бриті принаймні з тиждень.

— А, це ви? — непривітно сказав Бенда. — Що вам треба?

— Що з вами, боже мій?! — перелякано вигукнув лікар.

— Нічого! — пробурмотів Бенда. — Я нікуди не поїду, ясно? Дайте мені спокій.

І він грюкнув дверима перед самим носом у Гольдберга. Наступного дня він зник.

Лікар Гольдберг засмучено дивився через свої товсті окуляри. Щось тут негаразд. Від воротаря будинку, де жив Бенда, лікар дізнався небагато: одного разу, годині о третій ночі — можливо саме другого вересня — перед будинком зупинився автомобіль. З нього ніхто не вийшов, але почувся звук клаксона, очевидно, сигнал комусь в будинку. Потім пролунали кроки — хтось вийшов і зачинив за собою парадні двері. Машина від'їхала. Що це був за автомобіль? Хіба воротар знає! Хіба він ходив дивитись, чи що? Хто це без особливої потреби вилазить з ліжка о третій годині ранку? Але гудки цей автомобіль давав так, неначе людям в ньому не було сили чекати ні хвилини.

Тітка Мареш показала, що маестро весь тиждень сидів дома (якщо виходив, то хіба вночі), не брився та, мабуть, і не вмивався, про що свідчив його вигляд. Обід і вечерю він наказував приносити йому додому. Дудлив коньяк і валявся на дивані. Ось, здається, і все.

Тепер, коли випадок з Бендою став відомим, Гольдберг знову зайшов до тітки Мареш.

— Слухайте, матінко, — сказав він, — чи не пригадаєте ви, в що був одягнений Бенда, коли йшов з дому?

— Ні в що! — сказала тітка Мареш. — Оце якраз мені і не подобається, добродію. Нічого він не одяг. Я знаю всі його костюми. Всі до одного висять в гардеробі. Всі як є.

— Невже він пішов в одній білизні? — здивувався лікар.

— Навіть і не в білизні, — об'явила тітка Мареш. — І без черевиків. Недобра тут справа. Я і білизну знаю його всю, у мене все записано, адже я завжди носила білизну в пральню. Сьогодні якраз одержала все, що було в пранні, склала разом і порахувала. Дивлюсь — вісімнадцять сорочок, всі до однієї, нічого не пропало, все ціле до останньої носової хустинки. Тільки чемоданчика маленького нема, що він завжди з собою брав. Якщо він по своїй волі пішов, то не інакше, бідолаха, як зовсім голий з чемоданчиком в руках...

Обличчя лікаря Гольдберга набрало заклопотаного вигляду.

— Матінко, — спитав він, — коли ви прийшли туди другого вересня, чи не помітили ви якогось особливого безладдя? Чи не було там що-небудь звалене або виламані двері?

— Безладдя? — запитала тітка Мареш, — безладдя там, звичайно, було. Як завжди. Пан Бенда був дуже неохайним, але якогось особливого безладдя я не помітила... Але скажіть, будь ласка, куди він міг піти, коли на ньому і сорочки не було?

Лікар Гольдберг знав про це не більше, ніж вона, і в найсумнішому настрої пішов у поліцію.

— Гаразд, — сказав поліцейський чиновник, вислухавши Гольдберга. — Ми почнемо розшуки. Але, якщо він цілий тиждень, як ви розповідаєте, сидів вдома небритий і невмитий, валявся на дивані, а потім утік голий, як Адам, то це схоже на...

— Божевілля! — вигукнув лікар Гольдберг.

— Так, — була відповідь. — Скажемо так: самогубство в несамовитому стані. Я б цьому не здивувався.

— Але тоді був би знайдений труп, — невпевнено заперечив лікар Гольдберг. — І потім: чи далеко він міг піти голий? І нащо йому був потрібний чемоданчик? А автомобіль, що заїхав за ним? Ні, це більше схоже на втечу.

— А що, були в нього борги? — раптом запитав чиновник.

— Ні, — поспішив відповісти лікар, бо хоч Бенда завжди був у боргу, як у шовку, але це його ніколи не за-смучувало.

— Або, наприклад, яка-небудь особиста трагедія... нещасливе кохання, або сифіліс, або ще що-небудь, здатне сильно вразити людину?

— Наскільки мені відомо, нічого,—не без вагання сказав лікар, пригадавши один-два випадки, які, між іншим, навряд чи могли мати відношення до загадкового зникнення Бенди.

А все ж, отримавши запевнення, що «поліція зробить все, що в її силах», і повертаючись додому, лікар пригадував, що йому було відомо про цей бік життя зниклого товариша. Відомостей було небагато:

1. Десь за кордоном у Бенди була законна дружина, про яку він, звичайно, ніколи не піклувався. 2. Бенда утримував якусь дівчину, що мешкала в передмісті. 3. Бенда мав любовний зв'язок з пані Гретою, дружиною крупного фабриканта Корбеля. Ця пані Грета маячила артистичною кар'єрою, і тому Корбел фінансував з'йомку якогось фільму, в якому його дружина, зрозуміло, грала головну роль. Взагалі, було відомо, що Бенда — коханець Грети, і вона до нього їздить, нехтуючи елементарною обережністю. Але Бенда ніколи не говорив на цю тему. До жінок він ставився то з лицарським благородством, то з цинізмом, від якого Гольдберга коробило.

— Ні, — сказав собі на заключення лікар, — в особистих справах Бенди сам чорт не розбереться. Що некажи, але все це мені не подобається. А втім, тепер цим займеться поліція.

* * *

Гольдберг, звичайно, не знав, яких заходів вживає поліція і які її успіхи. Він лише з тривогою чекав вістей. Але місяць минув, а новин не було, і про Яна Бенду почали вже говорити в минулому часі.

Якось ввечері лікар Гольдберг зустрів на вулиці старого актора Лебдушку. Вони розговорилися і, звичайно, мова зайшла про Бенду.

— Ах, який це був актор! — пригадував старий Лебдушка, — я його пам'ятаю ще, коли йому було двадцять п'ять років. Як він грав Освальда, цей хлопчисько! Чи

знаєте ви, що студенти-медики ходили до нас в театр подивитися, який вигляд має людина, розбита паралічем? А потім його король Лір! Я навіть не знаю, як він його грав, тому що весь час дивився на його руки. Вони були, як у восьмидесятирічного діда — худі, сухі, змерзлі, жалюгідні... До сьогоднішнього дня не розумію, як він це робив! Адже ж і я вмію перевтілюватися. Але те, що міг Бенда, того не зможе ніхто! Тільки актор може посправжньому оцінити його.

Лікар Гольдберг з сумним задоволенням слухав цей професійний некролог.

— Великим педантом був у всьому, що торкалося сцени, — з зітханням продовжував Лебдушка. — Як він бувало ганяв театрального кравця! «Не буду кричить, грати короля в таких міщанських мереживах. Дайте інший комір!» Терпіти не міг бутафорської халтури. Коли він взявся, пам'ятаю, за роль Отелло, то оббігав всі антикварні крамниці, знайшов старовинний перстень тієї епохи і не розлучався з ним, граючи Отелло: «Я, каже, краще граю, коли на мені щось справжнє з тої ж епохи». Його гра була не гра, це було переселення душ!.. В антрактах він бував похмурий, як сич, закривався у своїй вбиральні, щоб ніхто не псував йому натхнення. Тому він і пив так, що грав цілком на нервах, — задумливо додав Лебдушка. — Ну, я піду сюди, мені в кіно, — сказав він, прощаючись.

— Я піду з вами, — запропонував Гольдберг, не знаючи, як згаяти час.

В кіно йшов якийсь фільм про морських мандрівників, але лікар Гольдберг майже не дивився на екран. Мало не з сльозами на очах слухав він базікання Лебдушки про Бенду.

— Не актор це був, а справжній диявол, — розповідав Лебдушка. — Одного життя йому було мало, ось в чому справа. Жив він по-свинськи, лікарю, але на сцені це був справжній король або справжній бродяга. Так велично вмів він подати знак рукою, неначе все своє життя сидів на престолі. А насправді ж він син бродячого точильника... Гляньте-но на екран: хіба це потерпілий від корабельної катастрофи?! Живе на безлюдному острові, а в самого нігті в зразковому порядку. Ідіот такий! А борода? Зразу видно, що приклеена. Ні, якби цю роль грав

Бенда, він відпустив би справжню бороду, а під нігтями у нього був би справжній бруд... Що з вами, лікарю?

— Пробачте, — пробурмотів лікар Гольдберг, швидко підводячись, — я згадав про одного пацієнта. Дякую за компанію. — І він поспішно вийшов з кіно, повторюючи про себе: — Бенда відпустив би справжню бороду... Він так і зробив! І як це мені раніше не спало на думку!

— В жандармське управління! — крикнув він, сідаючи в перше-ліпше таксі. Проникнувши до чергового офіцера, Гольдберг голосно благав за всяку ціну повідомити йому як можна швидше, негайно, чи не був другого вересня або пізніше знайдений десь — все одно де! — труп невідомого бродяги.

Проти всяких сподівань, черговий офіцер пішов кудись подивитися або запитати. Зробив він це швидше від нудьги, ніж з послужливості або з цікавості.

В хвилини очікування лікар Гольдберг сидів весь спітнілий, осяяний страшною здогадкою.

— Так ось, — сказав, повернувшись, офіцер, — ранком другого вересня лісник в Кривоклатському лісі знайшов труп невідомого бродяги. Цій людині було років під сорок. Третього вересня з Лаби, поблизу Літомериць, було витягнуто труп чоловіка років тридцяти, який перебував у воді не менше двох тижнів. Десятого вересня в Німецькому броді виявлено вішалника, особа якого не була встановлена. Самогубцеві було біля шестидесяти років...

— Є якісь подробиці про бродягу в лісі? — запитав Гольдберг. У нього невистачало дихання.

— Вбивство, — сказав жандарм, пильно дивлячись на схвильованого лікаря... — Згідно з рапортом жандармського поста, череп небіжчика розтощений тупим знаряддям. Дані розтину трупу: алкоголік, смерть настала внаслідок пошкодження мозку. Ось фотографія, — додав офіцер. — Здорово його знівечили!

На фотографії Гольдберг побачив труп, одягнений в лахміття, в розстебнутій полотняній сорочці. На місці очей і лоба страшно криваве місиво. Лише в колючій зарослій бороді і напіввідкритих губах помітне було щось людське. Гольдберг тремтів, як в пропасниці. Невже це Бенда?

— Були які-небудь особливі прикмети? — через силу запитав він.

Жандарм заглянув в папери.

— Гм... Ріст 176 сантиметрів, волосся з сивиною, гнилі зуби...

Лікар Гольдберг голосно віддихнувся.

— Значить, це не він. У Бенди зуби були, як у тигра. Це не він! Прошу пробачення за турботи, але це не може бути він. Це неможливо...

— Неможливо! — твердив він з полегшенням, повертаючись додому. — Може, Бенда живий. Може, він зараз сидить десь в кафе «Олімпія» або «Чорна качка»...

Вночі лікар зробив, як колись, рейд по Празі. Він обійшов усі кабаки і злачні місця, де вони бували з Бендою, заглянув в усі затишні куточки, але Бенди ніде не було. Вранці лікар раптом зблід, сказав собі, що він ідіот і кинувся до гаража. Скоро він був уже в окружного начальника поліції і став вимагати, щоб його розбудили. На щастя виявилось, що начальник — пацієнт Гольдберга: лікар колись вирізав йому апендикс і вручив на пам'ять в склянці з спиртом. Це аж ніяк не поверхове знайомство допомогло лікареві без затримки одержати дозвіл на ексгумацію, і вже через дві години він, разом з незадоволеним всією цією вигадкою окружним лікарем, був присутній при витяганні з могили трупа невідомого бродяги.

— Кажу вам, колега, — бурчав окружний лікар, — що ним вже цікавилась пражька поліція. Зовсім неможливо, щоб цей брудний і страшенно занепалий бродяга міг бути Бендою.

— А воші у нього були? — запитав лікар Гольдберг.

— Не знаю, — сердито відповів окружний лікар. — Але хіба можна його розпізнати, колега! Адже він уже місяць лежить в землі...

Коли могила була розкопана, Гольдбергу довелось послати за горілкою, інакше не можна було умовити могильників витягти і віднести в покійницьку те страшне, зашите в мішок, що лежало на дні могили.

— Ідїть, дивіться самі, — сказав окружний лікар Гольдбергові і залишився на свіжому повітрі, закуривши міцну сигару.

Через хвилину з покійницької, хитаючись, вийшов блідий, як смерть, Гольдберг.

— Підіть погляньте! — хрипло сказав він і пішов назад до тіла. Вказавши на те місце, яке колись було головою, він відтягнув пінцетом залишки губів, і обидва лікарі побачили зіпсовані чорні зуби з залишками по-жовклої емалі.

— Добре дивіться! — сказав Гольдберг, здираючи пінцетом з зубів чорний шар. З'явилися два бездоганних міцних різці. Більш у Гольдберга не вистачило витримки, і він, схопившись за голову, вибіг з покійницької. Через хвилину він повернувся до окружного лікаря блідий і надзвичайно пригнічений.

— Ось вони — ці «гнилі зуби», — сказав він тихо. — Чорна смола, яку артисти наліплюють собі на зуби, коли грають стариків і бродяг. Цей обірванець був актором, колега... Великим актором! — додав він, безнадійно махнувши рукою.

* * *

В той же день лікар Гольдберг відвідав фабриканта Корбела, дебелу людину з важкою нижньою щелепою.

— Пане, — сказав йому доктор Гольдберг, пильно дивлячись через товсті скельця окулярів. — Я прийшов до вас в справі актора Бенди...

— А! — відгукнувся фабрикант і заклав руки за спину. — Значить, він знайшовся?

— Почасті. Я гадаю, вам це буде цікаво хоч би тому, що ви хотіли ставити фільм з його участю... вірніше, фінансували цей фільм.

— Який фільм? — байдуже спитала дебела людина. Нічого про це не знаю.

— Я говорю про той фільм, — вперто продовжував Гольдберг, — в якому Бенда повинен був грати бродягу... а пані Грета — головну жіночу роль. Власне, все це робилось для пані Грети, — додав він.

— А вам до цього нема ніякого діла! — пробурчав Корбел. — Мабуть, Бенда набазікав... Передчасні розмови! Щось подібне, можливо, і передбачалось... Вам Бенда розповідав, так?

— Ні, адже ви йому звеліли мовчати. Все трималось в цілковитій таємниці. Але справа в тому, що Бенда в

останній тиждень свого життя відрощував бороду і волосся, щоб мати вигляд справжнього бродяги. Він був вимогливий до таких деталей, чи не правда?

— Не знаю! — сказав хазяїн. — Що ви ще хочете сказати?

— Ну, так ось, цей фільм повинен був зніматись другого вересня, чи не так? Перша з'їмка була призначена в Кривоклатському лісі на світанку. Бродяга прокидається на узліссі... в ранковому тумані... обтрушується від листя і колючок, що прилипли до лахміття. Уявляю собі, як майстерно Бенда зіграв би це. Він одягся в найгірше дрантя, яке лежало в нього на горищі в кошику. Тому-то після його зникнення весь його гардероб і виявився незайманим. Дивуюся, чому на це ніхто не звернув уваги. Можна було розраховувати на те, що він дотримуватиметься костюму бродяги з великою точністю, навіть підперезеться мотузкою замість паска. Точність костюмування — це була його пристрасть.

— Що далі? — спитала висока людина, все більше відхиляючись в тінь. — Я, власне, не розумію, чому ви мені все це розповідаєте.

— Тому, що другого вересня годині о третій ранку ви заїхали за ним на машині, — вперто продовжував лікар Гольдберг, — напевне, це був не ваш власний, а найманий автомобіль і, очевидно, лімузин. Керував, мені здається, ваш брат, він спортсмен і надійний спільник. Під'їхавши до будинку, ви, як було умовлено з Бендою, не піднялись у квартиру, а дали сигнал. Вийшов Бенда... Вірніше, брудний і зарослий обірванець. «Треба поспішати, — сказали ви йому, — оператор вже повинен бути на місці». І ви поїхали в Кривоклатський ліс.

— Номер машини вам, очевидно, невідомий? — іронічно запитала людина в тіні.

— Якби я його знав, ви б сиділи вже за ґратами, — чітко сказав доктор Гольдберг. — На світанку ви прибули на місце. Там прекрасна натура — узлісся, віковічні дуби. Ваш брат, я гадаю, залишився біля машини, почав поратися біля мотору, а ви повели Бенду в бік від дороги. Пройшовши кроків чотиреста, ви сказали: «Тут». «А де ж оператор?» — спитав Бенда. В цю мить ви нанесли йому перший удар.

— Чим? — пролунав голос з тіні.

— Свинцевим обушком, — сказав Гольдберг. — Розвідний автомобільний ключ був би надто легким для такого черепу. І потім вам треба було спотворити його до невпізнання. Добивши його, ви повернулись до машини. «Готово?» — спитав ваш брат, але ви, мабуть, нічого не відповіли, адже вбити людину не так просто.

— Ви божевільний, — промовила людина в тіні.

— Ні, я тільки нагадую вам, як була справа. Ви хотіли усунути Бенду через історію з пані Гретою. Вона вже почала, ні з чим не рахуючись...

— Ви, паршивий єврей, — прогарчала людина в кріслі, — як ви смієте...

— Я не боюся вас, — сказав Гольдберг, поправляючи окуляри, щоб мати більш суворий вигляд. — У вас нема влади наді мною, незважаючи на все ваше багатство. Що ви мені можете зробити? Хіба що не захочете у мене оперуватися? Та я б вам і не радив цього, відверто кажучи.

Людина в тіні почала тихо сміятися.

— Слухайте, ви, — сказав він надивовижу веселим тоном, — якби ви могли довести хоч одну десяту частину того, що тут набазікали, ви б прийшли не до мене, а в поліцію, чи не так?

— Саме так, — дуже серйозно відповів Гольдберг. — Якби я міг довести хоча б десяту частину, я не був би зараз тут. Боюсь, що все це ніколи не буде доведено. Зараз навіть не можна довести, що той зогнилий бродяга — Бенда. Тому я й прийшов до вас.

— Шантажувати? — спитав чоловік в кріслі і протягнув руку до дзвінка.

— Ні, навівати страх. У вас, пане, не дуже чутлива совість, для цього ви надто багаті. Але свідомість, що хтось інший знає про всей цей жах, знає, що ви і ваш брат — вбивці, що ви вбили актора Бенду, сина точильника, ви — два фабриканти — ця свідомість назавжди порушить вашу вельможну рівновагу. Поки я живий, вам обом не буде спокою. Я хотів би бачити вас на шибениці! Але якщо це неможливо, я буду отруювати вам життя. Бенда був не легкою людиною, я його знав. Він часто бував злим, високомірним, цинічним, безсоромним, всім, чим хочете. Але він був художник. Всі ваші мільйони не компенсують цієї втрати. Зі всіма вашими мільйо-

нами ви нездатні на той королівський жест... — лікар Гольдберг сплеснув руками. — Як ви могли відважитись на це? Ніколи вам не буде спокою, ніколи! Я не дам вам забути цей злочин. До смерті буду вам нагадувати про нього. Буду твердити: «Пам'ятаєте Бенду, великого Бенду? Великого художника Бенду?»

Рекорд

— Пане суддя, — рапортував жандармський вахмістр Гейда дільничному судді Тучеку, — дозвольте доповісти: випадок серйозного покалічення. Ну і спека, хай йому чорт!

— А ви трохи облегчіть себе. — порадив суддя.

Гейда поставив гвинтівку в куток, скинув каску на підлогу, зняв портупею і розстебнув мундир.

— Фу! — сказав він. — Чортів хлопець! Пане суддя, такого випадку у мене ще не було. Ось подивіться! — З цими словами вахмістр підняв важкий пакунок, розв'язав вузлики синьої носової хустинки і виїняв камінь завбільшки з людську голову. — Ви тільки подивіться! — настійливо повторював він.

— А що тут особливого? — запитав суддя, тикаючи олівцем у камінь. — Це ж звичайний буліжник.

— Так, і дуже важкий, — підтвердив Гейда. — Отже дозвольте доповісти пане суддя: Лисицький Вацлав, дев'ятнадцяти років, який працює на черепичному заводі і живе там же... Записали? Шпурнув оцей камінь — вага каменя п'ять кілограмів дев'ятсот сорок дев'ять грамів — у Франтишека Пуділа, землероба, який проживає на виселку Дольні Уїзд, будинок номер чотирнадцятий. Записали?.. і попав у ліве плече, внаслідок чого потерпілий одержав перелом суглобу, пошкодження плечової кістки і ключиці, кровоточиву рану плечевих м'язів, розрив сухожилля і м'язового мішка... Записали?

— Так, — сказав суддя. — Але що ж тут такого особливого?

— У вас очі на лоб полізуть, пане суддя, — сказав Гейда, — коли я розповім вам все по порядку. Три дні тому за мною послав цей самий Пуділ, потерпілий. Ви його знаєте, пане суддя.

— Знаю, підтвердив Тучек. — Ми його два рази притягали до судової відповідальності — один раз за лихварство, а другий... за...

— За заборонені азартні ігри. Так от цей самий Пуділ... У нього в садибі є вишневий садок, який спускається до самої річки, якраз в коліні, де Сазава особливо широка. Отже, Пуділ послав за мною — трапився, мовляв, випадок. Приходжу. Він лежить в ліжку, охає і лається на чому світ стоїть. В чому справа? А ось в чому. Вчора ввечері він вийшов у садок і побачив на дереві якогось хлопчика, який набивав кишені вишнями. Пуділ не з добреньких. Він взяв пасок, стягнув хлопчика за ногу і давай шмагати його паском. Хтось кричить йому з другого берега: «Дай спокій хлопчикові, Пуділ, відпусти його!» Пуділ трохи короткозорий, мабуть, від пияцтва. Подивився він на той берег, бачить, хтось стоїть і дивиться на нього. Для впевненості Пуділ закричав: «А тобі яке діло, волоцюго?» І знову взявся за хлопчика. «Пуділ! — кричить людина на тому березі, — відпусти хлопчика, чуєш?» Пуділ подумав: «Що він може мені зробити?» і відповідає: «Йди ти до бісової матері, бовдуре!» Тільки він це сказав, як почув страшний удар в ліве плече і зразу звалився на землю. А людина на тому березі кричить: «Ось тобі, куркульський глитай!», і, уявіть собі, Пуділ навіть встати не зміг, його понесли. Поруч з ним лежав оцей буличник. Вночі послали за лікарем, він хотів відправити Пуділа в лікарню, бо в нього розбиті кості і ліва рука назавжди знівечена. Але в лікарню Пуділ не поїхав, бо зараз жнива, а вранці послав за мною і попросив заарештувати негідника, який його знівечив. Гаразд. Але коли мені показали цей камінь, я просто очі вилупив. Спробуйте-но його вагу. Я на око визначив її в шість кілограмів і помилився тільки на п'ятдесят один грам. Кинути отакий камінь — це треба уміти! Пішов я подивитися на сад і на річку. Дивлюся від того місця, де впав Пуділ, — там зім'ята трава, — до води ще метрів зо два, а ріка, пане суддя, в цьому коліні досягає чотирнадцяти метрів. Я ледве з глузду не з'їхав і наказав принести мені скоріше вісімнадцять метрів шпагату. Потім я забив кілок на місці, де впав Пуділ, прив'язав до нього шпагат, роздягнувся, взяв у зуби другий кінець шпагату і переплив на той берег. І що б ви думали, пане

суддя: шпагату ледве вистачило! А це іще не все, ще треба додати пару метрів на насип, по якому проходить стежка де стояв Вацлав Лисицький. Я три рази поміряв— від мого кілка до стежки рівно дев'ятнадцять метрів і двадцять сім сантиметрів.

— Милий чоловіче, — сказав суддя, — це неможливо. Дев'ятнадцять метрів — це ж величезна віддаль. Слухайте, може він стояв на середині ріки?

— Мені це теж прийшло в голову, — сказав Гейда.

Але справа в тому, що якраз в тому коліні і до самого берега яма глибиною понад два метри. А в насипу ще залишилася ямка від цього каменя. Адже насип вимощений буличником, щоб його не розмивала вода. От Лисицький і виїняв один такий буличник. Кинути він міг його тільки з стежки, тому що з води це неможливо, а на крутому насипу йому б не встояти. А це значить, що він взяв віддаль в дев'ятнадцять метрів двадцять сім сантиметрів. Уявляєте собі?

— Можливо, у нього була праща? — невпевнено сказав суддя.

Гейда з докором глянув на співбесідника.

— Пане суддя, ви, мабуть, ніколи не тримали в руках праці. Спробуйте метнути з неї шестикілограмовий камінь! Для цього потрібна була б катапульта. Я два дні морочився з цим каменем: все пробував метнути його з петлі, знаєте, так — закрутити і кинути з розмаху. Нічого не виходить, камінь вивалюється з усякої петлі. Ні, пане суддя, це було справжнісіньке штовхання ядра, і знаєте, яке? Світовий рекорд, ось що.

— Та не може бути, сказав вражено суддя.

— Світовий рекорд! — торжествуюче повторив Гейда. — Спортивне ядро, правда, трохи важче, в ньому сім кілограмів. Минулорічний рекорд по штовхання ядра був шістнадцять метрів без кількох сантиметрів. А перед тим на протязі дев'ятнадцяти років цей рекорд тримався на п'ятнадцяти з половиною метрах. Лише в минулому році один американець штовхнув майже на шістнадцять. Припустимо, що шестикілограмовим ядром він міг би взяти вісімнадцять, ну, дев'ятнадцять метрів. А у нас тут двадцять сім сантиметрів більше. Пане суддя, цей хлопець без усякого тренування штовхнув би спортивне ядро не менше, ніж на шістнадцять з чвертю метрів! Матінко рідна,

шістнадцять з чвертю метрів! Я давно займаюсь цим спортом, пане суддя, ще на війні хлопці бувало кликали мене на підмогу: «Гейда, докинь туди он ручну гранату!» Якось в порту я змагався з американськими моряками. Я штовхнув на чотирнадцять метрів, а їх корабельний священник перекинув мене всього на чотири сантиметри. На війні, ось де була практика! Але оцей булижник, пане суддя, я кинув лише на п'ятнадцять з половиною метрів! Біс би його взяв, — сказав я собі, — треба відшукати цього хлопця, він поставить нам світовий рекорд. Уявляєте собі, перекрити американців!

— Ну, а як же буде з Пуділом? — заперечив суддя.

Чорт з ним, з Пуділом! — вигукнув Гейда. — Я оголосив розшуки особи, яка побила... світовий рекорд. Це в інтересах всієї країни, чи не так? А тому я раніше всього гарантував винуватцю безкарність.

— Ну, це вже даремно! — запротестував суддя.

— Зачекайте. Безкарність при тій умові, що він перекине шестикілограмовий камінь через Сазаву. Всім сільським старостам я роз'яснив, яке це прекрасне спортивне досягнення, про нього, мовляв, будуть писати всі газети, а рекордсмен заробить купу грошей. Ви б побачили, що після цього зробилося? Хлопці з усіх навколишніх сіл кинули жати, збіглися до насипу і давай шпурляти каміння на другий берег. Там уже не залишилося жодного булижника. Тепер вони розбивають межові камені, щоб було що кидати. Хлопчаки з усього села тільки те й роблять, поганці, що шпурляють каміння, перебили безліч курей... А я стою на насипу і спостерігаю. Ну, звичайно, ніхто не докинув далі, ніж до середини ріки... Мабуть, вже русло наполовину засипали камінням.

Вчора ввечері приводять до мене того хлопця, що почастивав Пуділа булижником. Ви його зараз побачите, він чекає тут. «Слухай, Лисицький, — кажу я йому, — ти кинув оцим каменем у Пуділа?» — «Я, — відповідає він, — Пуділ мене лаяв, я розсердився, а іншого каменя під рукою не було». — «Так ось тобі другий такий же камінь, — кажу я, — кинь його на той берег, а якщо не докинеш, я тобі покажу, де раки зимують». Взяв він камінь — ручиська у нього, як лопати — став на насипу і розмахнувся. Я спостерігаю за ним: техніки у нього ніякої, про стиль штовхання немає уяви. Руками і корпусом

не працює. І все ж шпурнув камінь на чотирнадцять метрів! Це дуже добре, але ж... Я його повчаю: «Ти, педотепа, треба стати ось так, праве плече назад і, коли кидаєш, зробити замах цим плечем. Зрозумів?» — «Зрозумів, — говорить він і, скорчившись, як великомученик на хресті, кидає камінь... на десять метрів.

Тут я розлютувався. «Ти, волоцюго, — кричу на нього, — ти вцілив каменем в Пуділа? Брешеш!» — «Пане вахмістр, — відповідає він, — бог свідок, я в нього вцілив! Нехай Пуділ стане там ще раз, я йому, собаці, знову вліплю». Я біжу до Пуділа, пояснюю, що мова йде про світовий рекорд, прошу, щоб він пішов на берег і знову вилаяв того хлопця, а той в нього кине камінцем. Куди там, Пуділ нізащо. У цих людей немає ніяких високих інтересів.

Я знову до Лисицького. «Ти, дурисвіт, — кричу на нього, — це брехня, що ти понівечив Пуділа. Пуділ сказав, що не ти». — «Бреше він, — відповідає Лисицький, — це я». — «Доведи, — вимагаю я, — докинь туди камінь». А він сміється: «Пане вахмістр, просто так не вмію. А в Пуділа влучу, я на нього злий». — «Вацек, — умовляю я його, — якщо докинеш камінь, відпущу тебе по доброму. Не докинеш, підеш в кутузку за знівечення. Півроку відсидиш». — «Ну і нехай, якщо взимку», відповідає він. Я його заарештував іменем закону, він чекає тут в сінях. Пане суддя, добийтесь від нього, чи правда він кинув камінь, чи тільки хвалиться. Мабуть, він, лобуряка, відмовиться. В такому випадку треба припаяти йому хоч би з місяць за обман начальства або за шахрайство. В спорті не повинно бути обману, за це треба суворо карати, пане суддя. Я його зараз приведу.

— Так це ви Вацлав Лисицький? — суворо запитав суддя і втупився очима в білявого арештанта. — Ви знаєте, що ви, з метою заподіяти покалічення, кинули цим каменем у Франтишка Пуділа і завдали йому серйозного поранення?

— Пане суддя, — заговорив хлопець, — було це так: Пуділ там бив хлопчину, я йому кричу через річку, щоб він облишив, а він давай мене лаяти.

— Кинули ви камінь, чи ні? — розгнівався суддя.

— Кинув, — зажурено відповів хлопець. — Адже він мене лаяв, а я схопив той камінь...

— А чорт би вас побрав! — вигукнув суддя. — Навіщо ви брешете, чоловіче? Чи знаєте, що за обман влади суворо карається законом? Нам добре відомо, що ви не кидали каменя.

— Слово честі, кинув, — бубонів хлопець. — Адже Пуділ сказав, щоб я поцілував його в...

Суддя запитально подивився на вахмістра. Той безпорадно знизив плечима.

— Роздягніться! — гаркнув суддя на заарештованого. — Швидко! І штани теж!

Через хвилину здоров'як стояв перед ними в чому мати народила і трусився від страху, очевидно думаючи, що тепер його будуть катувати — мабуть, так треба.

— Погляньте, Гейда, на його дельтовидний м'язень, — сказав суддя. — І на двоголовий. Що скажете?

— Непогані, — тоном знавця відгукнувся Гейда. Але м'язи живота недостатньо розвинуті. А для штовхання ядра необхідні міцні черевні м'язи, пане суддя. Вони повертають корпус. Ви б могли поглянути на мої черевні м'язи.

— Ну, все ж таки живіт непоганий, — бурмотів суддя. — Он які бугри. Хай йому біс, оце так грудна клітка! — І він ткнув пальцем в рижі зарості на грудях Вацлава Лисицького. — Але ноги слабкі. У цих сільських завжди слабкі ноги.

— Тому що вони не тренуються, — критично зауважив Гейда. — Хіба це ноги? У спортсмена-ядровика ноги повинні бути на диво красивими і дужими.

— Поверніться! — гукнув суддя на хлопця. — Ну, а яка, на ваш погляд, спина?

— Зверху від плечей хороша, — заявив Гейда, — але внизу дурниця, просто пусте місце. В такому корпусі не може бути дужого помаху. Ні, пане суддя, він не кинув каменя.

— Одягайтесь! — гаркнув суддя на Лисицького. — Ось що, в останній раз: кинули ви камінь чи не кинули?

— Кинув, — з осяччою впертістю твердив парубок.

— Ідіот! — крикнув суддя. — Якщо ви кинули камінь, значить, ви вчинили покалічення, і за це крайовий суд запроторить вас на кілька місяців до тюрми. Кнїтьте дурити нас і признайтесь, що все це вигадка. Я дам вам

лише три дні за обман офіційних осіб. Ну, то як: кинули ви каменем у Пуділа чи ні?

— Кинув,— похнюпившись, сказав Вацлав Лисицький, — він мене з того берега лаяв на чому світ стоїть. . .

— Заберіть його! — закричав суддя. — Клятий дурисвіт!

Через хвилину Гейда знову просунув голову в двері.

— Пане суддя, — сказав він кровожерно, — додайте йому іще за зіпсування чужого майна: адже булицник він вийняв з насипу, а тепер там не лишилося жодного камінця.

Пригоди шлюбного афериста

— Що правда, то правда, — скромно відкашлявшись, вставив розшукний агент Голуб. — Ми, поліцейські, не любимо незвичайних випадків і нових людей в злочинному світі. Набагато приємніше мати справу з старими випробуваними правопорушниками. В таких випадках ми, по-перше, зразу знаємо, чиїх це рук справа, бо кожен з них орудує по-своєму. По-друге, ми знаємо, де знайти його, а по-третє, він не затруднює нас своїми відмаганнями, бо знає, що все це ні до чого не приведе. Так, панове, працювати з такою досвідченою людиною — для сищика одне задоволення. І у в'язниці теж, кажу вам, до професіональних злочинців ставляться з довір'ям і прихильністю. Новаки і випадкові арештанти — буркотуні і скандалісти. Все їм не так. . . А от старий правопорушник знає, що в'язниця — це професіональний ризик, і, потрапляючи за ґрати, він не псує життя собі та іншим. Але справа, власне, не в цьому.

Років п'ять тому стали ми раптом одержувати повідомлення з різних місць про невідомого шлюбного афериста. Це, знаєте, такі люди, які, пообіцявши одружитися, видурюють гроші у довірливих жінок. Судячи по описах, цей аферист був літньою людиною, повний, лисий, з п'ятьма золотими зубами. Він називав себе Мюллером, Прохазкою, Шимеком, Шебеком, Шиндеркою, Вілеком, Громадкою, Піводою, Бергером, Вейчиком, Сточесом і ще тисячею прізвиськ. Описи не сходилися ні з жодним з відомих нам шлюбних аферистів, мабуть, це був якийсь новий. Наш шеф викликає мене і каже:

— Голуб, ви займаєтеся вокзалами і поїздами. Придивляйтеся, чи не зустрінете де-небудь суб'єкта з п'ятьма золотими зубами.

Гаразд, почав я заглядати в рот пасажирам. За два тижні я зустрів трьох з золотими зубами і примусив їх пред'явити документи. Хай йому біс, виявилось, що один з них — інспектор училищ, а другий навіть член парламенту. Ви б послушали, як вони чистили мене і як мені влетіло у нас, в поліції! Тут я озлився і твердо вирішив, що доберусь до цього типа. Хоч його афери і не по моїй спеціальності, але мені хотілось відомстити йому за неприємності, яких я зазнав через нього.

Приватним порядком я відвідав обдурених вдовиць і сиріт, в яких виманив гроші цей тип з золотими зубами. Ви собі уявити не можете, як вмюють хникати і скаржитись всі ці багатострадальні сироти і вдови. Але всі вони сходилися в тому, що аферист був інтелігентною і показною людиною з золотими зубами, яка красиво і натхненно говорила про принади сімейного життя. Слухали вони його охоче, але жодна з них не взяла в нього відтисків пальців. . . До чого легковажні жінки! Одинадцята жертва крізь сльози розповідала мені, що цей шахрай був у неї три рази. Він завжди приїздив поїздом в половині одинадцятої ранку, а коли в останній раз йшов від неї з її заощадженнями в кишені, глянув на номер будинку і з подивом сказав:

— Гляньте-но, пані Маріє, сама доля вказує, що ми повинні одружитися: номер вашого будинку 618, а я завжди виїжджаю до вас поїздом в 6.18. Чи не знамення це?

Почувши це, я сказав: «Йй-богу, це знамення!». І тут же вийняв з кишені розпис поїздів. З нього я швидко вияснив, з якої станції можна виїхати о 6 годині 18 хвилин, щоб пересісти на поїзд, який прибуває в Камениці о 10 годині 35 хвилині. Ретельно все перевіривши, я переконався, що це станція Бистриця-Нововіс. Залізничний сищик, знаєте, повинен добре орієнтуватися в таких речах. В перший же вихідний день я поїхав до Бистриці і запитую там, на вокзалі, чи не їздить звідси часто товстий пан з золотими зубами. «Їздить, — каже мені начальник станції. — Це комівояжер Лаціна, що мешкає

он там, в будиночку на нижній вулиці. Вчора ввечері він якраз звідкілясь приїхав».

Пішов я до цього Лаціни. В сінях зустрічаю маленьку охайну хазяйку, запитую її: «Тут живе пан Лаціна?» — «Це, — каже, — мій чоловік, він зараз спить після обіду». — «Не має значення», кажу я і йду до кімнати. На дивані лежить чоловік без піджака і, побачивши мене, говорить: «Батеньку мій, та це ж пан Голуб! Мамцю, подай йому крісло».

Тут у мене зразу пропала вся злість — це був старий знайомий, аферист Пліхта, фахівець по лотерейних квитках. За ним рахувалося не менше десяти відсидок.

— Здоров, Вацлав, — кажу я. — Покинув уже лотереї?

— Кинув, — говорить Пліхта, сідаючи на дивані. — В такому ділі треба вічно бути на ногах, а я вже не хлопчик, пане Голуб, п'ятдесят два роки. Хочеться посидіти. Без кінця ходити по домівках — це вже не в моїх силах.

— А тому ти і взявся за шлюбні афери, старий шахрай?

Пліхта зітхнув:

— Пане Голуб, повинна ж людина жити. Чи бачите, коли я в останнє сидів у холодній, у мене зіпсувалися зуби. Я гадаю, що це від сочевичної юшки. Довелося вставити золоті. Ви собі уявити не можете, яким довір'ям користується людина з золотими зубами. Крім того, у мене пскращалося травлення, і я погладшав. З такими даними хочеш чи не хочеш, а довелося взятися за шлюбні справи.

— А де гроші? — перебив я його. — У мене в блокноті записані всі твої афери — одинадцять, на загальну суму двісті шістнадцять тисяч крон. Де вони?

— Ах, пане Голуб, — відповідає Пліхта. — Тут все майно належить дружині. Діло є діло. Моє тільки те, що на мені — шістсот п'ятдесят крон, золотий годинник і золоті зуби. Мамцю, я поїду з паном Голубом в Прагу. . . Але зуби я вставляв в розстрочку і повинен ще заплатити за них триста крон. Цю суму я собі залишу.

— А сто п'ятдесят крон ти винен кравцеві, — нагадала мамочка.

— Вірно! — сказав Пліхта. — Пане Голуб, я вище всього ставлю порядність і акуратність. Ці якості завжди написані у людини на обличчі. Вірно? У кого нема бор-

гів, той сміливо дивиться всім у вічі. Без цього не можна робити діла. Мамочко, почисть щіткою мою шубу, щоб я не осоромив тебе в Празі. . . Поїхали, пане Голуб?

Пліхті дали всього п'ять місяців, тому що всі жінки заявили на суді, що давали йому гроші добровільно і що прощають йому. Тільки одна не хотіла простити — багата вдова, яку він обманув всього лише на п'ять тисяч.

Через півроку я знову почув про шлюбні афери. Безумовно, знову Пліхта, подумав я, але не став уже більше займатися цією справою. Одного разу довелось мені поїхати на вокзал в Пардубиці, там якраз орудував один «багажник», знаєте, той, що краде чемодани на пероні. Недалеко від Пардубиць жила на дачі моя сім'я. Я взяв для них в чемоданчик сардельок і копченої ковбаси — в селі, знаєте, це рідкість. По дорозі я за звичкою пройшов через весь поїзд. Дивлюсь — в одному купе сидить Пліхта і спокушає немолоду вже даму розмовами про нишній занепад нравів.

— А! — кажу я, — знову, мабуть, обіцяєш женитися?

Пліхта почервонів і, нашвидку з'ясувавши супутницю, що йому треба поговорити зі мною по торговій справі, вийшов в коридор і сказав мені з докором:

— Пане Голуб, нащо ж так при сторонніх? Досить кивнути, і я зразу вийду до вас. По якій справі ви хочете мене притягнути?

— Знову нам заявили про дві шлюбних афери, — кажу я. — Але я зараз зайнятий, так що здам тебе жандармам в Пардубицях.

— Будь ласка, не робіть цього, пане Голуб. Я звик до вас, та й ви мене знаєте. Вже краще я піду з вами. Прощу вас, пане Голуб, заради старого знайомства.

— Ніяк не вийде, — кажу я. — Я повинен заїхати до своїх, це година їзди звідси. Куди ж мені подіти тебе на цей час?

— А я з вами поїду, пане Голуб. Принаймні вам не буде нудно.

І він поїхав зі мною. Коли ми вийшли за місто, він каже:

— Дайте-но ваш чемоданчик, пане Голуб, я його понесу. І знаєте що: я літня людина. Коли ви на людях говорите мені «ти», складається погане враження. . .

Ну, я відрекомендував його дружині і своячениці як старого знайомого. Своаячениці моїй двадцять п'ять років, вона досить гарненька. Пліхта був з нею такий привабливий і солідний, а з дітьми такий ласкавий — дав їм по цукерці і повів і її і їх погуляти (ми з дружиною залишились поговорити про домашні справи), — що коли вони через годину повернулись, діти тримали Пліхту за руки, а своячениця розчервонілась, як півонія, і на прощання довго тиснула йому руку.

— Слухай, Пліхта, — сказав я, коли ми вийшли з дому. — Чого це тобі спало на думку крутити голову нашій Манічці?

— Звичка, — відповів Пліхта трохи сумно. — Пане Голуб, я тут не винен, вся справа в золотих зубах. Мені через них одні неприємності, слово честі. Я жінкам ніколи не говорю про любов, в мої роки це не личить. Але саме через це вони і клюють. Іноді мені здається, що в них нема справжніх почуттів, а лише одна користь, тому що в мене зовнішність забезпеченої людини.

Коли ми знову прийшли на вокзал в Пардубиці, я кажу йому:

— Ну, Пліхта, доведеться все-таки злати тебе жандармам. Мені треба зайнятися тут розслідуванням однієї крадіжки.

— Пане Голуб, — просив Пліхта, — залиште мене поки на вокзалі в ресторані. Я замовлю чай і прочитаю газети. Ось вам всі мої гроші — чотирнадцять тисяч з лишнім. Без грошей я не втечу, у мене на квиток навіть не залишилось.

Залишив я його в ресторані, а сам пішов по справах. Через годину заглядаю в вікно: сидить на тому ж місці, начепивши золоте пенсне, і читає газету. Ще через півгодини я покінчив із справами і заходжу за ним. Бачу, він уже за сусіднім столиком, в товаристві якоїсь шикарної блондинки, з гідністю відчитує кельнера за те, що той подав йому кофе з вершками. Побачивши мене, він розпрощався з дамочкою і підійшов до мене.

— Пане Голуб, чи не могли б ви мене забрати через тиждень? Якраз трапляється робота.

— Дуже багата дама? — питаю я.

Пліхта навіть рукою махнув.

— В неї фабрика, прошепотів він. — І їй потрібна досвідчена людина, яка б могла їй допомогти порадою. Зараз вона саме збирається купити нове устаткування.

— Ага! — кажу я, — так підемо, я тебе відреконую.

І підходжу до цієї дамочки.

— Здорова будь, — кажу, — Лойзічка! Все ще ловиш літніх чоловіків?

Блондинка почервоніла до самих лопаток і говорить:

— Батеньку мій, пане Голуб, я не знала, що це ваш знайомий.

— Ну, так забирайся, поки не пізно. Пан юстиції радник Дундр давно цікавиться тобою. Він, бачиш, називає твої витівки шахрайством.

Пліхта був просто вбитий горем.

— Пане Голуб, — каже він, — ніколи б не подумав, що ця дамочка теж аферистка.

— Так, — кажу я йому, — та ще й легкої поведінки. Уяви собі: вона виманює гроші у літніх чоловіків, обіцяючи вийти за них заміж.

Пліхта навіть зблід.

— Яка підлість! — вигукнув він. — Чи можна ж після цього вірити жінкам? Пане Голуб, це переходить всякі межі!

— Гарзд, — кажу я, — почекай мене тут, я куплю тобі квиток до Праги. Який тобі клас, другий чи третій?

— Пане Голуб, — заперечив Пліхта, — навіщо ж кидати гроші на вітер? Я як заарештований маю право на безкоштовний проїзд. Ви вже мене відвезіть за рахунок держави. Нашому брату доводиться берегти кожну копійку.

Всю дорогу Пліхта лаяв цю дамочку. Я ніколи не бачив такого глибокого і благородного обурення. В Празі, коли ми вийшли з вагону, Пліхта говорить:

— Пане Голуб, я знаю, що на цей раз мені дадуть сім місяців. А я, бачите, дуже не люблю тюремні харчі і хотів би зараз в останній раз неабияк попоїсти. Чотирнадцять тисяч, що ви в мене взяли, це весь мій прибуток від останнього діла. Чи можу я дозволити собі хоч би повечеряти? І я б хотів почастивати вас.

Ми разом пішли в кращий трактир. Пліхта замовив собі біфштекс і випив п'ять кухлів пива, а я розрахував-

ся з його гаманця, після того, як він три рази перевірів рахунок, щоб кельнер нас не обдурил.

— Ну, а тепер в поліцію, — кажу я.

— Одну хвилиночку, пане Голуб, — каже він. — В цьому останньому ділі у мене були великі накладні витрати. Чотири поїздки туди і назад по сорок вісім крон за квиток, триста вісімдесят чотири крони. — Він наче-пив пенсне і підрахував на клаптикові паперу. — Потім харчування, приблизно, по тридцять крон на день... я повинен добре харчуватись, пане Голуб, це виробнича необхідність... разом сто двадцять крон. Букет, який я подарував панночці, коштував тридцять п'ять крон — цього вимагала ввічливість. Обручка — двісті сорок крон, вона була позолочена, пане Голуб. Якби я не був порядною людиною, я б сказав золота і порахував шістсот крон. Крім того, я купив їй торт за тридцять крон. Далі, п'ять листів, по кроні на марку, і оголошення в газеті, по якому я познайомився з нею, вісімнадцять крон. Загальна сума — вісімсот тридцять дві крони. Цю суму ви, будь ласка, відрахуйте з відібраних у мене грошей. Я ці вісімсот тридцять дві крони поки що залишу у вас. Я люблю порядок, пане Голуб, накладні витрати повинні бути покритими. Ну от, а тепер пішли.

Вже в коридорі поліцейської управи Пліхта згадав ще одну витрату:

— Пане Голуб, я цій панночці подарував пляшечку парфумів. Заприбуткуйте мені, будь ласка, ще двадцять крон.

Потім він старанно висякався і безтурботно попрямував в холодну.

Справа про папугу

— Раз уже пан редактор почав мову про газету, — сказав один з присутніх, — я теж дещо розповім. Що більшість читачів насамперед читають в газеті? Зрозуміло, «З зали суду». Хтозна, чому це їх так цікавить — чи тому, що кожен з них в глибині душі правопорушник, або ж, навпаки, вони черпають в судових звітах моральне задоволення? В усякому разі цей відділ читається більше за інші. А коли так, значить, він повинен з'явля-

тися регулярно кожен день. Візьміть, наприклад, судові канікули: суд на замку, але судова хроніка повинна з'являтися в газеті. А то ще часто буває, що ні в жодному суді немає цікавої справи, скрізь зелена нудота. Однак судовий хронікер повинен дати цікавий звіт. В таких випадках бідолахам репортерам доводиться цю «цікаву справу» просто-напросто висвати з пальця. Існує справжня торгівля такими видуманими процесами. Репортери їх продають, купують, позичають, міняють на коробку цигарок і так далі. Я все це знаю тому, що в нашій квартирі жив квартирант, судовий хронікер. Гультяй був і ледар, але здібний хлопець, а платили йому буквально копійки...

Якось в кафе, де завжди збиралися судові хронікери, з'явився якийсь дивний неохайний чоловік з одутлим обличчям. Звали його Гавлена, був він невдаха, недоучений юрист. Ніхто не знав, з чого він живе, та й він сам навряд чи міг здати собі справу в цьому. Так ось, у цього нероби Гавлени був дуже своєрідний талант: варто було йому дати сигару і кухоль пива, як він, закуривши і прикривши очі, починав без заминки викладати вам найцікавіші судові казуси. Він наводив основні тези оборонців, не забував вдалу прокурорську репліку і закінчував обгрунтованим судовим вироком. Потім, наче прокинувшись, відкривав очі і бубонів: «Позичте п'ять крон».

Якось репортери вирішили випробувати його «на опірність»: не сходячи з місця, він видумав двадцять два судових казуси, один кращий за другого і лише на двадцять третьому запнувся і сказав: «Зачекайте-но, це не підсудне одноособовому судді... і окружному суду теж. Це компетенція суду присяжних, а я ним не займаюся». Він був принциповим противником суду присяжних. А його вироки завжди були суворі, але з юридичної точки зору бездоганні.

Репортери, побачивши, що «звіти» Гавлени набагато цікавіші і різноманітніші ніж те, що діється в суді, створили своєрідну картель: Гавлена одержував за кожну справу за визначеним тарифом — десять крон і сигару, а крім того, відрядну оплату по дві крони за кожен місяць в'язниці, який він присуджував видуманому злочинцеві. Самі розумієте — чим суворіший вирок, тим серйоз-

ніша справа. Читачі газет завжди з надзвичайною цікавістю читали судову хроніку, коли там з'являлися вигадані «звіти» Гавлени.

Одного разу Гавлена сфантазував чергову справу... Це не був один з його перлів, але з іншими справами все обходилося щасливо, а на цей раз зірвалося. Коротко, справа була ось яка. Якийсь старий холостяк нібито посварився з поважною вдовою, яка проживала в будинку напроти. Щоб дошкулити їй, він купив паугу і навчив її кожного разу, як тільки вдова виходила на балкон, кричати на всю вулицю: «Ти шлюха». Вдова подала скаргу на холостяка до суду, висунувши обвинувачення за образу особи. Окружний суд визнав, що обвинувачуваний використав паугу для публічного висміювання потерпілої і покарав холостяка чотирнадцятьма днями в'язниці умовно з відшкодуванням судових витрат. «З вас одинадцять крок і сигара», закінчив Гавлена свій звіт.

Цей звіт з'явився в шести газетах, зрозуміло, в різному викладі. В одній газеті він пройшов під заголовком «В тихому домі», в другій — «Холостяк і бідна вдова», в третій — «Пауга під гнітом» і тому подібне. І раптом всі ці газети одержали циркулярного листа з міністерства юстиції. В листі говорилося, що «міністерство юстиції просить повідомити, який саме окружний суд розглядав справу, звіт про яку вміщено в такому-то номері вашої шановної газети, бо порушення оної справи, як і вирок суду, незаконні, оскільки кримінальні слова належать не підсудному, а папузі, і не можна вважати доведеним, що пауга мала на увазі саме потерпілу; таким чином, в наявності немає складу злочину, передбаченого статтею про образу особи. В гіршому випадку мало місце тільки порушення громадських порядків, і винуватець, таким чином, підлягає лише адміністративно-поліцейським мірам покарання — штрафові або попередженню з наказом забрати геть цього вищезгаданого птаха. В зв'язку з усім вищесказаним міністерство юстиції бажає знати, який суд розглядав цю справу, щоб розпочати відповідне розслідування...» і т. д., і т. д. і, взагалі, ось така бюрократична тяганина.

— Чорт забери, Гавлена, заварили ви кашу! — накинулись репортери на свого постачальника. — Адже ваш вирок нікуди не годиться, він незаконний!

Гавлена зблід, як крейда.

— Як! — закричав він. — Мій вирок незаконний? Тисячу чортів! Міністерство сміє твердити це? — Репортери ніколи не бачили людини в такому гніві. — Я їм покажу, де раки зимують! — в нестямі кричав Гавлена. — Я цього так не залишу!

З горя він тут же до нестями налився. Потім взяв аркуш паперу і написав в міністерство юстиції листа з докладним юридичним аналізом, з якого випливало, що вирок правильний, бо коли власник папуги вчив птаха лаяти сусідку, в цьому вже виявився заздалегідь обдуманний намір нанести образу особі, що явно має протизаконний характер. Далі зазначена папуга це не суб'єкт, а об'єкт права, зняряддя, злочину і т. д. Коротше кажучи, це був надзвичайно блискучий і тонкий юридичний аналіз, який вряд чи їй доводилося колись читати репортажам. Гавлена підписав його «доктор прав Вацлав Гавлена» і відправив до міністерства. «От! — сказав він. — І доки не вирішиться ця справа, я не буду займатися судовими звітами. Мені треба одержати моральне задоволення».

Міністерство юстиції, зрозуміло, і не збиралося якось реагувати на лист Гавлени. А він ходив, похнюпившись, похмурий, ще більше неохайний і навіть схуд. Зрозумівши, що відповіді з міністерства не буде, він засумував, мовчки відпльовувався на всі запитання і нарешті заявив:

— Почекайте, я їм покажу, хто має рацію!

Два місяці його ніхто не бачив. Потім він прийшов сяючий і оголосив:

— На мене вже подано до суду. Фу, чортова баба, скільки сил затратив, доки вдалося умовити! Хто б подумав, що стара жінка може бути такою миролюбною. Довелося мені дати їй підписку, що судові витрати в будь-якому випадку беру на себе я. Отже, панове, тепер цю справу вирішить суд.

— Яку справу? — запитали репортери.

— Та оцю з папугою, — говорить Гавлена. — Я ж сказав вам, що цієї справи я так не облишу. Я, знаєте, купив собі папугу і навчив її кричати: «Ти шлюха! Ти

чортова баба!». Довелося не раз попріти біля цього птаха — три тижні я не виходив з дому, тільки і твердив: «Ти шлюха!» Зате зараз папуга прекрасно вимовляє ці слова, але отака ідіотка! — кричить їх з ранку, до вечора, ніяк не може привчитися кричати їх тільки моїй сусідці, що живе напроти. Вона, знаєте, вчителька музики, з хорошої сім'ї, дуже мила бабуся. Але в домі в нас більше немає жінок, довелося вибрати її. Та, скажу я вам, видумати таке правопорушення — дрібниця, а от здійснити його на практиці — це вже інша справа... Ніяк мені не вдавалося привчити хуліганку-папугу, щоб вона лаяла тільки її. Кричить на кожного, такий вже зловредний птах!

Гавлена залпом осушив кухоль пива і продовжував: — Тоді я придумав іншу витівку. Як тільки сусідка появилася у дворі, я швидко відкрив вікно, і папуга закричала: «Ти шлюха! Ти чортова баба!» І що б ви сказали: стара засміялась і гукає мені: «Ну і папуга у вас, пане Гавлена!» Біс би її взяв, цю стару! Два тижні я вмовляв її, доки вона подала на мене в суд. Свідками — мешканці всього будинку. Вже тепер судові не відкараскатися від цього казуса! — і Гавлена радісно потирає руки. — Не я буду, якщо мені не припаяють за образу особи. Я цього так не облишу, я їм покажу, цим панам з міністерства!

До самого дня суду Гавлена непробудно пиячив, хвилювався і горів від нетерплячки. На суді він поведився з великою гідністю, виголосив проти себе обвинувальну промову, посилаючись на свідчення всіх мешканців будинку, які можуть підтвердити, що образа була навмисною і публічною, і вимагав суворого покарання. Суддя, добродушний старий радник юстиції, пожував вуса і оголосив, що хоче сам послухати папугу, а тому розгляд справи відкладається. Підсудному пропонується до наступного судового засідання доставити в суд зазначену птицю як «корпус делікті», а можливо, і як свідка.

На наступне засідання Гавлена з'явився з папугою в клітці. Папуга витріщила очі на перелякану секретарку і закричала на весь зал: «Ти шлюха, ти чортова баба!»

— ...Досить, — каже суддя. — З свідчень папуги Лоррі стає ясним, що її лайка не стосувалася прямо і безпосередньо потерпілої...

Папуга витріщила очі на суддю і закричала: «Ти шлюха, ти чортова баба!».

— ...Бо ясно, — продовжував суддя, — що оці епітети папуга застосовує до всіх, кого бачить, незважаючи на стать. Таким чином, в наявності немає образи, пане Гавлена.

Гавлена підскочив, як ужалений.

— Пане суддя! — запротестував він збуджено. — Нарочитість полягає в тому, що я відкривав вікно при появі потерпілої, аби папуга її лаяла...

— Туманний випадок, — сказав суддя. — Можливо, відкривання вікна в данному випадку і підозріле, але воно не є само по собі образливим вчинком. Я не можу засудити вас за те, що ви періодично відкривали вікно. Не доведено, що ваша папуга мала на увазі саме потерпілу.

— Я! Я сам мав її на увазі! — оборонявся Гавлена.

— Це не підтверджується показаннями свідків, — заперечив суддя. — Ніхто не чув з ваших уст інкримінованих висловлювань. Нічого не вдієш, пане Гавлена, доведеться вас виправдати. — І, одягнувши судову шапочку, він виголосив виправдувальний вирок.

— Я опротестовую вирок і подаю касаційну скаргу! — ледве не плачучи, закричав Гавлена. Схопивши клітку з папугою, він попрямував до виходу.

Потім репортери часом зустрічали його, похмурого і п'яного.

— Ну, скажіть, панове, хіба це правосуддя? — хникав він. — Я цього не облишу! Я подам у вищу інстанцію! Я доб'юся реабілітації, хоч би мені довелося судитися аж до самої смерті... Це боротьба не за мої інтереси, а за справедливість!

Чим закінчилась справа у вищій інстанції? Дуже просто: суд просто не став розглядати касаційну скаргу на виправдувальний вирок. Відтоді Гавлена зник, наче крізь землю провалився. Кажуть, що бачили, як він бродить по вулицях, бурмочучи щось незрозуміле. А в міністерство юстиції досі кілька разів на рік надходить широка полум'яна скарга «По справі про образу, завдану папугою»...

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

ANNALS

OF THE
ROYAL SOCIETY OF LONDON

Книга перша

ANDRIAS SCHEUCHZERI

1. Дивацтва капітана ван-Тоха

Коли б ви стали шукати на карті острівцець Тана-Маса, ви знайшли б його на самому екваторі, трохи на захід від Суматри. А коли б ви запитали капітана І. ван-Тоха на борту судна «Кандон-Бандун», що, власне, являє собою ця Тана-Маса, біля берегів якої він щойно кинув якір, то капітан спочатку б вилаявся, а потім сказав би вам, що такого клятого, глухого закутку на всьому Зондському архіпелазі не знайдеш, вона ще жалюгідніша, ніж Тана-Бала, і принаймні така ж мерзена, як Піні або Баньяк, що єдина, з дозволу сказати, людина, яка там живе, — не рахувати ж справді цих вошивих батаків! — це вічно п'яний торговий агент, метис від кубу¹⁾ і португальця. Ще більший злодій, язичник і тварина, ніж чистокровний кубу і чистокровний білий, разом взяті, і якщо є на світі що-небудь воістину прокляте, так це, сер, кляте життя на клятій Тана-Масі. Якби після цього ви запитали капітана, навіщо ж він, в такому разі, кинув тут якір, наче збирається залишитися тут на кілька проклятих днів, то він сердито засопів би і пробуркотів щось в тому розумінні, що «Кандон-Бандун» не став би, зрозуміло, заходити сюди лише за проклятою копрою або за пальмовою олією; а втім, вас, сер, це зовсім не стосується: у мене є свої прокляті справи, а ви, будьте настільки ласкавими, займайтеся своїми. І капітан вибухнув би тривалою і багатослівною лайкою, яка личить немолодому, але ще цілком бадьорому для своїх років капітану морського корабля.

¹⁾ Кубу — плем'я, яке проживає головним чином у внутрішніх районах острова Суматри.

Але коли б ви, замість всяких настирливих розпитів, дали час капітанові І. ван-Тоху бурчати і лаятися про себе, то ви могли б дізнатися більше. Хіба не видно з його обличчя, що він відчуває потребу полегшити свою душу? Дайте лише капітанові спокій, і його роздратованість сама собі знайде вихід. «Так от, бачите, сер, — розійдеться він, — ці молодчики у нас в Амстердамі, ці прокляті мішки з грішми згадали раптом: перли, бачте; знайдіть, добрий чоловіче, які-небудь перли. Тепер всі ж схибулися на цих перлах та й... взагалі». Тут капітан злісно сплюне. «Ясно — вкласти гроші на перли. Це тому, що ви, друзі, вічно хочете або воювати, або ще щось подібне. Боїтеся за свої грошики, ось що. А це, сер, зветься криза». Капітан ван-Тох на мить замовкне, роздумуючи, чи не вступити з вами в бесіду про економічні питання, — адже зараз ні про що інше не говорять; але тут, біля берегів Тана-Маси, для цього занадто душно, і вами оволодівають занадто великі лінощі. І капітан ван-Тох махне рукою і пробурмоче: «Легко сказати перли! На Цейлоні, сер, їх підчистили на п'ять років наперед, а на Формозі і зовсім заборонили добування. А вони: «Постарайтеся, капітане ван-Тох, знайти нові родовища. Заїжджайте на ті прокляті острівці, там повинні бути цілі обмілини черепашок». Капітан презирливо і шумно всіякається в небесно-голубий носовичок. «Ці щурі в Європі уявляють, наче тут це можна знайти яку-небудь річ, про яку ніхто не знає. Ну, і дурні ж, прости господи! Ще спасибі, що не веліли мені заглядати кожному батакові в пашу — чи не блищать там перли! Нові родовища! В Падані є новий дім розпусти, це — так, але нові родовища?... Я знаю, сер, всі ці острови, як свої власні штани... Від Цейлону і до клятого острова Кліпертона. Якщо хтось думає, що він знайде тут що-небудь, на чому можна заробити, так, будь ласка, честь і місце! Я плаваю тут вже тридцять років, а ці олухи хочуть тепер, щоб я зробив їм тут відкриття!» Капітан ван-Тох ледве не задихнеться при думці про цю образливу вимогу. «Нехай вони пошлють якого-небудь жовторотого новачка, він їм відкриє таке, що вони тільки очима лупати будуть, але вимагати цього від людини, яка так знає тутешні місця, як капітан І. ван-Тох! Бачите, сер, в Європі — ну, там ще, мабуть, можна було б дещо відкрити, але тут!.. Сюди люди при-

Іжджають лише задля того, щоб винюхати, що тут можна жерти, і навіть не так жерти, як купувати і продавати. І коли б де-небудь в проклятих тропіках ще знайшлась якась річ, яку можна було б збувати за подвійну ціну, то біля неї стояли б уже кільканадцять агентів і махали б брудними носовичками пароплавам семи держав, щоб вони зупинились. Ось так воно, сер. Я, з вашого дозволу, знаю ці справи краще, ніж міністерство колоній її величності королеви». Капітан ван-Тох зробив би над собою зусилля, щоб придушити свій справедливий гнів, що і вдалось би йому після деякого більш-менш тривалого кипіння. Бачите он там тих двох жалюгідних нероб? Це шукачі перлів з Цейлону, клянусь богом, сінгалезці; такими вже створив їх господь, але навіщо він це зробив, не знаю. Тепер я їх вожу за собою і, якщо знайду шматок побережжя, на якому нема написів «агентство» або «Батя»¹), або «головна контора», то пущу їх у воду шукати черепашки. Той дармоїд, що менший на зріст, пірнає на глибину вісімдесят метрів; він виловив тут, на Принцових островах, на глибині дев'яносто метрів ручку від кіноапарата, але щодо перлин — куди тям! Найменшого натяку! Нікчемний мотлох, ці сінгалезці. Ось, сер, яка моя проклята робота: робити вигляд, наче я купую пальмову олію, і при цьому вишукувати нові родовища перламутрових черепашок. Чого доброго, вони ще захочуть, щоб я відкрив який-небудь новий незайманий континент. Га? Ні, сер, це не діло для капітана торгового флоту, який себе поважає. І. ван-Тох аж ніяк не який-небудь завзятий шукач пригод. Ні, сер!..» І пішов, і пішов: море велике, а океан часу безмежний; плюй, браток, в море — води в ньому не прибуде; проклинай свою долю, — а їй це байдуже... Але тут, після довгих передмов і відступів ми підходимо, нарешті, до того моменту, коли капітан голландського судна «Кандон-Бандун» І. ван-Тох з зітханнями і прокляттями сідає в шлюпку, щоб відправитись в кампонг²) на Тана-Масі і поговорити з п'яним метисом від кубу і португальця про деякі комерційні справи.

1) Батя — власник величезних взуттєвих фабрик в Зліні (Чехословаччина), який повсюдно відомий завдяки надзвичайно широкій рекламі і детально розробленій системі закабалення робітників. Вмер незадовго до війни.

2) Кампонг — по-малайськи село

— Sorry, Captain¹⁾), — сказав нарешті метис від кубу і португальця. Тут на Тана-Масі ніяких черепашок не водиться. Ці погані батаки, — вимовив він з непередаваною огидою, — жеруть навіть медуз; вони живуть більше в воді, ніж на землі; жінки тут так смердять рибою, що ви не можете собі уявити. То що ж я хотів сказати? Ага, ви запитували про жінок...

— А чи нема тут якого-небудь шматочка берега, — запитав капітан, — де батаки не лізуть у воду?

Метис від кубу і португальця похитав головою.

— Ні, сер. Хіба тільки Девл-Бей²⁾), але це місце вам не підходить.

— Чому?

— Тому що... там ніхто не відважується, сер. Вам налити, капітан?

— Thanks³⁾). Там що, акули?

— Акули і... взагалі, — промимрив метис. — Погане місце, сер. Батаки були б незадоволені, якби хто-небудь туди поліз.

— Чому?

— Там водяться чорти, сер... морські чорти.

— Що ж це таке — морський чорт? Риба?

— Ні, не риба, — ухильно відповів метис. — Просто чорт, сер. Підводний чорт. Батаки звать його «топтун». Так, топтун. В них там начебто своє місто, у цих чортів. Вам налити?

— А який він має вигляд... цей морський чорт?

Метис від кубу і португальця знизав плечима.

— Як і належить чортові, сер... Одного разу я його бачив. Власне, тільки голову. Я повертався в човні з мису Гаарлем, і раптом прямо переді мною отакенна колода висунулась з води.

— Ну і як? На що це було схоже?

— Голова, як у батака, сер, тільки зовсім гола.

— Можливо, це справді був батак?

— Ні, сер. В цьому місці жоден батак ні за що не пслізе в воду. А потім воно... підморгувало мені нижніми повіками, сер. (Метис знову затремтів від жаху). Нижні-

1) Прошу пробачення, капітане! (англ.).

2) Девл-Бей — «Чортова затока» (англ.).

3) Дякую (англ.).

ми повіками, які в нього затуляють все око. Це був топтун.

Капітан І. ван-Тох покрутив у своїх товстих пальцях склянку з пальмовою горілкою.

— А чи не були¹ ви напідпитку? П'яні ви не були?

— Був, сер. Інакше мене не понесло б туди. Батаки не люблять, коли хто-небудь потурбує цих чортів.

Капітан ван-Тох похитав головою.

— Ніяких чортів, синок, не існує. А якби вони існували, то виглядали б, мабуть, як європейці. Це була, очевидно, яка-небудь риба або що-небудь подібне.

— У риби, — пробурмотів, запинаячись, метис від кубу і португальця, — у риби немає рук, сер. Я не батак, сер, я відвідував школу в Бадьюнзі... і я ще пам'ятаю, можливо, десять заповідей та інші точні науки; освічена людина завжди розпізнає, де чорт, а де тварина. Спитайте, сер, батака.

— Це негритянські забобони, — сказав капітан з усмішкою людини, яка чуває свою перевагу освіченої людини. — З наукової точки зору це безглуздя. Чорт навіть і не може жити в воді. Що б він там робив? Не можна, браток, покладатись на базікання туземців. Хтось назвав цю бухту «Чортовою затокою», і відтоді батаки бояться її. Он воно як, — сказав капітан і лягнув по столу долонею. — Нічого там нема, синок, це з наукової точки зору цілком ясно.

— Так, сер, — погодився метис, який відвідував школу в Бадьюнзі, — але розсудливій людині нема чого шукати в Девл-Бей.

Капітан І. ван-Тох побагровів.

— Що? — крикнув він. — Ти, паршивий кубу, думаєш, що я злякаюсь твоїх чортів? Подивимось!

І він додав, підіймаючи із стільця всі двісті фунтів свого могутнього тіла, які мимоволі викликали повагу у всякого:

— Ну, я не буду витрачати з тобою часу, коли в мене є бізнес¹) до старшини. Але запам'ятай собі: в голландських колоніях чортів не буває; якщо є які-небудь, то у французьких. Там вони можуть бути. А зараз покликаю мені старшину цього проклятого кампонга.

¹) Діло (англ.).

Зазначеного сановника не довелося довго шукати: він сидів навпочіпки біля крамнички метиса і жував цукрову тростину. Це була літня, зовсім гола людина, значно більше худа, ніж бувають сільські старости в Європі. Трохи позаду, дотримуючи належну відстань, сиділо навпочіпки все село, з жінками і дітьми, очікуючи, очевидно, що його будуть знімати для фільму.

— Ось що, браток, — звернувся капітан ван-Тох до старшини по-малайськи (з таким же успіхом він міг би звернутись до нього по-голландськи або по-англійськи, тому що вельмишановний старий батак не знав ані слова по-малайськи, і метису від кубу і португальця довелося перекласти на батацьку мову всю капітанську промову; капітан однак з якихось міркувань вважав найбільш доцільним говорити по-малайськи). — Ось що, браток. Мені потрібно кілька здорових, дужих, хоробрих хлопців, щоб взяти їх з собою на промисел. Розумієте, на промисел.

Метис перекладав, а старшина в знак розуміння хитав головою; після цього він звернувся до більш широкої аудиторії і виголосив перед нею промову, яка мала явний успіх.

— Начальник каже, — перекладав метис, — що все село піде за туаном¹⁾ капітаном на промисел, куди буде завгодно туану.

— Ось бачиш. Скажи їм тепер, що ми підем добувати черепашки в Девл-Бей.

Близько чверті години продовжувалась схвильована нарада, в якій взяло участь все село, а головним чином старі бабусі. Потім метис звернувся до капітана:

— Вони кажуть, сер, що в Девл-Бей йти не можна. Обличчя капітана побагровіло.

— А чому не можна?

Метис знизав плечима.

— Тому що там топ-топ. Чорти, сер.

Колір обличчя капітана помітно набрав лілового відтінку.

— То скажи їм, що якщо вони не підуть... я їм зуби повибиваю... я їм вуха відірву... я їх повішаю... я спляю їх вошивий кампонг... Зрозумів?

¹⁾ Туан — пан.

Метис чесно переклав все, після чого знову відбулася трохи довша і жвавіша нарада. Нарешті метис звернувся до капітана.

— Вони кажуть, сер, що підуть в Падан скаржитися в поліцію і скажуть, що туан їм загрожував. На це є начебто статті в законі. Старшина каже, що він цього так не залишить.

Капітан І. ван-Тох з лілового став синім.

— То скажи ж йому, — закричав він, — що я...

І капітан говорив безупинно одинадцять хвилин.

Метис переклав, наскільки в нього вистачило запасу слів, і після нової, хоч і тривалої, але вже ділової наради батаків сказав капітанові:

— Вони кажуть, сер, що готові відмовитись від скарги до суду, якщо туан внесе штраф безпосередньо місцевим властям. Двісті рупій, — нерішуче сказав він. — Але це, мабуть, багато. Запропонуйте їм п'ять.

Колір обличчя капітана почав розпадатися на окремі темнокоричневі плями. Насамперед він запропонував знищити всіх взагалі батаків на світі, потім поступився до трьохсот штук, а під кінець готовий був задовольнитись тим, що зробить з старшини чучело для колоніального музею в Амстердамі. Батаки, з свого боку, спочатку поступились в ціні від двохсот рупій до залізного насоса з колонкою, а під кінець вперлись на тому, щоб капітан вручив старшині у вигляді штрафу бензинову запальничку.

— Дайте їм, сер, — умовляв метис від кубу і португальця. — У мене на складі три запальнички, хоч і без гнотів...

Так був відновлений мир на Тана-Масі. Але капітан І. ван-Тох віднині знав, що престиж білої раси тримається на волосині.

В другій половині дня від голландського судна «Кандон-Бандун» відчалила шлюпка, в якій були: капітан І. ван-Тох, швед Іенсен, ісландець Гудмундсон, фінн Гіллемайнен і два сінгалезьких шукачі перлів. Шлюпка взяла курс прямо на бухту Девл-Бей

О третій годині, коли відплив закінчився, капітан стояв на березі, шлюпка крейсувала на відстані приблизно ста метрів від узбережжя, виглядаючи акул, а обид-

ва сінгалезьких водолази з ножами в руках очікували команди.

— Ну, спочатку ти, — сказав капітан високому голому чоловікові. Сінгалезець стрибнув у воду, пробіг кілька кроків по морському дну і зник. Капітан подивився на годинник.

Через чотири хвилини двадцять секунд приблизно в шестидесяти метрах зліва показала з води бронзова голова; з незрозумілою поквалітивістю, переляканий і наче паралізований, сінгалезець видерся на скелі, тримаючи в одній руці ножа, а в другій — перламутрову черепашку.

Капітан насупився.

— Ну, в чому справа? — різко запитав він.

Сінгалезець спотикався на скелях і не міг промовити від жаху і слова.

— Що трапилось? — крикнув капітан.

— Саїб, саїб¹⁾... — прохрипів сінгалезець і, важко дихаючи, впав на пісок. — Саїб, саїб...

— Акули?

— Джіні²⁾, — простогнав сінгалезець, — чорти, пане. Тисячі, тисячі чортів!

Він затулив руками очі:

--- Справжні чорти, пане!

--- Покажи цю черепашку, — наказав капітан і відкрив її ножем; в ній лежала маленька чиста перлина. — А більше нічого не знайшов?

Сінгалезець вийняв ще три черепашки з торбинки, яка висіла в нього на шиї.

— Там є ще черепашки, пане, але їх стережуть чорти... вони дивились на мене, коли я відрізає черепашки...

Його розпатлане волосся від жаху стало дибом.

— Саїб, туди — ні!..

Капітан відкрив черепашки. Дві були порожні, а в третій була перлина завбільшки з горошину. Кругла, як кулька ртуті. Капітан ван-Тох подивився по черзі на перлину і на сінгалезця, розпластаного на землі.

1) Саїб — пан; звичайне в Індії звертання до білого.

2) Джіні — «Злий дух» в арабській міфології; від арабів віру в джінів перейняли інші мусульманські народи.

— Слухай, ти! — нерішуче сказав він. — Ти не спробував би пірнути туди ще разок?

Сінгалезець заперечливо покрутив головою.

У капітана І. ван-Тоха так і свербів язик вибухнути лайкою, але, на своє здивування, він помітив, що говорить тихо і майже м'яко:

— Не бійся, браток. А які вони на вигляд... ці чорти?

— Як маленькі діти, — прошепотів сінгалезець. — В них ззаду хвіст, пане, а на зріст вони — ось такі. (Він показав рукою сантиметрів на сто двадцять від землі.) Вони стояли навколо мене і дивилися, що я роблю... їх було багато, багато...

Сінгалезець весь тремтів.

— Саїб, саїб, туди — ні!..

Капітан ван-Тох замислився.

— А що, кліпають вони нижніми повіками або щось на зразок цього?

— Не знаю, пане, — промимрив сінгалезець. — Їх там... десять тисяч!

Капітан оглянувся на другого сінгалезця; той стояв метрах в півторастих від них і байдуже чекав команди, охопивши плечі руками; а втім, коли людина стоїть гола, то куди ж їй класти руки, як не на власні плечі? Капітан мовчки кивнув йому, і кволий сінгалезець стрибнув у воду. Через три хвилини п'ятдесят секунд він виринув, чіпляючись тремтячими руками за скелі.

— Вилізей! — крикнув капітан, але, придивившись уважніше, помчав, стрибаючи по скелях, до рук, що так одчайдушно чіплялися за скелі; важко було повірити, що така огрядна постать може виробляти подібні стрибки. В останню мить він піймав сінгалезця за руку і, пихкаючи, витягнув його з води. Потім поклав його на скелю і витер з лоба піт. Сінгалезець лежав нерухомо; один бік у нього був обдертий до кісток, очевидно об камінь, але інших пошкоджень не було. Капітан підняв йому повіки — побачив тільки білки очей, які закотилися. Ні черепашок, ні ножа в нього не було.

В цю мить шлюпка з екіпажем підійшла ближче до берега.

— Сер, — крикнув швед Іенсен, — тут акули! Будете продовжувати промисел?

— Ні, — відповів капітан, — під'їжджайте сюди і заберіть обох цих.

— Погляньте, сер, — сказав Іенсен, коли вони гребли назад до судна, — як тут зразу стає мілко. Звідси тягнеться рівне місце до самого берега, — показав він, тикаючи веслом у воду, — неначе під водою якась гребля.

Тільки на судні маленький сингалезець опам'ятався; він сидів, встромивши підборіддя в коліна, і дрижав всім тілом. Капітан відіслав всіх геть і всівся напроти нього, широко розставивши ноги.

— Ну, викладай! — сказав він. — Що ти таке бачив?

— Джіни, саїб, — прошепотів маленький сингалезець; у нього тремтіли навіть повіки, і вся шкіра на тілі була в маленьких пухирчиках.

Капітан ван-Тох сплюнув.

— А... як вони виглядають?

— Як... як...

Очі сингалезця знову перетворилися в смужки білків. Капітан І. ван-Тох з несподіваною спритністю дав йому два ляпаси — долонею і тильною стороною руки, щоб він прийшов до пам'яті.

— Thanks, саїб, — прошепотів маленький сингалезець, і зіниці знову виплили з його повік.

— Тепер все гаразд?

— Так, саїб. —

— Були там черепашки?

— Так, саїб.

Капітан І. ван-Тох з великим терпінням і розсудливістю продовжував свій наполегливий допит. Так, там чорти. Скільки? Тисячі і тисячі. На зріст як десятирічна дитина, саїб, і майже зовсім чорні. Вони плавають у воді, а на дні — ходять на двох ногах. На двох, саїб, як ви або я і при цьому тіло в них розгойдується на ходу — тік-так, весь час тік-так... Так, саїб, у них руки такі, як у людей; ні, кігтів у них немає ніяких; вірніше, руки у них як у дитини. Ні, саїб, рогів і шерсті на тілі нема. Так, хвости є — ледь-ледь: як в риби, але без хвостових плавців. А голови великі, круглі, як у батаків. Ні, нічого не говорили, тільки неначе цмокали язиком. Коли сингалезець зрізав черепашки на глибині приблизно шістнадцяти мет-

рів, він відчув немов дотик маленьких холодних пальців до своєї спини. Він оглянувся, «їх» скупчилось біля нього кілька сотень. Кілька сотень, саїб; вони плавали або стояли на камінні і дивилися, що робить сінгалезець. Він кинув і ніж, і черепашки, і поспішив виплисти на поверхню. При цьому він нашттовхнувся на кількох чортів, які плавали над ним, а що було потім, цього вже він не знає, саїб.

Капітан І. ван-Тох замислено дивився на тремтячого маленького водозлаза. Цей хлопець, сказав він собі, вже ні до чого непридатний; пошлю його з Падану додому на Цейлон. Бурмочучи і пихкаючи, попрямував він в свою каюту. Там він висипав з паперової торбинки на стіл дві перлини. Одна була крихітна, як піщинка, друга завбільшки з горошину і вигравала всіма барвами — від рожевої до сріблястої. Капітан голландського судна пирхнув собі під ніс і вийняв з шафки ірландське віскі.

На шосту годину вечора він знову наказав подати шлюпку і відправився в кампюнг, до того ж самого метиса від кубу і португальця. «Тодді»¹⁾ — сказав він, і це було єдине вимовлене ним слово. Він сидів на веранді, критій гофрованим залізом, тримав в товстих пальцях склянку з товстого скла, пив, відпльовувався і, примружившись, поглядав з-під кудлатих брів на худих жовтих курчат, які клювали невідомо що на брудному витоптаному подвір'ї під пальмами. Метис остерігався вимовити хоч слово і тільки наповнював склянку. Потроху очі капітана наллялись кров'ю, і пальці почали погано слухатись його. Були вже сутінки, коли він встав, підтягаючи брюки.

— Збираєтесь вже спати, капітан? — люб'язно запитав метис від чорта і диявола

Капітан ткнув пальцем в простір.

— Я б хотів подивитись, — сказав він, — чи є на світі які-небудь чорти, яких би я ще не бачив. Ей, ти, де тут цей проклятий північний захід?

— Там, — показав метис. — Куди ви йдете, сер?

— В пекло, — гмикнув капітан І. ван-Тох. — Поглянути на Девл-Бей.

1) Тодді — сорт віскі.

Саме в цей вечір почались дивацтва капітана І. ван Тоха. Він повернувся з кампонг тільки на світанку і, не сказавши ні слова, відправився до себе на судно, де про-сидів, замкнувшись в своїй каюті, до самого вечора. Це поки що нікому не здалося дивним, тому що «Кандон-Бандун» повинен був навантажити дещо з благодатних дарів острова Тана-Маса (копра, перець, камфора, каучук, пальмова олія, тютюн і робоча сила). Але коли йому ввечері доповіли, що всі товари навантажені, капітан тільки засопів і промовив: «Шлюпку. В кампонг». І знову повернувся тільки на світанку. Швед Іенсен, який допомагав йому піднятися на борт, спитав його просто з-за ввічливості: «То, значить, сьогодні відпливаємо, капітан?» Капітан різко повернувся, неначе його вкололи в зад: «А тобі що? — огризнувся він. — Роби своє прокляте діло». На протязі цілого дня «Кандон-Бандун» в повній бездіяльності стояв на якорі в півмилі від берега Тана-Маси. Ввечері капітан вискотився з своєї каюти і сказав: «Шлюпку. В кампонг». Миршавий грек Запатіс втупився в нього одним сліпим і одним косим оком. «Діти, — прокукурукав він, — наш старий або завів собі там дівчисько, або зовсім з глузду з'їхав». Швед Іенсен нахмурився. «А тобі що? — огризнувся він на Запатіса. — Роби свої прокляті діла». Потім він сів з ісландцем Гудмудсоном в маленьку шлюпку і став гребти в напрямку до Девл-Бей. Вони зупинилися за скелями і тихенько чекали, що буде далі. По берегу затоки ходив капітан; здавалось, що він когось очікує; час від часу він зупинявся і якимось дивно цікав: тс-тс-тс. «Дивись» — сказав Гудмудсон і вказав на море, яке сліпучо відблискувало в багряному золоті заході. Іенсен нарахував два, три, чотири, шість гострих, як лезо, плавців, які рухались в напрямку до Девл-Бей. «Господи! — промимрив Іенсен. — Ну, і акул же тут!» В цю ж мить одно з лез сховалось, над хвилями з'явився хвіст, і вода завирувала в бурхливому коловороті. Капітан І. ван-Тох почав гасати по берегу несамовитими стрибками, вивергаючи прокляття і накликаючи холеру на акул. Настала коротка тропічна ніч, і над островом вплив місяць; Іенсен взявся за весла і наблизився до берега на відстань одного ферлонга¹⁾). Капітан сидів на скелі і цікав — тс-тс-тс. Щось ворушилось навколо нього, але що саме

1) Одна восьма англійської милі — біля двохсот метрів.

— не можна було розгледіти. Та це ж зовсім як тюлені, подумав Іенсен, тільки тюлені повзають інакше. «Це» випливало з води між скелями і тупало по березі, розхитуючись з боку на бік, як пінгвіни. Іенсен безшумно опустив весла в воду і під'їхав до капітана на півферлонга. Так, так. Капітан щось говорив, але сам чорт не розібрав би що саме; напевно щось по-малайськи або по-тамільськи. Він розмахував руками, неначе кидав щось цим тюленьям (але це не були тюлені, як впевнився Іенсен), і безустанно торохтів по-китайськи чи по-малайськи. В цю мить весло вислизнуло у Іенсена з рук і плюхнулось у воду. Капітан підвів голову, встав і зробив кроків тридцять до води; блимнув вогонь і затріщали постріли; капітан палив з браунінга прямо по шлюпці. Майже в ту ж мить у бухті зашуміло, завирувало, почувся плескіт, неначе в воду стрибнула тисяча тюленів. Але Іенсен і Гудмудсон вже налягли на весла і гнали свою шлюпку за найближчий виступ з такою швидкістю, що тільки вітер свистав у вухах. Повернувшись на судно, вони нікому не проговорилися й словом. Так, жителі півночі вміють мовчати! На ранок повернувся капітан; він був похмурий і сердитий, але не промовив ні звука. Тільки, коли Іенсен допомагав йому піднятися на борт, дві пари голубих очей обмінялися холодним допитливим поглядом.

— Іенсен, — сказав капітан.

— Так, сер.

— Сьогодні відпливаємо.

— Так, сер.

— В Сурабайї одержите розрахунок.

— Так, сер.

І все. В той же день «Кандон-Бандун вийшов в Падан. З Падана капітан І. ван-Тох відправив своєму правлінню в Амстердам посилку, яку застрахував в тисяча двісті фунтів стерлінгів. І одночасно—телеграфне прохання про відпустку терміном на рік: нагальна потреба, зважаючи на стан здоров'я і таке інше. А потім став бродити по Падану, поки не знайшов людину, яку шукав. Це був дикун з Борнео, даяк¹⁾, якого англійські туристи наймали іноді для полювання на акул — щоб помилюватись своє-

1) Даяки — група туземних племен на острові Борнео.

рідним видовищем, тому що даяк діяв по-старому, озброєний одним тільки довгим ножем. Він був, очевидно, людоїд, але ціни в нього були без заправи: п'ять фунтів за акулу, крім харчів. На нього страшно було дивитися: обидві руки, груди і стегна були в нього обідрані шкірою акули, а ніс і вуха були прикрашені встромленими в них зубами акул. Звали його Шарк¹).

З цим даяком капітан І. ван-Тох відправився на острів Тана-Маса.

2. Пан Голомбек і пан Валента

Стояло посушливе редакційне літо, коли нічого, ну, тобто зовсім нічого не вдається, коли ніхто не робить політики і не виникає ніяких європейських проблем. Але навіть в такий час читачі газет, які лежать голі на берегах яких-небудь вод або в ріденькій тіні яких-небудь дерев, деморалізовані спекою, природою, сільською тишею і взагалі здоровим і простим життям у відпустці, ждуть (хоч і розчаровуються кожен день), що газети принесуть що-небудь нове і освіжаюче — яке-небудь вбивство, війну або землетрус, словом, «що-небудь», і коли нічого цього не виявляється, жмакають газети і з озлобленням заявляють, що в газетах нічого, ну, зовсім нічого нема, і взагалі їх не варто читати, і вони не будуть більше їх передплачувати. А тим часом в редакції сидять п'ять або шість покинутих на призволяще людей, бо інші колеги у відпустці і теж розлючено жмакають газетні листи і скаржаться, що тепер в газетах нема нічого, ну, просто зовсім нічого. А з наборної приходить метранпаж і докірливо говорить: «Панове, панове, у нас ще нема на завтра передової...»

— То ви дайте там... цю статтю... про економічне становище Болгарії, — говорить один із залишених.

Метранпаж тяжко зітхає.

— Але хто ж її буде читати, пане редактор?²) Знову в усьому номері не буде нічого «читабельного».

¹) Шарк — (Shark) — акула (англ.).

²) В Західно-Європейській журналістці редактором зветься кожний співробітник, який веде яку-небудь окрему рубрику в газеті або в журналі.

Шість залишених людей зводять погляди до стелі, не-
наче там можна знайти «читабельне».

— Якби що-небудь трапилось, — непевно пропонує
один із них.

— Або якби... який-небудь... захоплюючий репор-
таж, — перебиває другий.

— Про що?

— Цього я не знаю.

— Або вигадати... який-небудь новий вітамін, —
бурмотить третій.

— Тепер, влітку? — заперечує четвертий. — Вітамі-
ни, браток, це для освіченої публіки, це більш підходить
восени...

— Господи, ну і спека!.. — позіхає п'ятий. — Було
б добре що-небудь про полярні краї.

— Але що?

Та так, що-небудь. На зразок цього ескімоса Вельцля.
Відморожені пальці, вічна мерзлота і таке інше.

— Сказати легко, — каже шостий, — але звідки ж
взяти?

І в редакції наступає безнадійна тиша.

— Я був у неділю в Ієвічку, — нерішуче говорить
метранпаж.

— Ну, і що?...

— Туди, кажуть, приїхав у відпустку якийсь капітан
Вантох. Він, кажуть, звідти родом. З Ієвічка.

— Який Вантох?

— А такий товстий. Він, кажуть, капітан морського
судна. Говорять, що він десь добував перли.

Пан Голомбек подивився на пана Валенту.

— А де він їх добував?

— На Суматрі... І на Целебесі... Взагалі десь там.
Він, кажуть, прожив в тих місцях тридцять років.

— Дружище, це ж ідея! — сказав пан Валента. —
Це міг би вийти репортаж — перший сорт. Поїдемо, Го-
ломбек?

— Що ж, можна спробувати, — вирішив Голомбек і
зліз зі столу, на якому сидів.

— Це он той пан, — сказав господар готелю в Ієвічку.
В садочку за столом, широко розставивши ноги, сидів

товстий пан в білому кашкеті, пив пиво і товстим вказівним пальцем задумливо виводив на столі якісь каракулі. Обое приїжджих попрямували до нього.

— Редактор Валента.

— Редактор Голомбек.

Товстий пан підвів голову.

— What? Що?

— Я — редактор Валента.

— А я — редактор Голомбек.

Товстий пан з гідністю підвівся.

— Captain ван-Тох. Very glad¹⁾. Сідайте, хлопці.

Обидва журналісти охоче присіли і поклали перед собою блокноти.

— А що будете пити, хлопці?

— Содову з малиновим сиропом, — сказав пан Валента.

— Содову з сиропом? — з недовір'ям перепитав капітан. — А це ж з якої рації? Хазяїне, принесіть-но пива. Так ви чого, власне, хочете? — спитав він, спершись ліктями на стіл.

— Чи правда, пане Вантох, що ви тут народились?

— Ja²⁾. Народився.

— Будьте так ласкаві, скажіть, як ви потрапили на корабель?

— Через Гамбург.

— А як давно ви вже перебуваєте в чині капітана?

— Двадцять років, синок. Ось тут всі документи, — сказав капітан, значливо поплескуючи по боковій кишені. — Можу показати.

— У пана Голомбека було бажання подивитись, який вигляд мають капітанові документи, але він поборов це бажання.

— За ці двадцять років, пане капітан, ви, мабуть, об'їздили чималий шматок світу?

— Ja. Шматок чималенький.

— А що саме?

¹⁾ Капітан ван-Тох. Дуже приємно (англ.).

²⁾ Так (нім.).

— Ява. Борнео. Філіппіни. Острови Фіджі. Соломонові острови. Кароліни. Самоа Damned Clipperton Island. A lot of damned islands¹⁾, синок! А що?

— Ні, я тільки так, ... це дуже цікаво. Ми з задоволенням послушали б, якби ви, знаєте, розповіли нам якомога більше.

— Ja... Виходить, тільки так, га? — капітан втупився в нього світлоблакитними очима. — То ви неначе як з поліції, га?

— Ні, пане капітан, ми з газети.

— Ах, он воно що! З газети. Репортери? Ну то пишіть: Captain I. van Toch, капітан судна «Кандон-Бандун».

— Як?

— «Кандон-Бандун», порт Сурабайя. Мета поїздки — vasances... як це зветься?

— Відпустка.

— Ja, хай йому чорт, відпустка. Ось так і дайте в хроніку про новоприбулих. А тепер, діти, захуйте ваші блокноти. Your health!²⁾

— Пане Вантох, ми... приїхали до вас, щоб ви нам розповіли що-небудь з вашого життя.

— А це ж навіщо?

— Ми опишемо в газеті. Публіці буде дуже цікаво прочитати про далекі острови і про те, що там бачив і переживав наш земляк, чех, уродженець Ієвічка.

Капітан кивнув головою:

— Це правда. Я, братці, єдиний Captain з Ієвічка. Це так! Кажуть, звідсіля є ще один капітан... капітан... карусельних човників, але я вважаю, — додав він, знижуючи голос, — що це не справжній капітан. Адже вся справа в тоннажі, розумієте?

— А який тоннаж мав ваш пароплав?

— Двадцять тисяч тонн, діти мої!

— Так що ви були солідним капітаном?

— Ja, солідним, — з гідністю сказав капітан. — Гроші у вас, хлопці, є?

Обидва журналісти трохи невпевнено подивились один на одного.

¹⁾ Проклятий острів Кліппертон. Купу проклятих островів (англ.)

²⁾ За ваше здоров'я (англ.).

— Є, але мало. А вам потрібні гроші, капітан?

— Я. Не завадили б.

— Так ось, бачите, якщо ви нам розкажете що-небудь підходяще, ми зробимо з цього нарис, і ви одержите гроші.

— Скільки?

— Ну, мабуть... кілька тисяч, — щедро обіцяв пан Голомбек.

— Фунтів стерлінгів?

— Ні, тільки крон.

Капітан ван-Тох похитав головою.

— Ні, нічого не вийде. Це, діти мої, у мене і в самого є, — він витяг з кишені товсту пачку банкнотів. — See¹⁾).

Потім сперся ліктями на стіл і нахилився до обох журналістів.

— Я б запропонував вам, панове, а big business. Як це зветься?

— Велике діло.

— Я, велике діло. Але ви повинні були б дати мені п'ятнадцять мільйонів крон. Ну, як?

Обидва приїжджих знову невпевнено перезирнулися. Журналістам нерідко доводиться мати справу з найхимернішими різновидностями божевільних, винахідників і аферистів.

— Стійте, — сказав капітан, — я можу вам дещо показати.

Він порився товстими пальцями в жилетній кишені, витягнув звідтіля щось і поклав на стіл. Це були п'ять рожевих перлин, кожна завбільшки з вишневу кісточку.

— Скільки це може коштувати? — прошепотів пан Валента.

— Ja, lots of money²⁾, хлопці. А я ношу це з собою тільки... щоб показувати як зразок. Ну, то як же, домовились? — запитав капітан, простягаючи свою широку долоню через стіл.

Пан Голомбек зітхнув.

— Пане Вантох, стільки грошей...

¹⁾ Бачили? (англ.).

²⁾ Так, купу грошей (англ.).

— Halt!¹⁾ — перебив капітан. — Я розумію, ти мене не знаєш. Але спитай, хто такий captain van Toch в Сурабайї, в Батавії, в Падані, або де хочеш ще. Ідь, запитай, і всякий скаже тобі — ја, captain van Toch, he is as good, as his word²⁾).

— Пане Вантох, ми вам віримо, — заперечив пан Голомбек, але тільки. . .

— Постій, — скомандував капітан. — Я розумію, ти не хочеш просто так викласти свої грошки, і я, брат, хвалю тебе за це. Але ти їх даси ж на пароплав, see? Ти купиш цей пароплав, будеш shipowner³⁾ і зможеш сам особисто плавати на ньому. Так, можеш плавати, щоб ти сам бачив, як я для тебе хазяйную. Але грошву, яку ми загребем, розділимо fifty-fifty⁴⁾. Чиста справа, а що?

— Але, пане Вантох, — промовив, нарешті, з деяким збентеженням пан Голомбек, — але в нас таких грошей нема! . . .

— Ја, ну тоді інша справа, — сказав капітан. — Sorry. В такому разі я, власне, не розумію, навіщо ви до мене приїхали.

— Щоб ви нам розповіли що-небудь, капітан. Адже у вас, мабуть, було стільки пригод. . .

— Ја, це було. Проклятих пригод у мене було скільки завгодно.

— Доводилось вам коли-небудь зазнавати корабельної аварії?

— What?⁵⁾ Тобто shipwrecking?⁶⁾ Це вже ні. Ти що ж думаєш? Якщо ти даси мені добре судно, то з ним нічого не може трапитись. Можеш на всякий випадок запитати в Амстердамі references⁷⁾ про мене. Поїдь і запитай.

— А як відносно туземців? Зустрічали ви там туземців?

Капітан ван-Тох похитав головою.

1) Стоп! (нім.).

2) Капітан ван-Тох завжди дотримується свого слова (англ.).

3) Судновласник (англ.).

4) Пополам (англ.).

5) Що? (англ.).

6) Корабельна аварія (англ.).

7) Рекомендації, відгуки (англ.).

— Це освіченим людям нецікаво. Про це я розповідати не буду.

— То розкажіть нам про що-небудь інше.

— Гм, розкажіть... — недовіжливо пробурмотів капітан, а ви потім продасте це якій-небудь компанії, і вона пошле туди свої судна. Я тобі скажу, ту lad¹⁾, люди — великі шахраї. А найбільші шахраї — це банкіри в Коломбо.

— А ви часто бували в Коломбо?

— Ja, часто. І в Бангкоку, і в Манілі... Слухайте, діти, — несподівано сказав капітан. — Я знаю одне судно. Дуже шикарне судно і просять за нього дуже дешево. Стоїть в Роттердамі. Поїдьте, погляньте на нього. Роттердам — це ж рукою подати (він ткнув пальцем у бік). Там, хлопці, судна страшенно дешеві. Як залізний брухт. Йому лише шість років, двигун Дізеля. Хіба вам важко поїхати?

— Не можемо, пане Вантох...

— Ви якісь дивні люди, — зітхнув капітан і голосно висякався в небесно-блакитну хусточку для носа. — А чи не знаєте ви тут кого-небудь, хто хотів би придбати судно?

— Тут, в Ієвічку?

— Ja, тут або де-небудь поблизу. Я хотів би, щоб ці великі прибутки пішли сюди, в ту country²⁾.

— Це дуже благородно з вашого боку, капітан..

— Ja. Там ці панки вже дуже великі шахраї. І грошей в них нема. Ви, як хлопці з newspapers³⁾, повинні знати тут видатних людей; різних банкірів і shipowners, як це зветься, — суднохазяї, чи що?

— Судновласники. Ми таких не знаємо, пане Вантох.

— От біда, — зажурився капітан.

Пан Голомбек щось пригадав.

— Ви, мабуть, не знаєте пана Бонді?

— Бонді? Бонді? — перебирав в пам'яті капітан вантох. — Стій. Я наче чув це прізвище. Ja, в Лондоні є Бонд-стріт, ось де оруднують страшенно багаті люди! Чи нема в нього якої-небудь контори на Бонд-стріт, у цього пана Бонді?

1) Хлопець (англ.).

2) На мою батьківщину (англ.).

3) З газет (англ.).

— Ні, він живе в Празі, а родом, здається, звідси, із Ієвічка.

— А, чорти б його побрали! — радісно вигукнув капітан. — Твоя правда, синок! У нього була галантерейна крамниця на базарі. Бонді... як його звали?.. Максі! Макс Бонді. То він тепер торгує в Празі?

— Ні, це, мабуть, був його батько. Теперішнього Бонді звать Г. Х. Президент Г. Х. Бонді, капітан.

— Г. Х.? — покрутив головою капітан. — Г. Х.? Тут не було ніякого Г. Х. Хіба тільки, може, це Густль Бонді, — але він зовсім не був президентом. Густль — це був такий маленький веснянкуватий єврейський хлопчик. Ні, це не може бути він.

— Це, мабуть, він, пане Вантох. Адже вже скільки років, як ви його не бачили!

— Я, це ти правду кажеш. Багато років!.. — погодився капітан. Сорок років, браток. Так що, можливо, Густль став тепер персоною. А що він, власне, таке?

— Він голова правління МЕАС — знаєте, ці великі заводи по виробництву котлів і таке інше. Ну, і, крім того, голова ще близько двадцяти компаній і трестів. Дуже велика людина, пане Вантох. Його називають капітаном нашої промисловості.

— Капітаном?.. — здивувався captain ван-Тох. — Отже, я не єдиний капітан із Ієвічка? Хай йому чорт, так Густль, значить, теж captain! Треба було б з ним зустрітись. А гроші в нього є?

— Ого! Гори грошей. У нього, пане Вантох, мабуть, кілька сотень мільйонів. Найбагатша людина у нас.

Капітан ван-Тох зробився дуже серйозним:

— І теж captain! Ну, спасибі тобі, браток. То я до нього попливу, до цього Бонді. Я, Густль Бонді. І know¹⁾. Такий був маленький єврейський хлопчик. А зараз captain Г. Х. Бонді. Я, я, як швидко минає час!.. — меланхолійно зітхнув він.

— Пане капітан, пробачте, але... як би нам не пропустити вечірнього поїзда...

— Так я вас проведу до пристані, — сказав капітан і почав зніматись з якоря. — Дуже радий, що ви заїхали до мене, панове. Я знаю одного редактора в Сурабайї;

¹⁾ Я знаю (англ.).

славний хлопець, ja, a good friend of mine¹). П'яниця — страшений, діти мої. Якби ви хотіли, я б влаштував вас в газеті в Сурабайї. Ні? Ну, то як хочете.

Коли поїзд відходив, капітан повільно і урочисто помахав великою блакитною хусточкою. При цьому у нього з кишені випала на пісок велика перлина неправильної форми. Перлина, яка ніким і ніколи не була знайдена.

3. Г. Х. Бонді і його земляк

Як відомо, чим вище становище займає людина, тим менше написано на табличці, що висить в неї на дверях. Старий Макс Бонді повинен був намалювати великими літерами в себе над крамничкою, з обох боків дверей і на вікнах, що тут міститься Макс Бонді, торгівля різноманітними галантерейними і мануфактурними товарами — придане для наречених, вишивка, рушники, серветки, скатерки та покривала, ситець і батист, сукна вищого гатунку, шовк, гардини, ламбрекени, бахрома і всякого роду швацький доклад — існує з 1885 року. При вході в будинок його сина, Г. Х. Бонді, капітана промисловості, президента компанії МЕАС, комерції радника, члена біржевого комітету, віце-голови спілки промисловців *consulato de la republica Equador*²), члена численних правлінь і т. д. і т. д., висить тільки маленька чорна скляна дощечка, на якій золотими літерами написано

Б О Н Д І

І більш нічого. Хай інші пишуть у себе на дверях «Юліус Бонді, представник фірми «General motors»³), або «Доктор медицини Ервін Бонді», або «С. Бонді і К⁰», але є тільки один єдиний Бонді, який — просто Бонді, без всіляких дальших пояснень. (Я гадаю, що на дверях у папи римського написано просто Пій, без всякого титула і навіть без порядкового номера. А в бога то й зовсім

¹) Мій великий друг (англ.).

²) Консул республіки Екуадор (ісп.)

³) Величезний американський автомобільний трест «Дженерал Мсторс».

нема дощечки ні на небі, ні на землі; це вже кожен сам повинен знати, мешкає він тут чи ні. А втім, все це до діла не стосується і зазначено тільки так, мимохідь).

Ось саме перед цією скляною дощечкою і зупинився в жаркий день пан в білому морському кашкеті і став витирати свою могутню потилицю блакитною хусточкою. — Ну, й гарний будинок, хай йому чорт, — подумав він, і трохи невпевнено взявся за мідну ручку дзвінка.

На дверях з'явився швейцар Повондра, який зміряв товстого пана поглядом — від черевиків до золотого позументу на кашкеті — і стримано запитав:

— До ваших послуг?..

— Ось що, браток, — сказав пан, — тут живе пан Бонді?

— Чого зволите? — крижаним тоном запитав пан Повондра.

— Передайте йому, що з ним би хотів поговорити captain van Toch з Сурабайї. Я, — пригадав він, — ось моя картка.

Він подав панові Повондрі візитну картку, на якій був зображений якір і надруковано:

Captain J. van Toch

E. J. and P. I. Co. S. „Kandong-Bandoeng“

Surabaya

Naval Klub

(Капітан І. ван-Тох, Ост-Індська і Тихоокеанська пароплавна компанія, судно «Кандон-Бандун», Сурабайя — Морський клуб).

Пан Повондра нахилив голову і замислився. Сказати, що пана Бонді нема дома? Або що в пана Бонді, на жаль, зараз важлива нарада? Є візитери, про яких треба доповідати, і є такі, з якими тямущий швейцар сам справляється. Пан Повондра болісно відчував, що інстинкт, яким він в подібних випадках керувався, дав на

цей раз осічку. Товстий пан якось не підходив під звичайні категорії візитерів, які не заслуговували на повідомлення, і, очевидно, не був ні комів'ояжером, ні представником благодійного товариства. Тим часом капітан ван-Тох сопів і витирав хустинкою лисину; при цьому він так простодушно мружив свої світлоблакитні очі, що пан Повондра раптом вирішив взяти на себе всю відповідальність.

— Пройдіть, будь ласка, — сказав він, — я доповім про вас панові раднику.

Captain I. ван-Тох витирав лоба блакитною хустинкою і захоплювався вестибюлем. Хай йому чорт, яка обстановка у цього Густля; тут просто, як в салоні пароплава, що робить рейси від Роттердама до Батавії. Це повинно було коштувати силу-силенну грошей. А був такий маленький веснянкуватий єврейський хлопчик, дивувався капітан.

Тим часом Г. Х. Бонді задумливо розглядав у себе в кабінеті візитну картку капітана.

— Що йому треба? — підозріло запитав він.

— Пробачте, не знаю, — шанобливо промимрив Повондра.

Пан Бонді продовжував вертїти в руках візитну картку. Корабельний якїр. Captain I. ван-Тох, Сурабайя — де це, власне, таке — Сурабайя? Здається, десь на Яві? На пана Бонді війнуло подихом невідомої далнини. «Кандон-Бандун» — це звучить, як удари гонга. Сурабайя: сьогодні якраз такий тропічний день... Сурабайя...

— Ну, проведіть його сюди, — наказав пан Бонді.

...На дверях зупинився міцно скроений чоловік в капітанському кашкеті і віддав честь. Г. Х. Бонді пішов йому назустріч.

— Very glad to meet you, captain. Please, come in!¹⁾

— Здрастуйте! Добрий день, пане Бонді! — радісно вигукнув капітан.

— Ви чех? — здивувався пан Бонді.

— Ja, чех. Адже ми знайомі, пане Бонді. По Ієвічку. Борошенник Вантох — do you remember?²⁾

1) Дуже радий познайомитись з вами, капітан. Зайдіть, будь ласка. (Англ.)

2) Пригадуєте? (Англ.)

Вірно, вірно! зрадив Г. Х. Бонді, відчувши однак при цьому деяке розчарування («то, значить, він не голландець!»). — Борошенник Вантох на базарі, чи не так? Але ви ані трохи не змінилися, пане Вантох. Такий же, як і раніш! То як же у вас іде торгівля борошном?

— Thanks, — ввічливо відповів капітан. — Татко, як кажуть, вже давно наказав довго жити...

— Помер? Так, так... А й справді, ви доводитеся йому, звичайно, сином. — Очі пана Бонді пожвавішали, він раптом пригадав...

— Приятелю дорогий, а чи не той ви Вантох, який бився зі мною в Ієвічці, коли ми обидва були хлопчиками?

— Так, він самий, — поважно підтвердив капітан. — За це мене і відправили з дому в Моравську Остраву.

— Так, ми з вами билися частенько. Але ви були дужчим, — визнав Бонді з коректністю спортсмена.

— Так, я був дужчим. Адже ви були таким слабеньким хлопчиком, пане Бонді. І вам здорово перепадало по заду. Так, здорово.

— Перепадало, це вірно, — розчулено пригадував Г. Х. Бонді. — То сідайте ж, земляче! Це добре з вашого боку, що ви про мене згадали. Звідки ж ви тут взялись?

Капітан ван-Тох з гідністю всівся і поклав кашкета на підлогу.

— Я приїхав сюди у відпустку, пане Бонді. Гм, так-то! That is so...¹⁾ — сказав капітан і голосно висякався в хусточку для носа. — Ach, ja! Гарний це був час. Але що з того, коли він так швидко минає! Тепер ми обоє старі і обоє captains.

— А й справді, адже ви капітан, — пригадав пан Бонді. — Хто б міг подумати! Captain of long distances²⁾, адже так це зветься?

— Jah, sir. A highseacer, East India and Pacific lines, sir³⁾.

1) Так-то. (Англ.)

2) Капітан далекого плавання. (Англ.)

3) Так, сер. Плаваю у відкритому морі. Ост-Індські і Тихоокеанські лінії, сер. (Англ.)

— Добра професія, — зітхнув пан Бонді. — Я б з вами зараз же помінявся, капітан. Ви повинні мені розповісти про себе.

— Це можна, — пожвавішав капітан. — Я хотів би розповісти вам дещо, пане Бонді. Чудову річ, синку.

Капітан ван-Тох неспокійно оглянувся навкруги.

— Ви щось шукаєте, капітан?

— Я. Ти, Бонді, пива не п'єш? У мене в горлі страшенно пересохло, поки я добирався додому з Сурабайї.

Капітан став шарити в широких кишенях своїх брюк і витягнув з них блакитну хусточку для носа, полотняну торбинку з чимось, кісет з тютюном, ніж, компас і пачку банкнотів.

— Я послав би кого-небудь за пивом, — сказав він. — Хоча б того стюарда¹⁾, який провів мене до цієї каюти.

Пан Бонді подзвонив.

— Не турбуйтеся, капітан. А поки закурить сигару.

Капітан взяв сигару з червоно-золотим кільцем і понюхав її.

— Тютюн з Ломбока. Там страшенні пройдисвіти, так і дивись, роздягнуть.

На превеликий жах пана Бонді, капітан роздавнив до рогу сигару в своїй могутній долоні і набив роздрібненим тютюном почорнілу люльку.

— Так, Ломбок. Або Сумба.

В дверях нечутно з'явився пан Повондра.

— Пошліть купити пива, — розпорядився Бонді.

Повондра звів брови:

— Пива? Скільки?

— Галлон²⁾, — буркнув капітан і, кинувши обгорілого сирника на килим, затоптав його ногою. — В Адені було, брат, страшенно душно. То в мене є дещо новеньке, пане Бонді. З Зондського архіпелагу, see?³⁾ Там, пане, можна було б зробити казкову справу. А big business. Але треба розповісти з самого початку цю — як це зветься — story, чи що?

— Повість?

1) Стюард — офіціант на кораблі.

2) Галлон — 3¼ літра (англійська міра).

3) See — в даному випадку — розумієте? (англ.).

— Я. Таке оповіданнячко. Постривай. . .

Капітан звів свої незабудкові очі до стелі:

— Просто не знаю, з чого почати.

(Знову які-небудь торгові справи, — подумав Г. Х. Бонді, — господи, яка нудота! Розповідатиме мені, що міг би імпортувати швейні машини в Тасманію або парові котли і шпильки на Фіджі. Казкова торгівля, ну ще б пак! Для цього-то я вам і потрібен. До чорта! Я не лавочник. Я мрійник. Я в своєму роді поет. Розкажи мені, Сіндбад-мореход, про Сурабайю або про острови Фенікса. Чи не притягала тебе магнітна скеля, чи не заносила тебе в своє гніздо птиця Рох? Чи не повертаєшся ти з вантажем перлів, кориці і безсару¹⁾? Ну ж, друже, починай свою брехню!)

— То я б почав з ящура, — сказав капітан.

— З якого ящура? — здивувався комерції радник Бонді.

— Ну, з цих — з скорпіонів. Як це зветься — bizards?

— Ящірки?

— Так, чорт, ящірки. Там є такі ящірки, пане Бонді. Де?

— Там, на одному острові. Я не можу його назвати, снюк. Це дуже великий секрет, worth of millions²⁾).

Капітан ван-Тох витер лоба носовою хустинкою.

— Та де ж, чорт би його побрав, пиво?

Зараз буде, капітан.

— Гаразд. То ви майте на увазі, пане Бонді, що вони дуже милі і хороші звірята, ці ящірки. Я їх, брат, знаю! (Капітан з запалом грюкнув рукою по столу!) А відносно того, що це чорти, то це брехня! А damned lie, sir³⁾ Швидше ви самі чорт, або я чорт. Так, пане, я, ван-Тох. Щодо цього, то можете мені повірити.

Г. Х. Бонді злякався. Деліріум⁴⁾), подумав він. Куди подівся цей проклятий Повондра?

— Їх там кілька тисяч, цих ящірок. Але вони їх здорово жерли ці. . . чорт. . . ці, ну як вони там звуться sharks. . .

1) Безоар — шлункові відкладення безоарового козла, які вважались раніш цілющим засобом.

2) Ціна йому — мільйони (англ.).

3) Проклята брехня, сер (англ.).

4) Діліріум — біла гарячка, яка є результатом алкоголізму.

— Акули?

— Так, акули. Ось чому ці ящірки так рідко зустрічаються: тільки в одному єдиному місці, в тій затоці, якої я не можу назвати.

— Отже ці ящірки живуть в морі?

— Я, в морі. Тільки вночі вони вилазять на берег, але дуже швидко повинні знову... в воду.

— А які вони з себе? (пан Бонді намагався вигадати час, поки повернеться цей проклятий Повондра.)

— Ну, завбільшки вони, як тюлені, але коли тупцюють на задніх лапках, то вони ось такі на зріст, — показав капітан. — Щоб вони були гарні, цього не можна сказати. В них нема ніякої луски.

— Луски?

Так, шкаралупок. Вони зовсім голі, пане Бонді, як які-небудь жаби або саламандри. А передні лапки в них, як дитячі рученята, але пальців на кожній тільки чотири. Вже такі вони бідолашні! — жалісливо додав капітан.

— Але дуже кмітливі і милі звірята, пане Бонді.

Капітан присів навпочіпки і почав, розгойдуючись, переступати з ноги на ногу.

— Ось так вони тупцюють, ці ящірки.

Сидячи навпочіпки, капітан посилено намагався надати своєму могутньому тілові хвилеподібних рухів; руки він тримав перед собою, наче собака, що стоїть на задніх лапках і просить подачку, і при цьому він не відривав від пана Бонді своїх небесноблакитних очей, які, здавалось, благали про співчуття. Г. Х. Бонді відчув хвилювання і якийсь сором за людство. На завершення всього в дверях з'явився нечутно пан Повондра з глечиком пива і докірливо звів брови при вигляді непристойної поведінки капітана.

— Давайте пиво і йдіть, — скоромовкою випалив Г. Х. Бонді. Капітан підвівся, пихкаючи і відсапуючись.

— Ось які це звірята, пане Бонді. Your health, — сказав він і випив пиво. — Пиво в тебе, синок, хороше. А втім, коли маєш такий будинок...

І капітан витер вуса.

— А як ви знайшли цих ящірок, капітан?

— А про це саме і буде моє оповіданнячко, пане Бонді. Трапилось так, що я шукав перли на Тана-Масі...

(Капітан зразу осікся). Або ще десь... Я, це був інший острів, але це вже мій секрет, синочок. Люди страшні шахраї, пане Бонді, і хочеш чи не хочеш, а треба тримати язик за зубами. . . І ось, коли ці два проклятих сінгалезці зрізали під водою перламутрові shells...

— Черепашки?

— Я. Такі черепашки; вони прилипають до каменів, немов приростають, і їх доводиться зрізувати ножем. Так ось ящірки дивились на сінгалезців, а сінгалезці думали, що це морські чорти. Дуже неосвічений народ — ці сінгалезці і батаки. Там, мовляв, чорти.

Капітан голосно затрубив в хусточку для носа.

— Розумієш, брат, це людині недобре. Я не знаю, чи тільки ми, чехи, такий цікавий народ, але де б я не зустрів земляка, він обов'язково скрізь встромить свого носа, щоб дізнатись, що там таке. Я думаю, це тому, що ми, чехи, не хочемо вірити на слово. Ось і я теж забрав у свою стару дурну голову, що повинен розглянути цих чортів поближче. Правда, я був напідпитку, але набрався я тому, що ці прокляті чорти не вилазили в мене з голови. Там, на екваторі, багато що, брат, можливе. Отож, увечері я пішов подивитись на цей Девл-Бей.

Пан Бонді спробував уваяти собі тропічну бухту, яка врізується в скелі і незайманий ліс.

— І ось, сиджу я там і кличу: тс-тс-тс — щоб чорти вийшли; і що ж ти думаєш, через хвилину вилізла з моря одна така ящірка, стала на задні лапки і закрутила всім тілом. І цікає на мене: тс-тс-тс. Якби я не був напідпитку, я б, напевне, вистрілив в неї; але я, друже, нализався, як англієць, і ось я кажу: ходи, ходи сюди, ти, тупцюнчику, я тобі нічого не зроблю.

— То ви говорили з нею по-чеськи?

— Ні, по-малайськи. Там, брат, частіше всього говорять по-малайськи. Ну, вона нічого. Тільки переступає з ноги на ногу і крутиться, як дитина, коли вона соромиться. А навкруги у воді було кілька сотень цих ящірок, вони вистромили з води свої мордочки і дивляться. А я (правда, я був напідпитку) теж присів навпочіпки і став крутитися, як ця ящірка, щоб вони мене не боялись. А потім вилізла з води ще одна ящірка, ростом з десятирічного хлопчину, і теж почала так тупотіти. А

в передній лапці вона тримала перламутрову черепашку. (Капітан відпив пива). Ваше здоров'я, пане Бонді. Я був, щоправда, п'яний, як дим, так ось я і кажу їй: ах, ти, бестіє, ти неначе хочеш, щоб я тобі відкрив цю черепашку, ја? То йди ж сюди, я її тобі відкрию ножем. Але вона — нічого. Не насмілювалась далі. Тоді я знову почав крутитися, немов маленька дівчинка, яка когонебудь соромиться. І ось вона притупала ближче, а я потихеньку простягаю руку і беру черепаху у неї з лапки. Правду кажучи, боялись добре ми обое, це ти, пане Бонді, можеш собі уявити; але я був, правда, п'яний. Взяв я свого ножа і відкрив їй черепашку, помацав пальцем, чи нема там перлини, але там нічого не було, крім огидного слизу, — такий слизистий молюск, що живе в цих черепашках. Ну ось, на, кажу, тс-тс-тс, жери собі, якщо хочеш. І кидаю їй розкриту черепашку. Ти б поглянув, синок, як вона її вилизувала. Це, мабуть, для тих ящурів особливі tit-bit. — як це зветься?

— Ласощі...

— Так, ласощі. Тільки вони, бідолашні, не можуть своїми пальчиками справитись з твердими шкаралупками. Так, нелегко їм годуватись. (Капітан випив пива). Я це потім, браток, обмізкував. Коли ці ящірки побачили, як сінгалезці зрізують черепахи, то вони, мабуть, подумали: ага, вони їх будуть жерти. І хотіли подивитись, як сінгалезці їх відкриють. А коли я на березі кликав тс-тс-тс і крутився, як ящірка, то вони подумали, що я, мабуть, яка-небудь велика саламандра. Вони тому не дуже й боялись і прийшли до мене, щоб я їм відкрив черепашку. Он які вони розумні і довірливі звірята.

Капітан ван-Тох раптово почервонів:

— Коли я з ними познайомився ближче, пане Бонді, я й сам роздягнувся наголо, щоб бути більше схожим на них, тобто бути таким же голим; але їм здалось дуже дивним, що в мене волосся на грудях і... взагалі.

Капітан витер носовою хустинкою засмаглу шию.

— Але я не знаю, чи не надто довго я розповідаю, пане Бонді?

Г. Х. Бонді слухав з великою цікавістю:

— Ні, ані трохи. Продовжуйте, капітан.

— Гарзд. Так ось, коли ця ящірка вилизувала черепашку, інші на неї дивилися і самі полізли на берег. У

десяких теж були черепашки в лапах. Це, брат, просто дивно, що їм вдавалося відірвати їх від cliffs¹⁾ такими дитячими рученятами. Просто диво. Спочатку вони соромились, а потім дозволили брати в них з лапок ці черепашки. Правда, це не були справжні перламутрові черепашки; так просто, всяка погань, нікчемні устриці і таке інше; але я ці черепахи викинув у воду і кажу: «Е ні, діти, це нічого не варте, це я вам своїм ножом відкривати не буду». А коли траплялась перламутрова черепашка, то я відкривав її ножом і мацав, чи нема там перлини. А черепашки віддавав їм вилизувати. На той час навколо мене сиділо вже кілька сот цих lizards і дивились, як я відкриваю черепашку. А деякі намагались самі відкрити черепашку якоюсь шкаралупкою, яка там валялась. Це, брат, було гідне подиву. Жодна тварина не вміє володіти інструментами: на що вони годні, звірі? Це вже — стоп! Така вже в них природа. Щоправда, я бачив в Бейтендорзі мавпу, яка вміла відкривати ножом такий tip, тобто бляшанку з консервами. Але мавпа — це вже не проста тварина. Ні, правда, я був вражений. (Капітан випив пива). В ту ніч, пане Бонді, я знайшов в тих shells вісімнадцять перлин. Там були малесенькі і більші, а три були завбільшки з кісточку, пане Бонді. З кісточку. (Капітан ван-Тох з важністю кивнув головою). Коли я вранці повернувся до себе на судно, я сказав собі: captain ван-Тох, це тобі, звичайно, тільки приверзлося, сер; ти, пане, був напідпитку і тому подібне. Але який толк з цих балачок, коли в мене в торбинці лежали вісімнадцять перлин?

— Це найкраще оповідання, — прошепотів пан Бонді, яке я будь-коли чув.

— Ось бачиш, синок! — обрадувано сказав капітан. — Вдень я все це обміркував. Я цих ящірок приручу. Так? Я, приручу і видресирую, і вони будуть носити мені pearl-shells²⁾. Там їх, мабуть, жах скільки, цих черепашок, в Девл-Бей. Ну, в той же вечір я пішов туди знову, але трошечки раніше. Коли сонце почало сідати за обрій, ящірки стали висовувати з води свої товсті морди — і тут, і там — словом, бухта аж кишіла ними.

1) Від рифів (англ.).

2) Перламутрові черепахи (англ.).

А я сиджу на березі і кличу тс-тс-тс. Раптом бачу — акула. Тобто тільки її плавець стирчить з води. А потім — плескіт, і одної ящірки як і не було. Я налічив деанадцять штук цих акул, які пливли тоді на заході сонця в Девл-Бей. Пане Бонді, ця сволота за один вечір пожерла в мене більше, ніж двадцять моїх ящірок! — вигукнув капітан і розлючено висякався. — Так, більше ніж двадцять! Адже ясно, що така гола ящірка своїми лапками не може оборонятися проти акул. Можна було заплакати, дивлячись на це. Ти, синку, подивився б тільки...

Капітан замислився.

— Я, брате, дуже люблю тварин, — вимовив він на-решті і звів свої блакитні очі на Г. Х. Бонді. — Не знаю, як ви дивитесь на це, captain Бонді.

Пан Бонді кивнув на знак згоди.

— Ось це добре, — зрадив капітан ван-Тох. — Вони дуже славні і розумні, ці тупцюнчики. Коли людина їм що-небудь розповідає, вони сидять, насторожившись, як собака, яка слухає, що їй каже господар. А головне — ці їх дитячі рученята... Розумієш, брате, я старий холостяк, і сім'ї в мене нема ніякої... ја, старій людині одній тоскно... — мимрив капітан, перемагаючи своє хвилювання. — Дуже милі ці ящірки, але що ж з того!.. Якби тільки акули не так пожирали їх!.. І знаєш, коли я шпурляв в них, тобто в акул, камінням, то вони почали кидати, ці тупцюнчики. Ти просто не повіриш, пане Бонді! Звичайно, далеко вони кинути не могли, тсму що в них надто коротенькі ручки. Але це, брате, просто дивовижно! Вже коли ви такі молодці, хлопці, кажу я, то спробуйте тоді відкрити моїм ножем черепашку. І кладу ніж на землю. Вони спочатку соромились, а потім одна ящірка спробувала і давай встромляти лезо ножа між стулок. Треба відкрити, кажу, відкрити, see! Ось так крутнути ножем — і готово. А вона все пробує, бідна... І раптом там хруснуло і черепашка розкрилась. Ось бачиш, кажу. Зовсім це не так важко. Якщо це вміє який-небудь язичник — батак або сінгалезець, то чому б цього не вміти тупцюнові? Ну, ні! Я, пане Бонді, не став, звичайно, говорити ящіркам, що це казкове *magvel*¹⁾, просто чудеса, коли це роблять

¹⁾ Диво (англ.).

такі тварини. Але тепер я можу сказати — я був... я був... ну зовсім thunderstruck¹⁾).

— Неначе я сам не свій, — підказав пан Бонді.

— Ja richtig²⁾; неначе сам не свій. І це мені так запаморочило голову, що я залишився там з судном ще на день. А ввечері знову туди, в Девл-Бей, і знову дивився, як акули жеруть моїх ящірок. В ту ніч я дав обітницю, що так цього не залишу. І їм я теж дав слово честі, пане Бонді. Тупцюнчики, сказав я, captain I. ван-Тох клянеться вам тут, під цим величним зоряним небом, що він вам допоможе.

4. Судновий журнал капітана ван-Тоха

Капітан ван-Тох розповідав з таким запалом і захопленням, що волосся в нього на потилиці скуйовдилось.

— Я, я, пане, дав таку клятву. З того часу я, брат, не мав жодної хвилини спокою. В Батані я взяв відпустку і надіслав цим панам в Амстердам 157 перлин — все, що мені позносили мої звірята. Потім я розшукав одного такого хлопця; це був даяк, shark-killer³⁾, він вбивав акул у воді ножом. Разом з ним на маленькому tramp⁴⁾ — знову на Тана-Масу; тепер, fella⁵⁾, ти будеш вбивати ножом акул. Я хотів, щоб він знищив там акул і щоб мої ящірки мали спокій. Він був такий розбійник і язичник, цей даяк, що тупцюнки були йому за іграшку. Чорт чи не чорт, це було йому однаково. А я тим часом проводив observations і experiments⁶⁾ над lizards. Стій-но, в мене є судновий журнал, в якому я кожного дня робив записи.

Капітан витягнув з бокової кишені товстеньку записну книжку і почав її перегортати.

— Яке в нас сьогодні число? Так, двадцять п'яте червня. То візьмем, наприклад, двадцять п'яте червня.

1) Неначе громом вражений (англ.).

2) Вірно (нім. 'діалект).

3) Знищувач акул (англ.).

4) Пароплав без певних рейсів, який приймає різноманітні документи (англ.).

5) Жаргонне слово замість fellow — браток, дружище.

6) Спостереження і досліди (англ.).

Це було, отже, в минулому році. Так ось воно. «Даяк вбив акулу. Lizards страшенно цікавляться цією здохолюю поганню. Тобі...» Це був маленький ящур, дуже розумний, — з'ясував капітан, — я повинен був дати їм різноманітні ймення, розумієш? Щоб я зміг писати про кожного з них в цій книжечці. Так ось: «Тобі встроїв пальці в рану, зроблену ножом. Увечері носили сухе гілля для мого вогнища». Ну, це дурниця, — буркнув капітан, — я пошукаю який-небудь другий день. Скажемо, двадцять червня, га? «Lizards продовжували будувати»... цей... цей... як це зветься — jetty?

— Греблю?

— Я, греблю, dam¹⁾. Вони будували тоді нову греблю в північно-західному кутку Девл-Бей. Це, брат, була казкова річ, — з'ясував капітан. — Справжній break-water.

— Хвилеріз?

— Я. Вони клали на тому боці свої яйця і хотіли, щоб там у них були спокійні води, розумієш? Це вони самі надумали зробити такий dam; але я тобі скажу, що ні один чиновник або інженер з Watershaat²⁾ в Амстердамі не міг би скласти кращий план для такої підводної греблі. Надзвичайно майстерна робота; ось тільки вода псувала їм справу. Вони риють собі під водою такі глибокі ями до самого берега, і в цих ямах вони живуть на дні. Дуже розумні тваринки, пане, зовсім як beavers.

— Бобри?

— Я, ці великі миші, які вміють влаштовувати загат на річці. А у ящірок там було сила-силенна гребель і гребельок в Девл-Бей; такі гарні, рівні dams, що все це виглядало як яке-небудь місто. Ну, і кінець кінцем вони хотіли перегородити греблю весь Девл-Бей. Ось як! «Навчилися вивертати каміння важелями, — продовжував читати капітан: — Альберту — це був один тупцюн — розчавило при цьому два пальці». «Двадцять першого. Даяк з'їв Альберта. Ну, і схопило ж його після цього! П'ятнадцять крапель опію. Поклявся, що більше цього робити не буде. Цілий день падав дощ. Тридцятого червня. Lizards будували свою греблю. Тобі не хоче пра-

1) Гребля (англ.).

2) Голандське відомство водяних споруд.

цювати...» І розумний же він був! — з захопленням пояс-
нив капітан. — А розумні ж ніколи не хочуть працю-
вати. Він весь час пустував, цей Тобі. Що зробиш, і між
ящірками теж буває велика різниця. «Третього липня
Сержант одержав ніж». Це була така велика, сильна
ящірка, цей Сержант. І дуже спритний, пане. «Сьомого
липня. Сержант вбив ножем cuttle-fish» — це, розумієш,
риба, яка паскудить таким темнобурим, чув?

— Каракатиця?

— Я, вона сама. «Двадцятого липня Сержант вбив
ножем велику jelly-fish¹⁾ — це таке чудисько, тіло, як
холодець, і жалить, як кропива. Паскудна тварина. А
тепер увага, пане Бонді. «Тринадцятого липня. — Це
в мене тут підкреслено. — Сержант вбив ножем невелику
акулу. Вага — сімдесят фунтів». Так он як, пане
Бонді! — урочисто вигукнув капітан І. ван-Тох. — Тут
стоїть чорним по білому. Це і є, брате, той великий день.
Саме тринадцяте липня минулого року. (Капітан закрив
записну книжку). Я ані трохи не соромлюсь, пане Бон-
ді: я там, на березі Девл-Бей, упав на коліна і заплакав
від найчистішої радості. Тепер я вже знаю, що мої туп-
цюни не дадуть себе скривдити. Сержант одержав за
це чудовий новий гарпун — гарпун, брате, — це най-
краще, коли хочеш полювати на акулу — і я йому кажу:
be a man²⁾, Сержант, і доведи тупцюнам, що вони мо-
жуть оборонятись. І ось, брате, — вигукнув капітан, зі-
скачівши з місця і стукаючи по столу від захоплення,
— через день там плавала вже величезна дохла акула,
full of gashes — як це зветься?

— Вся поранена?

— Я, суцільна діра від ударів гарпуна. (Капітан ков-
тав пиво з такою жадобою, що в горлі його клекотіло).
Он воно як, пане Бонді. Тоді тільки і я уклав з цими туп-
цюнами... ну, щось на зразок угоди. Тобто я немовби
дав їм слово, що коли вони будуть доставляти мені пер-
ламутрові черепашки, я їм даватиму за це гарпуни і knives,
тобто ножі, щоб вони могли оборонятися. See? Це
чесний бізнес, добродію. Що поробиш, людина повинна
бути чесною навіть з тваринами... і я дав їм також тро-
хи дошок і дві залізних wheeldarrows...

1) Вид медуз (англ.).

2) Будь мужем (англ.).

Ручні візки. Тачки.

— Я, такі тачки, щоб вони могли возити каміння на греблю. Їм, бідолашним, доводилось носити все в своїх лапках. розумієш? Ну, словом, багато речей вони одержали. Я не хотів їх обманювати, зовсім ні. Стій, синок, я тобі щось покажу.

Капітан ван-Тох однією рукою підтягнув свого живота догори, а другою витяг з кишені брук полотняну торбинку.

— Ось тут, — сказав він і висипав те, що було в торбинці, на стіл. Там було близько тисячі перлин найрізноманітніших розмірів: дрібні, як конопляне насіння, трохи більші, великі, як горошини, кілька завбільшки з вишнею; перлини бездоганно круглі, як крапля, перлини бугорчаті, перлини сріблясті, голубуваті, тілесного кольору, жовтуваті, перлини, які відливають чорним і рожевим. Г. Х. Бонді був наче зачарований; він загубив всяке самовладання, перебирав їх, качав по столі кінчиками пальців, згортав обома руками.

— Яка краса, — захоплено прошепотів він. — Капітан, це — як в казці!..

— Я, — байдуже відповів капітан. — Гарно. А акул вони вбили біля тридцяти за той рік, що я провів з ними. В мене тут записано, — сказав він, поляскуючи по боковій кишені. — А втім, скільки ж ножів я їм дав! І знову ж, гарпунів. Мені ножі обійшлись майже в два американські долари аріесе, тобто за штуку. Дуже добрі ножі, синок, з такої сталі, яку не бере ніяка rust.

— Іржа?

— Я. Тому що це повинні бути підводні ножі, для моря. Ну, і батаки теж коштували мені купу грошей.

— Які батаки?

— Та туземці на тому острові. Вони вірять, що тупцюни — це чорти, і страшенно їх бояться. А коли вони побачили, що я з їх чортами розмовляю, то хотіли вбити мене на смерть. Цілу ніч вони били в дзвони, щоб відігнати чортів від свого кампюнга. Жахливий тарарам здійняли. Ну, а вранці причепились до мене, щоб я їм заплатив за цей сполох. За те, що вони трудилися, розумієш? Що поробиш, ці батаки страшенні шахраї. Але з тупцюнами, сер, з ящірками можна було б зробити чесний бізнес. Це так. Дуже добра справа, пане Бонді.

Г. Х. Бонді все, що відбувалось, здавалось сном.

— Купувати в них перли?

— Я. Тільки в Девл-Бей нема вже ніяких перлів, а на інших островах нема ніяких тупцюнів. Ось в цьому вся і справа, синок.

Капітан І. ван-Тох роздув щоки з виглядом переможця.

— Це і є саме та велика справа, яку я обміркував, — сказав він, погрожуючи комусь товстим пальцем. — Адже цих ящірок стало незчисленно більше з того часу, як я взявся за них! Адже вони можуть тепер оборонятися, you see? Га? А потім їх буде ще більше! Ну, то як же, пане Бонді, хіба це не була б казкова справа?

— Я не зовсім розумію, — невпевнено вимовив Г. Х. Бонді, — як ви, власне, це собі уявляєте, капітан?

— Ну, перевозити тупцюнів на інші перлові острови, — вихопилось, нарешті, у капітана. — Я помітив, що ящірки не можуть самі перепливати відкрите море в глибоких місцях. Вони трошки поплавають, а потім тупають по дну, але на великій глибині — там для них надто великий тиск: вони занадто м'які, розумієш? Але коли б у мене було судно, в якому можна було б влаштувати резервуар, такий басейн з водою, то я міг би їх перевозити куди хочу, see? А вони шукали б там перли, а я б їздив до них і привозив їм ножі та гарпуни і всякі інші речі, яких вони потребують. Ці бідолахи там, в Девл-Бей, так роз... розпоросились... га?

— Розплодились.

— Я, так розплодились — що їм там вже нічого буде жерти. Вони їдять маленьких рибин, молюсків і водяних жуків... але вони можуть жерти також картоплю і сухарі, і всілякі звичайні речі. Цим можна було б годувати їх в резервуарах на судні. А в підхожих місцях, де не дуже багато людей, я знов би пускав їх у воду і влаштовував би там такі... такі ферми для моїх ящірок. Тому що я хотів би, щоб вони могли прогодуватися, ці тваринки. Вони дуже славні і розумні, пане Бонді. Коли побачиш їх, синок, то сам скажеш: алло, captain, це в тебе прибуткові тваринки. Я. Адже люди зараз схиблилися на перлах, пане Бонді. Ось це і є той великий бізнес, що я придумав.

Г. Х. Бонді був в нерішучості.

— Мені страшенно жаль, капітан, — почав він, — але я, далекі, не бачу...

Блакитні очі капітана І. ван-Тоха затуманились.

— От біда, синку! А я б тобі залишив всі ці перлини... в заставу за те судно. Але я сам купити судно не можу. Я знаю дуже підходяще судно в Роттердамі. Воно з двигуном Дізеля...

— Чому ви не запропонували цю справу кому-небудь в Голландії?

Капітан похитав головою.

— Я, брате, знаю цих людей. З ними про це говорити не можна... А я, можливо, — замислено додав він, — возив би на цьому судні інші речі, різноманітні goods, пане, і продавав би їх на тих островах. Так, я б міг це. У мене там багато знайомств, пане Бонді. А при цьому я б міг мати в себе на судні такі резервуари для моїх ящірок...

— Гм, це треба обміркувати, — роздумував вголос Г. Х. Бонді. — Випадково якраз... Ну так, ми примушені шукати нові ринки для нашої промисловості. Випадково я говорив про це недавно з кількома особами... Я хотів би купити один або два пароплави, один для Південної Америки, а другий для східних країн...

Капітан знову пожвавішав.

— Ось за це, пане Бонді, хвалю тебе, сер! Судна тепер страшенно дешеві, можеш купити хоч повну гавань суден...

Капітан ван-Тох вдався в технічні пояснення, де, за яку ціну і які продаються vessels, boats і tanksteamers¹⁾. Г. Х. Бонді не слухав капітана; він тільки розглядав його. Г. Х. Бонді вмів розбиратися в людях. Ні на одну мить він не сприймав серйозно ящірок капітана ван-Тоха, але сам капітан викликав у нього довір'я. Чесна людина, так. І знає тамтешні умови. Божевільний, звичайно. Але страшенно симпатичний. В серці Г. Х. Бонді задзвеніла якась фантастична струна. Кораблі з перлами і кофе, кораблі з прянощами і з усіма пахощами Аравії! Г. Х. Бонді відчув ту порожнечу в думках, яка звичайно передувала в нього всякому важливому і вдалому рішенню; це почуття можна було б виразити в словах «сам не знаю

¹⁾ Кораблі, пароплави і паливні судна (англ.).

чому, але я за це візьмусь». А тим часом captain ван-Тох своїми здоровенними лапами креслив у повітрі судна з awning-decks і quarter-decks¹, казкові судна, синку...

— Знаєте що, капітан ван-Тох, — сказав раптом Г. Х. Бонді, — зайдіть через два тижні. Ми тоді поговоримо про пароплав.

Captain ван-Тох зрозумів, як багато значать ці слова. Почервонівши від радості, він тільки промовив:

— А цих ящірок — їх я теж зможу возити на своєму пароплаві?

— Так. Тільки... про них, будь ласка, нікому ні слова. Люди подумали б, що ви з глузду з'їхали... і я разом з вами.

— А перли я можу тут залишити?

— Можете.

— Я, тільки я повинен вибрати дві найкращі перлини, мені треба їх послати декому.

— Кому?

— А таким двом редакторам, синку. Я, чорт би його побрав, чекай но.

— Що?

— Як їх звали, хай йому чорт?

Капітан ван-Тох розгублено кліпав своїми блакитними очима.

— Така, брате, дурна в мене голова. Вже забув, як звали цих двох boys²)...

5. Капітан І. ван-Тох і його дресировані ящірки

— Провалитись мені на цьому місці, — вигукнув чоловік на набережній в Марселі, — якщо це не Іенсен! Швед Іенсен підвів очі.

— Стій, — сказав він, — і помовч, доки я тебе не впізнаю.

Він прикрив очі рукою.

— «Чайка»? Ні. «Імператриця Індії№»? Ні. «Пернамбуко»? Ні. А, знаю вже! «Ванкувер». Років п'ять тому на «Ванкувері», пароплавство Осакалайн, в Фріско¹). А звуть тебе Дінгль, бродяга ти такий, і ти ірландець.

1) З палуки під тентом і зі шканцями (англ.).

2) Хлопчиків (англ.).

Чоловік вишкірив жовті зуби і церемонно вклонився.
— Right²⁾), Іенсен. І, крім того, п'ю всяку горілку, якою вгощають. Ти де тепер перебуваєш?

Іенсен показав кивком:

— Крейсую по лінії Марсель-Сайгон. А ти?

А я у відпустці, — похвалився Дінгль. — Ну, і їду додому подивитися, скільки в мене прибавилося дітей.

Іенсен глибокодумно похитав головою.

— Це, значить, тебе знову виставили. Так? Пияцтво в службовий час і таке інше. Коли б ти, брат, відвідував УМСА³⁾, як я...

Дінгль від радості розкрив рота.

— Тут є УМСА?

— Сьогодні субота, — пробуркотів Іенсен. — А де ти плавав?

— На одному tramp'е, — ухильно відповів Дінгль.
— Всілякі острови там на півдні.

— Капітан?

— Якийсь ван-Тох. Здається, голландець чи щось в цьому роді.

Швед Іенсен замислився.

— Капітан ван-Тох. . . Я з ним теж плавав років п'ять тому. Судно — «Кандон-Бандув». Лінія — від чорта до диявола. Товстий, лисий і лається навіть по-малайськи, щоб поміцніше було. Знаю добре.

— Він вже тоді був такий божевільний?

Швед похитав головою:

— Старий Тох — в повному порядку, браток.

— Чи й тоді возив він з собою ящірок?

— Ні. . .

Іенсен почав пригадувати:

— Щось я вже чув про це. . . В Сінгапурі. Якийсь брехун мовив язиком там про це.

Ірландець трохи образився:

¹⁾ Фріско — Сан-Франціско (США).

²⁾ Правильно (англ.).

³⁾ УМСА — «Христіанський союз молодих людей» — американська організація, яка подібно «Армії порятунку», користується ме годами благодійності, як засобами залучення віруючих.

— Це зовсім не брехня, Іенсен. Це свята істина про цих ящірок.

— Той в Сінгапурі теж божився, що це правда, — пробурчав швед. — Ну і одержав за своє нахабство! — додав він з переможним виглядом.

— Так дай же я тобі розповім, — наполягав Дінгль, — в чому тут справа. Кому вже знати, як не мені. Я цю мерзоту бачив власними очима.

— Я теж, — промимрив Іенсен. — Майже зовсім чорні, приблизно метр шістдесят завдовжки, враховуючи хвоста, і бігають на двох ногах. Знаю.

— І бридкі ж, — здригнувся Дінгль. — Суцільна бородавка, дружище! Мати божа, я б до них і не доторкнувся. Вони, мабуть, отруйні!

— Чому? — буркнув швед. — Я, брат, служив колись на кораблі, який перевозив людей. І на верхній, і на нижній палубах — скрізь люди. Жінки і все таке інше. І танцюють, і грають в карти. . . я там був кочегаром, розумієш? Ну, а тепер скажи мені, йолопе, що отруйніше?

Дінгль тільки відплюється:

— Коли б це були каймани, я, брат, нічого б не сказав. Я одного разу возив гадів для звіринця — звідтіля, з Банджермаса. Ну, й сморід же від них був. Але ці ящірки. . . Іенсен, це вже надто дивні тварини. Вдень все це сидить в таких басейнах з водою, але вночі воно вилазить — туп-туп, туп-туп. . . Все судно аж кишіло цим. І воно стає на задні ноги і повертає голову слідом за тобою. . . (Ірландець перехрестився.) Цпкає на людину — тс-тс-тс, як повії в Гонконзі. Прости мене, господи, тільки я думаю, що тут негаразд справа. Якби не так скрутно було з роботою, я б там жодної години не залишався, Іенсен. Жодної години.

— Ага, — сказав Іенсен. — То ось чому ти повертаєшся до матінки?

— Почасті. Доводилось страшенно пити, щоб взагалі витримати, а тут ще і капітан — собака. От був тарарам, коли я одну з цих тварюк стусонув. Ну, так, стусонув, та ще, брат, з яким смаком! Аж перебив їй хребет. Ти б подивився, що сталося з старим! Посинів, схопив мене за горло і шпурнув би у воду, якби не надійшов тут штурман Грегорі. Знаєш його?

Швед кивнув головою.

— Досить з нього, сер, — сказав штурман; а мені він вилив на голову відро води. І в Какопо я зійшов на берег. (Дінгль сплюнув, і плювок описав в повітрі довгу суцільну дугу.) Старому ця мерзота дорожча за людей. Ти знаєш, він вчив їх говорити! Йй-богу! Замикався з ними і годинами розмовляв. Я гадаю, що він дресирував їх для цирку. Але що найдивніше — він потім знову їх пускає у воду. Зупиниться біля якого-небудь нікчемного острівця, снує в шлюпці вздовж берега і міряє глибину; а потім замкнеться там, де ці резервуари, відкрив бортовий люк і випускає свою гидоту у воду. А воно, брат, стрибає через віконце, — одно за другим, як дресировані тюлені, штук десять-двадцять. . . А вночі старий Тох знову відправляється на берег з якимись ящиками. Що там в тих ящиках — ніхто не повинен знати. Потім знов пливемо далі. Отакі-то справи з старим Тохом, Іенс. Дивно. Дуже дивно! (В очах Дінгля майнув вираз жаху.) Боже всемогутній, Іенс, як мені було страшно! Я пив, брат, як божевільний. А коли воно вночі тупало по всьому кораблі і служило на задніх лапах... і цикало тс-тс-тс, то я іноді думав: еге, синок, це в тебе від пияцтва! Зі мною вже це було раз у Фріско, розумієш, Іенсен. Але тоді я бачив скрізь павуків. Деліріум. Так говорили лікарі в матроському шпиталі. Так що, не знаю. Але потім я питав товстого Бінга, чи бачив він теж їх по ночах; так він говорить, що бачив. Власними очима, каже, підгледів раз, як один ящур береться за ручку дверей і входить в каюту до капітана. Так що, не знаю. Цей Джо теж страшенно пиячив. Як ти думаєш, Іенсен, мав Бінг чи ні? Га, як ти думаєш?

Іенсен лише знизав плечима.

— А німець Петерс розповідав, що на островах Маніхікі він відвіз капітана на берег, а потім заховався за скелями і дивився, що там старий Тох робить з своїми ящиками. То він розповідає, брат, що ці ящурі самі повідкривали їх, коли старик дав їм долото. А знаєш, що в цих ящиках було? Ну, так ось: довгі ножі, гарпуни і таке інше. Я, правда, Петерсу не вірю, бо він дуже розумний, в нього окуляри на носі, але все ж це дуже дивно. Ти як гадаєш?

У Іенсна набрякли жилки на лобі.

— Я гадаю, — буркнув він, — то твій розумний німець суне свого носа в справи, які зовсім його не стосуються. Зрозумів? І я тобі скажу, що я йому цього не раджу.

— А ти йому напиши, — посміхнувся ірландець. — Краще всього адресуй листа в пекло, тоді воно напевно до нього дійде. А знаєш, що мене дивує? Що старий Тох час від часу навідує своїх ящірок в тих місцях, де він їх насаджав. Йй-богу, Іенс, ввечері наказує відвезти себе в шлюпці на берег і повертається лише на ранок. Так от, скажи мені, Іенсен, заради кого б він це туди їздив? І скажи мені, що заховано в посилочках, які він відправляє в Європу. Дивись — така ось посилочка, а він застраховує її на тисячу фунтів.

— Звідки ти знаєш? — нахмурився швед.

— Знаю, — ухильно відповів Дінгль. — А як ти думаєш, звідки старий Тох возить оцих ящірок? З Девл-Бей. З Чортової затоки, Іенс. В мене там є один знайомий, він агент, людина з освітою, то він мені казав, брат, що все це зовсім не дресировані ящірки. Куди там! Нехай малим дітям розповідають, що це просто звичайні тварини. А нам, брат, нехай зубів не замовляють. (Дінгль багатозначно підморгнув.) То ось як стоїть справа, Іенсен, щоб ти знав... І будеш ще брехати мені, що капітан ван-Тох — all right!..

— Ану, повтори ще раз! — загрозило прохрипів величезний швед.

— Коли б старий Тох був all right, то він не розвозив би чортів по всьому світу... І не напускав би їх скрізь на островах, наче вошей в кожух. За цей час, Іенс, що я плавав з ним, він перевіз їх не менше кількох тисяч. Старий Тох продав свою душу, синок. І я знаю, що чорти дають йому за неї. Рубіни, перли і таке інше. Можеш не сумніватися, дарма він не став би робити цього.

Іенс Іенсен почорнів.

— А тобі-то що? — рывкнув він і стукнув кулаком по столі. — Займайся своїми проклятими справами.

Маленький Дінгль злякано підстрибнув.

— Ну, чого ти... — збентежено забелькотав він. — Чого ти так раптом... Я ж тільки розповідаю, що бачив. А коли хочеш, то все це тільки мені так, примарилося. І що це ти тут переді мною — теж... Будь ласка, можу сказати, що це марення. Ти не маєш права сердитись на

мене, Іенсен, тож ти знаєш, що це вже один раз зі мною було у Фріско. Тяжкий випадок, — говорили лікарі в матроському шпиталі. Йй-богу, брат, це мені здалося, що я бачив тих ящірок або чортів, або що воно там таке. А насправді не було нічого.

— Було, Пат, — похмуро сказав швед, — я їх бачив.

— Ні, Іенс, — запевняв його Дінгль. — Це в тебе було тільки марення. Старий Тох — all right, але... йому не слід було б розвозити чортів по світу. Знаєш що? Коли я приїду додому, замовлю месо за спасіння його душі. Провалитись мені на цьому місці, Іенсен, якщо я не зроблю цього.

— По нашій релігії, — меланхолійно протягнув Іенсен, — цього робити не можна. А як ти думаєш, Пат, допомагає це, якщо відслужити за кого-небудь месо?

— Надзвичайно, брате!... — вигукнув ірландець. — Я чув у нас про багато випадків, коли це чудово допомагало... Ну, навіть і в самих важких випадках! Проти чортів і... тому подібне, розумієш?

— То я теж замовлю католицьку месо, — вирішив Іенс Іенсен. — За капітана ван-Тоха. Але я замовлю її тут, в Марселі. Я думаю, що он в тому великому соборі це можна зробити дешевше, по фабричній ціні.

— Можна, але... ірландська месо краще. У нас є, брат, такі монахи, що краще всяких чаклунів будуть. Просто, як факіри або язичники.

— Слухай, Пат, — сказав Іенсен, — я б дав тобі дванадцять франків на месо. Але ти ж хлопець непутящий, ти їх проп'єш.

— Ні, Іенс, такого гріха я на свою душу не взяв би. Але стій, щоб ти мені повірив, я напишу на ці дванадцять франків розписку. Хочеш?

— Це можна, — сказав швед, який у всьому любив порядок.

Дінгль роздобув аркуш паперу, олівець і зайняв цим приладдям майже весь стіл.

— То що ж мені тут писати?

Іенс Іенсен заглянув йому через плече.

— Напиши зверху, що це розписка.

І Дінгль поволі, з зусиллям, висовуючи язика і слинячи олівець, написав:

Розписка

Цим свідчу, що я від Ієнс Ієнсена одержав на месо за Дущу Капітана Тоха двана 12 франків

Пат Дінгль

— Правильно так? — невпевнено запитав Дінгль. — А в кого з нас повинен залишитись цей аркуш?

— В тебе, звичайно, бик ти такий, — не задумуючись, відповів швед. — Це робиться для того, щоб чоловік не забув, що він одержав гроші.

Ці дванадцять франків Дінгль пропив у Гаврі і, замість Ірландії, відправився звідти в Джібуті. Коротше кажучи, месо не була відслужена, внаслідок цього природний хід подій не був порушений втручанням будь-яких вищих сил.

6. Яхта в лагуні

Містер Ейб Леб, примружившись, дивився на призахідне сонце. Він хотів би поговорити про те, який красивий цей захід, але крихітка Лі, вона ж міс Лілі Валлей, по-справжньому слечна¹⁾ Ліліан Новак, а для друзів — золотокудра Лі, Біла Лілія, довгонога Ліліан і як там ще звали її в сімнадцять років, спала на гарячому піску, закутавшись у мохнатий купальний халат і згорнувшись в клубок, як собачка, що дримає. Ейб тому нічого не говорив про красу природи і тільки зітхав, ворушачи пальцями босих ніг, щоб позбавитися піщинок, що застряли між ними. Он там, на морі, спокійно стоїть яхта «Глорія Пікфорд»; цю яхту Ейб одержав від папаші Леба за те, що здав університетські екзамени. Молодчина папаша Леб, Джесс Леб, магнат кінопромисловості і так далі. «Ейб, запроси кількох приятелів і приятельок і поїздь по білому світу», — сказав старий. Папаша Джесс — молодець перший сорт! І ось тепер там, на перламутровій гладіні, спокійно похитується «Глорія Пікфорд», а тут, на гарячому піску, тихо спить крихітка Лі. В Ейба захопило дух від щастя. Спить, як маленька дитина, бід-

¹⁾ Слечна — панночка (чеськ.).

ленька. Містер Ейб відчув нездоланне пристрасне бажання врятувати Лі від якої-небудь небезпеки. Власне кажучи, по-справжньому, треба було жінитися на ній, подумав молодий містер Леб, і серце його стислося від солодкого і болісного почуття, в якому змішувались разом тверда рішучість і малодушний страх. Матінка Леб, мабуть, не погодиться на це, а татко Леб лише руками розведе: «Ти збожеволів, Ейб». Батьки просто не можуть цього зрозуміти, от і все. І містер Ейб, ніжно зітхнувши, прикрив полою купального халата біленьку ніжку. Як безглуздо, соромливо подумав він, що у мене такі волохаті ноги!

Боже, як тут красиво, як тут красиво! Шкода, що Лі цього не бачить. Містер Ейб замилювався красивою лінією її стегна і, по якійсь невизражній асоціації, почав думати про мистецтво. Адже Лі теж актриса. Кіноактриса. Правда, вона ще не грала, але твердо вирішила зробитися найзнаменитішою кінозіркою всіх часів; а коли Лі щось вирішить, то так воно і буде. Ось саме цього матінка Леб не розуміє. Актриса — це... просто актриса, і не може вона бути такою, як всі інші дівчата. А до того ж інші дівчата, ані трохи не кращі, вирішив містер Ейб. Наприклад, ця Джеді, там на яхті, така багата дівчина... А я знаю, що Фред ходить до неї в каюту. Кожної ночі, чи бачили таке! Тоді як я і Лі... Просто Лі не така. Я до Фреда-бейзболіста ставлюсь добре, великодушно розмірковував Ейб, він мій товариш по університету. Але кожної ночі... Ні, багата дівчина не повинна була б так себе поводити. Тобто дівчина з такої сім'ї, як Джеді. До того ж, Джеді — не актриса. Про що лише ці дівчата іноді шепчуться! — згадав раптом Ейб. І як в них при цьому горять очі, і як вони регочуть... Ми з Фредом про такі речі ніколи не розмовляємо. Лі не повинна була б пити коктейлі в такій кількості; вона потім сама не знає, що говорить. Наприклад, сьогодні вдень — це вже було занадто... коли вона і Джеді засперечалися, у кого з них ноги красивіші. Само собою зрозуміло, що в Лі. Я-то знаю. І Фред не повинен був затівати цей безглуздий конкурс. Це можна влаштовувати де-небудь на Пальм-Біч, але не в своїй інтимній компанії. А дівчата не повинні були так високо задирати спідниці. Це вже, власне, були не тільки ноги... У всякому разі Лі не повинна була.

І, зокрема, перед Фредом. І така багата дівчина, як Джеді, туди ж! А я, мабуть, даремно покликав капітана і запропонував йому бути суддею. Це було безглуздо. Як він почервонів, капітан, і вуса в нього наїжились. «Пробачте, сер», — і грюкнув дверима. Неприємно. Страшенно неприємно. Капітанові не треба було бути таким грубим. Нарешті, це ж моя яхта, чи не так? Правда, у капітана нема з собою дівчини; то чи ж легко йому, бідоласі, дивитись на такі речі? Тобто, оскільки йому доводиться залишатись на холостяцькому становищі? А чому Лі плакала, коли Фред сказав, що у Джеді ноги красивіші? Потім вона говорила, що Фред такий невихований; отруїв їй всю подорож... Бідна Лі!.. Тепер дівчата дуються одна на одну. А коли я хотів поговорити з Фредом, Джеді покликала його до себе, як собачку. Але все ж Фред — мій кращий приятель. Звичайно, коли він коханець Джеді, він змушений говорити, що в неї ноги красивіші. Але нащо було стверджувати це так категорично? Це було нетактовно по відношенню до бідненької Лі. Лі має рацію, коли говорить, що Фред самовпевнений бовдур. Жахливий бовдур. Власне, я уявляв собі цю подорож по-іншому. На якого біса мені потрібний цей Фред!..

Містер Ейб виявив, що він вже не милується перламутровим морем, лише з дуже похмурим виглядом пересіває між пальцями пісок з черепашками. Він був засмучений і прикро вражений. Татко Леб сказав: «Ідь, подивися, що робиться на білому світі». Чи бачили ми вже, що робиться на білому світі? Містер Ейб намагався пригадати, що він, власне, бачив, але йому вдавалося уявити собі лише одну картину — як Джеді і Лі показують свої ноги, а Фред, широкоплечий Фред, стрибає перед ними навпочіпки. Ейб похмурнішав ще більше. Як, власне, звється цей кораловий острів? Тараїва, сказав капітан. Тараїва або Тахуара, або Тараїхатуара-тахуара. Хоч би повернутися вже додому і сказати старому Джессу: «Ми, тату, були навіть на Тараїхатуара-тахуара». Коли б тільки тоді я не кликав капітана, зморщився містер Ейб. Треба буде поговорити з Лі, щоб вона не робила таких речей. Боже, чому я так страшенно люблю її? Нехай прокинеться, поговорю з нею. Скажу їй, що ми могли б одружитися... Очі містера Ейба наповнилися

сльозами. Боже, від чого це — від любові, чи від муки? Чи може це безмірна мука від того, що я її люблю?..

Підмальовані синім, блискучі, схожі на ніжні черепашки повіки крихітки Лі затремтіли.

— Ейб, — прозвучав сонний голос, — знаєш, про що я думаю! Тут, на цьому острові, можна було б зробити чарівний фільм.

Містер Ейб намагався засипати свої злополучні волохаті ноги дрібним піском.

— Прекрасна ідея, крихітко моя. А який фільм?

Лі відкрила свої бездонні сині очі.

— Розумієш... Уяви собі, що я була б на цьому острові Робінзоном. Жінка-робінзон! Скажеш, це не зовсім нова ідея?

— Та-ак, — невпевнено сказав містер Ейб. — А як би ти потрапила на цей острів?

— Найпрекраснішим чином... — відповів солодкий голосок. — Просто наша яхта зазнала б корабельної аварії під час бурі, і ви всі потонули б — ти, Джеді, капітан і всі.

— А Фред теж? Адже Фред чудово плаває.

Гладенький лобок наморщився.

— Ну, то Фреда з'їла б акула. Це була б чудова деталь! — заплескала Лі в долоні. — А у Фреда якраз таке надзвичайно красиве тіло, правда?

Містер Ейб зітхнув:

— Ну, а далі?

— А мене в непритомному стані викинула б на берег хвиля. На мені була б піжама, та, в блакитну смужку, що так сподобалась тобі позавчора. (Погляд, кинутий з-під напівопущених вій, наочно продемонстрував при цьому силу жіночих чар). Власне, це повинен бути кольоровий фільм, Ейб. Всі кажуть, що блакитний колір раюче підходить до мого волосся.

— А хто б тебе тут знайшов? — не вгамовувався містер Ейб.

Лі замислилась.

— Ніхто! Та я й не була б Робінзоном, якби тут були люди, — відповіла Лі з невблаганною логікою. — Адже тому моя роль і була б такою виграшною, що я весь час грала б одна. Уяви тільки — Лілі Валлей в головній і взагалі єдиній ролі.

— А що б ти робила на протязі всього фільму?

Лі сперлась на лікоть.

— Це в мене вже все продумане. Купалась би і спі-
вала б на скелі .

— В піжамі?

— Без, — сказала Лі. — Ти не думаєш, що я мала б
величезний успіх?

— Адже ти не могла б ходити весь час гола,
пробурмотів Ейб з явним незадоволенням.

— А чому б і ні? — невинно здивувалася крихітка. —
Що ж тут такого?

Містер Ейб промимрив щось нечленороздільне.

— А потім, — продовжувала свої міркування Лі, —
стій-но... ага, знаю. Потім мене вкрала б горила. Розу-
мієш, така страшна, волохата, чорна горила.

Містер Ейб почервонів і постарався ще глибше зарити
свої прокляті ноги в пісок.

— Але ж тут нема ніяких горил, — невпевнено запе-
речив він.

— Є. Тут є різноманітні звірі. Ти повинен підходити
до справи як художник, Ейб. Горила напрочуд гарно
підійде до мого кольору шкіри. А ти звернув увагу, які
у Джеді волохаті ноги?

— Ні, — відповів Ейб, дуже незадоволений цією
темою.

— Жахливі ноги, — сказала Лі і з задоволенням по-
дивилася на власні литки. — А коли горила несла б ме-
не на руках, з лісової гущавини вийшов би молодий пре-
красний дикун і заколов би її.

— А як би він був одягнений?

— У нього був би лук, — без вагання вирішила Лі, —
і вінок на голові. Цей дикун викрав би мене і привів
до канібалів.

— Тут нема ніяких канібалів, — спробував Ейб засту-
питися за острівець Тахуару.

— Є. Людоїди захотіли б принести мене в жертву
своїм ідолам і співали б при цьому гавайську пісню.
Знаєш, як негри співають в ресторані «Парадіз». Але той
молодий дикун закохався б у мене, — прошепотіла кри-
хітка Лі з широко розкритими від жаху очима, — і...
потім ще один дикун закохався б у мене, скажемо — ва-
тажок цих канібалів... а потім один білий...

— Звідки ж узявся б тут білий? — запитав в інтересах точності Ейб.

— Він був би у них в полоні. Треба, щоб це був відомий тенор, який потрапив до рук дикунів. Це для того, щоб він міг співати у фільмі.

— А як він був би одягнений?

Лі поглянула на пальчики своїх ніжок.

— Він був би... без усього, як і людиоди.

Містер Ейб похитав головою.

— Не годиться. Всі знамениті тенори страшенно товсті.

— Шкода, — засмутилась Лі. — Ну, тоді його міг би грати Фред, а тенор тільки співав би. Знаєш, така синхронізація, як це робиться у фільмах.

— Але ж Фреда з'їла акула?

Лі розгнівалась.

— Не можна бути таким реалістом, Ейб! З тобою взагалі неможливо розмовляти про мистецтво! А ватажок обвив би мене всю низками перлів.

— Де ж би він їх взяв?

— Тут сила-силенна перлів, — з впевненістю сказала Лі. — А Фред з-за ревнощів боксував би з ним на скелі над морем. Ти тільки уяви собі силует Фреда на фоні неба! Що, скажеш, — не блискуча ідея? При цьому вони обоє впали б у море... (Лі просвітліла). І тоді б якраз трапився цей епізод з акулою. От казилася б Джеді, якби Фред грав зі мною у фільмі! А я б вийшла заміж за того красивого дикуна. (Золотокудра Лі схопилася на ноги). Ми стояли б тут на березі... на фоні сонячного заходу... зовсім голі... і діафрагма поступово б закривалась... (Лі скинула купальний халат). Ну, я йду у воду.

— ...Не взяла з собою купального костюма, — занепокоєно промимрив Ейб, оглядаючись на яхту, чи не дивиться хто-небудь звідти; але Лі вже бігла вистрибом по піску до лагуни.

...Власне, в сукні вона краща, заговорив раптом в юнакові голос холодної і жорстокої критики, Ейб був вражений відсутністю в нього належного любовного захоплення і почував себе майже злочинцем, але... все ж таки, коли Лі носить сукню і взуття, то... ну так, це якось краще.

Ти хочеш, мабуть, сказати — більш пристойно, — боровся Ейб проти цього холодного голосу.

Ну, так, і це теж. І красивіше. Чому вона так незграбно ляскає по воді? Чому в неї трясуться боки? Чому те, та це...

Облиш, — з жахом відбивався Ейб. — Лі — найкраща дівчина, яка коли-небудь існувала на світі! Я її страшенно люблю...

... І коли на ній нема нічого — теж? — запитав холодний критичний голос. Ейб відвернувся і подивився на яхту в лагуні. Яка вона гарна, яка бездоганна кожна лінія її бортів! Шкода, що тут нема Фреда. З Фредом можна було б поговорити про красу яхти.

Тим часом Лі стояла вже по коліна в воді, простягала руки до призахідного сонця і співала. Хай би вже лізла в воду, чорти її батькові! — роздратовано подумав Ейб. А все-таки це було гарно, коли вона лежала, скрутившись калачиком, закутана в халат, з заплющеними очима. Мила крихітка Лі! І Ейб розчулено зітхнувши, поцілував рукав її купального халата. Так, я страшенно її люблю. Так люблю, що боляче робиться.

Раптом з лагуни донісся пронизливий крик. Ейб звівся на коліно, щоб дізнатись, в чому справа. Лі пищала, розмахувала руками і прожогом поспішала до берега, спотикаючись і розбризкуючи воду. Ейб схопився і побіг до неї.

— Що таке, Лі?

Подивись, як вона незграбно біжить, — відмітив холодний критичний голос. — Як вона викидає ноги. Як вона розмахує руками на всі боки. Це просто некрасиво. Та ще й кудкудакає при цьому, так, кудкудакає.

— Що трапилось, Лі? — кричав Ейб, поспішаючи на допомогу.

— Ейб, Ейб... — ледве вимовила Лі і — трах! — мокра і холодна, повисла на ньому. — Ейб, там якась тварина!

— Нічого там нема, — заспокоював Ейб. — Щонайбільше — яка-небудь риба.

— Ах ні, у неї така страшна голова!.. — заридала крихітка і уткнулась мокрим носом в груди Ейба.

Ейб хотів по-батьківськи поплескати Лі по плечі, але ляпанці по мокрому тілі вийшли б надто дзвінками.

— Ну, ну, — пробурмотів він, — поглянь, там вже нічого нема.

Лі оглянулася на лагуну.

— Це було жахливо, — прошепотіла вона і раптом знову почала верещати. — Там... там... бачиш?

До берега поволі наближалась чорна голова, то роззявляючи, то закриваючи широку пащу. Лі істерично заверещала і стрімголов кинулась геть.

Ейб був в нерішучості. Бігти за Лі, щоб вона не боялась? Чи залишитись тут і показати їй, що йому не страшний цей звір? Само по собі зрозуміло, він вибрав друге рішення. Він зробив кілька кроків до моря і, стоячи по кісточки у воді, стиснувши кулаки, подивився тварині в очі. Чорна голова перестала наближатись, дивно мотнулася і вимовила:

— Тс-тс-тс...

Ейбу стало трошки моторошно, але ж не можна було цього показувати.

— В чому справа? — різко запитав він, звертаючись до голови.

— Тс-тс-тс... — відповіла голова.

— Ейб, Ейб, Ейб... — верещала крихітка Лі.

— Іду, — крикнув Ейб і повільно (щоб не можна було нічого подумати), попрямував до своєї коханої. По дорозі він навіть зупинився і кинув назад суворий погляд.

На березі, де хвилі завжди виводять на піску свої нетривкі візерунки, стояла на задніх ногах якась темна тварина з круглою головою і звивалася всім тілом. Ейб застиг на місці, і серце його сильно колотилося.

— Тс-тс-тс... — вимовила тварина.

— Ейб, — кричала Лі, яка була вже майже непринятною.

Ейб відступав крок за кроком, не зводячи очей з тварини. Тварина не ворушилася і тільки повертала голову, слідкуючи за Ейбом.

Ейб опинився, нарешті, біля крихітки, яка лежала ниць на землі і, захлинаючись, схлипувала від страху.

— Це... щось схоже на тюленя, — невпевнено повідомив Ейб. — Треба було б повернутися на яхту, Лі.

Але крихітка Лі лише тремтіла.

— І взагалі тут немає нічого небезпечного, — оголосив Ейб.

Він хотів би опуститися на коліна і схилитися над Лі, але повинен був стояти, як лицар, між нею і звірем. Коли б я тільки не був в одних трусах, думав він, і коли б у мене був хоч кишеньковий ніжик... або коли б я знайшов хоч якого-небудь дрючка.

Почало смеркати. Звір наблизився ще на кроків тридцять і зупинився. А слідом за ним винирнули з моря п'ять, шість, вісім таких же тварин і, похитуючись, перевальцем тупали до того місця, де Ейб сторожив крихітку Лі.

— Не дивися, Лі... — прошепотів Ейб, але в цьому не було ніякої потреби, бо Лі ні за що на світі не оглянулася б.

З моря виходили нові тіні і рухались вперед широким півколом. Їх уже біля шестидесяти, в думках підраховував Ейб. А оце світле там — це купальний халат Лі. Халат, в якому вона щойно спала... тварини тим часом підійшли вже до світлого предмета, який широкою плямою виділявся на піску.

І тоді Ейб вчинив щось само по собі зрозуміле і в той же час безрозсудне, подібно шіллерівському лицарю, який спустився на арену до левів за рукавичкою своєї дами. Нічого не вдієш, є такі самі по собі зрозумілі і в той же час безглузді вчинки, які чоловіки будуть робити до того часу, доки існує світ. Не замислюючись, з високо піднятою головою і стиснутими кулаками містер Ейб Леб вступив у коло звірів, щоб забрати від них купальний халат крихітки Лі.

Звірі трохи відійшли, але не втекли. Ейб підняв халат, перекинув його через руку, як тореадор, і зупинився.

— Ейб! — доносилися ззаду відчайдушні вигуки.

Містер Ейб відчув приплив безмірної відваги і могутності.

— Ну що? — сказав він тваринам і підступив до них ще на один крок. — Чого ви, власне, хочете?

— Тс-тс-тс, — зацмокав язиком один звір, а потім якимось скрипучим старечим голосом загавкав: — Но-аж!..

— Ноаж!.. — відгукнулися скрипучі голоси трохи далі. — Ноаж, ноаж!

— Е-ейб!..

— Не бійся, Лі, — крикнув Ейб.

— Лі!.. — загавкало перед ним: — Лі! Лі! Е-ейб!..

Ейбові здавалося, що він бачить сон.

— В чому справа?

— Ноаж!

— Е-ейб! — стогнала Лі. — Іди сюди!

— Зараз... Ви маєте на увазі ніж? У мене ніякого ножа немає. Нічим не можу допомогти. Чого ви хочете ще?

— Тс-тс, — зацмокав звір язиком і зашкунтильгав до нього.

Ейб, притримуючи перекинутий через руку халат, широко розставив ноги, але не відступив.

— Тс-тс, — сказав він. — Чого треба?

Звір, здавалося, простягав до нього передню лапу; це не сподобалось Ейбу.

— Що? — сказав він досить різко.

— Ноаж! — прогавкав звір і випустив з лапи щось білувате, схоже на краплю. Але це не було краплею, бо воно покотилося.

— Ейб! — захлиналася Лі. — Не залишай мене тут!

Містер Ейб не відчував уже ніякого страху.

— Геть з дороги! — сказав він і махнув на звіра купальним халатом.

Звір швидко і незграбно відійшов. Тепер Ейб міг відступити з честю; але нехай Лі побачить, який він хоробрий.

Він нагнувся і подивився на те білувате, що звір випустив з лапи. Це були три твердих, гладеньких матово-блискучих кульки. Містер Ейб підніс їх до очей, бо вже стемніло.

— Ейб! — пищала залишена Лі. — Ейб! Ейб!..

— Іду, іду! — крикнув містер Ейб. — Лі, у мене для тебе щось є. Лі, Лі, я тобі щось несу!

Розмахуючи над головою купальним халатом, містер Ейб мчав по березі, як молодий бог. Лі сиділа навпочіпки, вся скорчившись, і тремтіла.

— Ейб, — вигукнула вона, клацаючи зубами. — Як ти можеш... Як ти можеш...

Ейб урочисто преклонив перед нею коліно:

— Лілі Валлей, морські боги, вони ж тритони, прийшли віддати честь тобі. Оголошую тобі, що з того часу, як Венера народилась з піни морської, жодна артистка не справляла на них такого враження, як ти. В знак свого захоплення вони посилають тобі, — Ейб протягнув до неї руку, — три перлини. Дивись!

— Не плети нісенітниць, Ейб, — захникала Лі.

— Серйозно, Лі! Подивися ж, подивися, це справжні перли!

— Покажи! — простогнала Лі і взяла в свої тремтячі пальці три білуватих кульки. — Ейб, — прошепотіла вона, — це справді перли! Ти знайшов їх в піску?

— Але, Лі, крихітко моя, перли ж не водяться в піску!

— Водяться, — заявила Лі. — І добуваються з допомогою промивання. Бачиш, я казала тобі, що тут маса перлів!

— Перли ростуть в раковинах під водою, — майже з цілковитою впевненістю сказав Ейб. — Йй-богу. Лі, це тобі принесли оті тритони. Вони бачили, як ти купалась. Вони хотіли піднести їх тобі особисто, але ти була так перелякана...

— Але вони ж такі гидкі!.. — вигукнула Лі. — Ейб, це прямо казкові перли! Я страшно люблю перли.

Ось тепер вона гарна, — сказав критичний голос. — Ось коли вона стоїть тут на колінах і тримає перлини на долоні — ну... гарненька, нічого не скажеш.

— Ейб, а це справді піднесли мені ті... ті звірі?

— Це не звірі, крихітко. Це морські боги. Вони зуться тритонами.

Лі ані трохи не здивувалась.

— Це дуже люб'язно з їх боку, правда? Страшно мило! Як ти гадаєш, Ейб, повинна я як-небудь їм віддячити?

— Більше не боїшся їх?

Лі здригнулась.

— Боюся... Ейб, будь ласка, забери мене звідси!

— Ну, тоді вставай, — сказав Ейб. — Ми повинні добратися до нашого човна. Ідем, і не бійся!

— Але коли... вони нам перегородять дорогу... — клацала зубами Лі. — Ейб, ти не хочеш піти до них без мене? Тільки не смій залишати мене тут одну!

— Я понесу тебе на руках, — героїчно запропонував містер Ейб.

— Так, це краще... — прошепотіла Лі.

— Тільки одягни халат, — буркнув Ейб.

— Зараз.

Міс Лі поправила обома руками свої знамениті золоті кучері.

— Я жахливо розтріпана, правда? Ейб, у тебе нема з собою губної помади?

Ейб накинув їй на плечі халат.

— Ідем уже, Лі.

— Я боюся... — шепотіла Лі.

Містер Ейб взяв її на руки. На перший погляд Лі здавалася легенькою, як хмарка. Грім і блискавки, це тяжче, ніж ти думав? — запитав Ейба холодний критичний голос. — А тепер, брат, у тебе обидві руки зайняті; коли ці звірі на нас нападуть, що тоді буде?

— Ти не можеш побігти риссю? — запропонувала Лі.

— Добре... — пропихтів Ейб, з трудом перебираючи ногами.

Вже майже зовсім стемніло. Ейб наближався до широкого півкола тварин.

— Жвавіше, Ейб, бігом, бігом!.. — шепотіла Лі.

Тварини почали розхитуватися дивними хвилеподібними рухами і звиватися верхньою половиною тулуба.

— Ну, біжи ж, не плентайся, як черепаха! — простогнала Лі, істерично дригаючи ногами, і в шию Ейба вп'ялися вкриті сріблястим лаком нігті.

— Хай йому біс, Лі, пусти ж! — закричав Ейб.

— Ноаж! — прогавкало поруч з ним. — Тс-тс-тс! Ноаж! Лі! Ноаж! Ноаж! Ноаж! Лі!

Але вони вже минули страшне півколо, і Ейб відчув, що його ноги борються з вологим піском.

— Можеш поставити мене, — прошепотіла Лі якраз в ту мить, коли у Ейба оніміли вже руки й ноги.

Ейб важко дихав, витираючи ліктем піт з лоба.

— Іди до човна! Жвавіше!.. — скомандувала крихітка Лі.

Півколо темних тіней повернулося тепер обличчям до Лі і підступило ближче.

— Тс-тс-тс! Ноаж! Ноаж! Лі!

Та Лі не закричала. Лі не кинулась тікати. Лі підняла руки до неба, і купальний халат легко впав з її плечей. Лі, гола, махала обома руками тіням, що хиталися в темряві, і посилила їм поцілунок рукою. Її тремтячі губи трохи скривилися, що повинно було, мабуть, зображувати чарівну посмішку.

— Ви такі милі, — прозвучав тремтячий голосок, а білі руки знову простяглися до тіней.

— Іди, допоможи мені, Лі, — трохи грубо буркнув Ейб, штовхаючи човна у воду.

Лі підняла свій купальний халат.

— До побачення, дорогі мої!

Можна було чути, як тіні хлюпають вже по воді.

— Ну ж, рухайся, Ейб, — прошепотіла крихітка, добираючись до човна. — Вони знову тут!

Містер Ейб Леб відчайдушно напружував зусилля, щоб штовхнути човна у воду. А тут ще в нього залізла міс Лі і махала рукою на прощання.

— Перейди на другий бік, Ейб, бо так мене не видно.

— Ноаж! Тс-тс-тс! Ейб!

Ноаж, тс, ноаж!

Тс-тс!

Ноаж!

Човен, нарешті, застрибав на хвилях. Містер Ейб вліз в нього і з усіх сил наліг на весла. Одним веслом він вдарив по якомусь слизькому тілі.

Лі глибоко перевела дух.

— Правда, вони страшенно милі? А правда, я прекрасно провела сцену з ними?

Містер Ейб з усіх сил веслував до яхти.

— Одягни халат, Лі, — досить сухо сказав він.

— Я вважаю, що мала величезний успіх, — констатувала міс Лі. — А ці перлини, Ейб! Як ти думаєш, скільки вони коштують?

Містер Ейб на мить перестав гребти.

— Я думаю, що ти не повинна була показуватись їм в такому вигляді.

Міс Лі трохи образилась.

— Що тут такого? Зразу видно, Ейб, що ти не артист. Веслуй, будь ласка, мені холодно в цьому халаті.

7. Яхта в лагуні

(продовження)

В цей вечір на яхті «Глорія Пікфорд» не було особистих суперечок, але зате шумно виявилось розходження в наукових поглядах. Фред (лойяльно підтримуваний Ейбом) вважав, що то були якісь ящури, тоді як капітан наполягав на тому, що це тварини з класу ссавців. В морі не буває ящурів, гаряче твердив капітан; однак молоді джентльмени з університету не погоджувались з ним: ящури, як-не-як, а все ж більша і ефектніша сенсація. Крихітка Лі заспокоїлась на тому, що це були тритони, що вони поводились прямо-таки розкішно і що вона мала такий успіх!.. І Лі (в блакитній смугастій піжамі, яка так подобалась Ейбу) з палаючими очима мріяла про перли і про морських богів. Джеді, звичайно, була переконана, що все це нісенітниця і брехня, і Лі з Ейбом все це вигадали; вона гнівно підморгувала Фредові, щоб він облишив ці безглузді розмови. Ейб вважав, що Лі могла б згадати про те, як він, Ейб, героїчно пішов до цих ящурів за її купальним халатом; і саме тому він уже три рази розповідав, як прекрасно Лі зустрічала їх віч-на-віч, доки він, Ейб, спускав човна на воду, і збирався розповісти це в четверте, — але Фред і капітан нічого взагалі не слухали, захоплені пристрасною суперечкою про ящурів і ссавців. (Неначе й справді так важливо, що саме там було, подумав Ейб). Нарешті Джеді позіхнула і сказала, що йде спати; вона багатозначно подивилася на Фреда, але Фред саме пригадав, що до всесвітнього потопу існували такі старі чудні ящури — як вони, хай їм чорт, звалися: диплозаври, бігозаври чи якось там ще — і вони розгулювали, сер, на задніх ногах; Фред сам бачив такий науковий малюнок, сер, в одній товстій книзі. Чудова книга, сер, ви повинні були б з нею ознайомитись.

— Ейб, — промовила Лі. — В мене є чарівна ідея для фільму.

— А саме?

— Щось незвичайно нове. Уяви собі, що наша яхта затонула б, і тільки я одна врятувалась би на цьому острові. І жила б, як Робінзон.

А що б ви робили? — скептично запитав капітан.

Купалась би і взагалі, — простодушно сказала Лі. При цьому в мене закохалися б морські тритони і приносили б мені перлини. Розумієш, цілком відповідає дійсності! Це міг би бути видовий і науково-освітній фільм, як ти гадаєш? Щось на зразок «Торгового прапора».

— Лі має рацію, — рішуче заявив Фред. — Треба було б зняти завтра цих ящурів.

— Тобто цих ссавців, — поправив його капітан.

— Тобто мене, — сказала Лі, — як я стою серед морських тритонів.

— Але в купальному халаті!.. — поспішив вставити Ейб.

— Я одягну білий купальний костюм, — сказала Лі. — І Грета повинна буде акуратно зачесати мене. Сьогодні я була просто жахлива!..

— А хто буде знімати?

— Ейб. Хай хоч на що-небудь придасться. А Джеді даватиме світло, коли стемніє.

— А Фред?

— У Фреда буде лук і вінок на голові, і коли тритони захочуть мене викрасти, він їх заколе.

— Красно дякую, — усміхнувся Фред. — Але даю перевагу револьверові. А як щодо капітана?

Капітан войовниче наїжив вуса.

— За мене можете не турбуватися. Я-то вже знаю, що туди треба.

— А саме?

Трьох чоловік з екіпажу, сер. І добре озброєних, сер.

Лі чарівно жахнулася:

— Ви вважаєте, що це так небезпечно, капітан?

— Я нічого не вважаю, дитинко, — пробурмотів капітан, — але в мене є свої інструкції від містера Джесса Леба принаймні оскільки справа стосується містера Ейба.

Чоловіки гаряче взялися за технічні подробиці експедиції. Ейб моргнув крихітці, даючи зрозуміти, що пора вже лягати в ліжко і все таке інше. Лі слухняно пішла.

— Розумієш, Ейб, — сказала вона в своїй каюті, — я вважаю, що це буде надзвичайний фільм!

— Так, крихітко, — погодився містер Ейб і хотів її поцілувати.

— Сьогодні не можна, Ейб, — відхилилась Лі, — ти повинен розуміти, що мені необхідно зосередитись.

Весь наступний день міс Лі інтенсивно зосереджувалась, і в нещасної камеристки Грети було роботи по саме горло: ванни з дуже важливими солями і есенціями, миття голови шампунем «Тільки для блондинок», масаж, педикюр, манікюр, завивка, зачіска, прасування і примірювання суконь, шиття, грим і ще багато інших відповідних випадкових приготувань. Джеді теж була захоплена цією гарячкою і допомагала Лі. (Бувають важкі хвилини, коли жінки проявляють дивовижну лойяльність одна до одної, як, наприклад, одягання). Доки в каюті міс Лі кипіла гарячкова діяльність, чоловіки зайнялись своїми справами. І, заставивши стіл попільничками і пляшками віскі, розробляли стратегічний план, де хто буде стояти і в чому полягатимуть його обов'язки, коли що-небудь трапиться; при цьому, коли мова йшла про командування, престиж капітана кілька разів зазнав важких образ. Вдень на берег лагуни переправили кіноапарат, невеликий кулемет, кошик з харчами і посудом, рушниці, грамофон та інше військове спорядження; все це було чудово замаєковано пальмовим листям. Ще до заходу сонця зайняли свої місця троє озброєних людей з екіпажу і капітан в ролі верховного головнокомандуючого. Потім на берег було перевезено величезну скриню з деякими дрібницями, які могли б знадобитися міс Лілі Валлей. Потім причалив Фред з міс Джеді. Потім почався захід сонця в усій тропічній красі.

Тим часом містер Ейб уже в десятий раз стукав до каюти міс Лі.

— Крихітко моя, тепер вже справді не залишилося жодної хвилини часу!

— Зараз, зараз, — відповідала крихітка. — Будь ласка, не нервуй мене. Повинна ж я одягтися, чи не так?

Капітан тим часом оглядав позиції. Он там на гладенькій поверхні затоки блищить рівна довга смуга, яка відділяє хвилясте море від тихих вод лагуни. Наче там під водою якась гребля або хвилеріз, подумав капітан;

мабуть, це піщана обмілина або кораловий риф, але схоже на штучну споруду. Дивне місце!

Над спокійною гладінню лагуни тут і там почали показуватися чорні голови, які рухалися до берега. Капітан стиснув губи і неспокійно схопився за револьвер. Було б краще, якби жінки залишилися на судні!.. Джеді почала тремтіти і конвульсивно вчепилася за Фреда. Який він дужий, подумала вона, боже, як він мені подобається!

Нарешті від яхти відійшов останній човен. В ньому була міс Лілі Валлей в білому купальному трико і прозорому пеньюарі, в якому вона буде викінута хвилями на берег в ролі потерпілої корабельну аварію, з нею були міс Грета і містер Ейб.

— Чому ти так повільно веслуєш, Ейб, — дорікала йому Лі.

Містер Ейб подивився на чорні голови, які рухалися в напрямку берега, і нічого не відповів.

— Тс-тс!

— Тс!

Містер Ейб витягнув човна на пісок і допоміг зійти Лі і міс Греті.

— Біжи до апарата, — прошепотіла актриса, — і тільки я скажу «пора», починай крутити.

— Та скоро ж нічого не буде видно, — заперечив Ейб.

— То, нехай Джеді дасть світло. Грета!..

Доки містер Ейб займав своє місце біля апарата, актриса розпласталася на піску, набравши пози вмираючого лебедя, а міс Грета розправляла складки її пеньюара.

— Хай трохи буде видно ноги, — шепотіла потерпіла корабельну аварію. — Готово? Ну, то геть звідси! Ейб, починай!

Ейб почав вертити ручку.

— Джеді, світло!

Але ніякого світла не було. З моря виходили хиткі тіні і наближалися до Лі. Грета затиснула рота рукою, щоб не зойкнути.

— Лі! — крикнув містер Ейб. — Лі, тікай!

— Ноаж! Тс-тс-тс! Лі! Лі! Ейб!

Хтось спустив запобіжника револьвера.

— Сто чортів! Не стріляти! — прошепотів капітан.

— Лі! — кликав Ейб, переставши вертити ручку. —
Джеді, світло!

Лі, повільно вигинаючись, підвелася й підняла до неба руки. Легенький пеньюар сповз з її плечей. Тепер на піску стояла білосніжна Лі, граціозно підносячи руки над головою, як роблять завжди потерпілі корабельну аварію, коли до них повертається свідомість. Містер Ейб почав люто накручувати ручку апарата.

— Хай йому чорт, Джеді, дай же світло!

— Тс-тс-тс!

Ноаж!

— Ноаж!

— Е-ейб!

Чорні тіні хиталися і вертілися навколо білої Лі. Сійте, сійте, це вже не гра! Лі вже не підіймає руки над головою, а відштовхує щось від себе і пищить.

— Ейб, Ейб, воно мене зачепило!

В цю мить спалахнуло сліпуче світло, Ейб почав швидко крутити ручку апарата, а Фред і капітан з револьверами в руках побігли до Лі, яка сиділа на піску і цокотіла зубами від переляку. В ту ж мить при яскравому світлі можна було бачити, як десятки і сотні довгих темних тіней щодуху, спотикаючись, поспішали до моря. В ту ж мить два матроси накинули сітку на одну тіль. В ту ж мить Грета знепритомніла і впала, як мішок. В ту ж мить гримнуло два чи три постріли, море захлюпотіло, двоє матросів лежали на чомусь, що металося і звивалося під ними, і світло в руках міс Джеді погасло.

Капітан натиснув кнопку кишенькового ліхтарика.

— Дитинко, нічого не трапилось з вами?

— Воно мене зачепило за ногу, — плакала Лі. — Фред, це було жахливо!..

В цей час підбіг і містер Ейб з своїм ліхтариком.

— Це було чудово, Лі! — сказав він. — Тільки Джеді повинна була дати світло раніше.

— Воно не загоралося, — пролепетала Джеді, — воно ж не загоралося, правда, Фред?

— Вона злякалася, — виправдовував її Фред. — Слово честі, вона зробила це нехотячи, правда ж, Джеді?

Джеді образилась, але в цей час підійшли два матроси, тягнучи в сітці щось тріпотливе, як велика риба.

— Ось воно, капітане. Живе.

— Чудовисько оббризкало нас чимось отруйним. У мене руки вкрилися суцільними пухирями, сер. Пече, як у пеклі.

— На мене теж потрапило, — простогнала міс Лі. — Присвіти Ейб, подивися, чи немає пухирів?

— Та немає ж, крихітко, нічого в тебе немає! — засвідчив Ейб; він ледве було не поцілував те місце над коліном, яке крихітка старанно розтирала.

— Яке воно було холодне! Бррр!.. — скаржилась Лі.

— Ви загубили перлину, мадам! — сказав один з матросів, подаючи їй гладеньку кульку, яку він підібрав на піску.

— Господи, Ейб! — вигукнула міс Лі. — Вони знову принесли мені перли! Діти, шукайте швидше перли! Ці бідолахи, мабуть, принесли для мене силу-силенну перлин. Ну, хіба вони не чарівні, Фред? Ось ще перлина!

— І ще!

Три ліхтарики спрямували своє світло на землю.

— Я знайшов одну величезну!

— Вона належить мені! — сказала Лі.

— Фред! — крижаним тоном промовила міс Джеді.

— Зараз! — сказав містер Фред, повзаючи по піску на колінах.

— Фред, я хочу повернутись на яхту!

— Хай тебе хто-небудь відвезе! — порадив Фред, захоплений своєю справою. — Дідько, от потіха!

Троє чоловіків і міс Лі продовжували копірситися в піску, як великі світлячки.

— Ось ще три перлини! — вигукнув капітан.

— Покажіть, покажіть! — заверещала Лі і попрямувала на колінах до капітана.

В цю мить спалахнув магній і затріщала ручка кіноапарату.

— Ну, ось, тепер ви на плівці, — мстиво сказала Джеді. — Це буде чудове фото для газет. Компанія американців шукає перли! Морські ящірки кидають в людей перлинами!

Фред сів на пісок.

— Клянусь богом, Джеді має рацію! Діти, ми обов'язково повинні дати це в газети.

Лі сіла на пісок.

— Джеді, серденько Джеді, зніми нас ще раз, тільки спереду.

— Ти б багато втратила, любонько! — заперечила Джеді.

— Діти, — сказав містер Ейб, — давайте краще шукати. Починається прилив. В п'яті біля самого моря заворушилась чорна хитка тінь. Лі заверещала.

— Там... там...

Три ліхтарики спрямували кола світла в той бік. Це була всього тільки Грета, яка, стоячи на колінах, шукала в темряві перли.

Лі тримала на колінах капітанського кашкета з двадцятьма одною перлиною. Ейб наповнював чарки, а Джеді міняла пластинки на грамофоні. Неосяжна зоряна ніч простирала свій покров над морем, яке вічно рокоче.

— То який же ми дамо заголовок? — галасував Фред. — «Дочка промисловця з Мільвоки знімає для фільму допотопних ящурів».

— «Допотопні плазуни поклоняються красі і молодості», — поетично запропонував Ейб.

«Яхта «Глорія Пікфорд» відкриває невідоміх звірів», — порадив капітан. Або «Загадка острова Тахуарі».

— Це придатне тільки як підзаголовок, — сказав Фред. — Заголовок повинен говорити більше.

— Скажімо — «Фред-бейзболіст воює з чудовиськами», відгукнулась Джеді. Фред був просто чудовий, коли кинувся на них. Коли б тільки це добре вийшло на півці.

Капітан відкашлявся.

— Я, власне, кинувся туди першим, міс Джеді! Але не будемо говорити про це. Я вважаю, панове, що заголовок повинен бути науковим. Тверезим і... одним словом, науковим: «Предлювіальна фауна на Тихоокеанському острові».

— Предлідувальна, — поправив Фред. — Ні, предвідувальна. Чорт, як же це? Антилювіальна. Антедувіальна. Ні, не годиться. Треба дати який-небудь простіший заголовок, щоб кожний міг вимовити. Ну, Джеді, ти ж у нас на всі руки майстер!..

— Антедилювіальна, — сказала Джеді.

Фред похитав головою.

— Занадто довге, Джеді. Довше, ніж ті чудовиська, навіть враховуючи хвоста. Заголовок повинен бути коротким. Але Джеді прямо гідна подиву, правда? Скажіть самі, капітан, хіба вона не чудова дівчина?

— Так, — погодився капітан, — чудова панночка.

— Ви — славний хлопець, капітан, — вдячно сказав молодий атлет. — Хлопці, наш капітан — молодець! Але предлювіальна фауна — це нісенітниця. Це не газетний заголовок. Швидше вже «Закохані на острові перли» або щось подібне.

— «Тритони обсипають перлами Білу Лілею!» — вигукнув Ейб. «Данина Посейдонового царства!» «Нова Афродіта!»

— Нісенітниця!.. — обурено запротестував Фред. — Ніяких тритонів ніколи не було. Це, брат, науково встановлений факт. І ніякої Афродіти теж не було. Адже правда, не було, Джеді?.. «Битва людей з древніми ящурями!» «Відважний капітан кидається на допотопних потвор!» Ось, брат, буде дзвінкий заголовок!

— Екстрений випуск!.. — галасував Ейб. — «Кіноактриса зазнала нападу морських потвор! Sex appeal¹⁾ сучасної жінки перемагає первісних ящурів! Вимерлі плазуни дають перевагу блондинкам!»

— Ейб! — промовила Лі. — У мене є ідея...

— Яка?

— Для фільму. Це було б щось чарівне, Ейб. Уяви собі, що я купалась би на березі моря...

— Біле трико тобі дуже личить, Лі!.. — поспішно вставив Ейб.

— Так?.. Ну, і тритони закохалися б у мене і забрали б мене на морське дно. І я була б їх королевою.

— На дні морському?

— Так, під водою. В їх темному царстві, розумієш? У них там, мабуть, є свої міста і взагалі все.

— Крихітко, але ж ти там потонула б!

— Не бійся, я вмію плавати, — безтурботно сказала Лі. — Я б лише один раз на день впливала на берег

¹⁾ «Клич статі» — термін, який недавно ввійшов у моду в буржуазних країнах.

набрати повітря. (Лі зобразила прийоми дихальної гімнастики, які поєднували випинання грудей і плавні рухи рук). Щось подібне, розумієш? А на березі в мене заховався б... молодий рибалка. І я в нього. Страшенно!.. — з зітханням сказала Лі. — Він, розумієш, був би таким гарним і дужим... А тритони хотіли б його втопити, але я б його врятувала, і ми втекли б в його хижу. А тритони напосідали б на нас там... Ну, а потім вже на допомогу прийшли б ви.

— Лі, — серйозно сказав Фред, — це так безглуздо, що їй-богу, це можна було б накрутити на плівку. Я буду просто здивований, коли старий Джесс не зробить з цього грандіозного фільму.

Фред мав рацію. В свій час з цього було зроблено грандіозний фільм — продукція фабрики «Фільми Джесса Леба» — з міс Лілі Валлей в головній ролі. Крім неї, у фільмі були зайняті шістсот нереїд, один Нептун і дванадцять тисяч статистів, наряджених в допотопних яшурів. Але доки до цього дійшло, багато води втекло і багато відбулося подій, а саме:

1. Захоплена в полон тварина, яка була поміщена в ванні в туалетній каюті Лі, на протязі двох днів користувалась жвавою увагою всього товариства; на третій день вона перестала рухатися, а міс Лі твердила, що бідоласі сумно; на четвертий день вона стала смердіти і довелося її викинути, бо гниття зайшло вже надто далеко.

2. З кадрів, накручених на березі лагуни, придатними виявились тільки два. На першому Лі, присівши від страху навпочіпки, махала руками на тварин, які оточили її. На другому можна було бачити, як три чоловіки і одна дівчина повзають на колінах, вткнувшись носом в землю; всі вони були зняті ззаду і справляли враження людей, які поклоняються якомусь божеству... Цей кадр викликав аплодисменти.

3. Щодо намічених газетних заголовків, то сотні американських і сотні інших газет, щотижневиків і щомісячників використали майже всі з них (в тому числі і «антедилувіальну фауну»); під цими заголовками газети описували всі пригоди, не скупуючи на подробиці і численні ілюстрації, наприклад: крихітка Лі серед яшу-

рів, окремо — Лі в купальному костюмі, окремо — ящур у ванні, міс Джеді, містер Ейб Леб, Фред-бейзболіст, капітан яхти, окремо — яхта «Глорія Пікфорд», окремо — острів Тарава, окремо — перлини на чорному оксамиті. Саме цим була забезпечена кар'єра крихітки Лі; Лі категорично відкинула пропозицію виступати в театрі-вар'єте і заявила газетним репортерам, що вона має твердий намір присвятити себе виключно Мистецтву.

4. Знайшлись однак люди, які, спираючись на свій авторитет вчених спеціалістів, стверджували, що — поскільки можна судити по знімках — мова йде аж ніяк не про первісних ящурів і не про який-небудь вид саламандр. Ще більш крупні спеціалісти стверджували навіть, що цей вид саламандр науці невідомий, а отже, і не існує. В пресі відбувались в цьому питанні великі суперечки, кінець яким поклав професор Дж. В. Гопкінс (з Іельського університету), який заявив, що він вивчив представлені знімки і вважає їх містифікацією або кадрами трюкового фільму; зображені на них тварини зовсім не нагадують велетенську саламандру скритнозяброву (*Cryptobranchus japonicus*, *Sieboldia maxima*, *Tritomegas Sieboldii* або *Megalobatrachus Sieboldii*), але це неточна і невміла підробка, яка свідчить про ділетантизм. З наукової точки зору питання було вичерпане цією заявою на довгий час.

5. Нарешті через деякий відрізок часу містер Ейб одружився з міс Джеді. Його кращий друг, Фред-бейзболіст був його боярином на весіллі, яке було відсвятковано з дуже великою пишністю з участю численних видатних представників політичних, артистичних та інших кіл.

8. Andrias Scheuchzeri

Людське нахабство не має меж. Багато хто не хотів рахуватись з тим, що професор Дж. В. Гопкінс (з Іельського університету), великий в той час авторитет по класу рептилій, оголосив ці загадкові істоти антинауковою нісенітницею і суцільною вигадкою. І в спеціальній пресі, і в газетах стали все частіше і частіше зустрічатися повідомлення про появу невідомих досі тварин, схожих на велетенську саламандру, в найрізно-

манітніших районах Тихого океану. Більш або менш вірогідні дані стверджували, що цих тварин можна знайти на Соломонових островах, на острові Шоутена, на Кампінгамаранзі, Бутаріарі і Тапетеуеа, на групі островців Нукуфетау, Фунафуті, Нукононо і Фукаофу, нарешті, навіть на Хінау, Уахука, Уапу і Пука-пука. Наводилися оповідання про чортів капітана ван-Тоха (головним чином, оскільки справа торкалась Меланезії) і про тритонів міс Лілі (найчастіше, коли мова йшла про Полінезію); газети (більше тому, що наступив літній сезон і ні про що було писати) запевняли, що йдеться про різні види допотопних підводних потвор. Підводні страховиська мали великий успіх у читачів. Зокрема, тритони увійшли в моду в Сполучених Штатах; в Нью-Йорку витримав 300 вистав розкішно поставлений огляд «Посейдон» з участю 300 найкрасивіших тритонід, nereїд і сирен; в Майемі і на каліфорнійських пляжах молодь купалась в костюмах тритонів і nereїд (три нитки перлів і більше нічого), а в Центральних Штатах і штатах середнього Заходу надзвичайно розвинувся «Рух за викорінення аморальності (РВА)»; справа дійшла до публічних маніфестацій, причому кілька негрів були повішені і кілька спалені.

Нарешті в «Національному географічному щомісячнику» з'явився бюлетень наукової експедиції Колумбійського університету (організованої на кошти Дж. С. Тінкера, так званого «Консервного короля»); повідомлення підписали П. Л. Сміт, В. Клейншмідт, Чарльз Ковар, Луї Форжерон і Д. Ерреро, тодішні світові знаменитості по питаннях, які стосуються риб'ячих паразитів, круглих хробаків, вегетативної біології, інфузорій і трав'яних вошей. Наводимо витяги з цього широкого повідомлення.

«...На острові Ракаханга експедиція насамперед потрапила на сліди задніх ніг невідомої до цього часу велетенської саламандри. Відтиски ніг — п'ятипалі, довжина пальців від 3 до 4 см. Судячи по кількості слідів, по бережжя острова Ракаханга повинно роєм роїтися цими саламандрами. Тому що відтисків передніх ніг не виявилось (за виключенням одного чотирипалого відтиску, який належить маляті), то експедиція визнала, що ці саламандри пересуваються, очевидно, на задніх кінцівках.

Треба відмітити, що на острівку Ракаханга немає ні річки, ні болота; саламандри там живуть в морі і є єдиними представниками свого виду, які населяють пелагічні області.¹⁾ А втім відомо, що мексиканські аксолотлі (*Amblystoma mexicanum*) живуть в солоних озерах, але про пелагічні (тобто які живуть в морі) саламандри ми не знаходимо згадки навіть в класичній праці В. Корнгольда «Хвостаті земноводні» (*Urodela*), Берлін, 1913.

«...Ми ждали до вечора, бажаючи зловити або хоч би побачити живий екземпляр, але даремно. Ми з жалем покинули чудовий острівець Ракаханга, де Д. Ерреро пощастило знайти чудову нову різновидність клопа.

«Значно більше пощастило нам на острові Тонгарева. Ми чекали на березі з рушницями в руках. Після заходу сонця з води висунулись голови саламандр — порівняно великі і помірно приплюснуті. Незабаром саламандри вилізли на пісок, хитаючись при ходінні, але досить стійко тримаючись на задніх ногах. В сидячому положенні вони були на зріст трохи більше метра. Вони розсілися широким півколом і почали звиватися своєрідним рухом, в якому брала участь тільки верхня половина тіла; здавалось, наче вони танцюють. В. Клейншмідт підвівся, щоб краще бачити. Тоді саламандри повернули до нього голови і на мить зовсім завмерли; а потім почали наближатися до нього з великою швидкістю, даючи свистячі і гавкаючі звуки. Коли вони були від нього на відстані кроків семи, ми вистрелили в них з рушниць. Вони кинулись навтіки і шубовснули в море; в той вечір вони більше вже не з'являлись. На березі залишилися тільки дві мертвих саламандри і одна з простреленим хребтом, яка давала своєрідні звуки, на зразок «боже мій, боже мій, боже мій». Через деякий час вона здохла, а коли В. Клейншмідт розрізав її грудну клітку... (Далі йдуть анатомічні подробиці, яких ми, профани, все одно не зрозуміли б; що ж до слухачів-спеціалістів, то їх ми відсилаємо до цитованого бюлетеня).

«Як виявляється з відзначених ознак, мова йде про типового представника ряду хвостатих земноводних (*Urodela*), до якого, як всім відомо, належить родина саламандр

¹⁾ Пелагічні області — водойми відкритого моря.

(Salamandridae), яка підрозділяється на рід тритонів (Tritones) і рід чорних саламандр (Salamandrae), а також родина пугоголових саламандр (Ichtyoidea), яка підрозділяється на саламандр скритнозябрових (Cryptobranchiatae) і прозорозябрових (Phanerobranchiatae). Саламандра, яку розтягли на острові Тонгарева, перебуває, мабуть, в найбільш близькій спорідненості з пуголовковими саламандрами скритозябровими; в багатьох відношеннях, не кажучи вже про її величину, вона нагадує японську велетенську саламандру (*Megalobatrachus Sieboldii*) або американського скритнозябровика, якого прозвали «болотний чорт», але відрізняється від них добре розвинутими органами чуття, а також більш довгими і міцними кінцівками, які дозволяють їй пересуватися досить швидко як у воді, так і на суші. (Далі йдуть подробиці з галузі порівняльної анатомії).

Коли ми відпрепарували кістяки вбитих тварин, то виявили дуже цікаву річ: виявилось, що кістяки цих саламандр майже повністю відповідають відтисковій кістяка саламандри, який був знайдений на кам'яній плиті при розкопках в енінгенських каменоломнях д-ром Іоганном Якобом Шейхцером і описаний ним в його творі «*Noto diluvii testis*»¹⁾, який був виданий в 1726 році. Менш обізнаним читачам треба нагадати, що названий д-р Шейхцер вважав свою знахідку залишками допотопної людини. «Вміщений тут малюнок, — писав він, — який я пропоную вченому світу у вигляді гарно виконаної гравюри на дереві, беззаперечно і без всяких сумнівів зображує людину, яка була свідком всесвітнього потопу; тут немає таких ліній, на основі яких палка фантазія могла б створити щось подібне на людину, але скрізь є повна схожість з окремими частинами людського кістяка і повна симетрія. Скам'янілу людину видно тут спереду; це пам'ятник вимерлого людства, який старіший за всі римські, грецькі і навіть єгипетські і всі взагалі східні гробниці. Згодом Кюв'є розпізнав в енінгенському відтисковій кістяк скам'янілої саламандри, яка була названа *Cryptobranchus primaevus*, або *Andrias Scheuchzeri Tschudi* і захована представницею давно вимерлого виду. Таємничий пращур, як його називали в газетах, є не що інше,

¹⁾ «Людина, сучасна потопові» (лат.).

як викопна скритнозяброва саламандра *Andrias Scheuchzeri* або, якщо дати їй нове ім'я, *Cryptobranchus Tinckeri erectus*, вона ж Велетенська саламандра полінезійська.

...Залишається загадкою, яким чином ця цікава велетенська саламандра вислизала до цього часу від уваги науки, незважаючи на те, що на островах Ракаханга, Тонгарева і на групі островів Маніхікі вона водиться у величезній кількості. Навіть Рандольф і Монгомері в своїй праці «Два роки на островах Маніхікі» (1885) не згадують про неї. Місцеві жителі стверджують, що ця тварина (яку вони, між іншим, вважають отруйною) вперше з'явилась тут лише шість-вісім років тому. Вони запевняють, наче «морські чорти» вміють говорити (!) і будують в населених ними бухтах цілі системи насипів і гребель, на зразок підводних міст; в їхніх бухтах вода на протязі всього року буває такою ж спокійною, як в акваріумі; вони начебто риють для себе під водою нори і проходи довжиною в десятки метрів; там вони і перебувають на протязі дня, а вночі начебто крадуть на полях картоплю і ямс, а також викрадають у людей мотиги та інше знаряддя. Взагалі люди їх не люблять і дуже їх бояться; в багатьох випадках мешканці з охотою переселилися б в інші місця. Тут ми явно маємо справу з примітивними казками і повір'ями, які пояснюються, мабуть, страшним виглядом невинних велетенських саламандр і тим, що вони ходять на двох ногах, трохи нагадуючи цим людину.

«...З великою обережністю треба також ставитись до повідомлень мандрівників, згідно яких ці саламандри виявлені ще й на інших островах, крім Маніхікі. Зате у відтисковій задньої ноги, який був нещодавно знайдений на березі острова Тонгатабу капітаном Круасс'є (знімок опублікований в «La Nature»), можна без всяких вагань визнати слід *Andrias'a Scheuchzeri*. Ця знахідка має значення, тому що вона встановлює зв'язок між островами Маніхікі і австралійсько-новозеландським районом, де збереглось стільки залишків стародавньої фауни; нагадаєм, зокрема, «допотопного» ящура (гаттерію або туатару), який досі живе на островах Стівена. На цих покинутих, в більшості мало населених і майже не займаних ці-

вілізацією острівцях могли зберегтися залишки тих видів тварин, які в інших місцях вже вимерли. До викопного ящура (гаттерії), завдяки містеру Дж. С. Тінкеру, додалась допотопна саламандра. Славний д-р Іоганн Якоб Шейхцер міг би побачити тепер воскресіння свого енінгенського Адама...»

Цього вченого бюлетеня, безумовно, було б досить для вичерпного з'ясування питання про загадкові морські чудовиська, які викликали стільки розмов. На лихо, одночасно з ним з'явилось повідомлення голландського дослідника Хогенхука, який зарахував цю скритнозяброву велетенську саламандру до родини саламандр і тритонів під іменем *Megatriton moluccanus* і встановив факт її поширення на островах Зондського архіпелага, які належать Голландії — Джілоло, Моротаї і Цераме; потім було надруковане повідомлення французького вченого д-ра Міньяра, який, визнавши нову тварину типовою саламандрою, вказав, що батьківщиною її є острови Такароа, Ранжіроа і Рапоїра, які належать Франції, і назвав її просто-напросто *Cryptobranchus Salamandroides*; далі було опубліковано повідомлення Г. У. Спенса, який оголосив цих саламандр новою родиною *Pelagidae*, яка утворилась спершу на островах Джільберта і може віднині існувати як самостійний вид під іменем *Pelagotriton Spencei*. Містеру Спенсу пощастило доставити один живий екземпляр в лондонський зоологічний сад; тут саламандра стала предметом дальших досліджень, з яких вона вийшла під назвою — *Pelagobatrachus Hookeri*, *Salamandrops maritimus*, *Abranchus giganteus*, *Amphiuma gigas* і багатьма іншими. Деякі вчені твердили, що *Pelagotriton Spencei* тотожний з *Cryptobranchus Tinckeri* і що саламандра Міньяра не що інше, як *Andrias Scheuchzeri*. В зв'язку з цим було багато суперечок про те, кому належить честь першого відкриття, а також і по інших таких же чисто наукових питаннях. Внаслідок вийшло, що природознавство кожної країни мало своїх власних велетенських саламандр і з лютою жорстокістю піддавало науковим гонінням велетенських саламандр інших націй. Через це в науці аж до самого кінця так і не було досягнуто достатньої ясності по надзвичайно важливому питанню про природу саламандр.

9. Ендр'ю Шейхцер

Якось раз в четвер, коли лондонський зоологічний сад був закритий для публіки, містер Томас Греггс, сторож в павільйоні ящурів, чистив басейн і террарії своїх вихованців. Він був зовсім один у відділі саламандр, де були виставлені американський скритнозябровик, японська Велетенська саламандра, *Andrias Scheuchzeri* і багато дрібних тритонів, саламандрид, аксолотлів, вугрів, сирен, протеїв і т. ін. Містер Греггс орудував ганчіркою і шваброю, насвистуючи пісеньку про Енні-Лорі, як раптом хтось ззаду вимовив скрипучим голосом:

— Дивись, мамо!

Містер Томас Греггс оглянувся, але там нікого не було; тільки скритнозябровик цмокав язиком, сидячи в своєму мулі, та велика чорна саламандра, цей Андріас, спиралася передніми лапками на край басейна і крутила тулубом. Це мені здалось, — подумав містер Греггс і продовжував шкребти підлогу з таким завзяттям, що ніби жарко робилось.

— Дивись: саламандра! — пролунало позаду.

Містер Греггс швидко оглянувся; чорна саламандра дивилася на нього, блимаючи нижніми повіками.

— Бррр! Ну і огидний же!.. — сказала раптом саламандра, — ходімо звідси, дружок!

Містер Греггс роззявив рота від жаху.

— Що?

— Він не кусається? — проскрипіла саламандра.

— Ти... ти вмієш говорити? — запинаючись, промимив містер Греггс, не вірячи своїм почуттям.

— Я боюсь його, — сказала саламандра. — Мамо, що він їсть?

— Скажи «Здрастуйте!» — сказав пройнятий жахом містер Греггс.

Саламандра закрутила всім тулубом.

— Здрастуйте!.. — скрипіла вона. — Здрастуйте! Здрастуйте! Можна дати йому калачик?

Містер Греггс розгублено поліз в кишеню і витягнув звідти шматок булки.

— На, ось тобі...

Саламандра взяла булку в лапку і почала її гризти.

— Дивись: саламандра!.. — спокійно похрюкувала вона. — Тату, чому вона така чорна?

Вона швидко пірнула у воду і вистромила на поверхню тільки голову.

— Чому вона в воді? Чому? У-у, яка огидна.

Містер Томас Греггс замислено почухав потилицю. Ага, це вона повторює те, що чула від людей.

— Скажи «Греггс», — спробував він.

— Скажи Греггс, — повторила саламандра.

— Містер Томас Греггс.

— Містер Томас Греггс.

— Здрастуйте, сер!

— Здрастуйте, сер! Здрастуйте! Здрастуйте, сер!

Здавалось, що саламандра не може наговоритися вдосталь; але Греггс вже не знав, що б ще їй сказати; містер Греггс був людиною не надто красномовною.

— Притримай поки язик за зубами, — сказав він, — а коли я впораюсь з роботою, тоді повчу тебе говорити.

— Притримай поки язик за зубами, — бурчала саламандра. — Здрастуйте, сер! Дивись: саламандра! Повчу тебе говорити...

Дирекція зоологічного саду була незадоволеною, коли сторожі вчили своїх тварин яким-небудь витівкам: ну, слон — це ще куди не йшло, але останні тварини перебувають тут для освітньої мети, а не для того, щоб давати вистави, як в цирку. Ось чому містер Греггс робив свої візити у відділ саламандр дуже таємно, вибираючи години, коли там уже нікого не залишалось. А втім, тому що він був вдівець, то ніхто не дивувався його затворництву в павільйоні ящірок. У кожної людини бувають свої химери. До того ж, відділ саламандр мало відвідувався публікою; якщо крокодил користувався широкою популярністю, то Andrius Scheuchzerгі проводив свої дні у відносній самотності.

Якось, коли вже настали сутінки і павільйони закривались, директор зоологічного саду, сер Чарльз Віггем, обходив деякі відділи, щоб перевірити, чи все гаразд. Коли він проходив по відділу саламандр, в одному з

басейнів почувся плескіт води і хтось скрипучим голосом промовив:

— Добрий вечір, сер!

— Добрий вечір, — вражено відповів директор. — Хто це?

— Пробачте, сер, — промовив скрипучий голос. — Я думав, що це містер Греггс.

— Хто це? — повторив директор.

— Енді. Ендр'ю Шейхцер.

Сер Чарльз підійшов ближче до басейну. Там була тільки саламандра, яка нерухомо стояла на задніх лапах.

— Хто тут розмовляв?

— Енді, сер, — сказала саламандра. — А ви хто?

— Віггем, — промовив сер Чарльз, охоплений страхом.

— Дуже приємно, — ввічливо відповів Енді. — Як живете?

— До біса! — заревів сер Чарльз. — Греггс! Е-ей, Греггс!

Саламандра пірнула і з швидкістю блискавки сховалась під водою. В дверях з'явився задиханий і схвилюваний містер Греггс.

— Так, сер?

— Що це означає, Греггс? — крикнув сер Чарльз.

— Що-небудь трапилось, сер? — неспокійно промимирив містер Греггс.

— Ця тварина тут розмовляє!

— Пробачте, сер, — пригнічено відповів містер Греггс. — Не можна цього робити, Енді. Я вам тисячу разів казав, що ви не повинні докучати людям своїми розмовами. Прошу пробачення, сер. Більше цього не буде.

— Це ви навчили саламандру говорити?

— Але... вона почала перша, сер, — виправдовувався Греггс.

— Сподіваюсь, що більше цього не буде, Греггс, — суворо сказав сер Чарльз. — Я постараюсь прослідкувати за вами.

Через деякий час сер Чарльз сидів з професором Петровим і говорив з ним про так званий розум тва-

рин, про умовні рефлекси і про те, як широка публіка розцінює розумові здібності тварин. Професор Петров сказав про свої сумніви щодо ельберфельдських коней, які начебто вміли не тільки рахувати, але навіть підносити до ступеня і добувати корені; адже навіть середня освічена людина не вміє добувати корені, сказав вчений. Сер Чарльз пригадав саламандру Греггса, яка говорить.

— У мене тут є саламандра... — нерішуче почав він. — Це той славетний Andrias Scheuchzeri... ну, і вона навчилася говорити, як папуга.

— Неможливо, — сказав вчений. — У саламандр — язик, прирослий до піднебіння.

— Підем, подивимось, — запропонував сер Чарльз. — Сьогодні день чистки, а тому там не буде багато людей.

І вони пішли. При вході до саламандр сер Чарльз зупинився. З середини чувся скрип швабри і монотонний голос, який розтягав слова по складах.

— Почекайте, — прошепотів сер Чарльз Віггем.

— «Чи є люди на Марсі?» — протягнув по складах монотонний голос. — Читати це?

— Що-небудь інше, Енді, — відповів другий голос.

— «Хто візьме дербі в цьому році — Пілгем-Б'юті чи Гобернадор?»

— Пілгем-Б'юті, — сказав другий голос, — але все-таки прочитайте це.

Сер Чарльз тихенько відчинив двері. Містер Томас Греггс тер підлогу шваброю, а в акваріумі з морською водою сидів Andrias Scheuchzeri і поволі, скрипучим голосом читав по складах вечірню газету, тримаючи її в передніх лапах.

— Греггс! — покликав сер Чарльз.

Саламандра кинулась і зникла під водою. Містер Греггс від переляку випустив швабру.

— Так, сер.

Що це значить?

— Прощу пробачення, сер, — промимрив, запинаючись, нещасний Греггс. — Енді читає мені, поки я замітаю. А коли він замітає, я читаю йому...

— Хто його навчив?

— Це він сам підгледів, сер... я... я даю йому свої газети, щоб він не базікав стільки. Він хотів би говорити невгаваючи, сер. І я подумав, сер, хай він принаймні навчиться говорити, як освічені люди...

— Енді! — покликав сер Чарльз.

З води виринула чорна голова.

— Так, сер? — проскрипіла вона.

— На тебе прийшов подивитись професор Петров.

— Дуже приємно, сер. Я — Енді Шейхцер.

— Звідки ти знаєш, що тебе звать Андріас Шейхцер?

— Адже це тут написано, сер. Андріас Шейхцер острова Джільберта.

— А газети ти часто читаєш?

— Так, сер. Кожного дня, сер.

— А що тебе там найбільше цікавить?

— Судова хроніка, гонки і скачки, футбол...

— Ти коли-небудь бачив футбол?

— Ні, сер.

— А коней?

— Не бачив, сер.

— То чому ж ти читаєш про це?

— Тому, що це є в газетах, сер.

— Політика тебе не цікавить?

— Ні, сер. «Чи буде війна?»

— Цього ніхто не знає, Енді.

— «Німеччина готує новий тип підводних човнів», — виразно промовив Енді. — «Проміння смерті можуть перетворити цілі континенти в пустелю».

— Це ти теж прочитав у газетах, га? — запитав сер Чарльз.

— Так, сер. «Хто візьме дербі в цьому році — Пелгем-Б'юті чи Гобернадор?»

— А ти як гадаєш, Енді?

— Гобернадор, сер. А містер Греггс вважає, що Пелгем-Б'юті. (Енді похитав головою). «Купуйте англійські товари», сер. «Підтяжки Снайдера — найкращі». «Чи є у вас вже новий шестициліндровий Танкред-Юніор? Швидкохідний, дешевий, елегантний».

— Дякую, Енді, досить.

— «Яка кіноактриса подобається вам найбільше?»

Професор Петров скуйовдив волосся і најжив вуса.

— Пробачте, сер Чарльз, — пробурчав він, — але мені треба йти.

— Добре, ходімо. Енді, чи маєш ти що-небудь проти, якщо я направлю до тебе кількох вчених джентльменів? Я гадаю, вони охоче поговорили б з тобою.

— Буду дуже радий, сер, — проскрипіла саламандра. — До побачення, сер Чарльз! До побачення, професор!

Професор Петров йшов поспішаючи, роздратовано фиркаючи і бурмочучи щось собі під ніс.

— Пробачте, сер Чарльз, — сказав він, нарешті, — але чи не могли б ви показати мені яку-небудь тварину, яка не читає газет?..

Вчені джентльмени — це були доктор медицини Бертрем, професор Еббінгем, сер Олівер Додж, Джеліан Фокслі та інші. Наводимо тут уривок з протоколу їх бесіди з Andrias'ом Scheuchzeri.

— Як вас звуть?

— Ендр'ю Шейхцер.

— Скільки вам років?

— Не знаю. «Хочете мати моложавий вигляд? Носіть корсет Лібелла».

— Який сьогодні день?

— Понеділок. Прекрасна погода, сер. В цю суботу на скачках в Іпсомі, буде бігти Гібралтар.

— Скільки буде три рази по п'ять?

— Навіщо це?

— Рахувати вмієте?

— Так, сер. Скільки буде двадцять дев'ять на сімнадцять?

— Дозвольте запитувати нам, Ендр'ю. Назвіть англійські річки.

— Темза.

А ще?

— Темза.

— Інших не знаєте? Хто царює в Англії?

Король Георг. Хай його бог боронить!

— Добре, Ендрі! Хто найвидатніший англійський письменник?

— Кіплінг.

— Дуже добре. Ви читали що-небудь з його творів?

— Ні. Як вам подобається Мей Уест?

— Краще ми будемо запитувати вас, Енді. Що знаєте ви з англійської історії?

— Генріха восьмого.

— Що ви про нього знаєте?

— Найкращий фільм останніх років. Феєрична постановка. Чудове видовище.

— Ви бачили цей фільм?

— Ні, не бачив. Хочете познайомитися з Англією? Купіть Форд-крихітку.

— Що ви більше всього хотіли б бачити, Енді?

— Веслові гонки Кембрідж—Оксфорд, сер.

— Скільки є частин світу?

— П'ять.

— Дуже добре. Назвіть їх.

— Англія та інші.

— Назвіть інші.

— Німці. І Італія.

— Де знаходяться острови Джільберта?

— В Англії. Англія не стане зв'язувати собі руки на континенті. Англії необхідно десять тисяч літаків. Відвідайте південний берег Англії.

— Чи можна оглянути ваш язик, Енді?

— Так, сер. Чистіть зуби пастою Фліт. Найекономніша. Найкраща з усіх. Англійська продукція. Хочете, щоб у вас гарно пахло з рота? Користуйтеся пастою Фліт.

— Дякую. Досить. А тепер скажіть нам, Енді...

І так далі. Протокол бесіди з Andrias'ом Scheuchzeri займав шістнадцять повних сторінок і був опублікований в The Natural Science. В кінці протоколу комісія спеціалістів таким чином сформулювала результати зробленого нею обслідування.

I. Andrias Scheuchzeri, саламандра, яка утримується в лондонському зоологічному саду, вміє говорити, хоч і трохи скрипучим голосом; знає приблизно чотириста слів; говорить тільки те, що чула або читала. Само собою зрозуміло, що про самостійне мислення в неї не може бути й мови. Язик в неї досить рухомий; її голосову щілину ми при даних обставинах не могли обслідувати більш детально.

2. Названа саламандра вміє читати, але тільки вечірні газети. Цікавиться тими ж питаннями, що й середній англієць і реагує на них так само, як і він, тобто відповідно з загальноприйнятими традиційними поглядами. Її духовне життя — поскільки можна про нього говорити — обмежується думками і уявленнями, розпосудженими в даний момент серед широкої публіки.

3. Не треба переоцінювати її інтелект, тому що він не вищий, ніж інтелект середньої людини наших днів.

Завдяки цим тверезим висновкам спеціалістів, саламандра, яка говорить, зробилась сенсаційною принадою лондонського зоологічного саду. На душку Енді напосідали натовпи людей, жадали побалакати з ним на найрізноманітніші теми, починаючи від погоди і кінчаючи економічною кризою і політичною ситуацією. При цьому Енді одержував від своїх відвідувачів стільки цукерків і шоколаду, що захворів катаром шлунку і кишок в тяжкій формі. Нарешті довелось закрити доступ у відділ саламандр, але вже було пізно. Andrias Scheuchzeri, відомий під іменем Енді, став жертвою своєї популярності. Очевидно, слава деморалізує навіть саламандр.

10. Свято в Новому Страшеці

Пан Повондра, швейцар пана Бонді, на цей раз проводив відпустку в своєму рідному місті. Завтра повинно було бути велике свято, і коли пан Повондра вийшов з дому, тримаючи за руку свого восьмирічного Франціка, то по всьому Новому Страшеці пахло свіже-випеченим здобним хлібом, а на вулицях мелькали жінки і дівчата, які поспішали віднести до пекаря приготовлене тісто. На площі вже поставили свої ларки два кондитора, торгівець скляними і фарфоровими виробами і сварлива дама, яка продавала різноманітні галантерейні товари. Був там також і балаган, закритий з усіх боків брезентовими полотнищами. Маленька людинка, стоячи на драбинці, саме чіпляла зверху вивіску.

Пан Повондра зупинився, бажаючи подивитись, що це буде.

Худа людинка злізла з драбинки і з задоволенням глянула на прибуту вивіску. А пан Повондра із здивуванням прочитав:

КАПІТАН І. ВАН-ТОХ

і

ЙОГО ДРЕСИРОВАНІ САЛАМАНДРИ.

Пан Повондра пригадав високу товсту людину в капітанському кашкеті, яку він колись впустив до пана Бонді. Догрався, сердешний, — пожалів його пан Повондра, — капітан, а тепер їздить по світу з таким поганеньким цирком! А яка була солідна, статечна людина. Треба б побачитись з ним, — співчутливо подумав пан Повондра.

Тим часом маленький чоловічок повісив біля входу в балаган другу вивіску:

ЯЩУРИ, ЯКІ РОЗМОВЛЯЮТЬ

!! ВЕЛИЧЕЗНА НАУКОВА СЕНСАЦІЯ !!

Вхід 2 крони

Діти в присутності батьків платять половину.

Пан Повондра глибоко замислився. Дві крони і ще одну крону за хлопця — це, звичайно, дорого. Францік добре вчиться, а знайомство з тваринами з далеких країн корисне для освіти. Пан Повондра готовий був на деякі жертви заради освіти і підійшов ближче до маленького худого чоловічка.

— Ось що, приятелю, — сказав він, — я хотів би поговорити з капітаном ван-Тохом.

Чоловічок випнув груди, обтягнуті смугастим трико.
— Це я, пане.

Ви капітан ван-Тох? — здивувався пан Повондра.

— Так, пане, — сказав чоловічок і показав якся, витатуйованого на його зап'ясті.

Пан Повондра розгублено моргав очима. Щоб капітан так висох? Ні, це неможливо.

— Я особисто знайомий з капітаном, — сказав він, — моє прізвище Повондра.

— Ну, тоді інша справа, — відповів чоловічок. — Але ці саламандри насправді від капітана ван-Тоха, пане. Гарантовані, справжні австралійські ящури, пане. Будьте ласкаві, заходьте до середини. Зараз якраз розпочнеться велика вистава, — кудкудакав він, піднімаючи полотнище біля входу.

— Підемо, Францік, — сказав Повондра-батько і увійшов всередину.

Надзвичайно висока і товста пані поспішно всілась за маленький столик. Дивна пара! — здивовано подумав пан Повондра, викладаючи свої три крони. Всередині балагана не було нічого, крім досить неприємного запаху і залізного бака.

— Де ж у вас саламандри? — запитав пан Повондра.

— В тій ванні, — байдужим тоном відповіла гігантська пані.

— Не бійся, Францік, — сказав Повондра-батько і підійшов до залізного бака.

Щось чорне, схоже на величезного старого сома, нерухомо лежало у воді; лише шкіра в одному місці трохи підіймалась і знову опадала.

— Ось це і є та допотопна саламандра, про яку стільки писали газети!.. — повчально сказав Повондра-батько, нічим не виявляючи свого розчарування. (Знову дозволив себе обдурити, — подумав він, — але хлопцеві немає потреби про це знати. Ех, шкода трьох крон!)

— Тату, чому вона в воді? — запитав Францік.

— Тому, що саламандри живуть у воді, розумієш?

— Тату, а що вона їсть?

— Рибу і таке інше, — сказав Повондра-батько. (Чимсь повинно ж воно харчуватися!)

— А чому вона така некрасива? — приставав Францік.

Пан Повондра не знав, що сказати, але в цю мить до балагану ввійшов маленький чоловічок.

— Отже, прошу вас, панове, — почав він осиплим голосом.

— У вас тут лише одна саламандра, — докірливим тоном сказав пан Повондра. (Коли б їх було хоч дві, це більше виправдовувало б зроблені витрати).

— Друга здохла, — відповів чоловічок. — Отже, панове, перед вами знаменитий Андріяш, рідкісний і отруйний ящур з австралійських островів. У себе на батьківщині він досягає росту людини і ходить на двох ногах. Ану!.. — сказав він і ткнув палкою в те чорне і безживне, що нерухомо лежало у воді.

Чорне заворушилося і з трудом піднялося з води. Францік трохи подався назад, але пан Повондра міцно стиснув його руку: не бійся, мовляв, я тут, з тобою.

Тепер воно стояло на задніх ногах, а передніми лапками спиралося на край бака. На тулубі судорожно тремтіли зябри, розкрита чорна паща ловила повітря. Обвисла шкіра була обідрана до крові і всіяна бородавками; круглі жаб'ячі очі час від часу якось болісно закривалися, зникаючи під перетинчастими нижніми повіками.

— Як бачите, панове, — продовжував чоловічок хрипким голосом, — ця тварина живе в воді; а тому вона має зябра і легені, щоб вона могла дихати, коли виходить на берег. На задніх ногах у неї по п'ять пальців на кожній, а на передніх по чотири, і вона вміє брати ними різні предмети. На!

Тварина затисла в пальцях палку і тримала її перед собою, наче блазнівський скіпетр.

— Вміє також зав'язувати мотузок вузликом, — оголосив чоловічок, взяв у тварини палку і дав їй брудну мотузку.

Тварина з хвилину потримала її в пальцях і насправді зав'язала вузлик.

— Вміє також бити в барабан і танцювати, — прокудкудакав чоловічок і дав тварині дитячий барабанчик і паличку.

Тварина кілька разів ударила в барабан і покрутила верхньою половиною тулуба; при цьому вона випустила паличку в воду.

— Я т-тобі, гадюко!.. — вилаявся чоловічок і дістав паличку з води. — Ця тварина, — додав він, урочисто підносячи голос, — володіє таким розумом і здібностями, що вміє говорити, як людина.

І він ляснув у долоні.

— Guten Morgen, — проскрипіла тварина, болісно кліпаючи нижніми повіками. — Добрий день!..

Пан Повондра був майже переляканий, але на Франціка це не справило особливого враження.

— Що треба сказати шановним панам? — суворо запитав чоловічок.

— Вітаю вас, — вклонилась саламандра (краї її зябрових щілин судорожно стискувались).

— Рахувати вмієш?

— Вмію.

— Скільки буде шість разів по сім?

— Сорок два, — через силу проквакала саламандра.

— Бачиш, Францік, — повчально зазначив Повондра-батько, — як вона добре рахує.

— Панове, — кукурікав чоловічок, — ви можете самі давати їй запитання.

— Ну, запитай її що-небудь, Францік, — запропонував пан Повондра.

Францік сконфужено зам'явся.

— Скільки буде вісім разів по дев'ять? — запитав він нарешті; на його думку це було найважчим з усіх можливих запитань.

Саламандра повільно закрила і знову відкрила очі.

— Сімдесят два.

— Який сьогодні день? — запитав пан Повондра.

— Субота.

Пан Повондра здивовано похитав головою:

— І справді, як людина! Як зветься це місто?

Саламандра відкрила пащу і закрила очі.

— Вона вже втомилася, — поспішно пояснив чоловічок. — Що треба сказати панам?

Саламандра вклонилася:

— Мое шанування. Красно дякую. Всього найкращого. До побачення.

— Це... Це особлива тварина!.. — дивувався пан Повондра, але тому що три крони все ж великі гроші,

то він додав: — А більше у вас немає нічого такого, що можна було б показати дитині?

Чоловічок пощипував в задумі підборіддя.

— Це все, — сказав він. — Раніше в мене були мавпи, але з ними стільки клопоту!.. — непевно пояснив він. — Хіба що вам показати свою дружину? Вона була раніше найтовстішою жінкою в світі. Марушка, йди сюди!..

Марушка з зусиллям підвелася з місця.

— В чому справа?

— Вклонися панам, Марушка!

Найтовстіша жінка в світі кокетливо схилила голову набік, виставила одну ногу вперед і підняла спідницю вище коліна. Під спідницею виявилася червона шерстяна панчоха, що обтягла щось розбухле, масивне, як око-рок.

— Нога зверху має в обхваті вісімдесят чотири сантиметри, — пояснював худий чоловічок, — але при теперішній конкуренції Марушка вже не найтовстіша жінка в світі.

Пан Повондра потягнув приголомшеного Франціка з балагана.

— Ваш покірний слуга, — заскрипіло з баку, — заходьте знову.

— Ну як, Францік, — запитав пан Повондра, коли вони вийшли. — Все зрозумів?

— Зрозумів, — сказав Францік. — Тату, а чому в цієї дами червоні панчохи?

11. Про людиноящурів

Було б явною натяжкою твердити, що в той час ні про що інше не писали і не говорили, крім як про говорящих саламандр. Писали і говорили також про майбутню війну, про економічну кризу, про футбольні матчі, про вітаміни і про нові моди. І все ж про говорящих саламандр писали дуже багато і при цьому дуже ненаукове. Саме тому один з видатних вчених, професор д-р Володимир Угер (з університету в Брно) написав для газети «Лідове новіни» статтю, в якій відзначив, що уявна здібність Andrias'a Scheuchzeri до членороздільної мови, тобто, строго кажучи, здібність повторю-

вати, як папуга, сказані іншими слова, з наукової точки зору далеко не так цікава, як деякі інші питання, що стосуються цього своєрідного земноводного. Наукова загадка, яку являє собою *Andrias Scheuchzeri*, полягає зовсім в іншому, а саме: звідки ж він узявся; де його первісна батьківщина, в межах якої він жив на протязі цілих геологічних періодів; чому він так довго залишався невідомим, тоді як тепер з'ясовується, що він надзвичайно поширений майже в усій екваторіальній області Тихого океану? Мабуть, в останній час розмножувався надзвичайно швидко; звідки ж взялася ця дивовижна життєва сила в первісній істоті третинного періоду, яка ще так недавно лише животіла — очевидно, в окремих, далеко розкиданих і, може бути, навіть топографічно ізольованих місцях? Чи змінились хоч трохи в сприятливий бік життєві умови цієї доісторичної саламандри, внаслідок чого для рідкісного пережитку міоценової епохи настав новий період надзвичайно високого розвитку? Адже не виключена можливість того, що *Andrias* буде не тільки кількісно ромножуватись, але й еволюціонувати в своєму розвитку і що нашої науці перепадє єдиний в своєму роді привілей: бути присутньою при великому процесі зміни видових ознак, яка здійснюється на її очах (в крайньому разі, хоч би у одного з тваринних видів). Якщо *Andrias* може проскрипіти кілька десятків слів і навчитися кільком витівкам, в чому профани вбачають прояв досягнення деякого ступеня розвитку інтелекту, то справжнім чудом є те могутнє життєве поривання, яке так швидко і так пишно відродило заціпенілу, відсталу в своєму розвитку і майже зовсім вимерлу тварину. Тут є деякі особливі обставини: *Andrias Scheuchzeri* — єдина саламандра, яка живе в морі, і що ще більш дивно єдина саламандра, яка водиться в ефіюбсько-австралійській області, в міфічній Лемурії. Хіба не хочеться сказати, що природа немовби прагне спішно надолужити одну з прогаяних життєвих можливостей і здійснити одну з форм, яку вона залишила в забутті або не могла раніш забезпечити їжею? І далі; було б дивно, якби у всій океанській області, що відділяє японських велетенських саламандр від аллеганських, не виявилось жодної сполучної ланки між ними. Якби *Andrias*'а не було, то ми, власне кажучи, повинні бу-

ли б припустити його існування саме в тих місцях, де він дійсно водиться; справа стоїть майже так, як коли б він просто заповнив тепер той вільний простір, в якому він, в силу географічних і еволюційних взаємозалежностей, повинен був здавна водитися. Але, як би там не було, — говорив на заключення вчений професор, — на прикладі цього еволюційного воскресіння міоценової саламандри ми з благоговійним страхом впевнюємося, що дух еволюції на нашій планеті не завершив ще своєї творчої роботи.

Ця стаття з'явилася в пресі, незважаючи на мовчазне, але тверде впевнення редакції, що такі міркування не підходять, власне, для газети. Швидко після цього професор Угер одержав такого листа від одного з читачів:

Вельмишановний пане!

В минулому році я купив в Чаславі будинок на площі. При огляді будинку я знайшов на горіщі ящик із старими рідкісними науковими книгами, як наприклад: Гібелівський журнал «Гюлос» за два роки 1821—1822, «Свавці» Яна Сватоплука Пресля, «Основи природознавства або фізика» Войцеха Седлячека, дев'ятнадцять томів загальнодоступного енциклопедичного збірника «Крок» і чеський журнал «Музеум» за тридцять років. В преслівському перекладі «Міркувань про переверот земної кори» Кювье (1934 р.) я знайшов вкладену туди у вигляді закладинки вирізку з старої газети, де було надруковано повідомлення про якихось дивних ящурів. Коли я прочитав Вашу статтю про загадкових саламандр, я згадав про цю закладинку і відшукав її. Гадаю, що вона могла б Вас зацікавити, а тому, будучи полум'яним другом природи і Вашим відданим читачем, надсилаю її для Вас.

З винятковою повагою

І. В. Найман.

На доданій до листа газетній вирізці не було ні назви газети, ні дати; судячи з правопису і шрифту, вона була надрукована в двадцятих або тридцятих роках минулого сторіччя, вона так поживкла і стерлась, що її було важко читати. Професор Угер чуть не викинув її

в кошик, але вік цієї вирізки справив на нього певне враження; він почав її читати. Через хвилину він буркнув: «Ах, чорт!» і схвильовано поправив окуляри. Текст цієї вирізки гласив:

ПРО ЛЮДИНОЯЩУРІВ

В одній закордонній газеті ми прочитали, що якийсь капітан (командир) англійського військового корабля, повернувшись з далеких країн, подав доповідну записку про дивних земноводних, яких він зустрів на одному маленькому острові в Австралійському морі. На цьому острові є озеро з солоною водою, відокремлене втім від моря і дуже малодоступне; зазначений капітан і корабельний лікар відпочивали тут; раптом з озера вийшли тварини, схожі на ящурів, розміром з морського собаку або тюленя, крокуючи на двох ногах, як люди, і почали кумедно і на особливий лад, наче танцюючи, крутитися на березі. Командир і лікар, вистріливши з рушниць, вбили двох з цих тварин. Тіло в них слузьке, без щітини і без будь-якої луски, так що вони схожі в цьому на саламандру. Прийшовши на другий день за ними, капітан і лікар змушені були залишити їх на місці через сильний сморід. Тоді капітан наказав матросам обшарити озеро з допомогою невода і доставити на корабель живими кілька цих страховищ. Обшаривши озеро, моряки перебили багатьох ящірок, а змогли доставити на корабель живими лише двох, заявивши, що тіло в них отруйне і жалить, як кропива. Після цього тварин помістили в бочки з морською водою, щоб довести їх до Англії живими. Але даремно! Коли корабель був біля острова Суматри, полонені, повилазивши з бочок і відкривши самі віконце нижньопалубного приміщення, вистригнули вночі в море і зникли. За свідченням командира і корабельного хірурга, ці тварини дуже забавні і хитрі, ходять на двох ногах і якимось дивно гавкають і цмокають язиком, однак для людини вони зовсім не небезпечні. Їх можна було б тому, з повним правом, назвати людиноящурями.

На цьому вирізка закінчувалась. «Чорт! — з досадою повторив професор Угер. — Чому тут немає ні дати, ні назви газети, з якої хтось колись вирізав це? А що це за «закордонна газета», як звався цей «якийсь командир», що це за «англійський корабель»? І що це за «острівець в Австралійському морі»? Невже вони не могли висловлюватися якимось точніше, і... ну, скажемо, трохи науковіше? Тож це історичний документ, якому важко визначити ціну...

Острівець в Австралійському морі — гаразд. Озерце з солоною водою. Очевидно, це був кораловий острів, атолл з малодоступною солоною лагуною: якраз підхоже місце, де могла б переховуватися первісна тварина, ізольючи себе від середовища, яке стоїть на вищому щаблі свого розвитку, і зберігаючи в недоторканості свої природні особливості. Вона не могла особливо розпліднюватися, бо не знаходила в озері достатньої кількості їжі. Це ясно, сказав собі професор. Тварина, схожа на ящірку, але без луски і ходить на двох ногах, як люди; але це — *Andrias Scheuchzeri* або інша саламандра, близька до неї. Припустимо, що це був наш *Andrias*. Припустимо, що ці прокляті матроси винищили його в тому озері і що одна пара була доставлена живою на корабель; пара, яка — зачекайте! — біля острова Суматри втекла в море. Там, на самому екваторі, де біологічні умови дуже сприятливі, а середовище постачає їжу в необмеженій кількості! Чи можливо, щоб ця зміна середовища дала міоценовій саламандрі такий могутній поштовх до розвитку? Ми знаємо, що вона звикла до солоної води; уявімо собі її нову осідлисть у вигляді спокійної, закритої бухти з величезною кількістю їжі; що тоді трапиться? Саламандра, переселена в оптимальні умови, почне бурхливо розвиватися з дивовижною життєвою енергією. Це так! — радів учений. Віднині саламандра з неприборканою стихійною силою рухається по шляху розвитку, вона чіпляється за життя, як божевільна; вона розпліднюється в страшній кількості, бо в новому середовищі її яйця і пуголовки не мають більше специфічних ворогів. Вона заселяє острів за островом; а втім, дивно, що в своєму поході вона наче перестрибує деякі острови. Врешті випадків це типова міграція в пошуках їжі. Тепер запитання: чому вона не розвива

лася раніше? Чи не цим пояснюється той факт, що в ефіопсько-австралійській області невідомі або були невідомі до цього часу будь-які саламандри? Чи не відбувалися в цьому районі в міоценову епоху якісь зміни, біологічно несприятливі для саламандри? Це можливо. Міг, наприклад, бути який-небудь специфічний ворог, який цілком знищив саламандр. І лише на одному острівці, в закритому озерці, міоценова саламандра втрималась — а втім, ціною зупинки в своєму розвитку; процес еволюції був перерваний: вийшло щось подібне до скрученої пружини, яка не могла випрямитися. Не виключено, що природа поклала великі надії на цю саламандру, що їй належало розвиватися все далі і далі, все вище і вище — хто знає, до яких меж?... (Професор Угер почував, як у нього при цій думці забігали по спині мурашки, хто знає, чи не повинен був Andrias Scheuchzeri стати, власне кажучи, людиною міоценової епохи!..)

А втім, зачекайте! Ця недорозвинена тварина раптом потрапляє в нове, незрівняно сприятливіше для неї середовище; скручена пружина вільно розправляється... З яким життєвим поривом, з яким міоценовим розмахом і запалом рине Andrias на шлях розвитку! З яким завзяттям він наवरстує ті тисячі і мільйони років, які були пропущені його еволюцією! Чи гадано, щоб він заспокоївся на тій стадії розвитку, на якій перебуває зараз? Чи вичерпає він себе тим масштабом розвитку, який ми тепер спостерігаємо, чи він стоїть ще на порозі своєї еволюції і тільки починає підноситися вверх... Хто може нині сказати, до якої висоти?»

Такі були думки і здогадки, які професор Володимир Угер накидав на папір, сидячи над пожовклою вирізкою з старої газети і весь тремтячи від інтелектуального збудження. Дам це в газету, вирішив він, бо наукових органів ніхто не читає. Хай кожен знає, до якого великого процесу в природі ми наближаємося. І назву це: «Чи є майбутнє у саламандр?».

Однак редактор «Лідових новін», глянувши на статтю професора Угера, лише похитав головою. Знову саламандри! Я думаю, що наші читачі вже по саме горло ситі саламандрами. Час вже перейти до чогось іншого. А до того ж, такі наукові міркування не підходять для газети.

І внаслідок стаття про розвиток і майбутнє саламандри так і не побачила світу.

12. Саламандровий синдикат

Голова Г. Х. Бонді подзвонив і підвівся з місця.

— Вельмишановні панове, — почав він, — маю честь оголосити надзвичайні загальні збори акціонерів Тихоокеанської експортної компанії відкритими. Вітаю всіх присутніх і дякую їх за участь у наших багатолюдних зборах.

— Панове, — продовжував він схвильованим тоном, — на мою долю випав тяжкий обов'язок повідомити вам сумну вість. Капітана І. ван-Тоха більше нема. Помер наш, якщо можна так висловитися, засновник, батько щасливої думки заснувати торгові стосунки з тисячами островів далекого Тихого океану, наш перший капітан і найсамовідданіший співробітник. Він помер на початку цього року на борту нашого пароплава «Шарк», поблизу острова Фаннінга, від смертельної рани, одержаної при виконанні службових обов'язків. (Він, бідолаха, мабуть, надто розійшовся, подумав Бонді). Прощу вас вшанувати його світлу пам'ять вставанням.

Присутні підвелися, грюкаючи стільцями, і застигли в урочистому мовчанні, стривожені однією і тією ж думкою: як би загальні збори не дуже затягнулися? — (Бідний друже ван-Тох, — з щирим сумом думав Г. Х. Бонді. — Кінець, значить! Спустили в море по дошці. От, мабуть, плюхнувся! Так, славний був чолов'яга, і очі такі блакитні...)

— Дякую вам, панове, — коротко додав Г. Х. Бонді, — за те, що ви з таким почуттям віддали належне пам'яті мого особистого друга, капітана ван-Тоха. Прощу пана директора Волавку доповісти нам, на які господарські підсумки може розраховувати ТЕК в цьому році. Цифри ще не є кінцевими, але не слід чекати, щоб вони могли істотно змінитися до кінця року. Отже, будьте ласкаві!..

— Шановні панове, — зажурчав пан директор Волавка, і... тут-то і пішло: — Становище на ринку перлів у вищій мірі незадовільне. Коли в минулому році добу-

вання перлів зросло майже в двадцять разів в порівнянні з сприятливим для нас 1925 роком, перли почали катастрофічно падати в ціні, і це падіння дійшло до шестидесяти п'яти процентів. Правління вирішило тому не випускати на ринок видобуток цього року, а тримати його на складі, доки не підніметься попит. На жаль, з осені минулого року перли вийшли з моди, мабуть тому, що вони так сильно здешевіли. В даний момент в нашому амстердамському відділі перебуває на складі понад двісті тисяч перлин, які зараз майже неможливо продати.

— Навпаки, в цьому році, — продовжував журчати директор Волавка, — добування перлин значно знизилось. Довелось відмовитися від ряду родовищ, тому що прибутки від них не покривають витрат на плавання в тих місцях. Очевидно, родовища, відкриті рік чи два тому, в більшій чи меншій мірі вичерпані. А тому правління вирішило звернути увагу на інші продукти морських глибин — як ось корали, черепашки, губки. І дійсно, ринок коралів та інших прикрас вдалося пожвавити, але поки що ця кон'юктура пішла на користь більше італійським, ніж тихоокеанським коралам.

Правління вивчає також питання про можливості інтенсивного рибальства в водах Тихого океану. Головне питання полягає в тому, як доставляти тамтешню рибу на європейські і американські ринки; інформація, яку маємо ми, поки що не дуже сприятлива.

— В протилежність тому, — читав далі директор, трохи підвищуючи голос, — трохи зросли обороти по торгівлі деякими побічними товарами, а саме: вивезення текстильних виробів, емальованого посуду, радіоапаратури і рукавичок. Ця торгівля має тенденцію до дальшого розширення і розвитку; вже в цьому році її баланс буде зведений з порівняно мізерним дефіцитом. Однак цілком виключено, щоб компанія виплатила в кінці року який-небудь дивіденд по своїх акціях. В зв'язку з цим, правління наперед відмовляється на цей раз від всіляких тантьєм і особливих винагород...

Наступило довге і важке мовчання. (Який вигляд має цей острів Фаннінга? — думав Г. Х. Бонді. — Бідолаха ван-Тох помер, як справжній моряк. Шкода його, добрий був хлопець. І не такий вже старий... не старший

від мене...) Нарешті слова попросив доктор Губка. Далі ми цитуємо протокол надзвичайних загальних зборів акціонерів Тихоокеанської експортної компанії.

Д-р Губка запитує, чи не мається на увазі ліквідувати ТЕК?

Г. Х. Бонді відповідає, що в цьому питанні правління вирішило вичекати майбутніх пропозицій.

Луї Бонанфан підкреслює, що в компанії не було на місцях постійних представників для приймання перлів, які завжди були б там і контролювали, чи проводиться добування перлів достатньо інтенсивно і технічно правильно.

Директор Волавка вказує, що це питання піддавалося обговоренню, але було визнано, що такі заходи надто збільшували б адміністративні витрати підприємства. Треба було б не менше трьохсот постійно оплачуваних агентів; будь ласка, спробуйте також уявити собі, як можна було б контролювати, чи здають всі агенти всі знайдені перлини.

М. Х. Брінкелер запитує, чи можна покладатися на те, що саламандри дійсно здають всі перлини, які знаходять, і чи віддають вони їх ще комусь крім довірених компанії.

Г. Х. Бонді констатує, що це перше публічне згадування про саламандр. До цього часу компанія дотримувалась правила — не вступати в докладне обговорення питання про те, яким засобом проводиться добування перлів. Він підкреслює, що саме тому була обрана спокійна і скромна назва — Тихоокеанська експортна компанія.

М. Х. Брінкелер запитує, чи забороняється тут говорити про речі, які торкаються інтересів компанії і які до того ж давно відомі найширшим колам публіки.

Г. Х. Бонді відповідає, що це не забороняється, але це буде новиною. Він радий, що віднині можна говорити про це відкрито. На перше запитання пана Брінкелера він може відповісти, що, за його відомостями, немає ніяких підстав сумніватися в цілковитій чесності і працьовитості саламандр, зайнятих на розшуках перлів і коралів. Треба однак рахуватися з тим, що відомі нам до цього часу родовища перлів в значній мірі вичерпані або

будуть вичерпані в більш-менш близькому майбутньому. В пошуках нових родовищ помер наш незабутній співробітник капітан ван-Тоx — якраз на шляху до островів, які ще не експлуатувалися нами. Поки що ми не можемо замінити його людиною, яка б володіла таким же досвідом, такою ж бездоганною чесністю і любов'ю до справи.

Полковник Д. У. Брайт цілком визнає заслуги небіжчика капітана ван-Тоха. Однак він відзначає, що капітан, за яким ми глибоко сумуємо, надто няньчився з згаданими саламандрами (схвальні вигуки). Не було ніякої потреби постачати саламандр ножами та іншими інструментами такої першокласної якості, як це робив покійний ван-Тоx. Не було ніякої потреби так багато витратити на їх годівлю. Можна було б значно знизити витрати, пов'язані з утриманням саламандр, і цим піднести прибутковість наших підприємств. (Бурхливі оплески).

Віце-голова Дж. Джільберт погоджується з полковником Брайтом, але підкреслює, що за життя капітана ван-Тоха це було нездійснено. Капітан ван-Тоx запевняв, що в нього є особисті обов'язки щодо саламандр. З різних причин було неможливо і небажано залишати поза увагою вимогливі просьби старого.

Курт фон Фріш запитує, чи не можна використати саламандр як-небудь інакше, зокрема, більш вигідно, ніж на розшуках перлів. Можна було б врахувати їх природні, так би мовити, «боброві здібності» до будівництва гребель та інших споруд під водою. Можна було б використати їх для поглиблення гаваней, будівництва молів і для підрядів на інші роботи в воді.

Г. Х. Бонді відповідає, що правління ретельно вивчає це питання; в цьому напрямку безперечно відкриваються величезні можливості. Він вказує, що кількість саламандр, якими володіє компанія, складає в даний час приблизно шість мільйонів; якщо врахувати, що пара саламандр дає за рік біля ста пуголовків, то в майбутньому році ми матимемо в своєму розпорядженні до трьохсот мільйонів саламандр; через десять років кількість їх досягне цифри прямо астрономічної. Г. Х. Бонді запитує, що компанія думає робити з цією надзвичайною кількістю саламандр, яких вже зараз — через

нестачу природних кормів — вона повинна підкормлювати на своїх саламандрових фермах копрою, картоплею, кукурудзою і т. інш.

Курт Ф он Ф рі ш запитує, чи придатне м'ясо саламандр для їжі.

Дж. Д жі ль б е р т і: Ні в якому разі. Так само і їх шкіра ні на що не придатна.

Б о н а н ф а н задає правлінню запитання, що ж воно в такому разі думає робити.

Г. Х. Б о н д і (підводиться): Вельмишановні панове! Ми скликали ці надзвичайні загальні збори для того, щоб відверто звернути вашу увагу на вкрай несприятливі перспективи нашої компанії, яка, дозвольте мені нагадати це, минулі роки з гордістю показувала в своїх балансах дивіденди в розмірі від двадцяти до тридцяти процентів, поряд з твердо консолідованими резервними фондами і всілякими відрахуваннями. Тепер ми стоїмо на раздоріжжі; той тип підприємств, який виправдовував наші сподівання в минулі роки, тепер відпадає; нам доведеться шукати нові шляхи. (Вигуки «Чудово»).

Я б сказав, що це, очевидно, знамено, коли саме в поворотний момент нас залишив видатний капітан і відданий друг І. ван-Тох. З його особою була пов'язана романтична, красива і — скажу прямо — трохи навіжена торгівля перлами. Я вважаю її вже закінченою главою нашої діяльності; вона мала своє, так би мовити, екзотичне очарування, але непридатне для сучасної епохи. Шановні панове! Перли не можуть бути предметом самодостатнього, вертикально і горизонтально розгалуженого підприємства. Особисто для мене ця справа з перлами служила тільки незначною розвагою. (Рух в залі). Так, панове, розвагою, яка і вам і мені принесла багато грошей. А крім того, на початку нашої діяльності саламандри, я б сказав, мали деяку принадність новизни. Триста мільйонів саламандр не будуть вже мати такої новизни (сміх).

Я сказав «нові шляхи». Доки був живий мій добрий друг, капітан ван-Тох, виключена була всяка можливість надати нашому підприємству інший характер, ніж той, який я назвав би стилем капітана ван-Тоха. (З місця:

«Чому?»). Тому що в мене надто багато смаку, щоб змішувати різні стилі. Стель капітана ван-Тоха — це був, я б сказав, стиль пригодницьких романів. Це був стиль Джека Лондона, Джозефа Конрада і т. ін. Старий, екзотичний, колоніальний, майже героїчний стиль. Не заперечую, що він по-своєму захоплював мене. Але після смерті капітана ван-Тоха ми не маємо права продовжувати цю авантюрну дитячу епопею. Перед нами, панове, не нова глава, а нова тема, задача для нового і до того ж істотно іншого творчого задуму. (З місця: «Ви говорите про це, як про роман!»). Так, милостивий пане, ви маєте рацію! Торгівля цікавить мене як художника. Без справжнього творчого уявлення ви ніколи не вигадаєте нічого нового. Ми повинні бути поетами, якщо не хочемо, щоб зупинився світ. (Оплески. Г. Х. Бонді вклоняється).

Я, панове, з жалем ставлю ризику під цією, так би мовити, ван-тохівською главою: в ній ми позбавилися тього, що було авантюрного і дитячого в нас самих. Час закінчити казку про перли і корали — Сіндбад-мореход помер, панове. Питання в тому, що ж тепер? (З місця: «Про це ми вас і запитуємо!»). Ну, так ось, панове: благоволить взяти олівці і пишійть. Шість мільйонів. Написали? Перемножте на п'ятдесят. Це буде триста мільйонів, чи не так? Перемножте знову на п'ятдесят. Це буде п'ятнадцять мільярдів, так? А тепер, панове, скажіть, будь ласка, що нам робити через три роки з п'ятнадцятьма мільярдами саламандр? Як ми їх використаємо, як ми їх прогонуємо і т. д.? (З місця: «Так залиште їх подихати!») Так, але хіба не шкода було б вибирати такий вихід? Хіба ви не враховуєте, що кожна саламандра являє якусь майнову цінність, цінність робочої сили, яка чекає свого використання? Панове, з шістьма мільйонами саламандр ми ще можемо якось вести своє господарство. З трьохстами мільйонами це буде важче. Але п'ятнадцять мільярдів саламандр! Панове, це вже вище нашої голови! Саламандри з'їдять компанію. Це так! (З місця: «Ви будете відповідати за це! Ви почали всю цю справу з саламандрами!»)

Г. Х. Бонді підвів голову:

— Я цілком беру на себе відповідальність, панове! Хто хоче, може негайно позбавитися акцій Тихоокеан-

ської експортної компанії. Я хоч завтра готовий заплатити за кожну акцію... (З місця: «Скільки?»). Повну вартість, шановний пане! (Загальний шум. Президія оголошує перерву на десять хвилин.)

З відновленням засідання просить слова М. Х. Брінкелер. Він висловлює своє задоволення тим, що саламандри так старанно розмножуються, бо цим самим збільшується майно компанії. Однак, панове, було б явним безглуздом утримувати їх даром: якщо ми самі не маємо для них підходящої роботи, то я від імені групи акціонерів пропоную, щоб ми просто продавали саламандр, як робочу силу, всякому, хто забажає проводити якісь роботи в воді або під водою. (Оплески). Прохарчування саламандр обходиться в кілька сантиметрів на день; якщо продавати пару саламандр, скажемо, за сто франків і якщо робоча саламандра може протриматися, припустимо, хоча б один рік, то всякий підприємець жартома окупить таке капіталовкладення. (Схвальні вигуки.)

Дж. Джільберт відзначає, що саламандри живуть значно довше, ніж один рік; як довго вони живуть — на це ми, строго кажучи, нічого не зможемо відповісти через недостатній досвід.

М. Х. Брінкелер вносить після цього поправку до свого проекту, пропонуючи, щоб ціна однієї пари саламандр була в такому випадку встановлена в розмірі трьохсот франків з доставкою в порт.

С. Вейсбергер запитує, які, власне, роботи могли б виконувати саламандри.

Директор Волавка: За своїм природженим інстинктом і своєю незвичайною технічною кмітливістю саламандри придатні для будівництва гребель, дамб і хвилерізів, для поглиблення гаваней і каналів, для розчистки мілин і намулистих наносів, для очистки водних шляхів сполучення; вони можуть укріплювати і регулювати морські побережжя, розширювати простір, зайнятий суходолом і т. п.. В усіх цих випадках мова йде про величезні роботи, для яких потрібні сотні і тисячі робочих рук: про роботи, настільки широкі, що навіть сучасна техніка ніколи не відважиться взятися за них, доки не буде мати в своєму розпорядженні досить дешеvu робочу силу. (Вигуки: «Правильно!» — «Чудово!»)

Д - р Г у б к а висловлює припущення, що, продаючи саламандр, які можуть, очевидно, розмножуватись у нових господарів, компанія втратить своє монопольне становище. Він пропонує, щоб компанія не продавала, а лише віддавала в найми підприємцям водних споруд робочі колони належним чином видресированих саламандр, з умовою, щоб їх ікра поступала потім у власність компанії.

Директор Волавка вказує, що неможливо прослідкувати в воді за мільйонами і навіть мільярдами саламандр, а тим більше за їх ікрою; на жаль, багато саламандр було вже вкрадено для зоологічних садів і звіринців.

Полковник Д. У. Брайт: Треба було б продавати або віддавати в найми тільки саламандр-самців, щоб вони не могли розмножуватися ніде, крім саламандрових інкубаторів і ферм, які є власністю компанії.

Директор Волавка: Ми не можемо стверджувати, що саламандрові ферми є власністю компанії. Не можна придбати у власність або в виключне користування шматок морського дна. Юридичне питання — кому, власне, належать саламандри, що живуть, наприклад, в територіальних водах її величності королеви нідерландської, дуже неясне і може викликати багато суперечок. (Хвилювання в залі). У більшості випадків за нами не забезпечено навіть права рибальства; ми, панове, влаштовували свої саламандрові ферми на Тихоокеанських островах, так би мовити, на-ура. (Хвилювання посилюється.)

Дж. Джільберт відповідає полковникові Брейту, що, згідно з досвідом, який є на цей час, ізольовані саламандри-самці через деякий час втрачають свою бадьорість і працездатність; вони стають млявими, часто здихають від суму.

Курт Ф он Ф р і ш запитує, чи не можна перед продажем каструвати або стерилізувати саламандр.

Дж. Джільберт: Це було б надто дорого; по суті, ми не можемо перешкодити дальшому розмноженню проданих саламандр.

С. Вейсбергер, як член Товариства захисту тварин, просить, щоб продаж тварин проводився гуманним способом, який би не ображав людських почуттів .

Дж. Д ж і л ь б е р т дякує за цю вказівку: само собою зрозуміло, що виловлення і перевезення саламандр будуть доручені навченому персоналові і підпорядковані відповідному наглядові. Однак ми не можемо відповісти за те, як будуть поводитися з саламандрами підприємці, які їх куплять.

С. В е й с б е р г е р заявляє, що він задоволений роз'ясненнями віце-голови Дж. Д ж і л ь б е р т а. (Оплески.)

Г. Х. Б о н д і: Насамперед, панове, відмовимося від думки зберегти в майбутньому монополію на саламандр. На жаль, згідно з діючими законодавствами ми не зможемо одержати на них патент. (Сміх.) Своє привілейоване становище в галузі торгівлі саламандрами ми можемо і повинні закріпити іншим способом. Але необхідно передумовою для цього є те, що ми повинні взятися за справу в іншому стилі і в значно ширшому масштабі, ніж досі. (Вигуки: «Слухайте!») Переді мною, панове, лежить ціла купа попередніх угод, і правління пропонує створити новий вертикальний трест під назвою «Саламандровий синдикат». Членами синдикату, крім нашої компанії, були б крупні підприємства і могутні фінансові групи; наприклад, один відомий концерн, який буде виготовляти спеціальні металеві інструменти для саламандр... (З місця: «Ви маєте на увазі МЕАС?») Так, шановний пане, я кажу про МЕАС. Потім — хімічний і харчовий картель, який виготовлятиме дешевий патентований корм для саламандр; група транспортних компаній, яка береться на основі наявного досвіду сконструювати і запатентувати спеціальні гігієнічні резервуари для перевезення саламандр; блок страхових товариств, який займеться страхуванням куплених тварин на випадок каліцтва або загибелі, як в час перевезення, так і на місці їх роботи; нарешті різні особи, які мають зв'язок з промисловістю, експортом, банками і яких з серйозних міркувань поки що називати не будемо. Досить, коли я скажу вам, панове, що цей синдикат мав би в своєму розпорядженні спочатку чотириста мільйонів фунтів стерлінгів. (Рух в залі.) В цій папці, друзі мої, лежать угоди, які досить лише підписати, щоб виникла одна з величезних господарських організацій наших днів. Правління просить Вас, панове, надати йому повноваження, необхідні для створення цього велетенського кон-

церну, завдання якого буде раціональне розведення і експлуатація саламандр. (Оплески і вигуки протесту.)

Благоволіть, панове, врахувати вигоди такого об'єднання. Саламандровий синдикат буде поставляти не тільки саламандр, але й усі інструменти і корми для саламандр, тобто кукурудзу, крохмалисті речовини, лій і цукор для мільярдів тварин, яких треба підгодовувати; далі синдикат бере на себе перевезення, страхування, ветеринарний нагляд і таке інше і все це — за найнижчим тарифом, який забезпечить нам якщо не монополію, то в усякому разі абсолютну перевагу над першим ліпшим конкуруючим підприємством, яке захотіло б продавати саламандр. Нехай-но хто-небудь спробує, він недовго суперничатиме з нами. (Вигуки: «Браво!»). Але це не все. Саламандровий синдикат буде постачати всі матеріали для водних робіт, які виконуватимуться саламандрами; ось чому за нами стоїть також важка промисловість, стоять цемент, будівельний ліс і цегла.. (З місця: «Ще невідомо, як саламандри будуть працювати!»). Панове, в даний момент дванадцять тисяч саламандр трудяться в Сайгонському порту над спорудженням нових доків, пристаней і молів. (З місця: «Цього ви нам не казали!»). Ні. Це перша спроба в великому масштабі. Ця спроба, панове, дала якнайкращі результати. Зараз вже не доводиться мати сумнів у майбутньому саламандр. (Бурхливі оплески).

Але і це не все. Цим далеко ще не вичерпуються завдання Саламандрового синдикату. Синдикат буде виводити на всій земній кулі роботу для мільйонів саламандр. Він розроблятиме проекти і загальні плани завоювання моря. Буде пропагувати утопію і грандіозні мрії. Буде розробляти проекти нових берегів і каналів, гребель, які зв'язуватимуть собою цілі континенти, штучних островів для трансокеанської авіації, нових материків, споруджуваних серед океанів. В цьому — майбутнє людства. Панове, чотири п'ятих земної поверхні вкриті морем; це, безперечно, дуже багато; карта розподілу суходолу і моря на поверхні нашої планети повинна бути виправленою. Це вже буде не стиль капітана ван-Тоха. Одно з двох: або ми залишимося дрібними крамрями, або ми будемо творити; але якщо ми не будемо мислити в масштабі материків і океанів — значить, ми

не доросли до рівня своїх можливостей. Тут говорили про те, за скільки треба продавати пару саламандр. Я хотів би, щоб ми мислили в масштабах мільярдів саламандр, десятків мільйонів робочих рук, перетворення земної кори, нового створення світу і нових геологічних епох. Ми можемо тепер говорити про майбутні Атлантиди і про все більше й більше розширення старих континентів за рахунок світового океану, про нові материки, які створює саме людство. Вибачте мені, панове, якщо це звучить для вас як утопія. Так, ми дійсно вступаємо в царство утопії. Так, друзі мої, ми вже перебуваємо в ньому. Нам залишається лише обміркувати технічний бік питання про майбутнє саламандр... (3 місяці: «І економічний!»)

Так! Зокрема, з приводу економічного боку питання: наша компанія надто мала для того, щоб вона сама зуміла експлуатувати мільярди саламандр. Для цього в нас не вистачить ні фінансових, ні політичних можливостей. Якщо буде мінятися карта суходолу і моря, то в цьому, панове, будуть зацікавлені також і великі держави. Не будемо говорити про це; не будемо згадувати про високопоставлених осіб, які вже зараз надзвичайно прихильно ставляться до синдикату. Але прошу вас, панове, не випускайте з уваги безмежний розмах тієї справи, за чи проти якої ви будете зараз голосувати. (Тривалі бурхливі оплески. Вигуки: «Браво!» «Чудово!»)

Перед голосуванням довелося однак обіцяти, що по акціях Тихоокеанської експортної компанії в цьому році буде виплачено принаймні десятипроцентний дивіденд за рахунок резервних фондів. Після цього за пропозицію правління голосували акціонери, які представляли вісімдесят сім процентів акціонерного капіталу, і лише тринадцять процентів були проти. Саламандровий синдикат вступив у життя. Г. Х. Бонді вітали.

— Ви дуже гарно говорили, пане Бонді, — похвалив його старий Сігі Вейсбергер. — Дуже гарно. Але скажіть, як прийшла вам в голову ця ідея?

— Як? — неуважно відповів Г. Х. Бонді. — Відверто кажучи, пане Вейсбергер, я зробив це в пам'ять старика ван-Тоха. Він так носився з своїми саламандрами...

Що він, бідолаха, сказав би, коли б його тупцюнів залишили здихати або дозволили їх винищити!..

— Яких тупцюнів?

— А цих потвор-саламандр. Тепер, коли вони будуть мати якусь ціну, з ними будуть принаймні пристойно поводитися. А крім чого-небудь утопічного, пане Вейсбергер, з цими створіннями нічого неможливо розпочати.

— Цього я не розумію, — сказав Вейсбергер. — А ви бачили коли-небудь саламандру, пане Бонді? Я, власне, не знаю, що це таке. Скажіть, будь ласка, який вона має вигляд?

— Цього, пане Вейсбергер, я вам не скажу. Чи знаю, що таке саламандра? А навіщо мені це знати? Хіба є в мене час займатися питанням про те, як що виглядає? Я повинен вдовольнитися тим, що ми створили Саламандровий синдикат.

Книга друга

ПО ЩАБЛЯХ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

1. Пан Повондра читає газети

Одні збирають поштові марки, інші — першодруковані книги. Пан Повондра, швейцар особняка Г. Х. Бонді, довго не міг знайти сенсу життя; багато років він вибирав між захопленням доісторичними гробницями і пристрастю до міжнародної політики; і раптом одного разу вечором йому несподівано відкрилось, чого саме не вистачало йому досі для повноти життя. Великі події завжди бувають несподіваними...

В цей вечір пан Повондра читав газети, пані Повондра штопала Франціку панчохи, а Францік робив вигляд, що зубрить лівобережні притоки Дунаю. Було затишно і тихо.

— З глузду можна з'їхати!.. — пробурчав пан Повондра.

— Що трапилось? — запитала пані Повондра, протягаючи нитку в голку.

— Та все ті ж саламандри, — відповів Повондра-батько. — Ось тут надруковано, що за останній квартал їх було продано 70 мільйонів штук.

— Що ж, непогано? — сказала пані Повондра.

— Я думаю! Це, матінко, цифра приголомшуюча. Подумай тільки — 70 мільйонів! (Пан Повондра похитав головою.) Люди, напевне, заробили на цьому шалені гроші. А які роботи затіваються! — додав він після хвилинного роздумування. — Ось тут розповідається, як скрізь з гарячковою швидкістю споруджують нові землі і острови. Я тобі кажу, що тепер люди можуть зробити собі стільки землі, скільки їм захочеться. Це, матінко, велика справа. Це, я тобі скажу, більший крок вперед, ніж відкриття Америки.

Пан Повондра замислився.

— Нова історична епоха, розумієш? — сказав він.
— Нічого, матінко, не поробиш, ми переживаємо великі часи.

Настала знову тривала мовчанка. Раптом Повондра-батько поривчасто задимів своєю люлькою:

— І подумати, що якби не я, то нічого б не було!

— Чого не було б?

— Та торгівлі ж саламандрами. І «нового віку». Якщо розміркувати, то ніхто інший, як я, пустив у дію всю цю справу.

Пані Повондра глянула на нього, відірвавши очі від дірявої панчохи.

— А це яким же чином?

А таким, що я пустив тоді цього капітана до пана Бонді. Якби я про нього не доповів, капітан до самої смерті не зустрівся б з паном Бонді. Якби не я, то з цього, матінко, не вийшло б нічого. Зовсім нічого.

— Капітан знайшов би, мабуть, кого-небудь іншого, зауважила пані Повондра.

Люлька Повондри-батька презирливо захрипіла.

— Багато ти розумієш! Таку річ міг зробити тільки Г. Х. Бонді. Так, він-то вже бачить далі, ніж... просто, я не знаю хто. Інші побачили б у цьому тільки безглуздя або каверзу. Але пан Бонді — о, ні! У нього, голубчика, є нюх!..

Пан Повондра замислився.

— Він, тобто капітан... як його звали?.. так, ван-Тох... на вигляд був найзвичайнісінька людина. Товстий, червоний, і більше нічого... Інший швейцар сказав би йому: куди, куди браток? Хазяїна нема дома і так далі. Але в мене немовби якийсь передчуття було чи щось таке подібне. Доповім про нього, сказав я собі; мені, напевно, влетить від пана Бонді, але я все-таки доповім. Я завжди кажу, що в швейцара повинно бути особливе чуття. Іноді подзвонить який-небудь тип, виглядає як барон, а виявиться агентом по продажу кімнатних холодильників. Треба вміти розбиратися в людях, — сказав на завершення Повондра-батько. — Тепер бачиш, Францік, що може зробити людина, навіть коли вона займає скромне становище. Бери приклад з мене і на-

магайся завжди виконувати свій обов'язок, як це робив я.

Пан Повондра урочисто і з почуттям ствердив свої слова кивком голови.

— Я міг би не пускати капітана далі порогу і позбавити себе від всякого клопоту. Інший швейцар надувся б і зачинив двері перед самим його носом. І тим самим вбив би такий чудовий світовий прогрес. Пам'ятай, Францік, якби кожна людина виконувала свій обов'язок, то на світі жилося б, як в раю! І слухай уважно, коли я з тобою розмовляю!..

— Так, татуню, промимрив Францік з нещасним виглядом.

Повондра-батько відкашлявся.

— Позич-но мені, матінко, ножиці. Мені слід було б вирізати все це з газет, щоб залишити потім пам'ятку людям.

Так пан Повондра почав збирати газетні вирізки про саламандр. Його пристрасті колекціонера ми зобов'язані багатьма матеріалами, які без нього зникли б у прірву забуття. Він вирізував і зберігав все, що знаходив в пресі про саламандр. Не будемо приховувати, що після деяких початкових вагань він навчився по-мародерськи розправлятися в своєму улюбленому кафе з газетами, в яких була будь-яка згадка про саламандр, досягнувши при цьому рідкісної, майже престижизитаторської віртуозності в мистецтві непомітно видирати з газети потрібний листок і засовувати його в кишеню під самим носом у оберкельнера. Як відомо, кожний колекціонер здатний на крадіжку і навіть на вбивство, якщо мова йде про те, щоб поповнити свою колекцію новим екземпляром, і це зовсім не чорнить його морального обличчя.

Тепер його життя мало сенс, бо це було життя колекціонера. Кожного вечора він розбирав і перечитував свої вирізки на очах у поблажливої пані Повондри, яка знала, що кожний мужчина — почасти божевільний і почасти дитина; хай краще забавляється своїми вирізками, ніж ходить в пивну і грає в карти. Кінець кінцем, вона навіть звільнила в комоді місце для його коробок, які він змайстрував для своєї колекції. Чи ж можна вимагати більшого від жінки і хазяйки?

Навіть сам Г. Х. Бонді був якось раз вражений енциклопедичними знаннями пана Повондри в усіх питаннях, що стосуються саламандр. Пан Повондра трохи соромлячись признався, що збирає все, що було де-небудь надруковано про саламандр і показав панові Бонді свої коробки. Г. Х. Бонді милостиво похвалив його колекцію. Так, тільки великі люди можуть бути такими прихильними, і тільки впливові люди можуть ошчасливити інших так, що це їм не коштує ані копійки; великі пани взагалі вміють влаштовуватись. Пан Бонді, наприклад, просто дав розпорядження, щоб з канцелярії Саламандрового синдикату Повондри надсилати всі вирізки про саламандр, які не варто було зберігати в архіві. І щасливий, трохи збентежений Повондра щодня одержував цілі ящики документів всіма мовами світу; з них особливу релігійну повагу для себе викликали в нього газети, надруковані слав'янськими або грецькими літерами, а також єврейськими, арабськими, китайськими, бенгальськими, тамільськими, яванськими, бірманськими або таалікськими¹⁾ письменами.

— І подумати тільки, — казав він, споглядаючи їх, — що без мене нічого цього не було б!

Як ми вже сказали, колекція пана Повондри зберегла багато історичних матеріалів, які відносяться до всієї витівки з саламандрами. Звідси однак не виходить, що вона могла б задовольнити вченого історика. Насамперед пан Повондра, якому не вистачало спеціальної освіти в галузі допоміжних історичних дисциплін і методології архівної справи, не давав до своїх вирізок ні зазначення джерела, ні відповідної дати, так що в більшості ми не знаємо, де і коли був опублікований той чи інший документ. По-друге, через те, що матеріалів назбирався в нього дуже багато, пан Повондра зберігав головним чином великі статті, які він вважав більш важливими, тоді як короткі замітки і телеграфні повідомлення він просто викидав в ящик з вугіллям, в результаті до нас надійшло надвичайно мало фактичних даних і відомостей про весь цей період. По-третє, до справи дуже помітно приклала руку сама пані Повондра; коли коробки пана Повондри загрозово переповнювались, вона ти-

¹⁾ Таалік — одне з туземних племен на Філіппінах.

хенько витягала з них частину вирізок і спалювала їх. Це повторювалося по кілька разів на рік. Вона щадила тільки ті матеріали, які надходили не в такій великій кількості, як, наприклад, тексти, надруковані малабарськими, тибетськими і коптськими письменами; ці вирізки збереглись майже в повному комплекті; але тому, що в нашій освіті є деякі пробіли, вони не можуть особливо стати нам в пригоді. Таким чином, матеріал по історії саламандр, який є у нас під рукою, відзначається такою ж уривчастістю, як, скажемо, поземельні книги XIII століття нашої ери або збірка творів поетеси Сафо. До нас лише випадково дійшли документальні дані, які стосуються різних моментів того грандіозного процесу, який ми, незважаючи на всі пропуски, спробуємо коротко змалювати під заголовком «По щаблях цивілізації».

2. По щаблях цивілізації

(Історія саламандр)

Література: Г. Крейцман «Історія саламандр»; Ганс Тіце «Саламандра XX століття»; Курт Вольф «Саламандра і німецький народ»; сер Герберт Оуен «Саламандри і Британська імперія»; Джованні Фокаджа «Еволюція земноводних в епоху фашизму»; Леон Бонне «Земноводні і Ліга націй»; С. Мадаріага «Саламандри і цивілізація» та багато інших.

Коли мова йде про той історичний період, який Г. Х. Бонді сповістив на достопам'ятних загальних зборах Тихоокеанської експортної компанії в своїх пророчих словах про початок утопії, ми не можемо рахувати історичні дні століттями або десятиліттями, як це робилося по відношенню до всієї попередньої світової історії, але можемо вести рахунок лише по чвертях року, вимірюючи час проміжками між виходом кварталних кон'юктурних оглядів народного господарства. В ту епоху виробництво історичних подій — якщо можна так сказати — було підприємством великого масштабу; тому і темпи історії

незвичайно прискорюються. Зараз ми просто не можемо чекати кілька сотень років, поки з нашим світом трапляться що-небудь добре або погане. Наприклад, переселення народів, яке колись тривало кілька віків, при сучасній організації транспорту могло б бути повністю здійснено в яких-небудь три роки; інакше на ньому нічого не вдалось би заробити. Точнісінько так само стоїть справа з ліквідацією римської імперії, з колонізацією наново відкритих континентів, із знищенням індіців і т. д. Все це можна було б влаштувати тепер незрівняно швидше, якби доручити справу фінансово міцним підприємствам. В цьому відношенні велетенські успіхи Саламандрового синдикату і їх величезний вплив на світову історію, безсумнівно вказують шляхи майбутнім підприємствам.

У вигляді доказу наведемо спочатку першу вирітку з колекції пана Повондри:

ТОРГІВЛЯ САЛАМАНДРАМИ

Згідно з останнім повідомленням, опублікованим Саламандровим синдикатом в кінці кварталу, збут саламандр збільшився на 30 процентів. За три місяці було продано майже 70 мільйонів саламандр, зокрема — в Південну і Середню Америку, в Індокитай і в Італійське Сомалі. В найближчий час передбачається поглиблення і розширення Панамського каналу, очищення гавані в Гуаякілі і очищення Торресової протоки від мілин і рифів. Одні лише ці роботи, за приблизним підрахунком, потребуватимуть вибирання 9 мільярдів кубічних метрів твердих порід. Спорудження масивних авіаційних островів на лінії Мадера-Бермуди повинно початися наступною весною. На Маріанських островах, які знаходяться під японським мандатом, продовжується засипка моря землею; поки що таким способом одержано вісімсот тисяч акрів нової, так званої легкої суші, між островами Тініан і Сайпан. В зв'язку з ростучим попитом, ціни на саламандр тримаються дуже твердо; котировка: «лідінг» — 61, «тім» — 620. Записи є достатні. *(Чехословацьке бюро преси).*

Історія саламандр з самого початку характеризується тим, що справа була добра і раціонально організована. Це насамперед заслуга Саламандрового синдикату, але аж ніяк не тільки його. Треба визнати, що наука, філантропія, освіта, преса та інші фактори немало сприяли незвичайному розповсюдженню і прогресу саламандр. Але все ж саме Саламандровий синдикат з кожним днем відкривав перед саламандрами все нові і нові береги і країни, хоч йому і доводилось переборювати багато перешкод, які гальмували цю експансію.

Про ці перешкоди свідчить, наприклад, таке повідомлення, вирізане з газети без зазначення дати:

АНГЛІЯ НЕ ПРОПУСКАЄ САЛАМАНДР?

На питання члена палати громад, містера Дж. Лідса, сер Семюель Мандевілль відповів сьогодні, що уряд його величності закрити Суецький канал для будь-яких перевезень саламандр; не слід допускати, щоб хоч одна єдина саламандра працювала на побережжі або в територіальних водах Британських островів. Мотивом цих заходів, заявив сер Семюель, є, з одного боку, безпека Британських берегів, а з другого — старі закони і угоди про заборону работоргівлі.

Відповідаючи на запитання члена парламенту, містера Б. Ресселя, сер Семюель сказав, що це положення не поширюється на британські домініони і колонії. (*Агентство Рейтер.*)

По кварталних оглядах Саламандрового синдикату можна прослідкувати, як поступово заселяються саламандрами індійські і китайські порти; як ця колонізація захоплює африканське побережжі і робить стрибок на американський континент, причому в Мексиканській затоці утворюються нові, найдосконаліші інкубатори; як, поряд з цією широкою хвилею колонізації, в різні місця посилаються невеликі групи саламандр, які грають роль авангарду майбутнього експорту. Так, наприклад, Саламандровий синдикат послав безплатно голландському відомству водяних споруджень тисячу першокласних саламандр; місту Марсель — для очищення старої гавані — він подарував шістсот саламандр і т. п. Одним

словом, на відміну від заселення земної кулі людьми, розповсюдження саламандр проходило планомірно і у великому масштабі; якби ця справа була надана природі, то вона, мабуть, розтягувалась би на сотні і тисячі років; справді, природа ніколи і ніде не була такою заповзятливою і ощадливою, як людська промисловість і торгівля. Пожвавлений попит на саламандр вплинув, очевидно, і на їх плодовитість; середня продуктивність самки підвищилась до ста п'ятидесяти пуголовків на рік. Деяке регулярне зменшення саламандр — причиною якого були акули — припинялось майже зовсім, коли для оборони проти хижих риб саламандр забезпечили підводними револьверами і кулями дум-дум. Для цієї мети вживались майже скрізь револьвери, винайдені інженером Мірко Шафранеком, які вироблялися на збройовому заводі в Брно.

Розповсюдження саламандр не скрізь йшло однаково добре. Подекуди деякі кола різко протестували проти завезення цієї нової робочої сили, вбачаючи в ньому недобросовісну конкуренцію з людською працею. Пошлемося на таке газетне повідомлення:

СТРАЙКОВИЙ РУХ В АВСТРАЛІЇ

Лідер австралійських тредюніонів, Гаррі Мак-Намара, загрожує загальним страйком портових і транспортних робітників, а також робітників електростанцій та інших підприємств. Тредюніони вимагають, щоб завезення працюючих саламандр в Австралію було суворо контингентоване на основі законодавства про іміграцію. Навпаки, австралійські фермери домагаються, щоб завезення саламандр було вільне від обмежень, бо в зв'язку з попитом на корм для саламандр значно підвищується збут місцевої кукурудзи і тваринних жирів, зокрема, баранячого сала. Уряд намагається досягти компромісу. Саламандровий синдикат пропонує платити тредюніонам по шість шілінгів за кожну завезену саламандру. Уряд згоден гарантувати, що саламандри будуть зайняті на роботах тільки в воді і що (в інтересах моральності) вони не будуть висуватися з води більше, ніж на сорок сантиметрів, тобто більш, ніж по груди. Тредюніони наполягають на

дванадцяти сантиметрах і вимагають за кожну саламандру по десять шілінгів, згідно з існуючим реєстраційним тарифом. Очевидно, дійдеться згоди при допомозі державного казначейства. (*Агентство Гавас*).

Деякі висловлювали також побоювання, що саламандри, які їдять дрібні різновидності морської фауни, створять загрозу для рибальства. Багато хто стверджував, що своїми підводними норами і з'єднуючими їх ходами саламандри підривають береги і острови. Правду кажучи немало було людей, які прямо виступали проти завезення саламандр; але як вже з споконвіку заведено, що кожна новизна і кожен прогрес наштовхується на опір і недовір'я; так було з фабричними машинами і те ж саме повторювалося з саламандрами.

В деяких місцях виникали непорозуміння іншого роду, але завдяки енергійному втручанням світової преси, яка правильно оцінила як грандіозні перспективи торгівлі саламандрами, так і зв'язані з нею прибутки від великих оголошень; впровадження саламандр в більшості випадків було зустрінuto із схваленням і з живим інтересом, а іноді навіть з натхненням.

Наведем ось такий цікавий документ з колекції пана Повондри:

САЛАМАНДРИ ВРЯТУВАЛИ 36 ПОТОПАЮЧИХ

(Від нашого власного кореспондента.)

Мадрас, 3 квітня.

Пароплав лінії «Індіан Стар» наштовхнувся в Мадрасьському порту на шлюпку, яка перевозила біля сорока туземців. Шлюпка в ту ж мить пішла на дно. Раніше, ніж встигли спорядити поліцейський катер, на допомогу потопляючим поспішили саламандри, що працювали в порту на очистці його від намулу, і щасливо доставили на берег 36 чоловік. Одна з саламандр врятувала з води трьох жінок і двох дітей. В нагороду за це доблесне діяння саламандри одержали від місцевих властей письмову подяку в непромокаючому футлярі.

Однак туземне населення надзвичайно обурене тим, що саламандрам було дозволено торкатися до тонучих представників вищих каст. Туземці вважають саламандр «нечистими» і «недоторканими». В порту зібрався натовп в кілька тисяч туземців, які вимагали вигнання саламандр з порту. Поліції вдалося все ж підтримати порядок; зареєстровано всього трьох вбитих і сто двадцять заарештованих.

До десяти годин вечора спокій був встановлений. Саламандри продовжують працювати.

Торгівля саламандрами зосереджувалась, головним чином, в руках Саламандрового синдикату, який перевозив їх на своїх власних, спеціально для цієї мети побудованих наливних пароплавах. Центром торгівлі і своєрідною біржею саламандр був «Саламандровий дім» в Сінгапурі.

Наведемо детальне і об'єктивне описання цієї торгівлі, позначене: «е», «у» «5 жовтня»:

«S-Trade».

«Сінгапур, 4 жовтня. Лідінг — 63, хеві — 317, тім — 648, одд-джобс — 26, 35, треш — 0,08, спаун — 80—132»¹⁾).

«Читач газет може щоденно знайти подібне повідомлення в економічному відділі своєї газети серед телеграм про ціни на бавовну, олово або пшеницю. Ви, звичайно, вже знаєте, що означають ці загадкові цифри і слова? Ну так, це торгівля саламандрами або S-Trade. Але, як виглядає ця торгівля в дійсності, про це більшість читачів має досить слабе уявлення. Очевидно, вони уявляють собі велетенський базар, який кишить тисячами саламандр, по якому розгулюють купці в тропічних шоломах або чалмах і розглядають виставлений товар і, нарешті, тикають пальцем в яку-небудь добре збудовану, здорову, молоду саламандру зі словами: «Дайте-но, мені цю штуку. Скільки з мене?».

¹⁾ По-англійськи ці слова означають: leading — в даному випадку — десятник, heavy — тяжкий, team — команда, add jobs — різноманітні роботи, trash — брак, spawn — ікра.

В дійсності торгівля саламандрами виглядає зовсім по-іншому. В Сінгапурському мармурованому палаці S-Trade ви не побачите жодної саламандри, лише жвавих і елегантних службовців в білих костюмах, які приймають замовлення по телефону: «Так, сер! Лідінг йде по 63. Скільки? Двісті штук? Так, сер. Двадцять хеві і сто вісімдесят тім. О-кей, розумію. Пароплавом — п'ять тижнів. Right? Thank you, sir!»¹⁾. Весь палац S-Trade дзвенить від телефонних розмов; він справляє швидше враження урядової канцелярії або банку, ніж ринку; тимчасом цей білий гарний будинок з іонічними колонами вздовж фасаду — ще більш крупний світовий базар, ніж багдадський базар часів Гарун аль Рашида.

«Але повернемося до процитованого нами торгового бюлетеня з його комерційним жаргоном.

«Лідінг — це спеціально відібрані, інтелігентні, як правило, трирічні саламандри, видресировані для виконання обов'язків наглядачів і десятників в робочих колонах саламандр. Вони продаються тільки поштучно, причому їх вага не береться до уваги; в них ціниться тільки інтелігентність. Сінгапурські лідінги, які розмовляють гарною англійською мовою, вважаються найкращими і найбільш надійними. Поштучно пропонуються продавцями також і інші марки саламандр — десятники, наприклад — так звані Капітанос, Інженери, Малайські старости, Старшини і т. д., але Лідінги ціняться вище, ніж інші. Зараз ціна на них колибається біля шести-десяти доларів за штуку.

«Хеві — це тяжкі, атлетичної будови, звичайно дворічні саламандри, вагою від ста до ста двадцяти фунтів. Вони продаються тільки повзводно так званими bodies²⁾ по шість штук в кожному взводі. Вони видресировані для найтяжчих фізичних робіт, як, наприклад, ламання скель, вивертання великого каміння і т. д. Якщо в наведеному бюлетені стоїть «Хеві — 317», то це означає, що за взвод (body) важких саламандр, який складається з шести одиниць, платять 317 доларів. На кожний взвод важких припадає, як правило, один лідінг, як десятник і наглядач.

1) Підходить? Дякую вам, сер (англ.).

2) Body — в даному випадку — загін (англ.).

«Тім» — це звичайні робочі саламандри, вагою від восьмидесяти до ста фунтів, яких продають тільки дружинами («тімами») по двадцять штук; вони призначаються для масових робіт, головним чином, при землерпальних роботах, при спорудженні насипів або гребель і т. п. На кожний такий тім припадає один лідінг.

«О д д - д ж о б с» — самостійна категорія. Це саламандри, які з тих або інших причин, — наприклад, тому що вони не були вирощені на більших, спеціально устаткованих саламандрових фермах, — не мають належної спеціальної виучки. Це, строго кажучи, напівдикі, хоч нерідко дуже здібні, саламандри. Їх купують поштучно, або дюжинами, і ними користуються для різних допоміжних або більш дрібних робіт, на які не вигідно посилати цілі взводи або дружини. В останній час їх купують здебільшого як сировину, яку окремі підприємці самі піддають дальшому опрацюванню, сортируючи її на лідінгів, хеві, тім і треш.

«Треш, або брак» (покидьки, відходи), — це неповноцінні, кволі або які страждають будь-якими фізичними недоліками саламандри; їх продають не поштучно і не певними партіями, а лише оптом, на вагу — звичайно по кілька десятків тонн; кілограм живої ваги коштує зараз від семи до десяти центів. Власне кажучи, невідомо, на що вони придатні і для яких цілей їх купують — очевидно, для яких-небудь більш легких робіт у воді; щоб запобігти непорозумінню, нагадаємо, що саламандри неїстівні для людей. Треш купують майже виключно китайські перекупники; куди саме вони їх відправляють — залишається невиясненим.

«С п а у н» — це просто саламандровий понос, точніше — пуголовки віком до одного року. Їх купують сотнями, і вони мають дуже добрий збут, головним чином завдяки своїй дешевизні і завдяки тому, що їх перевезення потребує мінімальних витрат; вони вже на місці дозрівають до того віку, коли стають придатними до роботи. Спаун перевозять в бочках, тому що пуголовки не покидають води, — в протилежність дорослим саламандрам, яким необхідно виходити з води кожного дня. Часто в спауні трапляються надзвичайно обдаровані особи, які стоять вище стандартизованого типу лідінгів; це надає своєрідного азарту операціям з поносом. Ви-

соко обдарованих саламандр продають потім по кілька сотень доларів за штуку, а американський мільйонер Денікер заплатив навіть дві тисячі доларів за саламандру, яка вільно говорить дев'ятьма мовами, і відправив її в Майемі на спеціальному пароплаві; ця перевозка сама по собі коштувала йому майже двадцять тисяч доларів. Останнім часом саламандровий понос купують головним чином для так званих саламандрових конюшень, в яких провадиться відбирання і тренування жвавих спортивних саламандр; їх запрягають — по три штуки — в плоскодонні човни, оформлені у вигляді черепашок. Гонки в черепашках, запряжених саламандрами, зараз у великій моді і є найулюбленішою розвагою молодих американок на Пальм-Біч, в Гонолулу і на Кубі; їх називають «гонки тритонів» або «регатта Венери». В легенькій, оздобленій черепашці, яка пливе по морській гладіні, стоїть гонщиця в надзвичайно коротенькому і надзвичайному розкішному купальному костюмі, тримаючи в руках шовкові віжки саламандрової тройки; призом служить титул Венери. Містер Дж. Тінкер, прозваний «консервним королем», купив для своєї дочки тройку гончих саламандр — Посейдона, Хенгіста і Короля Едуарда, заплативши за них вище тридцяти шести тисяч доларів. Але все це виходить вже з рамок справжньої S-Trade, яка обмежується тим, що поставляє всьому світові солідних лідінгів, хеві і тім.

«Вище ми згадували вже про саламандрові ферми. Хай читач не уявляє собі грандіозних розплідників і обгороджених дворів; це кілька кілометрів голого побережжя, де розкидано з півдюжини будиночків з гофрованого заліза: один для управителя, один для ветеринара, решта — для сторожів. Лише під час відливу можна помітити, що з берега спускаються в море довгі греблі, які розділяють прибережну смугу на кілька басейнів: один для поносу, другий для категорії «лідінг» і т. д.; кожну категорію годують і дресирують окремо. І те, і друге робиться вночі.

«З настанням сутінок саламандри вилізають з підводних нор на берег і збираються навколо своїх викладачів. Перший урок — це урок мови; викладач промовляє перед саламандрами різні слова, наприклад: «копати», і наочно з'ясовує їх значення. Потім він вистроює

їх шеренгами по чотири в ряд і вчить марширувати; після цього — півгодини фізкультури і відпочинок у воді. Після перерви саламандр вчать поводженню з різними інструментами і зброєю, а потім на протязі трьох годин вони під наглядом викладачів займаються практикою водних споруджень, виконуючи відповідні роботи. Після закінчення занять саламандри повертаються в воду і одержують саламандрові сухарі, які виробляються головним чином з кукурудзяної муки і сала; лідінгів і важких саламандр підгодовують ще м'ясом. Лінощі і неслухняність караються позбавленням їжі; тілесних покарань нема; а втім, саламандри не дуже чутливі до фізичного болю. Зі сходом сонця на саламандрових фермах настає мертва тиша; люди відправляються спати, а саламандри зникають в пучині.

«Цей порядок порушується тільки два рази на рік. Один раз — в період парування, коли саламандр залишають на два тижні в спокої, а другий — коли на ферму прибуває наливне судно Саламандрового синдикату і привозить управителю накази, які гласять, скільки саламандр і яких категорій треба посадити на пароплав. Посадка проводиться вночі; судовий офіцер, який управляє фермою, і ветеринар сідають за освітлений лампою столик, а сторожі і команда судна відрізають саламандрам відступ до моря. Саламандри одна за одною підходять до столика, де вирішується питання — «годна» чи «ні». Саламандри, відібрані для відправки, залізають потім в шлюпку, яка відвозить їх на судно. Вони роблять все це здебільшого добровільно, тобто підкоряючись звичайному суворому наказові; лише іноді доводиться вживати легкі примусові засоби, як, наприклад, заковування в ланцюги. Спаун, тобто понос, просто виллюється неводом.

«Настільки ж гуманно і гігієнічно проводиться і перевезення саламандр на наливних суднах. В резервуарах вода міняється при допомозі насосів щоденно; годують саламандр чудово. Смертність під час перевезення ледве досягає десяти процентів. По клопотанню Товариства захисту тварин на кожному наливному судні є капелян, який слідкує, щоб до саламандр ставились по-людськи, і кожну ніч звертається до них з проповіддю, прищеплюючи їм повагу до людей, а також почуття вдячності,

покірності і любові до їх майбутніх хазяїв, які не мають інших думок, крім бажання по-батьківському піклуватися про благополуччя саламандр. Треба сказати, що досить важко з'ясувати саламандрам це батьківське піклування, бо їм невідоме поняття батьківства. Серед більш розвинених саламандр для судових капеланів існує прізвисько «Тато-Саламандра». Цілком виправдали себе також науково-освітні фільми, які під час перевезення показують саламандрам — з одного боку, чудеса людської техніки, а з другого — їх майбутні завдання і обов'язки».

Є люди, які розшифровують назву S-Trade (торгівля саламандрами), як Slave-Trade, тобто работоргівля. Ну, що ж! Як сторонні спостерігачі ми можемо сказати, що якби стара работоргівля була так добре організована і була такою бездоганною з гігієнічної точки зору, як теперішня торгівля саламандрами, то ми могли б тільки вітати рабів. Зокрема, з більш дорогими сортами саламандр і справді поводяться дуже пристойно і дбайливо — хоча б уже тому, що капітан і команда судна відповідають своєю зарплатою і преміальними за життя доручених їм саламандр. Автор цієї статті сам був свідком того, як на наливному судні «С. С. 14» найогрубліші моряки були глибоко засмучені, коли в одному з резервуарів двісті сорок першосортних саламандр захворіли дизентерією. Вони ходили дивитися на них мало не з сльозами на очах і висловлювали свої істинно гуманні почуття простими словами: «На біса нам потрібне це падло!»

Коли почало розростатися вивезення саламандр, виникла, звичайно, і «дика» торгівля; Саламандровий синдикат не міг контролювати і експлуатувати всі ті поселення саламандр, які покійний капітан ван-Тох розсіяв по дрібних віддалених островах Мікронезії, Меланезії і Полінезії, так що більшість саламандрових бухт були кинуті на призволяще. В результаті, поряд з раціональним розведенням саламандр, значних розмірів набрало також і полювання на диких саламандр, яке в багатьох відношеннях нагадувало колишні тюленячі промисли. Це був промисел до деякої міри нелегальний, але тому що законодавства про охорону саламандр не існувало, то в

найгіршому випадку мисливців переслідували лише за те, що вони без належного дозволу вступили на територію, яка знаходиться під суверенітетом тієї чи іншої держави. До того ж на цих островах саламандри найімовірно розмножились і то тут, то там завдавали шкоди полям і городам туземців, а тому «дикі» облави на саламандр мовчазно розглядалися як природне регулювання розмноження саламандр.

Ось зроблений очевидцем опис облави, що відноситься до того часу.

КОРСАРИ ХХ СТОЛІТТЯ

Було одинадцять годин вечора, коли капітан нашого пароплава наказав спустити національний прапор і приготувати шлюпки. Ніч була місячна, оповита сріблястим туманом. Ми гребли до невеликого острівця; це був, здається, острів Гарбнера з групи Феніксових островів. В такі місячні ночі саламандри виходять на берег і танцюють; ви можете підійти до них впритул — вони не помітять вас, до такої міри вони захоплені своїм грандіозним, німим танком. Нас вийшло на берег двадцять чоловік, і з веслами в руках, рухаючись розсипним строем, ми почали оточувати півколом темну купу, що ворушилася на пляжі, залитому молочним світлом місяця.

Важко передати враження від танцю саламандр. Біля трьохсот тварин сидять на задніх лапах, утворюючи правильне коло і повернувшись обличчям до центру; в середині коло порожнє. Саламандри не рухаються; вони неначе заклакли. Це схоже на огорожу навколо якогось таємничого алтаря; але тут нема ніякого алтаря і нема ніякого бога. Раптом одна з тварин зацмокає язиком «тс-тс-тс» і починає хвилеподібно звиватися верхньою частиною тулуба; цей коливальний рух передається далі по колу, і через кілька секунд всі саламандри, не сходячи з місця, звиваються все швидше і швидше, без жодного звуку, все фантастичніше, з якимось шаленим захопленням. Хвилин через п'ятнадцять яка-небудь з саламандр слабшає, за нею друга, третя; кілька разів вони знесилено хитнуться і застигнуть; і знову всі сидять нерухомо, як статуї. Через деякий час де-небудь знову тихо прозвучить «тс-тс-тс», знову яка-

небудь саламандра почне звиватися, і її танок знову передається всьому колові. Я знаю, що в моєму описі це виглядає досить дерев'яно; але додайте до цього молочнобіле світло місяця і протяжний ритмічний гомін прибою, і в усьому цьому буде щось нездоланно магічне, як б сказав, чаклунське. Я зупинився, горло в мене стислося від мимовільного страху. — Воруши ногами, в землю вrostеш! — крикнув мені найближчий сусід.

Ми звузили своє кільце навколо танцюючих тварин. Люди тримали весла наперевіс і розмовляли впівголоса — швидше тому, що була ніч, ніж тому, що саламандри могли їх почути. «До центра, бігом!» — скомандував офіцер. Ми кинулися з розбігу на рухливе коло саламандр; весла з глухим звуком обрушилися на спину саламандр. Тільки тепер саламандри в переляці опам'яталися і відскочили до центра; деякі хотіли прослизнути до моря, але, одержавши удар веслом, вони відлітали назад, репетуючи від болю і страху. Ми загнали їх всередину — побиті, понівечені, вони ворушилися один на одному кількома шарами. Десять чоловік замкнули їх в загорожі з весел. А десять інших штовхали і били веслами тих, які намагалися проповзти під огорожею або прорватися через неї. Це був суцільний клубок чорного м'яса, яке звивалося, розгублено квакало, на яке падали глухі удари. Але ось між двома веслами відкрився прохід; одна з саламандр прослизнула туди і була приголомшена ударом кийка по потилиці; за нею друга, третя, поки їх не набралось біля двадцяти. — Замкнати! — скомандував офіцер, і прохід між веслами закрився. Буллі Біч і мулат Дінго почали хапати приглушених саламандр за ноги (по одній в кожную руку) і волочити їх по піску до шлюпки, неначе мішки. Одне з перетягуваних тіл застрягло між камінням; моряк люто і різко смикнув, і нога відірвалась. — Не біда, — буркнув старий Майк, який стояв біля мене, — відросте знову. — Коли приглушених саламандр покидали в шлюпку, офіцер сухо скомандував: «Слідуючих!» і знову на потилиці саламандр посипались удари кийків. Цей офіцер, прізвище його — Белламі, був освіченою і скромною людиною, чудовим шахістом. Але тут від нього залежала облава або, точніше, промисел; то які ж могли бути церемонії! Так зловили ми більше двохсот саламандр; біля семидесяти за-

лишилось на місці. Вони були, очевидно, мертві і не варто було перетягати їх.

На пароплаві зловлених саламандр кинули в резервуар. Наш пароплав був старим нафтоналивним судном; погано вичищені резервуари смерділи нафтою, і вода в них була затягнута веселковою маслянистою плівкою; її зняли, щоб відкрити доступ повітрю. Коли туди накидали саламандр, це виглядало, як бридка густа юшка з локшиною; де-не-де «локшина» кволо і безпорадно ворушилась; її залишили на день в спокої, щоб саламандри могли очуняти. На завтра з'явилось четверо чоловік з довгими жердинами і стали штовхати ними в «юшку» (професіонали насправді звать це «супом»); вони переміщували тіла, які густо наповнили резервуар, і видивлялися тих з них, які не ворушились або в яких м'ясо відвалювалося від кісток; вони чіпляли їх довгими крюками і витягали з резервуара. — Юшка очищена? — запитав потім капітан. — Так, сер! — Підлійте туди води. — Так сер. — Таке очищення юшки треба було проводити щоденно; після кожного разу доводилось викидати в море від шести до десяти штук «зіпсованого товару», як його зють тут; наш пароплав невідступно супроводжувала ціла кавалькада відгодованих на славу акул. Від резервуара страшенно смерділо; хоч вода періодично змінювалась, вона була жовтого кольору, повна нечистот і розмоклих сухарів; в ній хворобливо ворушились або тупо лежали чорні, важко дихаючі тіла. — Ну, цим ще пощастило, — заявив старий Майк. — Я бачив пароплав, на якому їх перевозили в залізних баках з-під бензину; там вони здохли всі.

Через шість днів ми запасались новим товаром на острові Наномеа. Ось який має вигляд торгівля саламандрами; правда, це нелегальна торгівля, точніше кажучи, — сучасне корсарство, яке розцвіло, так би мовити, на протязі одної ночі. Стверджують, що майже чверть всіх саламандр, яких продають і купують, здобуті таким способом. Є поселення саламандр, де Саламандровому синдикату не вигідно утримувати постійні ферми; а на маленьких тихоокеанських островах саламандр розвелось стільки, що вони стають там просто тягарем; туземці не люблять їх і запевняють, що вони своїми норами і проходами просвердлюють цілі острови; ось чому як коло-

ніальні відомства, так і сам Саламандровий синдикат дивляться крізь пальці на розбійницькі гозгрома поселень саламандр. Вважають, що є біля чотирьохсот корсарських суден, які займаються виключно викраданням саламандр. Поряд з дрібними підприємцями, цим сучасним корсарством займаються і великі пароплавні компанії; найбільша з яких — Тихоокеанська торгова компанія; її правління знаходиться в Дубліні, а президентом є високошановний містер Чарльз Б. Харрімен. Рік тому становище було ще гіршим; китайський бандит Тенг, який мав три судна, нападав прямо на ферми Саламандрового синдикату і на випадок опору не соромився вбивати весь службовий персонал; в листопаді минулого року Тенг зі своєю флотилією був потоплений американською канонеркою «Міннетона» біля острова Мідуей. Відтоді саламандрове корсарство набуло менш диких форм і стало неухильно розширюватись після того, як шляхом угоди були встановлені деякі правила, при дотриманні яких воно неофіційно допускається: так, наприклад, при нападі на побережжя, яке належить іншій державі, з щогли повинен бути спущений національний прапор; під прикриттям саламандрового корсарства не повинно провадитись ввезення і вивезення інших товарів; викрадені під час нападу саламандри не повинні продаватися по демпінгових цінах і при торговельних операціях вони повинні вважатись другосортними.

В нелегальній торгівлі саламандри йдуть по ціні від двадцяти до двадцяти двох доларів за штуку; на загальну думку, це хоч і більш низький, але зате дуже витривалий сорт, беручи до уваги, яке жорстоке ставлення вони витримали на корсарських пароплавах. Вважається, що після цього перевезення залишається живими від двадцяти п'яти до тридцяти процентів викрадених саламандр; але зате вони можуть витримати вже що завгодно. На комерційному жаргоні їх звать «Макарони», і останнім часом відомості про них з'являються в регулярних торговельних бюлетенях.

Через два місяці після описаної облави я сидів з Беллами за шахами у вестибюлі «Отель де Франс» в Сайгоні; я вже не був тоді, звичайно, найманим матросом.

— Слухайте, Белламі, — сказав я йому, — ви порядна людина і, як кажуть, джентльмен. Невже вам не

огидно служити справі, яка, власне кажучи, не що інше, як наймерзенніша работоргівля?

Белламі низив плечима.

— Саламандри — це саламандри, — ухильно пробурчав він.

— Двісті років тому говорили, що негри — це негри.

— А хіба це було не так? — відповів Белламі. — Шах!

Цю партію я програв. І мені спало на думку, що кожний хід на шаховій дошці не новий і був вже колись кимось зіграний. Можливо, що такий же надзвичайно порядний і скромний Белламі викрадав колись негрів на Слоновому березі і перевозив їх на Гаїті або в Луїзіану, кидаючи їх напризволяще в трюмі. Він діяв з найкращими намірами, той Белламі. Белламі завжди діють з найкращими намірами. Саме тому вони невиправні.

— Чорні програли! — задоволено сказав Белламі і встав, потягаючись усім тілом.

Поряд з добре організованою торгівлею саламандрами і з широко поставленою пропагандою в пресі, величезну роль у розповсюдженні саламандр відіграла грандіозна хвиля технічного прожекетерства, яка захопила в цю епоху весь світ. Г. Х. Бонді справедливо передбачив, що людський розум займеться віднині новими материками і новими Атлантидами. На протязі всього Саламандрового Віку між представниками техніки продовжувалася жвава і плодотворна суперечка на тему про те, чи треба споруджувати важкі континенти з залізобетонними берегами або легку сушу у вигляді насипу з морського піску. Майже кожного дня з'являються на світ нові гігантські проекти. Італійські інженери пропонували, з одного боку, побудувати «велику Італію», яка охоплювала б майже все Середземне море (між Тріполі, Балеарськими островами та Додеканезом), а з другого — спорудити на схід від Італійського Сомалі новий континент, так звану Лемурию, яка відразу б зайняла весь Індійський океан; і справді, з допомогою цілої армії саламандр проти сомалійської гавані Могдишу був насипаний острівець площею в тринадцять з половиною акрів. Японія розробила і почасти здійснила проект влаштування нового великого

острова замість колишньої групи Маріанських островів, а також збиралась з'єднати Каролінські і Маршальські острови в два великих острови, які повинні були зватись «Новий Ніппон»; на кожному з них передбачалось влаштувати штучний вулкан, який би нагадував майбутнім островам священну Фудзі-Яму. Ходили також чутки, що німецькі інженери таємно будують в Саргасовому морі важкий бетонний материк, який повинен стати майбутньою Атлантидою і може загрожувати Французькій Західній Америці; але, очевидно, вони встигли тільки закласти фундамент. В Голландії приступили до осушення Зеландії; Франція з'єднала Гранд-Терр, Басс-Терр і Ла-Дезірад на Гваделупі в один благодатний острів. Сполучені Штати почали споруджувати на 37-му меридіані перший авіаційний острів (двоюрусний, з грандіозним готелем, спортивним стадіоном, луна-парком та кінотеатром на п'ять тисяч чоловік). В цілому, здавалося, що впали останні перепони, якими світовий океан обмежував розмах людської діяльності; настала епоха гігантських технічних планів.

Видатну роль в розвитку торгівлі саламандрами відіграла також наука, яка з самого початку приділила велику увагу вивченню саламандр, як з фізіологічної, так і з психологічної точки зору.

Наведемо тут звіт про науковий конгрес в Парижі, який складала людина, присутня на конгресі.

«ПЕРШИЙ КОНГРЕС ХВОСТАТИХ ЗЕМНОВОДНИХ»

Його звать коротко «Конгрес хвостатих земноводних», хоч його повний титул буде трошки довший, а саме — Перший міжнародний конгрес зоологів по психологічному дослідженню хвостатих земноводних. Але справжній парижанин не любить трисажених назв; вчені професори, які засідають в аудиторії Сорбонни, для нього просто «пани хвостаті земноводні» — і крапка. Або ще більш коротко і ще більш зневажливо — *ces zoos-là*...¹⁾

Ми пішли подивуватись на *ces zoos-là* швидше заради цікавості, ніж заради обов'язку репортера. Заради ціка-

¹⁾ Скорочене замість *ces êtres zoologiques* — ці зоологічні істоти (франц.).

вості, викликаной, звичайно, не університетськими знаменитостями, в більшості своїй в окулярах і підстаркуватими, але тими... створіннями (чому ми ніяк не наважимося написати «тваринами?»), про яких написано вже так багато — починаючи від вчених фоліантів і кінчаючи бульварними віршиками, — які, за словами одних, не що інше, як газетна вигадка, а за словами інших — істоти, в багатьох відношеннях більш обдаровані, ніж сам цар природи і вінець творіння, як ще й зараз (після світової війни та інших історичних подій) називає себе людина. Я розраховував, що прославлені пани учасники конгресу по психологічному дослідженню хвостатих земноводних dadуть нам, профанам, точну і остаточну відповідь на питання, як стоїть справа з пресловутою кмітливістю Andrias'a Scheuchzeri, що вони скажуть нам: так, ця істота розумна, або, принаймні така ж сприятлива до цивілізації, як ви і я, а тому на майбутній час з нею треба рахуватись так само; як повинні ми рахуватись з майбутнім людських рас, які зараховувались колись до категорії диких і примітивних... Повідомляю, що ні відповіді, ні навіть такого питання ми на конгресі не чули; сучасна наука надто спеціалізувалась для того, щоб займатись такого роду питанням.

Ну, що ж, займемося вивченням того, що мовою науки зветься душевним життям тварин. Ось цей високий пан з скуйовдженою бородою чорнокнижника, який саме зараз лютує на кафедрі, це знаменитий професор Дюбоск; очевидно, він громить якусь фальшиву теорію якогось шанованого колеги, але в цій частині його доповіді ми не можемо розібратись як слід. Лише трохи згодом нам стає зрозумілим, що лютий чорнокнижник говорить про колірні відчуття у Andrias'a і про його здібність розпізнавати ті чи інші відтінки кольору. Не знаю, чи вірно я зрозумів, але в мене залишилось враження, що Andrias, очевидно, трохи страждає дальтонізмом, а професор Дюбоск, мабуть, дуже короткозорий, судячи з того, як він підносив свої листочки до товстих чудно виблискуючих скельців окулярів.

Після нього говорив японський вчений д-р Окагава, з обличчя якого весь час не сходила посмішка. Він говорив щось про реактивну дугу і про ознаки, які спостерігаються, якщо перерізати якийсь вразливий нерв у мозку

Andrias, a; потім він розповів, що робить Andrias, якщо зруйнувати в нього орган, який замінює йому вушний лабіринт. Потім професор Реман детально пояснив, як Andrias реагує на електричне подразнення. Це викликало запальну суперечку між ним і професором Брукнером. Цей професор Брукнер — цікавий тип: маленький, злий, з темпераментом трагіка; в протилежність іншим, він твердив, що Andrias має такі ж недосконалі органи почуттів, як і людина, і такий же бідний інстинктами; з суто біологічної точки зору він така самісінька вироджувальна тварина, як і людина, і подібно їй намагається надолужити свою біологічну неповноцінність з допомогою того, що ми зevamo інтелектом.

Проте інші спеціалісти, як здається, не сприймали професора Брукнера всерйоз — хоча б уже тому, що він не перерізував ніяких вразливих нервів і не посилав в мозок Andrias'a жодного електричного заряду. Після Брукнера професор ван-Дітен тихим, майже благоговійним голосом описував, які розлади з'являються в Andrias'a, якщо вилучити в нього праву скроневу частку головного мозку або потиличну закрутку в лівій мозковій півкулі. Потім американський професор Деврайнт зробив доповідь...

Пробачте, слово честі, я не знаю, про що він робив доповідь, тому що в цю мить у мене почало паморочитися в голові від думки про те, які розлади з'явилися би в професора Деврайнта, якби в нього вилучили праву скроневу частку головного мозку; як реагував би усмінений д-р Окагава, коли б його подразнювали електричним струмом, і як би поводив себе професор Реман, коли б хто-небудь зруйнував йому вушний лабіринт. Я відчув також, що не зовсім впевнений відносно того, як стоїть у мене справа із здібністю розрізняти кольори або з фактором t при моторних реакціях. Мене мучив сумнів, чи маємо ми право (в суворо науковому розумінні) говорити про душевне життя в себе (тобто у людини), доки ми не випотрошили один в одного різні частки головного мозку і не перерізували один одному вразливі нерви. Строго кажучи, щоб взаємно вивчати своє душевне життя, ми повинні були б кидатися один на одного із скальпелем в руках. Щодо мене, то я міг би в інтересах науки розбити окуляри професора Дюбос-

ка або пустити електричний заряд в лисину професора ван-Дітена, а потім опублікував би статтю про те, як вони на це реагували. Правду кажучи, я можу дуже живо уявити собі це. Не так живо я можу уявити собі, що робилось при подібних випробуваннях в душі Andrias'a, але я гадаю, що це — надзвичайно терпляча і добродушна тварина. Адже жодна із знаменитостей, які виступали з доповіддю не повідомила, щоб бідолаха Andrias Scheuchzeri коли-небудь розгнівався.

Не маю сумніву, що Перший конгрес хвостатих земноводних знаменує величезні успіхи науки. Але як тільки в мене буде вільний день, я відправлюсь в Jardin des Plantes, простісінько до басейну Andrias'a Scheuchzeri і тихенько скажу йому:

— Слухай, саламандра, коли-небудь настане твій час... то хай тобі тоді не спаде на думку робити наукові дослідження над душевним життям людей!

Завдяки цим науковим дослідженням саламандр перестали вважати якимось чудом; в суворо науковому висвітленні — саламандри в значній мірі втратили свій первісний ореол винятковості і надзвичайності; як об'єкт психологічних випробувань вони виявили дуже буденні і нецікаві властивості; на основі висновків науки, їх високу обдарованість віднесли до області легенд. Наука відкрила «нормальну саламандру», яка виявилась нудною і досить обмеженою істотою. Тільки газети все ще відшукували час від часу яку-небудь «надзвичайну саламандру», яка вміла перемножати в думці п'ятизначні числа, але їй це перестало тішити публіку, особливо, коли було доведено, що при належному муштруванні цьому може навчитись і звичайна людина. Публіка почала бачити в саламандрах щось таке ж саме буденне, звичайне, як арифмометр або який-небудь автомат; в них не бачили вже таємничих створінь, які виринули з незаних глибин. невідомо чому їй для чого. А до того ж люди ніколи не вважають таємничим те, що служить їм і приносить користь, а тільки те, що загрожує їм небезпекою або спричиняє шкоду; і тому що саламандри виявились істотами в вищій мірі і в багатьох відношеннях корисними, то на них дивилися просто як на складову частину раціонального буденного життя.

Вивченням можливостей використання саламандр займався, зокрема, гамбурзький дослідник Вурман; з його різних статей в цьому питанні наводимо в скороченому вигляді.

«Повідомлення про соматичні нахили саламандр».

Експерименти з тихоокеанською Велетенською саламандрою (*Andrias Scheuchzeri Tschudi*), які я проводив в своїй гамбурзькій лабораторії, мали точно визначену мету: встановити ступінь опору саламандр по відношенню до змін в середовищі і до інших зовнішніх впливів і тим самим з'ясувати їх практичну застосованість в різних географічних зонах і в різноманітних умовах.

Перша серія експериментів повинна була встановити, чи довго може перебувати саламандра не в воді. Піддослідні тварини були розміщені в сухих бочках при температурі в 40—50° Ц. Через кілька годин у них спостерігався очевидний занепад сил, але після оббризкування водою вони знову пожвавлено рухались. Після двадцяти чотирьох годин вони лежали нерухомо; ворухнулись тільки повіки; пульс був сповільнений, всі фізіологічні процеси зводились до мінімуму. Тварини явно страждали, і навіть слабкий рух коштував їм величезних сил.

Через три дні настає стан каталептичного заціпеніння (ксероз); тварини не реагують, навіть, на припикання за допомогою електрокутора. При підвищенні вологості повітря, вони починають подавати деякі ознаки життя (закривають очі, коли на них спрямовують яскраве світло і т. п.). Якщо таку висушену саламандру після семи днів знову поміщали у воду, то вона через деякий більш або менш тривалий час оживала знову; якщо ж висушення тривало довше, то гинула більша частина піддослідних тварин. Саламандри, яких ставили просто на сонці, гинули вже через кілька годин.

Інших піддослідних тварин примусили крутити вал в темряві, в дуже сухому середовищі. Через три години їх продуктивність почала падати, але знову піднялась після сильного оббризкування. При частому повторенні оббризкування тварини могли крутити вал протягом сім-

надцяти, двадцяти, а в одному випадку — двадцяти шести годин, без перерви, тоді як людина, над якою проводився контрольний експеримент, була в значній мірі знесилена цією механічною роботою вже через п'ять годин. З цих експериментів ми можемо зробити висновок, що саламандри цілком придатні і для робіт на суші, але при дотриманні двох умов: щоб їх не виставляли просто на сонце, і щоб періодично оббризували водою всю поверхню їх тіла.

Друга серія експериментів торкалась опірності саламандр — тварин, за своїм походженням тропічних — по відношенню до холоду. При раптовому охолодженні води вони гинули від катару кишок; але при поступовій акліматизації в охолоджену середовищі вони легко звикали до нього; через вісім місяців вони зберігали бадьорість навіть при температурі в 7°C , якщо в їх їжі було більше жирів (від ста п'ятидесяти до двохсот грамів на день). Якщо температура води падала нижче 5°C , вони впадали в заціпеніння від замерзання (гелоз); в цьому стані їх можна було заморозити в глибій льоду і тримати так протягом кількох місяців; коли ж лід танув і температура води підіймалась вище 5°C , вони починали знову подавати ознаки життя, а при $7\text{--}10$ градусах починали жваво шукати їжу. Звідси видно, що саламандри можуть чудово пристосуватись до життєвих умов в нашому кліматичному поясі аж до північної Норвегії та Ісландії.

Навпаки, значну чутливість проявляють саламандри по відношенню до хімічних домішок до води; при дослідах з дуже слабким лужним розчином, із стічними водами промислових підприємств, з дубильними речовинами і т. п. у саламандр клаптиками відпадала шкіра, і піддослідні тварини гинули так, немовби вони були позбавлені зябер. Отже, в наших річках саламандр використовувати не можна.

В наступній серії експериментів нам пощастило встановити, скільки часу саламандри можуть витримати без їжі. Вони можуть голодувати по три тижні і більше, і це не виявляється ні в чому, крім трохи хворобливого стану. Одну піддослідну саламандру я примусив голодувати близько шести місяців; останні три місяці вона безперервно спала; коли я потім кинув їй в чан посічену

печінку, то вона була така квола, що не реагувала на це, і довелось її годувати штучно. Через кілька днів вона вже їла нормально, і її можна було використовувати для наступних експериментів.

Остання серія експериментів стосувалася регенеративної здатності саламандр. Якщо відрубати у саламандри хвіст, то через два тижні в неї виростає новий; з однією саламандрою ми сім разів повторювали цей експеримент і кожного разу з тими ж результатами. Так само у саламандр знову відростають відрубані ноги. У одної піддослідної тварини ми ампутували всі чотири кінцівки і хвіст; через тридцять днів все знову було в повному порядку. Якщо зламати в саламандри гомілкову або плечову кістку, то в неї відпадає вся надламана частина тіла і натомість виростає нова. Так само відростає пошкоджене око або відрізаний язик; цікаво, що саламандра, в якій я ампутував язик, розучилась говорити і повинна була вчитися знову. Якщо ампутувати в саламандри голову або перерізати їй тулуб де-небудь між шиєю і тазом, то тварина здихає. Навпаки, можна вирізати в саламандри шлунок, частину кишок, дві третини печінки та інші органи без порушення її життєвих функцій, так що можна сказати, що майже повністю вичищена саламандра все ще має здатність до дальшого життя. Жодна інша тварина не володіє подібною спірністю по відношенню до будь-якого поранення, як саламандра. В зв'язку з цим вона могла б бути першокласною, майже незнищівною військовою твариною; на жаль, цьому перешкоджає її миролюбна вдача і відсутність у неї природного озброєння.

Поряд з описаними експериментами мій асистент д-р Вальтер Хінкель досліджував можливості використання саламандр, як корисну сировину. Зокрема, він вияснив, що в організмі саламандр є надзвичайно великий процент йоду і фосфору; не виключено, що на випадок необхідності можна було б добувати з них ці цінні елементи промисловим способом. Шкіра саламандр — сама по собі погана, але її можна розмолоти і потім спресувати під високим тиском; одержана таким чином штучна шкіра легка, досить міцна і могла б замінювати бичачу шкіру. Саламандровий жир неїстівний і огидний

на смак, але придатний для технічних мастил, бо замерзає лише при дуже низьких температурах. Так само і м'ясо саламандр було визнане неїстівним і навіть отруйним; якщо його з'їсти в сирому вигляді, то воно викликає гострий біль і галюцинації органів чуття. Після багатьох дослідів, які д-р Хінкель проводив на самому собі, він вияснив, що ці шкідливі наслідки не мають місця, якщо ошпарити нарізане м'ясо окропом (подібно до того, як це робиться з деякими видами мухоморів) і після додаткового промивання покласти його на двадцять чотири години в слабкий розчин марганцевого калію. Коли потім приготувати його в тушкованому або вареному вигляді, воно має смак поганої яловичини.

Ми з'їли в такому виді саламандру, яку звали Ганс; це була розумна і розвинена тварина, яка відзначалась великими здібностями до наукової роботи; вона працювала у відділі д-ра Хінкеля як лаборант, і їй можна було довіряти найтонші хімічні аналізи. Ми довго розмовляли з нею у вільні вечори, потішаючись її ненаситною жадобою до знань, на жаль, нам довелось розлучитися з нашим Гансом, бо він осліп після моїх експериментів з трепанацією черепа. М'ясо у нього було темне і ніздрювате, але не викликало ніяких неприємних наслідків. Немає сумніву, що в воєнний час саламандрове м'ясо може служити бажаною і дешевою заміною яловичини.

Нарешті цілком природно, що коли на світі розвелось кілька сотень мільйонів саламандр, вони перестали бути сенсацією; та цікавість, яку вони викликали у публіки, дски були якоюсь новинкою; доживала свої останні дні лише в кіногротесках («Саллі і Анді», «Дві добрі саламандри») та на естрадах кабаре, де особливо безголосі куплетисти і шансонетні діви виступали чарівно в комічній ролі саламандр, наслідуючи їх скрипучу вимову і калічачи на всі лади граматику. Як тільки саламандри зробились широко розповсюдженим повсякденним явищем, змінилась, так би мовити, їх проблематика.

Характерні матеріали дає в цьому відношенні організована газетою «Дейлі стар» анкета на тему «Чи є в саламандр душа?» Ми процитуємо з відповідей на цю анкету (а втім, не ручаючись за справжність) вислови кількох видатних осіб:

Дорогий сер!

Разем з моїм другом високошановним Х. Б. Бертрамом я спостерігав саламандр протягом досить довгого часу на будівництві молу в Адені; два чи три рази ми навіть говорили з ними, але не знайшли в них навіть натяку на вищі почуття, тобто такі, як Честь, Віра або Спортивний Дух. А що ж ще, запитуємо, можемо ми з повним правом назвати душею.

Відданий вам

полковник Джон У. Бріттон.

Я ніколи не бачив жодної саламандри; але я впевнений, що у створінь, у яких нема своєї музики, нема також і душі.

Тосканіні.

Залишимо осторонь питання про душу; але оскільки я міг спостерігати Andrias'a, я сказав би, що в нього нема індивідуальності; всі вони точнісінько схожі один на одного, всі — однаково старанні, однаково здібні... і однаково невиразні, — словом, в них втілений справжній ідеал сучасної цивілізації, тобто Стандарт.

Андре д'Артуа.

Душі у них, безумовно, нема. В цьому вони схожі на людину.

Ваш Бернард Шоу.

Ваше питання навело мене на розмірковування. Я знаю, наприклад, що у моєї китайської собачки Бібі маленька і до того ж чудова душа; так само і в моєї персидської кішки Сіді Ханум є душа, та ще яка горда і жорстока! Але саламандри? Ну так, вони дуже обдаровані та інтелігентні, ці бідолахи; вміють говорити, рахувати і приносять велику користь. Але що ж зробиш, коли вони такі огидні...

Ваша Мадлена Рош.

Хай саламандри, аби тільки не марксистки!

Курт Губер.

Душі у них нема. В противному разі ми повинні були б визнати за ними економічну рівність з людиною, що було б абсурдом.

Генрі Бонд.

У них нема ніякого Sex appeal. А значить, нема їй душі.

Мей Уест.

У них є душа, як є вона в кожній тварини і кожній рослини, як є вона у всього живого. Таємниця життя велична.

Сандрабхарата Нат.

У них цікава техніка і стиль плавання: ми можемо багато дечому в них навчитися при плаванні на великі дистанції.

Тоні Вейссмюллер.

Отже, велика сенсаційність саламандр досить швидко померкнула; її місце зайняло щось інше, до певної міри солідніше, а саме — саламандрове питання. Застрільником саламандрового питання — як це не раз траплялось в історії людського прогресу — виявилась жінка. Це була мадам Луїза Ціммерман, директриса пансіону для дівчат в Лозанні, яка з надзвичайною енергією і винятковим запалом проповідувала по всьому світу свій благородний лозунг: «Дайте саламандрам систематичну шкільну освіту!» Довгий час вона наштотувалась на нерозуміння з боку публіки, але це не заважало їй невтомно підкреслювати з одного боку природжену кмітливість саламандр, а з другого — ту небезпеку, яка може виникнути для людської цивілізації, якщо саламандри не будуть одержувати дбайливого розумового і морального виховання. «Подібно до того, як римська культура загинула від вторгнення варварів, так само загинула б і наша освіченість, якби вона виявилась островом серед моря духовно принижених істот, яким закрито доступ в область найвищих ідеалів сучасного людства», — так пророче волила вона на шести тисячах трьохсот п'ятидесяти семи лекціях, які вона прочитала в усіх жіночих клубах Європи і Америки, а також в Японії,

Китаї, Турції та інших місцях. «Подібно до того, як лозунгом дев'ятнадцятого століття було звільнення жінки, так лозунгом нашого віку повинно бути: «Дайте саламандрам систематичне навчання!» І так далі, і так далі. Завдяки своєму красномовству і неймовірній настійливості мадам Луїза Ціммерман зуміла мобілізувати жінок всього світу і збрала достатні кошти для того, щоб заснувати в Больї (біля Ніцци) першу гімназію для саламандр, де понос саламандр, які працювали в Марселі і Тулоні, навчався французькій мові та літературі, риториці, гарному тонові, математиці та історії культури.

Подробиці про це можна знайти в книзі «Мадам Луїза Ціммерман — її життя, ідеї та діяльність» (Видавництво Алькан). Наведемо з цієї праці благоговійні спогади саламандри, яка була одним з перших вихованців мадам Ціммерман:

«Вона читала нам байки Лафонтена, сидячи біля нашого простого, але чистого і зручного басейну; вона, правда, страждала від вогкості, але це її не лякало, тому що вона всією душею віддавалась своєму педагогічному покликанню. Вона звала нас «mes petits chinois¹⁾», тому що ми, як і китайці, не вміли вимовляти звук «р». Але скоро вона так до цього звикла, що сама почала вимовляти своє прізвище «мадам Ціммельман». Ми, пугловки, дуже любили її; малята, які ще не мали досить розвинутих легенів і не могли тому залишати воду, плакали, бо не могли супроводжувати її під час прогулянок по шкільному садку. Вона була така лагідна і така ласкава, що, наскільки я знаю, розсердилась тільки один раз: це було, коли наша молода викладачка історії в пекучий літній день одягла купальний костюм, увійшла до нас в басейн і, сидячи по шию у воді, розповідала нам про війни за визволення Нідерландів. Наша дорога мадам Ціммельман серйозно на неї розгнівалась: «Зараз же підіть і вимийтесь, мадемуазель, ідіть, ідіть!» — кричала вона із сльозами на очах. Для нас це був делікатний, але повчальний урок, який дав нам зрозуміти, що ми все ж таки не люди; згодом ми були вдячні нашій духовній матері за те, що вона з'ясу-

¹⁾ Мої китайчата — (франц.).

вала нам це в такій твердій і разом з тим тактичній формі.

Коли ми дебре вчилися, вона читала нам вірші сучасних авторів, як, наприклад, Франсуа Коппе.

«Щоправда, це надто сучасно, — казала вона, — але врешті і це теж тепер потрібне для доброї освіти». Після закінчення учбового року влаштовувався публічний акт, на який запрошувався пан префект з Ніцци, а також інші представники адміністрації і різні важні особи. Здібних і найбільш встигаючих учнів, у яких вже були легені, шкільні сторожі сушили і одягали в щось подібне до білих риз; потім завішені тонкою завісою (щоб не злякати дам), вони читали байки Лафонтена, розв'язували математичні задачі і перераховували в послідовному порядку королів з династії Капетингів з хронологічними датами. Після цього пан префект в довгій і красивій промові висловлював вдячність нашій дорогій директриси, і на цьому закінчувалося торжество.

Так само, як про наш духовний розвиток, мадам Ціммерман піклувалась і про наше фізичне здоров'я; щомісяця нас оглядав ветеринар, а раз на півріччя нас зважували. Особливо наполегливо наша дорога керівниця умовляла нас, щоб ми відмовились від огидного розпутного звичаю танцювати в місячну ніч. Мені соромно признатись, що незважаючи на це, деякі з більш дорослих вихованців при повному місяці все ж таки робили це. Надіюсь, що наша вихователька, яка була для нас матір'ю і другом, ніколи не дізналась про це; це розбило б її велике, благородне і волелюбне серце».

Трохи менший успіх мала жіноча гімназія для саламандр в Ментоні, де викладання основних предметів — музики, дієтичної кухні і майстерного рукоділля (мадам Ціммерман наполягала на цих предметах з міркувань, головним чином, педагогічних) зіткнулося з явною нестачею кмітливості, а іноді й просто з впертою неухважністю з боку юних гімназисток-саламандр. Незважаючи на це, перші публічні екзамени молодих саламандр пройшли з таким разючим успіхом, що після цього (старанням Товариства захисту тварин) був заснований морський політехнікум для саламандр в Каннах і Саламандровий університет в Марселі; саме тут вперше саламандра одержала ступінь доктора прав.

Віднині питання про виховання саламандр стало на шлях швидкого і нормального розвитку. Прогресивні педагоги висунули проти зразкових Ecoles Zimmermann (ціммерманівських шкіл) багато серйозних заперечень. Зокрема, вони стверджували, що застарілі гуманітарні школи для людської молоді не годяться для виховання підростаючих поколінь саламандр; вони рішуче заперечували проти викладання літератури та історії і вимагали, щоб більше місця і часу відводилось практичній програмі, тобто таким предметам, як природничі науки, робота в шкільних майстернях, технічна виучка, гімнастичні вправи і т. п. Цю так звану реформовану школу, або «Школу практичного життя», в свою чергу люто громили прибічники класичної освіти, заявляючи, що тільки на основі латині можна наблизити саламандр до культурного рівня людства і що мало навчити їх говорити, якщо ми не навчимо їх цитувати древніх поетів і висловлюватись з цicerонівським красномовством. На цю тему зав'язалась довга і досить палка суперечка, яка зрештою закінчилась тим, що школи для саламандр взяла під своє відання держава, а школи для людської молоді були перетворені з таким розрахунком, щоб вони якнайбільше наближались до ідеалів реформованої школи для саламандр.

Цілком природно, що і в інших державах почали з'являтися заклики до обов'язкового систематичного навчання саламандр в школах, що підлягають державному наглядові. Поступово до цього прийшли в усіх приморських країнах (за винятком однак Великобританії); а тому, що саламандрові школи не були переобтяжені вантажем старих класичних традицій і могли, отже, скористуватися всіма найновішими методами психотехніки, технологічного виховання, допризовного військового муштрування та іншими останніми педагогічними досягненнями, то в них встановилась та найсучасніша і з наукової точки зору найпрогресивніша система навчання, яка справедливо стала предметом заздросців всіх педагогів і вихованців людської школи.

Разом з шкільним навчанням саламандр з'явилося на світ мовне питання. Яку з існуючих на світі мов повинні раніше всього вивчати саламандри? Саламандри родом

з тихоокеанських островів говорили на «піджін-інгліш»¹⁾, який вони перейняли від туземців і матросів; багато говорило по-малайському або на інших місцевих наріччях. Саламандр, яких розводили для сінгапурського ринку, привчали говорити на «безік-інгліш», тобто науково-спрощеною англійською мовою, яка обходиться кількома сотнями слів і опускає застарілі граматичні форми; ця реформована стандартна англійська мова стала тому зватися «саламандер-інгліш». В зразкових *Ecoles Zimmermann* саламандри висловлювались мовою Корнеля, проте це робилось зовсім не за націоналістичних міркувань, а лише тому, що цього потребує вища освіта; навпаки, в реформованих школах їх навчали есперанто, як мові легкозрозумілій. Крім того, до того часу з'явилися ще п'ять чи шість універсальних мов, які повинні були прийти на зміну вавилонському стовпотворінню і дати всьому світові, як людям, так і саламандрам, єдину — спільну мову: було багато суперечок про те, яка з цих універсальних мов найзручніша для вивчення, найблагозвучніша і найуніверсальніша. Кінець кінцем вийшло, що в кожній країні пропонували свою власну універсальну мову.

Слід також відзначити, що славетний філолог Курціус в своєму творі «*Janua linguarum aperta*»²⁾ пропонував, щоб за єдину повсякденну мову для саламандр була прийнята золота латинь епохи Вергілія. «Від нас залежить тепер, — заявляв він, — щоб латинь, ця найдосконаліша, найбагатша граматичними правилами і найбільш науково опрацьована мова знову зробилася всесвітньою живою мовою. Якщо цього не розуміє освічене людство, то зробіть це ви, саламандри, *gens maritima*³⁾; оберіть за свою рідну мову *eguditam linguam latinam*⁴⁾, єдину мову, гідну того, щоб нею говорив *orbis terrarum*⁵⁾). Безсмертною буде ваша заслуга, саламандри, якщо ви відродите для нового життя одвічну мову богів та героїв,

1) Піджін-інгліш — розповсюджений в тихоокеанських портах жаргон, що являє собою своєрідне поєднання англійських корнів з морфологічними формами, властивими китайській мові.

2) «Відкриті ворота мови» (латин.).

3) Морське плем'я (латин.).

4) Витончена латинська мова (латин.).

5) «Коло земель», тобто увесь світ (латин.).

бо разом з цією мовою до вас, gens tritonum¹⁾, перейде спадщина, заповідана володарем світу — древнім Римом».

Поряд з цим один латвійський телеграфний урядовець, на прізвище Вольтерас, разом з пастором Менделіусом, придумав і розробив спеціальну мову для саламандр під назвою «понтійська мова»²⁾; він скористувався для цього коренями мов всього світу, в тому числі і африканських. Ця саламандрова мова (як її тоді звали) дістала певне поширення, зокрема в північних країнах, але, на жаль, тільки серед людей; в Удсалі була навіть заснована кафедра саламандрової мови, але що стосується саламандр, то, наскільки відомо, жодна з них не говорила цією мовою. Правду кажучи, серед саламандр найбільш поширеною була «безік-інгліш», і згодом вона стала офіційною мовою саламандр.

Коли саламандрові школи перейшли до рук держави, вся справа спростилась: в кожній країні саламандр навчали мові тамтешньої «державної національності». Хоч саламандри вивчали іноземні мови досить легко і охоче, проте їх лінгвістичні здібності були не без деяких своєрідних недоліків, які пояснювались почасти будовою їх органів мови, а почасти причинами психологічного характеру; так, наприклад, вони насилу вимовляли довгі багатоскладові слова і намагались звести їх до одного складу, який вони випалювали скоромовкою і трохи квакаючи; замість «р» вони вимовляли «л», а на свистячих звуках шепелявили; опускали граматичні закінчення, ніяк не могли навчитися розрізняти «я» і «ми»; їм було однаково, належить дане слово до чоловічого чи жіночого роду (очевидно, в цьому проявилась їх статевая байдужість, яка покидала їх тільки в період парування). Словом кожна мова зазнавала в їх вустах характерних змін, своєрідної раціоналізації, яка зводила її до найпростіших, рудиментарних форм. Варто уваги, що їх неологізми, їх вимова та їх граматична примітивність почали швидко поширюватись, з одного боку, серед темного люду в портах, а з другого — серед так званого вищого товариства; звідси ця розмовна манера перейшла в га-

1) Плем'я тритонів (латин.).

2) Понтійська — морська (латин.).

зети і скоро стала загальною. І в людей теж часто зникли граматичні форми, відпадали закінчення, вимирали відмінки; золота молодь скасувала «р» і навчилася шепелявити; рідко хто з освічених людей міг би ще сказати, що означає «індетермінізм» або «трансцендентний» — по тій простій причині, що і для людей ці слова стали надто довгими і трудновимовними.

Словом, погано чи добре, але саламандри почали говорити майже всіма існуючими мовами в залежності від того, на якому побережжі вони жили. В чехословацькій пресі, здається, в «Народних листах»¹⁾ — з'явилась тоді стаття, яка цілком серйозно з гіркотою запитувала, чому саламандри не вивчають також і чеську мову, якщо є на світі земноводні, які говорять по-португальськи, по-голландськи та мовами інших малих народностей. «Наша нація не має, на жаль, власних морських берегів, — говорилося в цій статті, — і тому в нас нема саламандр; але якщо у нас немає своїх морів, то це ще не означає, що ми не вносимо у світову культуру такий же, а в багатьох відношеннях навіть і більш значний внесок, ніж багато інших націй, мови яких вивчаються тисячами саламандр. Було б тільки справедливо, коли б саламандри познайомились також і з нашим духовним життям; але як можуть вони прилучитися до нього, коли серед них немає нікого, хто володів би нашою мовою? Ми не надіємось, що хто-небудь несподівано виконає свій культурний обов'язок і заснує кафедру чеської мови і чехословацької літератури в одному з саламандрових учбових закладів. Як говорив поет, «нікому не віримо ми на широкому світі, нема в нас там друга — жодного нема». Постараємося ж самі виправити справу, — закликав автор статті. — Наше право і наш обов'язок — постаратися знайти собі друзів також і серед саламандр; але, очевидно, наше міністерство закордонних справ не приділяє належної уваги пропаганді нашої культури і нашої продукції серед саламандр, хоч інші малі нації жертвують мільйони, щоб відкрити перед саламандрами скарбниці своєї культури і в той же час викликати цікавість до своєї промислової продукції».

¹⁾ «Національна газета» — реакційний орган, що видавався в Празі.

Ця стаття викликала велику увагу, головним чином в союзі промисловців; і мала принаймні той результат, що був виданий короткий підручник «Чеська мова для саламандр» з прикладами з чехословацького красного письменства. Це звучить неправдоподібно, але книжка, дійсно, розійшлась в кількості понад сімсот екземплярів: для того часу це був чудовий успіх.

Наведемо, в зв'язку з цим, фейлетон, що зберігся в колекції пана Повондри і який належить перу Яроміра Зейделя-Новоместського:

Наш друг на Галапагоських островах.

Роблячи разом з своєю дружиною, поетесою Генрієтою Зейдель-Хрудимською кругосвітню подорож, щоб під впливом численних нових і глибоких вражень хоч трохи згладити біль гіркої втрати, якої ми зазнали в особі дорогої тітоньки, письменниці Богуміли Янда-Стрешовицької, ми відвідали овіяні стількома легендами Галапагоські острови. У нас було всього дві години часу, і ми скористувались ними для прогулянки по берегах цих безлюдних островів.

— Поглянь, який чудовий захід сонця, — звернувся я до своєї дружини. — Хіба не здається, наче весь небосхил тоне в золоті і крові вечірньої зорі?

— Пан зволить бути чехом? — пролунало за нами чистою і правильною чеською мовою.

Ми здивовано подивились в цьому напрямку. Там не було нікого, і тільки велика чорна саламандра сиділа на скелі, тримаючи в руках якийсь предмет, схожий на книжку. Під час нашої подорожі ми зустріли вже кілька саламандр, але не мали досі нагоди вступати з ними в розмову. Люб'язний читач зрозуміє тому наше здивування, коли на такому безлюдному узбережжі ми побачили саламандру, та ще до того ж почули запитання нашою рідною мовою.

— Хто тут розмовляє? — вигукнув я по-чеськи.

— Це я взяв на себе сміливість, — відповіла саламандра, шанобливо підводячись. — Я не міг стриматись, почувши вперше в житті чеську мову.

— Звідки ж, — здивувався я, — ви знаєте чеську мову?

— Я саме зараз займався відмінюванням неправильного дієслова «бути», — відповіла саламандра. — Між іншим, це дієслово неправильно відмінюється на всіх мовах.

— Коли, де і для чого, — допитувався я, — навчилися ви по-чеськи?

— Мені випадково потрапила до рук ця книжка, — відповіла саламандра, простягаючи мені книжку, яку вона тримала. Це була «Чеська мова для саламандр», і сторінки підручника носили на собі сліди частого і старанного користування ним.

— Вона потрапила сюди, — продовжувала саламандра, — разом з партією інших книг наукового змісту. Я міг вибрати собі Геометрію для старших класів середніх шкіл, Історію воєнної техніки, Путівник по доломітових печерах або Принципи біметалізму. Але я віддав перевагу цій книжці, яка стала моїм нерозлучним другом. Я вже знаю її всю напам'ять і все ж кожного разу знаходжу в ній нові джерела розваг і корисних знань.

Моя дружина і я висловили свою невимовну радість і здивування з приводу правильної і загалом досить вразної вимови саламандри.

— На жаль, тут немає нікого, з ким би я міг розмовляти по-чеськи, — скромно сказав наш новий друг, — а я, наприклад, не впевнений, як буде орудний відмінок множини від слова «двері» — «дверима» чи «дверми».

— Дверима, — сказав я.

— Ах ні, дверми, — вигукнула моя дружина.

— Чи не будете ви такі люб'язні сказати мені, — запитав з гарячою цікавістю наш милий співрозмовник, — що нового в стобаштовій матінці-Празі?

— Вона розростається, мій друже, — відповів я, обрадуваний виявленою ним цікавістю, і в кількох словах змалював йому розквіт нашої золотої столиці¹⁾.

— Як приємно чути такі вісті, — сказала саламандра з явним задоволенням. — Чи правда, що на Мостовій башті ще висять відрубані голови страчених чеських дворян?

1) «Золота Прага» — розповсюджена назва чехословацької столиці.

— Що ви, давно вже нема, — відповів я, трохи спантеличений, признаюсь, таким питанням.

— Ах, як шкода! — вигукнула симпатична саламандра. — Це був важливий історичний пам'ятник. До чого ж мені прикро, що під час тридцятирічної війни загинуло стільки відомих пам'ятників! Якщо не помиляюсь, земля чеська була перетворена в пустиню, залиту слізьми і кров'ю. Щастя ще що не загинув тоді родовий відмінок при запереченнях. В цій книжці говориться, що він відмирає. Я був би цим дуже прикро вражений.

— Отже, ви захоплюєтесь нашою історією, — радісно запитав я.

— Звичайно, — відповіла саламандра. — Особливо білогорським розгромом і трьохсотрічним поневоленням. Я дуже багато читав про них в цій книзі...

— Так, це був важкий час, — підтвердив я, — час неволі і горя.

— І ви горювали? — з палким співчуттям запитав наш друг.

— Стояв стогін, бо ми невимовно страждали під ярмом лютих гнобителів.

— Я дуже радий, — полегшено зітхнула саламандра. — В моїй книжці прямо так і сказано. Я дуже радий, що це правда. Це чудова книга, краща за Геометрію для старших класів середніх шкіл. Я охоче побував би на тому історичному місці, де були страчені чеські дворяни, а також відвідав би інші знамениті місця, які служать пам'ятниками жорстокого безправ'я.

— То приїжджайте до нас, — запропонував я від усього серця.

— Дякую за люб'язне запрошення, — вклонилась саламандра. — На жаль, я не такий вільний в своїх пересуваннях...

— Ми могли б купити вас!.. — вигукнув я. — Тобто, я хочу сказати, що можна було б зібрати за допомогою національної підписки кошти, які допомогли б вам...

— Щиро дякую вам, — промимрив наш друг, явно розчулений. — Але я чув, що у Влтаві — погана вода. В річковій воді ми захворюємо важким поносом.

Трохи подумавши, саламандра додала:

— До того ж мені було б важко розлучитись з моїм улюбленим садочком.

— Ах, — вигукнула моя дружина. — Я теж пристрасна садівниця! Як би я була вам вдячна, коли б ви показали нам творіння тутешньої флори.

— З величезним задоволенням, шановна пані, — відповіла саламандра з люб'язним уклоном. — Але чи не послужить для вас перешкодою та обставина, що мій милий садочок знаходиться під водою?

— Під водою?

Так. На глибині двадцяти двох метрів.

А які квіти ви розводите там?

— Морські анемони, — відповів наш друг. — Кілька рідкісних сортів. А також морські зірочки і морські огірки, не кажучи вже про коралові кущі. — «Щасливий той, хто виростив хоча б одну троянду, один хоча б живець», — як говорить поет.

На жаль, прийшов час розлучитися, бо пароплав давав вже сигнали відходу.

— А що б ви сказали, пане... пане... запнувся я, не знаючи, як звать нашого друга.

— Мене звать Болеслав Яблонський, — соромливо підказала саламандра. — На мою думку, це красиве ім'я. Я його вибрав собі з моєї книжки.

— То що б ви, пане Яблонський, сказали для передачі нашому народові?

Саламандра на мить замислилась.

— Скажіть своїм співвітчизникам, — промовила вона з глибоким хвилюванням, — скажіть їм... Хай не зникають старі слов'янські розбрати!.. Доброго здоров'я! Маю честь кланятись!.. — рантово обірвала вона, не маючи, очевидно, сил подолати своє хвилювання.

Ми сіли в човен і відчалили, розчулені і замислені. Наш друг стояв на скелі і махав нам рукою; здається, він щось вигукував.

— Що він гукнув? — запитала моя дружина.

— Не знаю, — сказав я, — але це було схоже на: «Передайте вітання панові приматорові¹⁾ докторові Баксе».

¹⁾ Приматор — міський голова Праги.

Питання освіти і мови являли лише один бік велетенської саламандрової проблеми, яка, так би мовити, виростала під боком у людства. Так, наприклад, швидко виникло питання, як, власне, поводитись з саламандрами в області щоденних стосунків. В перші, так би мовити, доісторичні роки Саламандрового Віку про те, щоб з саламандрами не поводитись жорстоко і нелюдяно, старанно піклувались товариства захисту тварин; завдяки їх невтомному заступництву власті майже скрізь вжили заходів, щоб до саламандр повністю застосовувались поліцейські та ветеринарні правила, встановлені для інших видів домашніх тварин. Поряд з цим принципові противники вівісекції підписали багато протестів і петицій, вимагаючи заборони наукових експериментів з живими саламандрами. В ряді держав дійсно були видані такі закони. Зокрема, в Німеччині всяка вівісекція була суворо заборонена — а втім, тільки біологам-евреям. Однак в міру розвитку освіти серед саламандр просте поширення на них загальних правил захисту тварин почало викликати все більше та більше сумнівів; з якихось не зовсім ясних причин це здавалось незручним. Тоді була заснована міжнародна Ліга захисту саламандр (Salamander Protection League) під кураторством герцогині Хеддерсфільд. Ця Ліга, що нараховувала понад двісті тисяч членів, головним чином серед англійців, проробила велику, гідну всяких похвал роботу: вона домоглась того, що на морських узбережжях були влаштовані спеціальні майданчики, де, без перешкод з боку цікавих глядачів, саламандри могли влаштовувати свої «збори і спортивні свята» (під цим розумілись, мабуть, танці при місяці); в усіх утбових закладах і навіть в Оксфордському університеті учнів навчали, щоб вони не кидали камінням у саламандр; були вжиті деякі заходи до того, щоб молодих пуголовків в саламандрових школах не дуже завантажували уроками; і, нарешті, ті місця, де працювали і жили саламандри, були обнесені високою загорожею, яка відгороджувала саламандр від всіляких турбот, а головне — в достатній мірі відокремлювала світ саламандр від світу людей.

Очевидно, тут відігравали роль також деякі турботи і про моральність. Серед документів пана Повондри була знайдена в багатьох екземплярах і різними мовами «Відозва», опублікована в газетах всього світу і підпи-

сана самою герцогинею Хеддерсфільд. В цій відозві говорилось:

«Ліга захисту саламандр звертається до вас, жінки, з закликом, в інтересах пристойності і добрих нравів, власноручною роботою взяти участь у великій справі, мета якої — забезпечити саламандр належним одягом. Для цього більше всього підходить спідничка довжиною в 40 см., шириною в поясі — 60 см., краще всього на резинці. Рекомендується спідничка, зібрана в складки (плісе), яка дуже прикрашає фігуру і допускає велику свободу рухів. Для тропічних країн досить хвартушка з зав'язками, пошитого з найпростішої тканини, яка добре переться, зокрема — з яких-небудь залишків вашого старого гардеробу. Цим ви допоможете бідним саламандрам, і на роботі поблизу людей вони не повинні будуть показуватися без будь-якого одягу, що, безсумнівно, піддає випробуванню їх соромливість і в той же час ображає кожну пристойну людину, особливо кожну жінку і матір».

Судячи з усього, цей почин не дав бажаних наслідків; немає відомостей про те, щоб саламандри коли-небудь погоджувались носити спіднички або хвартушки: мабуть, вони заважали їм під водою або не тримались на них. А коли саламандри були відділені від людей огорожами, для обох сторін відпали які б то не були приводи для сорому або неприємних вражень.

Щодо нашого зауваження про необхідність охорони саламандр від всіляких турбот, то ми мали на увазі головним чином собак, які ніяк не могли вжитися з саламандрами і люто переслідували їх навіть у воді, незважаючи на те, що в собаки, яка покусала саламандру, потім робилось щось з слизовою оболонкою рота. Іноді саламандри захищались, і немало чудових породистих собак були вбиті киркою або мотикою. Взагалі між собаками і саламандрами виникла вперта, можна сказати смертельна ворожнеча, і влаштування загорож, які відділили їх одних від одних, зовсім не зменшило, а швидше посилювало і загострило цю ворожнечу. Але так вже завжди буває, і не тільки у собак.

Похвальної, приватної ініціативи, яка домагалась, щоб поводження з саламандрами було побудоване на основах пристойності і гуманності, скоро стало недостатньо.

Було, звичайно, порівняно легко «включити саламандр у виробничий процес», але набагато важче і складніше виявилось вмістити їх в рамки існуючого суспільного порядку. Правда, люди консервативні твердили, що тут не може бути й мови про які-небудь юридичні або соціальні проблеми; саламандри, говорили вони, є просто власністю свого хазяїна, який відповідає за них і зокрема за ту шкоду, яку вони могли б заподіяти; незважаючи на свою безсумнівну інтелігентність, саламандри — не що інше, як об'єкт права, річ або майно, і всякі спеціальні законодавчі постанови, які стосуються саламандр, були б посяганням на священні права приватної власності. Інші відповідали на це, що саламандри, як істоти інтелігентні і в значній мірі відповідальні за свої діяння, можуть за власним задумом і при тому різними способами порушувати діючі закони. Яким же чином власник саламандр може нести відповідальність за ті проступки, які дозволяють собі його саламандри? Такий ризик, безсумнівно, підірвав би приватну заповзятливість в області робіт, які виконуються саламандрами. Адже в морі нема огорож, і там не можна замкнути саламандр, щоб тримати їх під наглядом. Тому треба законодавчим шляхом покласти на самих саламандр обов'язок поважати людський правопорядок і підкоритися правилам, які будуть встановлені для них.

Цікаво порівняти з цим перший «Саламандровий процес», який слухався в Дурбані і (як видно з вирізок пана Повондри) викликав численні коментарії світової преси. Портове управління в А. придбало для роботи колону саламандр. Через деякий час вони так розмножились, що в порту для них уже не вистачало місця, і кілька колоній пуголовків оселились на сусідньому узбережжі. Поміщик Б., до володінь якого належала частина цього узбережжя, вимагав, щоб портове управління забрало з його берегових володінь своїх саламандр, тому що там стояла його купальня. Портове управління заперечувало, що воно тут ні при чому, відтоді, як саламандри оселились на володіннях скаржника, вони стали його приватною власністю. Доки ці переговори тяглися в звичайному порядку, саламандри (почасти по природженому інстинкту, почасти від старанності, вкоріненої в них навчанням) почали без всякого розпорядження або дозволу будувати на новому місці дамби і басейни. Тоді містер

Б. пред'явив портовому управлінню позов про шкоду, заподіяну його майнові. Перша інстанція в позові відмовила, мотивуючи своє рішення тим, що дамби не завдали шкоди містеру Б., а, навпаки, покращили стан його майна. Друга інстанція визнала однак, що позивач має рацію, бо ніхто не зобов'язаний терпіти на своїй землі домашніх тварин свого сусіди; разом з тим портове управління відповідає за всяку зроблену саламандрами шкоду так само, як фермер повинен компенсувати шкоду, заподіяну сусідам його худобою. Відповідач заперечував, що він не відповідає за саламандр, тому що не може ізолювати їх в морі. У відповідь на це суддя заявив, що, на його думку, шкоду, заподіяну саламандрами, треба розглядати по аналогії з шкодою, заподіяною курми, яких теж не можна ізолювати, тому що вони вміють літати. Повірений портового управління запитав, яким же чином його клієнт може вигнати саламандр або домогтися, щоб вони самі покинули приватні берегові володіння містера Б. Суддя відповів, що це його не стосується. Повірений запитав тоді, як високоповажний суддя поставився б до того, коли б відповідач наказав перестріляти самоуправствуючих саламандр. Суддя на це відповів, що як британський джентльмен він вважав би це вкрай некоректним вчинком і, крім того, порушенням приналежних містеру Б. прав полювання в його володіннях. Відповідач зобов'язаний, з одного боку, вигнати саламандр з приватних володінь позивача, а з другого — компенсувати шкоду, заподіяну побудуванням дамб і зміною прибережної полоси, причому це повинно бути зроблено шляхом приведення ділянки в попередній стан. Повірений відповідача запитав, чи можна для руйнування зведених споруд користуватися саламандрами. Суддя відповів, що, на його думку, ні в якому разі, якщо на це не буде згоди позивача, дружина якого почуває огиду до саламандр і не може купатися на опаганених ними місцях. Відповідач заперечив, що без саламандр він не зможе знести дамби, споруджені під водою. У відповідь на це суддя заявив, що суд не хоче і не може вступати в обговорення технічних подробиць; суди існують для охорони майнових прав, а не для міркувань про те, що можна виконати і чого не можна.

Так було розв'язане питання з боку юридичного. Невідомо, як портове управління в А. вийшло з цього скрутного становища. Але вся ця справа показала, що саламандрове питання треба урегулювати за допомогою нових юридичних засобів.

Наскільки відомо, закони про саламандр були видані раніше всього у Франції. Перший з них визначав обов'язки саламандр на випадки мобілізації і війни; другий закон (так званий закон Девалля) зобов'язував саламандр оселятися тільки в тих прибережних пунктах, які вкаже їм власник або відповідний орган департаментської адміністрації; третій закон гласив, що саламандри зобов'язані беззаперечно коритися всім поліцейським розпорядженням; на випадок непокірності поліцейські власті мають право карати їх заточенням в сухому і світлому місці і навіть довгостроковим усуненням з роботи. В Італії саламандри були підлеглими спеціальної Саламандрової корпорації, яка складалась з підприємців і представників влади. В Голландії вони були під віданням міністерства водяних споруд. Словом, кожна держава розв'язувала саламандрову проблему по-своєму, і всі по різному. Але численні урядові розпорядження, які визначали громадянські обов'язки і обмежували чисто тваринну свободу саламандр, були взагалі скрізь однакові.

Само собою зрозуміло, що зразу ж після видання перших законів про саламандр з'явилися люди, які в ім'я юридичної логіки доводили, що коли людське суспільство покладає на саламандр певні обов'язки, то воно повинно також визнати за ними і деякі права. Держава, видаючи закони для саламандр, тим самим визнає їх вільними і відповідаючими за себе істотами і навіть, можна сказати, своїми підданими; а в такому випадку треба якимсь чином юридично оформити їх взаємовідносини з державою, під юрисдикцією якої вони перебувають. Можна було б, звичайно, вважати саламандр іноземними іммігрантами, але держава не матиме права накладати на них певні обов'язки і повинності на випадок мобілізації і війни, як це зробили всі цивілізовані країни (за винятком Англії). На випадок воєнного конфлікту ми, напевно, вимагатимемо від саламандр, щоб вони захищали наші узбережжя; то не можемо ж ми

відмовити їм в певних політичних правах. Лунали також вимоги про надання саламандрам своєрідної підводної автономії — але всі ці та інші подібні ж міркування залишались завжди чисто академічними; справа не дійшла до яких-небудь практичних висновків, головним чином тому, що саламандри ніколи і ніде не домагались ніяких політичних прав.

Деякі розуміли рівноправність саламандр настільки буквально, що вимагали, щоб саламандри могли займати всякі офіційні посади у воді і на суші (Ж. Курто); щоб з саламандр були сформовані озброєні за всіма правилами підводні полки з власними підводними командирами (генерал Дюфур); і, нарешті, щоб були дозволені змішані шлюби між людьми і саламандрами (адвокат Луї П'єрро). Щоправда, природознавці стверджували, що такі шлюби взагалі неможливі, але метр П'єрро заявив, що справа не в фізичній можливості, а в правовому принципі, і що він сам готовий одружитись на саламандрі, щоб довести, що ця реформа шлюбного права не залишиться тільки на папері. (Згодом метр П'єрро зробився дуже популярним адвокатом по шлюбозрозвідних справах).

В зв'язку з цим слід відзначити, що в американській пресі час від часу з'являлись повідомлення про дівчат, які були начебто зґвалтовані саламандрами під час купання, і тому в Сполучених Штатах нерідко бували випадки, коли саламандр ловили і піддавали лінчуванню, — найчастіше шляхом спалення на вогнищі. Даремно вчені протестували, стверджуючи, що з анатомічних причин подібні злочини з боку саламандр зовсім неможливі; багато хто з дівчат свідчили під присягою, що саламандри чіплялися до них, і цим самим для кожного нормального американця питання було вирішене. Згодом улюблений спосіб лінчування саламандр, тобто спалення, був все ж таки обмежений — спалювати саламандр можна було тільки по суботах і при тому тільки під наглядом пожежників. Виник також і «Рух проти лінчування саламандр», на чолі якого стояв негритянський священник Роберт Дж. Вашингтон, і в його ряди вступило понад сто тисяч чоловік, а втім, майже виключно негрів. Американська преса здійняла галас, заявляючи, що цей рух переслідує руйнівні політичні цілі; справа дійшла до

нападів на негритянські квартали, причому було спалено багато негрів, які молились в своїх церквах за саламандр. Озлоблення проти негрів досягло свого вищого ступеня, коли від підпаленої негритянської церкви в Гордонвіллі (штат Луїзіана) пожежа перекинулася на все місто. А втім, це все не має прямого відношення до історії саламандр.

З числа приватноправових заходів щодо саламандр і дійсно наданих їм пільг пригадаємо хоч деякі: кожна саламандра була записана в саламандрову метричну книгу і підлягала реєстрації там, де вона працювала; саламандри повинні були одержувати дозвіл властей на проживання в даному місці; повинні були платити подушний податок, який вносив за них їх власник, роблячи потім відповідні утримання з їжі, що видавалась їм (бо саламандри не одержували грошової винагороди); так само вони повинні були платити арендну плату за ділянки узбережжя, на яких жили, комунальні надбавки, мито за споруджені огорожі, шкільний податок та інші державні і муніципальні податки. Словом, ми повинні чесно визнати, що в цьому відношенні з ними поводитись, як і з іншими громадянами, так що вони все ж користувались повною рівноправністю.

Слід відзначити ще одну велику дискусію, що відбувалась без участі саламандр і без помітного інтересу з їх боку, а саме дискусію з питання, чи можна хрестити саламандр. Католицька церква з самого початку притримувалась тої точки зору, що це неможливо ні під яким виглядом; оскільки саламандри, не належачи до адамового потомства, не були зачаті в первородному гріху, вони не можуть очищатись від цього гріха таїнством святого хрещення. Свята церква не бажає входити в обговорення питання, чи мають саламандри безсмертну душу або які-небудь інші дари господньої благодаті; її прихильність до саламандр може виявитися лише в згадуванні їх в особливій молитві, яка буде виголошуватись в певні дні поряд з молитвою на душі в чистилищі і заступництвом за невірних. Не так просто розв'язала це питання протестантська церква; правда, вона визнала за саламандрами розум, а отже, і здатність сприймати християнське вчення, але не наважувалась приймати їх в лоно церкви і тим самим робити їх своїми братами по Христу. Вона тому обмежилась виданням (в скороченому

вигляді) священного писання для саламандр на непромокальному папері і розповсюдила його в мільйонах екземплярів; вона передбачала також скласти для саламандр, по аналогії з «безік-інгліш», щось подібне до «безік-крісчен», тобто зведене до основних принципів і спрощене християнське вчення; але зроблені в цьому напрямку спроби викликали стільки теологічних суперечок, що врешті від цієї думки довелось відмовитись. В цьому питанні з'явилась така обширна література, що одна лише її бібліографія зайняла б два товстих томи. Не такі делікатні були деякі релігійні секти, які посилали до саламандр своїх місіонерів, щоб вони проповідували їм істинну віру і хрестили їх за словами писання: «Ідіть по всьому світу, навчіть всі народи». Але лише небагатьом місіонерам вдалось проникнути за огорожі, що відділяли саламандр від людей; підприємці забороняли їм доступ до саламандр, щоб вони своїми проповідями не відривали їх марно від справи. І тому то тут, то там можна було бачити, як біля просмоленої огорожі стоїть проповідник, оточений собаками, і під акомпанемент невагомного гавкання марно, але гаряче викладає слово боже.

Трохи більшим поширенням користувався серед саламандр монізм; деякі з них вірили також в золотий стандарт та інші наукові догми. Популярний філософ Георг Секвенц склав навіть спеціальне богослов'я для саламандр, причому вищим і найголовнішим догматом повинна була бути віра у Велику Саламандру. Правда, це вчення зовсім не привилося у саламандр, але зате знайшло дуже багато прихильників серед людей, особливо в великих містах, де за короткий час з'явилась сила-силенна храмів саламандрового культу.

Серед документів пана Повондри є вельми парнографічна брошурка, складена на основі поліцейських рапортів міста Б. Матеріали цього «видання на правах рукопису, випущеного з науковою метою», не можна цитувати в пристойній книзі, і ми запозичимо відтіля лише деякі подробиці.

«В центрі храму саламандрового культу, що знаходиться в будинку № X по вулиці У, влаштований великий басейн, викладений темночервоним мармуром. Вода в басейні парфумована запашними есенціями, підігріта і освітлюється знизу вогнями, що весь час змінюють свій

колір; іншого освітлення в храмі немає. З двох боків в овальний басейн по мармурових східцях спускаються з співами «саламандрових літаній» зовсім голі віруючі — «саламандри і саламандрії»: з одного боку — чоловіки, з другого — жінки, всі з найкращого товариства; можна назвати зокрема баронесу М., кіноартиста С., посланника Д. і багатьох інших видатних осіб. Раптом голубий рефлектор освітлює величезну мармурову скелю, що височить над водою; на скелі лежить, важко дихаючи, велетенська, стара, чорна саламандра, яка зветься «Мейстер Саламандр». Секунду триває мовчанка, потім мейстер виголошує коротку промову: він закликає віруючих повністю, всією душею віддатись обрядам саламандрових танців, що мають відбутись і схилитися перед «Великою Саламандрою». Після цього мейстер сідає і починає звиватись верхньою частиною тулуба. Слідом за ним віруючі чоловіки, занурившись у воду по шию, теж шалено розг'яйдуються і звиваються — все швидше і швидше, немовби для того, щоб створилось «статеве середовище». Потім саламандри вигукують різкі звуки «тс-тс-тс» і кричать скрипучими голосами. Один за одним гаснуть вогні під водою і починається загальна оргія».

Ми не можемо ручитися за правильність цього опису; але добре відомо, що в усіх великих містах Європи поліція, з одного боку, суворо переслідувала ці саламандрові секти, а з другого — тільки й робила, що намагалась зам'яти постійно виникаючі грандіозні громадські скандали. Судячи з усього, культ «Великої Саламандри» був надзвичайно поширений, але в більшості таїнства відбувались не з такою казковою пишністю, а якщо товариство було більш просте, то навіть без всякої води, всуху.

Самі саламандри пізніш прийняли майже скрізь релігію, причому невідомо, звідки вони її взяли. Це було поклоніння Молоху, якого вони уявляли собі у вигляді велетенської саламандри з людською головою; в них були величезні підводні ідоли з чавуну, яких вони замовляли в Армстронга або Круппа, але подробиці їх культу, за чутками, надзвичайно таємничого і жорстокого, так і залишились невідомими, бо обряди проводились під водою. Очевидно, ця релігія поширилась у них тому, що ім'я Молоха нагадувало їм природно-наукову (molche) або німецьку (Molch) назву саламандри.

Як видно з викладеного, саламандрове питання протягом довгого часу зводилось до того, чи є саламандри і в якій саме мірі досить цивілізованими істотами, яким можна надати деякі людські права, хоча б на окраїні людського суспільства і людського порядку; іншими словами, це було внутрішнє питання кожної окремої держави, яке вирішувалось в рамках цивільного права. Багато років нікому не спадало на думку, що саламандрове питання може мати величезне міжнародне значення і що з саламандрами доведеться, мабуть, мати справу не тільки як з мислячими істотами, але й як з єдиним саламандровим цілим, або саламандровою нацією.

Строго кажучи, перший крок до такого розуміння саламандрової проблеми зробили ті ексцентричні християнські секти, які намагались охрестити саламандр, посилаючись на слова писання: «Ідіть по всьому світу, навчіть всі народи». Тим самим вперше було заявлено, що саламандри щось подібне до народу. А згодом на саламандр з усіх боків полився цілий дощ полум'яних закликів, що пропонували їм приєднатися, як велике саламандрове ціле, до тої або іншої ідейної, політичної або соціальної програми людських угруповань.

В колекції пана Повондри ми знайшли лише кілька таких закликів; решту, мабуть, поступово спалила пані Повондра. Із збереженого матеріалу відзначимо такі звернення до саламандр:

Саламандри, геть зброю! (Пацифістський маніфест).

Саламандри, вишпурніть євреїв! (Німецька листівка).

Камради саламандри! (Публічний виклик водних скаутів).

Друзі саламандри! (Адреса спілки акваристичних товариств і любителів водної фауни).

Саламандри, друзі! (Відозва Товариства морального відродження).

Громадяни саламандри! (Відозва Цивільної партії реформ в Дьєппе).

Колеги саламандри, вступаєте в наші ряди! (Товариство взаємодопомоги колишніх моряків).

Колеги саламандри! (Клуб плавців в Егірі).

Саламандровою проблемою зайнялось також і Міжнародне бюро праці в Женеві. Там зіткнулись два протилежних погляди. Одні визнавали саламандр новою категорією працюючих і домагались поширення на них в повному обсязі законодавства про труд. Інші, навпаки, заявляли, що в особах саламандр росте небезпечна конкуренція і треба заборонити всяке застосування їхньої праці. Проти цієї пропозиції виступили однак роботодавці. Останнім часом, казали вони, підвищилось в небувалих до цього часу розмірах завантаження світової промисловості, а саме — металообробної (інструменти, машини та чавунні ідоли для саламандр), військової, хімічної (підводні вибухові речовини), паперової (папір на підручники для саламандр), цементної, лісової, по виготовленню штучного корму (Salamander Food) та багатьох інших галузей; тоннаж торговельного флоту збільшився в порівнянні з досаламандровими часами на 27 процентів, видобуток вугілля — на 18,6 процента. Посередньо — завдяки підвищенню числа зайнятих робітників і рівня добробуту людей — це приводить до збільшення розмірів обороту також і в інших галузях промисловості. Нарешті останнім часом саламандри почали замовляти різні деталі машин по своїх власних кресленнях; з них вони монтують під водою пневматичні свердла, молоти, підводні мотори, друкарські верстати, підводні радіопередавачі та інші апарати і машини власної конструкції. За деталі машин саламандри платять підвищенням власного виробітку. Вже зараз п'ята частина всієї світової продукції важкої промисловості і точної механіки залежить від саламандрових замовлень. Знищить саламандр, і вам доведеться закрити одну п'яту всіх підприємств.

Міжнародне бюро праці не могло, звичайно, не рахувати з цими запереченнями. Кінець кінцем після довгих переговорів було досягнуто компромісного рішення, в якому говорилось, що «вищезазначені роботоодержувачі групи S (земноводні) можуть бути зайняті лише у воді або під водою, а на березі — тільки на відстані не більше десяти метрів від найвищої лінії припливу; вони не мають права добувати вугілля або нафту на дні морському; не мають права виробляти для збуту на суші папір, текстильні товари або штучну шкіру з водорослів і т. д.». Ці обмеження саламандрової продукції були ко-

дифіковані в статуті з дев'ятнадцяти параграфів, яких ми не наводимо детально по тій простій причині, що з ними, само собою зрозуміло, ніде не рахувались; але оскільки цей статут давав в широкому масштабі справді міжнародне розв'язання економічної і соціальної сторони саламандрового питання, він являв собою неабиякий і цікавий документ.

Трохи повільніше посувалася справа з міжнародним визнанням саламандр в інших галузях, зокрема в галузі культурних взаємовідносин. Коли в спеціальній пресі за підписом Джона Сімена з'явилась багато разів цитована потім стаття «Геологічна будова морського дна біля Багамських островів», то ніхто не підозрював, що це робота вченої саламандри; але коли наукові конгреси, різні академії і вчені товариства почали одержувати від дослідників-саламандр повідомлення і роботи з питань океанографії, географії, гідробіології, вищої математики та інших точних наук, то це викликало щораз більше збентеження і навіть незадоволення, яке д-р Мартель висловив словами: «Ця мерзота хоче нас вчити?». Японський вчений, д-р Оносіта, який наважився процитувати повідомлення однієї саламандри про розвиток жовткового мішка у пуголівка глибоководної морської рибки *Argyropelecus hemigrammus* соссі, зазнав бойкоту з боку вченого світу і зробив собі характері; для університетської науки стало питанням честі і корпоративних гордощів не рахуватись ні з однією науковою роботою саламандр. Тим більшою сенсацією (а можливо, і тим більшою спокусою) був жест Університетського центру в Ніцці, який запросив д-ра Шарля Мерсьє, високовчену саламандру з тулонського порту, виступити на урочистому акті, де д-р Мерсьє з величезним успіхом прочитав лекцію про теорію конічних перетинів в неевклідовій геометрії.

В колекції пана Повондри зберігався досить поверховий, зроблений на зразок фейлетону опис цього святкування: на жаль, від нього збереглась тільки половинка, а решта кудись пропала. Ось цей опис:

«Ніцца, 6 травня.

В красивому світлому будинку Середземноморського океанографічного інституту на Promenade des Anglais панує сьогодні пошвавлення: двоє поліцейських очищають на тротуарі шлях для запрошених, які, ступаючи по чер-

воному килимі, входять до гостинного, з якого віє приємною прохолодою, амфітеатру. Ми бачимо тут усміхненого пана мера міста Ніцци, пана префекта в циліндрі, генерала в лазуровій формі, панів з червоною розеткою Почесного легіону, дам непевного віку (в цьому році у вбраннях переважає теракотовий колір), віцеадміралів, журналістів, професорів і високопоставлених стариків всіх національностей, якими завжди буває переповнений Лазуровий берег. Раптом — невеличкий інцидент: якесь дивне створіння боязко намагається прослизнути між всіма цими почесними гостями: воно закутане з голови до п'ят в якусь довгу чорну пелерину чи доміно, очі захищені за величезними темними скельцями, поспішними невпевненими кроками тупає воно до переповненого вестибюлю. «Hé, vous! — гукнув йому один з поліцейських, — qu'est ce que vous cherchez ici?»¹⁾ Але до переляканого пришельця вже поспішають університетські сановники і — «сюди, cher docteur»²⁾, «туди, cher docteur». Виявляється це вчена саламандра, д-р Шарль Мерсьє, який повинен сьогодні виступати перед цвітом Лазурового берега! Швидше всередину, щоб ще встигнути захопити місце в святково настроєній і схвильованій аудиторії.

«На трибуні засідають monsieur le Maire³⁾, великий поет monsieur Поль Маллорі, мадам Марія Дімінеану — делегатка Міжнародного бюро інтелектуального співробітництва, ректор Середземноморського інституту та інші офіційні особи. Збоку на трибуні стоїть кафедра для доповідача, а за кафедрою... Ну так! Це справді емальована ванна. Звичайна емальована ванна, які бувають у ванних кімнатах. Двоє службовців вводять на трибуну боязке створіння, загорнуте в довгий балахон. Лунають трохи збентежені оплески. Д-р Шарль Мерсьє соромливо вклоняється і невпевнено оглядається, куди б йому сісти. «Voilà⁴⁾, — шепоче один з службовців, вказуючи на емальовану ванну, — це для вас». Д-р Мерсьє страшенно соромиться і не знає, як віддячити за увагу; він намагається якнепомітніше зайняти місце в ванні, але заплутується в своїй довгій пелерині і падає у ванну, з шумом

1) Ей, ви! Що вам тут треба? (франц.).

2) Дорогий доктор (франц.).

3) Пан мер (франц.).

4) Ось тут (франц.).

розплескуючи воду. Пани на трибуні добре забризкані, але роблять вигляд, ніби нічого не трапилось; в аудиторії хтось істерично розсміявся, але пани з передніх рядів суворо озираються і шиплять «тсс!» В цю ж мить підводиться і бере слово *monsieur le Maire et Député*¹⁾.

«Вельмишановні добродійки і вельмишановні добродії, — каже він. — Я маю честь вітати на території прекрасної Ніцци д-ра Шарля Мерсьє, видатного представника наукового життя у наших близьких сусідів, мешканців морських глибин (д-р Мерсьє висувається до половини з води і низько вклоняється). Вперше в історії цивілізації земля і море простягають один одному руки для інтелектуального співробітництва. Досі перед духовним життям стояла нездоланна перепона — це був світовий океан. Ми могли пересікти його, могли борознити його у всіх напрямках на своїх кораблях, але в глибину його, вельмишановні добродійки і добродії, цивілізація проникнути не могла. Той невеликий шматок суші, на якому живе людство, був до цього часу оточений диким і незайманим морем; це було чудове обрамування, але разом з тим і одвічна межа: по один бік від неї була прогресуюча цивілізація, по другий — вічна і незмінна природа. Ця межа, мої дорогі слухачі, нині зникає. (Оплески). Нам, дітям теперішньої величної епохи, припало незрівняне щастя бачити власними очима, як росте наше духовне царство, як воно переступає через межі берегів і поринає в хвилі морські, досягає підводних глибин і з'єднує стару культурну землю з сучасним цивілізованим океаном. Яке грандіозне видовище! (Вигуки «Браво!») Вельмишановні добродійки і вельмишановні добродії, тільки народження океанської культури, видатного представника якої ми маємо честь вітати сьогодні в нашому середовищі, зробило нашу земну кулю справді і до кінця цивілізованою планетою! (Бурхливі оплески. Д-р Мерсьє підводиться у ванні і вклоняється). Дорогий доктор і великий мудрець! — звернувся потім *monsieur le Maire* до доктора Мерсьє, який, опираючись на край ванни, розчулено і насилу ворушив своїми тремтячими зябрами. — Ви будете мати можливість передати своїм друзям і співвітчизникам на дні морському наші добрі побажання, наше захоплення і наші найпалкіші симпатії. Скажіть

¹⁾ Пан мер, він же депутат (парламенту) (франц.).

їм, що в вашій особі, в особі наших морських сусідів, ми вітаємо авангард прогресу і культури, авангард, який крок за кроком колонізуватиме нескінченні морські простори і створить культурний Новий Світ на дні океану. Ми бачимо вже, як в безодні моря виростають нові Афіни і новий Рим; бачимо, як розквітає там новий Париж з підводними Луврами і Сорбоннами, з підводними Тріумфальними арками і Могилами невідомого солдата, з театрами і бульварами. То дозвольте ж мені висловити мою потаємну думку: я сподіваюсь, що поруч з нашою дорогою Ніццою в синіх хвилях Середземного моря виросте нова славна Ніцца, ваша Ніцца, яка своїми пишними підводними проспектами, садками і променадами прикрашатиме наш Лазуровий берег. Ми хочемо познайомитись з вами і хочемо, щоб ви познайомились з нами. Я глибоко переконаний, що більш близькі наукові і ділові взаємовідносини, яким ми поклали сьогодні початок при таких щасливих прикметах, приведуть наші народи до все більш і більш тісного культурного і політичного співробітництва в інтересах всього людства, в інтересах загального миру, процвітання і прогресу». (Тривалі оплески.)

«Потім встає д-р Шарль Мерсьє і намагається кількома словами подякувати пана мера і депутата Ніцци. Але, з одного боку, він надто розчулений, а з другого — в нього трохи своєрідна вимова; з його промови я розібрав лише кілька насилу сказаних слів; якщо не помиляюсь, це було: «дуже радий», «культурні взаємовідносини» і «Віктор Гюго». Після цього явно сторопілий д-р Мерсьє знову сховався у ванні.

«Слово одержує Поль Маллорі. Те, що він проголошує, це не промова, а гімн, пройнятий глибокою філософією. «Я дякую долю, — говорить він, — за те, що дожив до втілення в життя одної з прекрасніших легенд людства. Це втілення воістину чудове: замість заглибленої в море Атлантиди ми із здивуванням бачимо нову Атлантиду, що підіймається з безодні. Дорогий колега Мерсьє! Ви, поет просторової геометрії, і ваші вчені друзі, — ви перші посланці того Нового світу, який встає з морських глибин, і ви приходите до нас не як Афродіта з піни народжена, але як Паллада Анадіомена. Але знач-

но переконливіше і незрівнянно таємничіше те, що поряд з цим...»

Закінчення не збереглося.

На торжестві в Ніцці в числі інших була присутня, як сказано, делегатка Женевської організації, мадам Марія Дімінеану. Ця чудова і благородна дама була так зворушена скромними манерами і вченістю д-ра Мерсьє («*Pauvre petit, — вигукнула вона, — il est tellement laid!*»)¹⁾, що поставила метою свого кипучого і діяльного життя прийняття саламандр в Лігу націй. Даремно політичні діячі з'ясовували красномовній і енергійній дамі, що саламандри не мають ніде на світі ні власної суверенної влади, ані власної державної території, а тому не можуть бути членами Ліги націй. Мадам Дімінеану почала пропагувати ідею, що в такому разі саламандри повинні одержати де-небудь вільну територію і обзавестися своєю підводною державою. Ця ідея була досить сумнівною і, можливо, навіть небезпечною; але нарешті знайшли щасливий вихід і вирішили, що при Лізі націй буде заснована спеціальна «Комісія по вивченню саламандрового питання», до складу якої запросять також двох делегатів від саламандр; одним з делегатів, за вимогою мадам Дімінеану, був запрошений д-р Шарль Мерсьє з Тулона, а другим був один якийсь на прізвище дон Марію, товста вчена саламандра з острова Куби, яка займалася науковою роботою спеціально з питань планктонів і неритичного пелагіалу. В той час це було найвище досягнення саламандр в галузі їх міжнародного визнання.

В документах пана Повондри зберігся трохи невиразний газетний знімок, який зображував обох саламандрових делегатів в той момент, коли вони підіймалися східцями з Женевського озера на набережну Монблан, щоб відправитись на засідання комісії. Очевидно, офіціальну квартиру було надано їм саме в цьому озері.

Що ж до самої Женевської комісії по вивченню саламандрового питання, то ця комісія проробила велику і цінну роботу, яка проявилась головним чином в старанному ухилянні від усіх пекучих політичних і економічних питань. Вона безперервно засідала протягом багатьох

¹⁾ »Бідолаха, він такий потворний!» (франц.).

років, і відбулось понад тисячу триста засідань, цілком присвячених марним дебатам з питання про єдину міжнародну назву для саламандр. В цій галузі панував безнадійний хаос; поряд з науковими назвами — саламандра, мольхе, батрахус і т. п. (які почали здаватись дещо неввічливими), була запропонована ціла купа інших назв; саламандр хотіли назвати тритонами, нептунідами, тетидами, нереїдами, атлантиками, океаніками, посеїдонами, лемурами, пелагами, літтораліями, понтіїцями, батідами, абіссами, гідріонами, жандемерами (*gens de mer*), сумарінами і т. д. Комісія по вивченню саламандрового питання повинна була вибрати найбільш підхоже з усіх цих імен; вона старанно і з цілковитим знанням справи займалась цим до самого кінця Саламандрового Віку, але так і не прийшла до якого-небудь одноставного остаточного рішення.

Протягом цього періоду саламандри роблять великий крок вперед. Чисельність їх визначають вже в сім мільярдів, хоч з ростом цивілізації плодючість їх різко зменшується (до двадцяти—тридцяти пуголовків у рік на самку). Вони заселили вже понад шістдесят процентів усіх узбереж земної кулі, полярні узбережжя ще не зайняті їх поселеннями, але канадські саламандри вже починають колонізувати береги Гренландії і навіть відтискують ескімосів всередину країни, захоплюючи в свої руки рибальство і торгівлю риб'ячим жиром.

Само собою зрозуміло, що це культурне піднесення не завжди і не скрізь проходило гладко і без внутрішніх розбратів. Ми, правда, надзвичайно мало знаємо про внутрішні справи саламандр, але, судячи по деяких ознаках (наприклад, по знайдених трупах саламандр з відірваними ногами і головами), під морською гладінню довгий час лютувала шалена і зтяжна ідейна суперечка між старосаламандрами і молодосаламандрами. Молодосаламандри стояли за прогрес без всяких перешкод і обмежень, заявляючи, що під водою треба перейняти всю материкову культуру з усіма її досягненнями, не виключаючи футболу, флірту, фашизму та статевих збочень. Навпаки, старосаламандри, очевидно, консервативно чіплялись за природні властивості саламандр і не хотіли зректись старих добрих тваринних звичок та інстинктів; не підлягає сумніву, що вони засуджували гарячкову погоню за всякими нововведеннями і вбачали в ній ознаки

занепаду і зраду саламандровим ідеалам предків; зрозуміло, вони обурювались також сторонніми впливами, яким сліпо підкоряється теперішня розбещена молодь, і запитували, чи гідне гордих і самолюбивих саламандр це мавп'яче наслідування людей. (Пан Повондра включив у свою колекцію дві-три статті з газети «Народна політика», в яких говорилось про сучасну людську молодь; швидше він через непорозуміння відніс їх до відповідного періоду історії саламандрової цивілізації.)

Ми легко можемо собі уявити, як висувались гучні лозунги, щось на зразок «Назад до міоцену! Геть всяке олюднювання! У бій за недоторкану саламандренність!» і т. д. Безсумнівно, тут були наявними всі передумови для гострого ідейного конфлікту між поколіннями і для корінного перелому в духовному розвитку саламандр. Нам дуже прикро, що ми не можемо дати про це більш докладних відомостей, але ми гадаємо, що саламандри вичерпали конфлікт до кінця.

Ми бачимо потім саламандр на шляху до найвищого розквіту; а втім, і людський світ переживав тоді період небувалого розквіту. Гарячково споруджуються нові береги континентів, серед океану виростають штучні авіаційні острови; але й це все — ніщо в порівнянні з грандіозними технічними проектами цілковитого перероблення земної кулі, які чекали тільки, щоб хто-небудь їх фінансував. Саламандри без відпочинку працюють на дні всіх морів, а по ночах на узбережжях всіх континентів; здається, наче вони задоволені і не потребують для себе нічого, аби тільки в них було що робити і де свердлити прибережні норі і коридори своїх темних жител.

Один пан з Дейвіц розповідав пані Повондра, що він купався на пляжі в Катвейку на Північному морі. Він заплив далеко в море, аж раптом сторож на пляжі закричав йому, щоб він повернувся. Названий пан (такий собі пан Пржигода, комісіонер) не звернув на це уваги і продовжував пливти далі. Тоді сторож стрибнув у човен і поплив слідом за ним.

— Ей, добродію, — сказав він, — тут купатися не можна...

— Чому? — запитав пан Пржигода.

— Тут саламандри.

— Я їх не боюсь, — заперечив пан Пржигода.

— У них під водою якісь фабрики, чи щось таке подібне, — пробурчав сторож. — Тут, добродію, ніхто не купається.

— Чому ж?

— Саламандри цього не люблять.

У саламандр є, таким чином, свої підводні і підземні міста. В них є столиці в безодні, свої Ессени і Бірмінгами на дні морському, на глибині від двадцяти до п'ятидесяти метрів, у них є свої перенаселені фабричні квартали, гавані, транспортні магістралі і мільйонні скупчення населення; словом, у них є свій світ, більш або менш невідомий людям, але, очевидно, високо прогресивний в технічному відношенні. У них нема, правда, своїх доменних печей і металургійних заводів, але люди доставляють їм метали в обмін на їх роботу. У них нема своїх вибухових речовин, але люди продають їм ці речовини. Джерелом енергії є для них море з своїм припливом, з своїми підводними течіями і різницями температур; правда, турбіни дали їм люди, але вони вміють ними користуватися, а хіба цивілізація не є просто вміння користуватися тим, що вигадав хтось інший? І якщо у саламандр нема, припустимо, власних ідей, то в них все ж цілком можуть бути свої власні знання. Правда, в них нема своєї музики або літератури, але вони чудово обходяться і без них. І люди починають приходити до висновку, що це надзвичайно сучасно...

То чого ж ще невістачає, щоб дійсно настав щасливий новий вік загальної задоволеності і процвітання? Що може перешкодити здійсненню бажаної Утопії?

Слово честі, нічого! Тому що відтепер торгівля саламандрами буде увінчана передбачливим державним наглядом, який піклується насамперед про те, щоб колеса механізму нового віку не почали раптом скрипіти.

В Лондоні зібралась конференція приморських держав, на якій була вироблена і прийнята міжнародна конвенція про саламандр. Високі договірні сторони взаємно зобов'язалися: не посилати своїх саламандр у води, що перебувають під суверенітетом інших держав; не допускати, щоб їх саламандри яким би то не було чином порушили недоторканість території або визнаної сфери інтересів будь-якої іншої держави; ні в якому разі не втручатись у саламандрові справи інших морських дер-

жав; на випадок сутичок між своїми і чужими саламандрами підкоряться рішенням міжнародного третейського суду в Гаазі; не озброювати своїх саламандр якою б то не було зброєю, калібр якої більший за калібр звичайного підводного револьвера проти акул (так званого *shafranek-gun* або *shark-gun*); не допускати, щоб їх саламандри заводили близькі стосунки з саламандрами, підкореними іншому державному суверенітету; не будувати з допомогою саламандр нових континентів або розширювати свою територію без попереднього дозволу Постійної морської комісії в Женеві і т. д. (всього було тридцять сім параграфів). Разом з тим були відхилені: англійська пропозиція, щоб морські держави згодились не вводити обов'язкового воєнного навчання саламандр; французька пропозиція — інтернаціоналізувати саламандр і підкорити їх міжнародному саламандровому бюро по впорядкуванню світових вод; німецька пропозиція — випалювати на кожній саламандрі тавро тої держави, в підданстві якої вона перебуває; друга німецька пропозиція, щоб кожній приморській державі дозволялось мати лише встановлене в певній пропорції число саламандр; італійська пропозиція, щоб державам з надлишком саламандр були надані для колонізації нові узбережжя або ділянки на дні моря; японська пропозиція, щоб японська нація, яка є представницею кольорових рас, здійснювала міжнародний мандат над саламандрами (як чорними від природи). Обговорення більшості цих пропозицій було перенесено на наступну конференцію морських держав, яка, однак, з різних причин не відбулась.

«Цей міжнародний акт, — писав про конвенцію Жюль Зауерштоф в «Тан», — забезпечує майбутнє саламандр і спокійний розвиток людства на багато десятиків років. Привітаємо лондонську конференцію з благополучним рішенням її важкого завдання; привітаємо також і саламандр з тим, що прийнятий статут віддає їх під охорону гаагського суду; тепер вони можуть спокійно і з цілковитим довір'ям віддатися своїй роботі і своєму підводному прогресові. Слід підкреслити, що деполітизація саламандрової проблеми, яка знайшла свій вияв у лондонській конвенції, є одною з важливіших гарантій загального миру; зокрема, роззброєння саламандр зменшує ймовірність підводних конфліктів між окремими державами. Хай навіть продовжуються прикордонні суперечки та розбра-

ти через панування, такі численні майже на всіх континентах, безсумнівно все ж, що з боку моря загальному миру не загрожує тепер ніяка актуальна небезпека. Але, очевидно, і на суші мир забезпечений більше, ніж будьколи. Приморські держави цілком зайняті будівництвом нових берегів і можуть розширяти свою територію за рахунок світового океану, замість того, щоб прагнути розсунути свої кордони на суші. Вже не треба буде боротися залізом і газом за кожен п'ядь землі; лопат і мотик саламандр вистачить для того, щоб кожна держава побудувала собі стільки території, скільки їй потрібно; цю спокійну роботу саламандр на благо всіх націй якраз і гарантує лондонська конвенція. Ще ніколи земна куля не була така близька до міцного миру і всебічного процвітання, як саме зараз. Замість саламандрової проблеми, про яку стільки писали й говорили, віднині будуть, очевидно, з повним правом говорити про Золотий Саламандровий Вік».

3. Пан Повондра знову читає газети

Ні по кому так не помітно, скільки води сплило, як подіях. Куди подівся маленький Францік, якого ми (це було так недавно!) покинули над лівобережними притоками Дунаю!

— Куди знову подівся цей Францік? — бурчить пан Повондра, розкриваючи свою вечірню газету.

— Що ти запитуєш... — відповідає пані Повондра, схилившись над штопкою.

— Знову, значить, бігає за дівчатами, — сердито промовляє Повондра-батько. — Проклятий хлопчисько! Скоро тридцять років, а жодного вечора не всидить вдома.

— Скільки він одних носків знищує своєю біганиною!.. — зітхає пані Повондра, натягаючи ще один безнадійний носок на дерев'яний грибок. — Ну, що мені з цим робити? — замислюється вона над величезною діркою на п'яті, схожою своїми обрисами на острів Цейлон. — Просто хоч викинь! — критично розмірковує вона, але після дальших стратегічних міркувань рішуче встромляє голку в південне узбережжя Цейлону.

Настала родинна тиша, така дорога серцю Повондри-батька; тільки газета шарудить та відповідає їй швидко протягувана нитка.

— Впіймали його вже? — запитує пані Повондра.

— Кого?

— Вбивцю, який зарізав ту жінку.

— Стану я турбуватись про твого вбивцю, — обурено бурчить пан Повондра. — Ось тут саме пишуть, що між Японією і Китаєм напружені відносини. Це серйозна справа. Там завжди серйозні справи.

Я думаю, що його вже не впіймають, — розмірковує пані Повондра.

— Кого?

— Цього вбивцю. Коли хто-небудь вбиває жінку, то його майже ніколи не можуть впіймати.

— Японці невдоволені, що Китай приводить в порядок Жовту річку. Ось що значить політика! Поки Жовта річка буде там бешкетувати, в Китаї кожну хвилину можна чекати поводи і голоду, а це ослаблює китайців, розумієш? Дай-но мені ножиці, я це виріжу.

— Навіщо!

— А тут є, що там, в цій Жовтій річці працюють два мільйони саламандр.

— Це непогано, га?

— Я думаю. Звичайно, за них платить Америка; так, голубонько. І тому мікадо хотів би насадити туди своїх саламандр... Еге-ге, глянь-но!..

— Що трапилось?

— Та ось «Пті парізьєн» пише, що Франція не може цього потерпіти. І правильно. Я б теж цього не потерпів.

— Чого б ти не потерпів?

— Щоб Італія розширювала острів Лампедузу. Це дуже важлива стратегічна позиція, розумієш? Вони, італійці, могли б тоді загрожувати Тунісу з боку Лампедузи. Так ось «Пті парізьєн» пише, що італійці хотіли б влаштувати на Лампедузі першокласну морську фортецю. Там у них є, кажуть, шістдесят тисяч озброєних саламандр... Це справа серйозна. Шістдесят тисяч — це, матінко, три дивізії. Я тобі кажу, що на Середземному морі одного чудового дня що-небудь трапиться. Дай-но, я виріжу.

Тим часом Цейлон зникав під старанною рукою пані Повондри і зменшився вже приблизно до розмірів острова Родоса.

— А тут ще Англія, — розмірковував Повондра-батько. — У тої теж будуть свої турботи. В палаті громад говорили, що Великобританія відстає, мовляв, від інших держав щодо цих самих водяних споруд. Інші колоніальні держави будують, мовляв, наввипередки нові узбережжя і континенти, а британський уряд через своє консервативне недовір'я до саламандр... Це дійсно правда, матінко. Англійці страшно консервативні. Я був знайомий з одним лакеєм з англійського посольства, то, їй-богу, він жодного разу не покоштував нашої чеської тлаченки¹⁾. У них, каже, цього не їдять, — ну, то він теж не їстиме. Я й трохи не здивуюсь, якщо інші держави їх переженуть. (Пан Повондра з серйозним виглядом похитав головою). А Франція розширює свої береги в Кале. Ну, і англійські газети здіймають галас, що Франція бомбардуватиме їх через Ламанш, коли протока звузиться. Ось і одержали! Могли самі розширити свої береги біля Дувра і бомбардувати Францію.

— А для чого їм бомбардувати? — запитала пані Повондра.

— Ну, цього ти не зрозумієш. Це вже військові міркування. Я б не здивувався, якби там раптом що-небудь сталося. Там або десь в іншому місці. Ясно, тепер через цих саламандр світова ситуація цілком змінилась, матінко. Цілком!

— Ти гадаєш, що може бути війна? — стурбувалась пані Повондра. — Я... розумієш... через нашого Франціка, коли б йому не довелося йти.

— Війна? — відповідав Повондра-батько. — Світова війна обов'язково буде, щоб держави могли поділити між собою море. Але ми залишимося нейтральними. Адже хтось повинен залишатись нейтральним, щоб постачати іншим зброю і все таке. Так-то!.. — вирішив пан Повондра. — Але ви, баби, нічого в цьому не тямите.

Пані Повондра, стиснувши губи, швидкими стібками закінчувала знищення острова Цейлону з п'ятки молодого пана Франціка.

¹⁾ Тлаченка — ковбаса з рубців.

— І подумати тільки, — сказав Повондра-батько, ледве приховуючи свою гордість, — що якби не я, то не було б і всієї цієї грізної ситуації! Якби я тоді не провів цього капітана до пана Бонді, вся історія склалась би інакше. Який-небудь інший швейцар не пустив би його в будинок, а я вирішив — візьму це на себе. А тепер, дивись, скільки клопоту з цим, у таких держав, як Англія або Франція! І невідомо, що ще може з цього вийти... (Пан Повондра схвильовано запихкав своєю люлькою. Так-то, золото мое. Газети просто повні цими саламандрами. Тут ось знову... (Повондра-батько відклав люльку набік.) Пишуть, що біля міста Канкесантурай на Цейлоні саламандри напали на якесь село; туземці начебто незадовго перед тим вбили кількох саламандр. «Була викликана поліція і взвод туземних військ, — читав вголос пан Повондра, — після чого зав'язалась регулярна перестрілка між саламандрами і людьми. Серед солдатів кілька поранених...» (Повондра-батько поклав газету.) Це, матінко, мені не подобається.

— Чому? — здивувалась пані Повондра, турботливо і задоволено постукуючи ножицями по тому місці, де був раніше острів Цейлон. — Адже тут нічого такого нема!

— Не знаю, — промовив Повондра-батько і схвильовано заходив по кімнаті. — Але це мені зовсім не подобається. Ні, це мені не до душі. Перестрілка між людьми і саламандрами — це' вже занадто.

— Мабуть, саламандри лише відстрілювались, — заспокійливо сказала пані Повондра і відклала носки набік.

— Так, мабуть... — неспокійно бурчав пан Повондра. — Якщо ці створіння почнуть раптом стріляти, то буде погано. Це вони перший раз таке вчинили. Чорт, це мені не подобається! (Пан Повондра зупинився в роздумі). Не знаю... але, може, мені не слід було все ж таки пусткати цього капітана до пана Бонді!..

Книга третя

ВІЙНА З САЛАМАНДРАМИ

1. Бойня на Кокосових островах

Пан Повондра помилявся в одному: перестрілка біля міста Канкесантурай була не першим боєм між людьми і саламандрами. Перший відомий в історії конфлікт мав місце на Кокосових островах за кілька років до цього випадку, ще в Золотий Вік піратських нападів на саламандр; але й це не був найдревніший з інцидентів такого роду, і в тихоокеанських портах ходило немало розповідей про деякі сумні випадки, коли саламандри чинили більш або менш енергійний опір навіть нормальній S-Trade; але такі дрібниці не вписуються в книгу історії.

На Кокосових островах (що звуться також островами Кілінга) справа стояла так: хижацьке судно «Монроз», яке належало гарріманівській «Тихоокеанській торговельній компанії» і яке було під командою капітана Джемса Ліндлея, прибуло туди для звичайного полювання на саламандр типу «Макарони». На Кокосових островах була добре відома, процвітаюча саламандрова бухта, заселена ще капітаном ван-Тохом, але потім покинута на призволяще через свою віддаленість. Капітана Ліндлея не можна обвинувачувати в якій-небудь необережності; не можна навіть дорікати йому, що команда висадилась на берег незброєною: в ті часи хижацька торгівля саламандрами набула вже певних упорядкованих форм. Раніш піратські судна і команди були звичайно озброєні кулеметами і навіть легкими гарматами — а втім, не проти саламандр, а проти можливої конкуренції з боку інших піратів. На острові Каракелонг одного разу зчинився навіть бій між командою гарріманівського паро-

плаву і екіпажем датського судна, капітан якого вважав Каракелонг своїм мисливським заповідником; обидві команди звели тоді між собою старі рахунки, викликані розбратами через торгівлю та престиж: вони забули облаву на саламандр і почали стріляти один в одного з гармат і «гочкисів»; на суші перемогу здобули датчани, які кинулись в атаку з ножами в руках; але потім гарріманівський пароплав вдало бомбардував датське судно і потопив його з усіма потрохами, в тому числі і з капітаном Нільсом. Це був так званий Каракелонгський інцидент. В справу змушені були втрутитися офіціальні установи і уряди зацікавлених держав; бандитським суднам було заборонено в майбутньому користуватись гарматами, кулеметами і ручними гранатами; крім того, флібустьєрські компанії розділили між собою так звані вільні промисли з таким розрахунком, що кожний саламандровий пункт могли відвідувати тільки певні грабіжницькі судна; дрібні піратські підприємці ставились з повагою до цієї джентльменської угоди великих хижаків і теж дотримувались її.

Але повернемося до капітана Ліндлея. Він діяв цілком у дусі загальноприйнятих тоді торговельних і морських звичаїв, коли, висадивши своїх людей для ловлі саламандр на Кокосових островах, озброїв їх тільки веслами і киями; даліше офіціальне розслідування визнало цілковиту правильність дій покійного капітана.

Людьми, які висадились в ту місячну ніч на Кокосові острови, командував лейтенант Едді Мак-Карт, вже досвідчений в облавах такого роду. Правда, згряя саламандр, яку він знайшов на березі, була надзвичайно великою і нараховувала, очевидно, від шестисот до семи сот дорослих, крупних самців, тоді як під командою у лейтенанта Мак-Карта було тільки шістнадцять чоловік; але обвинувачувати його в тому, що він не відмовився від свого підприємства, ми не можемо, — хоча б уже тому, що офіцери і команда грабіжницьких суден одержували, за звичаєм, поштучну премію за зловлених саламандр. При пізнішому розслідуванні морське відомство визнало, що «лейтенант Мак-Карт несе, щоправда, відповідальність за сумний випадок», але «при даних обставинах ніхто на його місці не зробив би інакше». Нав-

паки, злополучний молодий офіцер виявив велику кмітливність, коли замість поступового оточення саламандр (яке при даному чисельному співвідношенні не могло б бути цілковитим) він віддав перевагу навальному нападкові з метою відрізати саламандр від моря, загнати їх вглиб острова і там поодинокі оглушати ударами київ і весел. На нещастя, під час атаки цеп моряків був прорваний, і близько двохсот саламандр пробралися до води. Поки атакуючі обробляли саламандр, відрізаних від моря, в тилу у них затріщали швидкі постріли підводних револьверів (shark-guns); ніхто не мав уявлення про те, що «натуральні» дикі саламандри на Кокосових островах озброєні протиаккульними револьверами, і так і не вдалось ніколи встановити, хто постачив їм зброю.

Матрос Майкл Келлі, єдиний, хто уцілів від катастрофи, розповідав:

«Коли загриміли постріли, ми думали, що нас обстрілює яка-небудь інша команда, яка теж висадилась тут для ловлі саламандр. Лейтенант Мак-Карт швидко обернувся і крикнув: «Що ви робите, йолопи, ми — команда «Монроза!» Тут він був поранений в стегно, але все ж вихопив свій револьвер і почав стріляти. Потім він схопився другою рукою за горло і впав. Тільки тоді ми побачили, що це стріляють саламандри і що вони хочуть відрізати нас від моря. Лонг Стів підняв весло і кинувся на саламандр, голосно вигукуючи «Монроз! Монроз!» Ми, решта, теж кричали «Монроз!» і лупцювали цих тварюк веслами з усієї сили. П'ятеро з нас залишились на місці, але решта пробилась до моря. Лонг Стів кинувся у воду і хотів добратися до шлюпки вброд, але на ньому повисли кілька саламандр і потягли його на дно. Чарлі теж втопили; він кликав нас: «Хлопці, заради всього святого, врятуйте мене», але ми не могли прийти йому на допомогу. Ці свині обстрілювали нас ззаду. Бодкін обернувся, вдарив саламандру в живіт, крикнув: «Ну, ні!» і впав. Тоді ми спробували заховатися вглиб острова, ми вже розбили на тріски об цю мерзоту наші весла і киї і бігли просто як зайці. Нас залишилось уже тільки четверо. Ми не хотіли тікати далеко від берега, боячись, що не потрапимо тоді назад на судно; ми заховались за кущами і скелями і змушені були мовчки дивитись, як

саламандри добивають наших хлопців. Вони топили їх у воді, як котенят, а якщо хто-небудь ще плавав, вони били його ломом по голові. Я тільки тоді помітив, що в мене вивихнута нога, і відчув, що не можу рухатись далі».

Очевидно, капітан Джемс Ліндлей, який залишався на судні, чув стрілянину на острові; думаючи, що там щонебудь негаразд з туземцями, або що на острові виявились інші мисливці на саламандр, він взяв кока і двох механіків, які залишалися на пароплаві, звелів спустити на шлюпку кулетет, якого він — всупереч суворій забороні — передбачливо ховав у себе на судні, і поспішив на допомогу своїй команді. Він був досить обережний і не висадився на берег; він тільки причалив до берега на шлюпці, на якій був встановлений кулетет, і випростався на весь ріст «із схрещеними на грудях руками». Дамо слово далі матросу Келлі.

«Ми не хотіли голосно кликати капітана, щоб нас не виявили саламандри. Містер Ліндлей випростався в шлюпці із схрещеними на грудях руками і гукнув: «Що тут відбувається?» Тут саламандри направились до нього. На березі їх було кілька сотень, а з моря весь час випливали нові саламандри і оточували шлюпку кільцем. «Що тут відбувається?» — запитує капітан, і тут одна велика саламандра підходить до нього ближче і каже: «Повертайтеся назад!» Капітан подивився на неї, помовчав трохи і потім запитав: «Ви саламандра?» — «Ми — саламандри, — сказала вона, — повертайтеся назад, сер!» — «Я хочу знати, що ви зробили з моїми людьми», — каже наш старик. «Вони не повинні були нападати на нас, — сказала саламандра, — повертайтеся на своє судно, сер!» Капітан знову помовчав трохи, а потім зовсім спокійно каже: «Ну, гаразд. Стріляйте, Дженкінс!» І механік Дженкінс почав палити в саламандр з кулетета».

(При розслідуванні всієї справи морське відомство — цитуємо буквально — заявило:

«В цьому відношенні капітан Джемс Ліндлей діяв, як і слід було чекати від британського моряка».)

«Саламандри стояли, скупчившись в гурт, — продовжував у своїх свідченнях Келлі, — і вони падали, як скошене колосся. Деякі з них стріляли із своїх револь-

верів у містера Ліндлея, але він стояв із схрещеними на грудях руками і навіть не поворухнувся. В цю мить за шльопкою виринула з води чорна саламандра, яка тримала в лапі щось схоже на консервну коробку; другою рукою вона щось висмикнула з коробки і кинула її у воду під шльопку. Не встигли б ви порохувати до п'яти, як на цьому місці знявся догори стовп води і пролунав глухий, але такий сильний вибух, що земля загула в нас під ногами».

На підставі розповіді Майкла Келлі власті, які провадили розслідування, зробили висновок, що йдеться про вибухову речовину В-3, яка була доставлена саламандрам, зайнятим на роботах по укріпленню Сінгапура, для висаджування в повітря підводних скель. Але яким чином ці заряди потрапили від тамтешніх саламандр на Кокосові острови, так і лишилось загадкою; одні думали, що їх перевезли туди люди, на думку інших, між саламандрами вже тоді існували якісь зв'язки, навіть на далеких відстанях. Загальна думка вимагала, щоб власті заборонили давати в руки саламандрам такі небезпечні вибухові речовини, але належне відомство роз'яснювало, що поки ще нема можливості замінити «високоєфективну і порівняно безпечну речовину В-3 якою-небудь іншою», і на цьому справа закінчилась.

«Шльопка злетіла в повітря, — продовжував свою сповідь Келлі, — і розсипалась на шматки. Саламандри, які залишилися живими, кинулись до місця вибуху. Ми не могли розглядіти, чи живий містер Ліндлей; але Донован, Берк і Кеннеді вискочили і побігли до нього на допомогу, щоб він не потрапив до рук саламандр. Я теж хотів побігти з ними, але в мене була вивихнута кісточка, і я сидів і обома руками притискував догори ступню, щоб виправити суглоб. Я не знаю тому, що там сталося, але коли я подивився, то Кеннеді лежав ниць на піску, а від Донована і Берка не залишалось вже і сліду; тільки під водою йшла якась метушня».

Матрос Келлі втік потім вглиб острова; там він набрів на туземне село, але туземці поставились до нього якимось дивно і не хотіли навіть дати йому притулок: очевидно, вони боялись саламандр. Лише через сім тижнів після цієї пригоди одно рибальське судно знайшло дочиста пограбований, спустілий «Монроз», що

стояв на якорі біля Кокосових островів; це судно і підбрало Келлі.

Ще через кілька тижнів до Кокосових островів підійшла канонерка його британської величності «Файрболл» і, кинувши якір, очікувала настання ночі. Була така ж світла, місячна ніч, як і того разу; з моря вийшли саламандри, всілися на піску великим колом і почали свій урочистий танок. Тоді канонерка його величності пустила в них перший снаряд. Саламандри — ті, що не були розірвані на шматки, — на мить заціпеніли, а потім кинулись до води; в цю мить гримнув страшний залп з шести гармат, і до води поповзло вже тільки кілька поранених саламандр. Тоді пролунали другий і третій залпи.

Після цього канонерка його величності «Файрболл» відійшла на півмилі назад і почала стріляти у воду, поволі посуваючись вздовж берега. Ця канонада продовжувалась шість годин, причому було випущено близько восьмисот глибинних бомб. Потім канонерка «Файрболл» залишила острови. Протягом двох діб після цього морська гладінь біля Кілінгових островів була геть уся всіяна тисячами спотворених трупів саламандр.

Тієї ж ночі голландське військовоє судно «Ван-Дейк» зробило три постріли по саламандрах, які скупчились на острівці Гунон-Апі; японський крейсер «Хакодате» пустив три гранати в саламандровий острівець Айлінглап-лап; французьке військовоє судно «Бешамель» трьома снарядами розгромило танок саламандр на острові Равайвай. Це було застереження саламандрам. Воно не пропало марно: подібний інцидент (його звали «Keeling-Killing»¹) більше вже не повторювався; як впорядкована, так і дика торгівля саламандрами могла, як і раніш, вільно і пишно розквітати.

2. Сутичка в Нормандії.

Зовсім іншою була сутичка в Нормандії, яка відбулась трохи пізніше. Там саламандри, — які головним чином працювали в Шербурзі і жили на сусідньому узбережжі, — неймовірно кохалися в яблуках, але тому, що їх хазяї не хотіли, крім звичайного саламандрового

¹) Кілінговська бійня (англ.).

корму давати їм ще й яблука (бо це підвищило б вартість будівних робіт зверху передбаченого кошторису), то саламандри почали робити злодійські наскоки на сусідні фруктові сади. Селяни поскаржились на це в префектуру, і саламандрам було суворо заборонено тинятися по березі за межами так званої «саламандрової зони»; але це ані трохи не допомогло; фрукти зникали, як і раніш, зникали яйця з курників, і кожного ранку селяни знаходили все більше і більше вбитих сторожевих собак. Тоді селяни, озброївшись старими рушницями, почали самі стерегти свої садки і зустрічати саламандр, що займались мародерством, стріляниною. Кінець кінцем все це могло б залишитись в рамках місцевого інциденту, але нормандські селяни, роздратовані крім всього іншого підвищенням податків і подорожчанням вогнестрільних припасів, запалилися до саламандр смертельною ворожнечею і почали влаштовувати на них озброєні напади цілими натовпами. Однак коли вони почали обстрілювати саламандр в тих місцях, де будувались портові споруди, із скаргою до властей звернулись підприємці шербурзького водного будівництва, і префект дав розпорядження, щоб у селян конфіскували їх іржаві хлопавки. Селяни, звичайно, вчинили опір, і справа дійшла до різних конфліктів з жандармерією; твердоголові нормандці почали, крім саламандр, стріляти ще й у жандармів. В Нормандію були стягнені жандармські підкріплення, і в селах проводились суцільні обшуки з хати до хати.

Саме в цей час трапилась дуже неприємна пригода: поблизу Кутанс сільські хлопчачки напали на саламандру, яка за їх словами, підкрадалась з підозрілими намірами до курника, оточили її, притисли до стіни хліва і почали закидати цеглою. Поранена саламандра махнула рукою і кинула на землю щось, по зовнішньому вигляду схоже на яйце; пролунав вибух, і саламандра була розірвана на шматки, але разом з нею були розірвані і троє хлопчиків: одинадцятирічний П'єр Кажюс, шістнадцятирічний Марсель Берар і п'ятнадцятирічний Луї Кермадек; крім того, п'ятеро хлопчиків були більш або менш важко поранені. Вість про це швидко облетіла весь край; близько семисот чоловік, озброєних рушницями, вилами і ціпами, з'їхались на автобусах з усіх кінців Нормандії і напали на саламандрове селище в затоці

Басс-Кутанс. Раніше, ніж жандармам вдалось відтиснути розлючений натовп, було вбито біля двадцяти саламандр. Сапери, викликані з Шербурга, обгородили затоку Басс-Кутанс колючим дротом, але вночі саламандри вийшли з моря, зруйнували з допомогою ручних гранат дротяне загородження і намагались пройти вглиб району. Кілька рот піхоти з кулеметами швидко приїхали на військових грузовиках, і цей військ відділив саламандр від людей. Тим часом селяни розгромили податні канцелярії і приміщення жандармерії, а один особливо непопулярний збирач податків був повішений на ліхтарі з написом «Геть саламандр!» Газети, зокрема німецькі, писали про революцію в Нормандії; паризький уряд опублікував рішуче спростовання.

Поки криваві сучічки між селянами і саламандрами поширювались по узбережжю Кальвадоса, Пікардії і Па-де-Кале, з Шербурга в напрямку західного берега Нормандії вийшов старий французький крейсер «Жюль Фламбо». Як згодом запевняли, передбачалось, що поява крейсера заспокоїливо вплине як на місцевих жителів, так і на саламандр. «Жюль Фламбо» зупинився за півтори милі від затоки Басс-Кутанс; коли настала ніч, командир крейсера, щоб збільшити враження, наказав пускати кольорові ракети. Багато людей зібралось на березі подивитись на гарне видовище, як раптом вони почули голосне шипіння, і біля носової частини судна знявся догори величезний стовп води; судно накренилось, і в ту ж мить пролунав страшний вибух. Не підлягало сумніву, що крейсер піде на дно. Не минуло й чверті години, як з сусідніх портів примчали на допомогу моторні човни; але потреби в них не було: крім трьох чоловік, вбитих під час вибуху, екіпаж врятувався сам; «Жюль Фламбо» затонув через п'ять хвилин після того, причому командир останнім покинув судно з достопамятними словами: «Нічого не вдієш».

Офіціальне повідомлення, випущене тієї ж ночі, гласило, що «старий крейсер «Жюль Фламбо», який протягом найближчих тижнів підлягав виключенню із списків флоту, наскочив під час нічного плавання на рифи і затонув внаслідок вибуху котлів», але газети цим не за-

довольнилися, і опозиційна, а також іноземна преса вміщувала аршинні заголовки:

ФРАНЦУЗЬКИЙ КРЕЙСЕР ТОРПЕДОВАНИЙ
САЛАМАНДРАМИ
ЗАГАДКОВА ПОДІЯ БІЛЯ НОРМАНДСЬКОГО
ПОБЕРЕЖЖЯ
БУНТ САЛАМАНДР

«Ми вимагаємо притягти до відповідальності, — палко закликав у своїй газеті депутат Бартелемі, — тих, хто підбуриє саламандр проти людей; тих, хто дав їм в лапи розривні снаряди, щоб вони вбивали ними французьких селян і дітей, які невинно граються; тих, хто забезпечив морських чудиськ найсучаснішими торпедами, щоб вони могли потопити французький флот, коли їм забагнеться. Повторюю, ми вимагаємо притягти їх до відповідальності: хай їм пред'являть обвинувачення у вбивстві, хай їх передадуть до військового суду, хай слідство в'яснить, який хабар вони одержали від фабрикантів зброї за те, що озброюють морську нечисть проти цивілізованого судноплавства!» І так далі.

Всіх охопила паніка; люди натовпами збирались на вулицях, подекуди почали будувати барикади; на паризьких бульварах, поставивши гвинтівки пірамідами, стояли сенегальські стрільці, а в передмістях вартували броньовики і танки.

В ці саме дні в палаті депутатів підвівся з свого місця морський міністр Франсуа Понсо і, блідий, але повний рішучості, заявив: «Уряд бере на себе всю відповідальність за те, що він озброїв саламандр на французькому узбережжі гвинтівками, підводними кулеметами, підводними гарматами і мінометами. Але, тоді як у французьких саламандр є лише легкі малокаліберні гармати, німецькі саламандри озброєні 32-сантиметровими підводними мортірами; тоді як на французькому узбережжі один підводний склад торпед, ручних гранат і вибухових речовин припадає на кожні двадцять чотири кілометри, на італійському узбережжі підводні склади військового спорядження припадають в середньому на кожні двадцять, а на німецькому узбережжі — на вісімнадцять кілометрів. Франція не може залишити і не залишить свої береги беззахисними. Франція не може відмовитись від озброєння своїх саламандр».

Міністр повідомив потім, що він вже дав розпорядження провести найсуворіше розслідування з метою вияснити, хто є винуватцем фатального непорозуміння біля нормандського узбережжя. Очевидно, саламандри прийняли кольорові ракети за сигнал до бойових дій і хотіли оборонятися. Як командир крейсера «Жюль Флаambo», так і шербурзький префект звільнені з своїх посад, спеціальна комісія вияснює, як адміністрація водних споруд поводитись з саламандрами; в майбутньому в цій галузі буде встановлений суворий контроль. Уряд глибоко сумує з приводу людських жертв; юні національні герої П'єр Кажюс, Марсель Берар та Луї Кермадек будуть посмертно нагороджені орденами і поховані за рахунок держави, а їх батькам буде призначена добра пенсія. У вищому військово-морському командуванні відбудуться важливі зміни. Як тільки уряд буде спроможний повідомити більш детальні відомості, він поставить в парламенті питання про довір'я.

Після цього виступу було оголошене перманентне засідання кабінету.

Тим часом газети — в залежності від свого політичного забарвлення — вимагали карного, винищувального, колонізаційного або хрестового походу проти саламандр. В зв'язку з чутками про можливість закриття доступу в порти і на узбережжя, публіка почала гарячково запасатись продовольчими продуктами, і ціни на всі товари росли з запаморочливою швидкістю; в промислових центрах на підставі дорожнечі спалахнули заворушення; біржа була закрыта на три дні.

Такої тривожної ситуації не було вже давно, у всякому разі — протягом останніх трьох-чотирьох місяців.

В цей час в справу втрутився міністр землеробства Монті, який спритно повернув справу. Він дав розпорядження, щоб два рази на тиждень на французьких узбережжях висипали в море стільки-то вагонів яблук, звичайно, за рахунок держави. Цей захід цілком вдовольнив саламандр і заспокоїв садоводів як в Нормандії, так і в інших місцях. Але Монті пішов ще далі; оскільки ріст незадоволення у виноробних районах, які терпіли нужду через відсутність збуту, давно завдавав труднощів урядові, то міністр землеробства дав розпорядження, щоб державна допомога саламандрам вияв-

лялася також у щоденній видачі їм білого вина по півлітра на душу. Спочатку саламандрам вино не сподобалось, бо воно викликало у них сильний понос, і вони виливали його в море; але поступово вони полюбили його, і було помічено, що відтоді французькі саламандри почали паруватися з більшим запалом, хоч і з меншим, ніж раніше, ефектом щодо плодовитості. Так одним махом були урегульовані і аграрне питання, і саламандрова афера; грізна напруженість зникла, немов чарами, і коли скоро після цього, в зв'язку з фінансовим скандалом, що розгорівся навколо справи мадам Теплер, виникла нова урядова криза, то Монті, який довів свою спритність і діловитість, одержав у новому кабінеті портфель морського міністра.

3. Інцидент в Ламанші

Через деякий час після цих подій, бельгійський пасажирський пароплав «Уденбург» направлявся з Остенде в Ремсгейт. Коли він був саме на середині Па-де-Кале, вахтовий офіцер помітив, що на відстані півмилі на південь від звичайного курсу «у воді щось відбувається». Оскільки він не міг роздивитись, що трапилось, і чи не тоне там хтось, то він наказав повернути до того місця, де хвилювалась і вирувала вода. Більше двохсот пасажирів спостерігали з підвітряного борту дивне видовище: то тут, то там вода біла фонтаном догори, то тут, то там з води, наче вишпурнуте, вилітало щось, схоже на чорне тіло; при цьому на просторі радіусом приблизно в триста метрів море клекотіло, пінились вири, з глибини доносились громовий гуркіт і страшенний гул. «Здавалось, що під водою відбувається виверження якогось не дуже великого вулкану». Коли «Уденбург» поволі наблизився до цього місця, то приблизно в десяти метрах від його носової частини раптом виріс величезний стрімкий вал і пролунав страшенний вибух. Пароплав підстрибнув, а на палубу зливою ринула гаряча, майже як окріп, вода; одночасно на носову частину палуби упало велике чорне тіло, яке корчилося і пронизливо кричало від болю; це була поранена і ошпарена саламандра. Черговий офіцер скомандував задній хід, щоб пароплав не потрапив саме в центр цього пекла, що вивергалось;

але тут вибухи почали лунати з усіх боків, і поверхню моря всіяли розірвані на шматки тіла саламандр. Нарешті пощастило повернути судно назад, і «Уденбург» на всіх парах помчав на північ. Саме в цю мить на відстані приблизно шестисот метрів за кормою пароплава пролунав жахливий вибух, і з моря вихопився велетенський стовп води і пари. «Уденбург» взяв курс на Гарвіч і послав в усіх напрямках радіограму: «Увага, увага, увага! На лінії Остенде—Ремсгейт надзвичайно небезпечно підводні вибухи. Не знаємо, в чому справа. Радимо всім суднам взяти курс вбік!» Як і раніше було чути гул і гуркіт — майже такі, як під час морських маневрів; але через фонтани води і пари, що били з моря, нічого не було видно. А з Дувра і з Кале до цього місця вже поспішали на всіх парах міноносці та винищувачі і мчали ескадрильї військових літаків; але коли вони прибули туди, то побачили тільки морську гладінь, каламутну від жовтого мулу і геть усю вкриту оглушеною рибою і розірваними на шматки саламандрами.

В перші хвилини всі говорили про вибухи якихось мін в протоці; але коли обидва береги Па-де-Кале були оточені військами і коли англійський прем'єр — це був четвертий випадок в історії — припинив в суботу ввечері «уїк-енд» і терміново повернувся в Лондон, то почали догадуватись, що мова йде про подію, яка має дуже важливе міжнародне значення. Газети поширювали найтривожніші чутки, але цього разу, як це не дивно, вони далеко відстали від дійсності. Ніхто й не підозрював, що протягом кількох днів Європа, а разом з нею і увесь світ, була всього на волосинку від війни. Лише через кілька років, коли член тодішнього британського кабінету сер Томас Мельбері провалився на виборах до парламенту і тому опублікував свої політичні мемуари, публіка одержала можливість дізнатись, що, власне, тоді відбувалось; але тепер це вже нікого не цікавило.

Справа полягала коротко ось в чому: як Франція, так і Англія почали — кожна з свого боку — будувати в Ламанші підводні саламандрові фортеці, які на випадок війни могли б замкнути всю протоку. Обидві держави потім взаємно обвинувачували одна одну, і кожна запевняла, що почала інша; але, мабуть, обидві почали фортифікаційні роботи одночасно, бо кожна боялась,

щоб сусідня дружня держава не випередила її. Одним словом, під спокійною поверхнею протоки виростили одна проти одної дві грандіозні бетонні фортеці, озброєні важкими гарматами і мінометами, з обширними мінованими полями і з усіма вдосконаленнями, до яких дійшов до цього часу людський прогрес в галузі воєнного мистецтва; фортеця на англійському боці була зайнята двома дивізіями важких і приблизно тридцятьма тисячами працюючих саламандр, на французькому — трьома дивізіями першокласних військових саламандр.

Очевидно, у фатальний день на дні моря посередині протоки колона працюючих британських саламандр зустрівалась з французькими саламандрами і між ними відбулась якась сутичка. З французького боку твердили, що на мирно працюючих французьких саламандр напали британські і хотіли їх прогнати; при цьому озброєні британські саламандри намагались забрати кілька французьких саламандр, які однак вчинили опір. Тоді британські військові саламандри почали закидати французьких працюючих саламандр ручними гранатами і обстрілювати їх з мінометів так, що французькі саламандри були змушені теж взятися до зброї. Французький уряд визнав себе тому змушеним зажадати від уряду і його британської величності цілковитої сатисфакції і евакуації спірної підводної ділянки, а також гарантій, що подібні інциденти в майбутньому повторюватись не будуть.

В протилежність цьому британський уряд спеціальною нотою повідомив уряд французької республіки, що французькі мілітаризовані саламандри проникли на територію англійської половини протоки і почали закладати там міни. Британські саламандри звернули їх увагу на те, що вони вторгаються в зону їх роботи; озброєні до зубів французькі саламандри відповіли на це киданням ручних гранат, причому вбили кілька британських працюючих саламандр. Уряд його величності з сумом вважає себе змушеним зажадати від уряду французької республіки цілковитої сатисфакції і гарантій, що французькі військові саламандри не будуть в майбутньому ступати на територію англійської половини протоки.

У відповідь на це французький уряд заявив, що він не може більше допускати, щоб сусідня держава споруджувала підводні фортеці в безпосередній близькості

від французьких берегів. Що ж до непорозуміння на дні протоки, то уряд республіки пропонує, щоб відповідно до лондонської конвенції спірне питання було передане на вирішення гаагського третейського суду.

Британський уряд заперечив, що він не може і не має наміру ставити безпеку британських берегів в залежності від рішення якої б то не було сторонньої інстанції. Як держава, що зазнала нападу, Англія знову і настійно вимагає принесення пробачень, відшкодування збитків і гарантій на майбутній час. Одночасно з цим середземна англійська ескадра, що стояла біля острова Мальта, вийшла на всіх парах в напрямку до заходу, а атлантична ескадра одержала наказ зосередитись біля Портсмута і Ярмута.

Французький уряд видав наказ про мобілізацію резерву матросів і офіцерів військового флоту за п'ять років.

Здавалось, що жодна з обох держав не може поступитись; кінець кінцем, ясно було, що йдеться ні про що інше, як про панування над усією протокою. В цей критичний момент сер Томас Мельбері встановив разючий факт, а саме, що на англійському боці ніяких військових або працюючих саламандр взагалі не існує (принаймні — де-юре), оскільки для Британських островів до цього часу залишається в силі виданий колись при сері Семюелі Мандевіллі закон, на основі якого жодна саламандра не може бути використана з якою б то не було метою на узбережжі або в територіальних водах Британських островів. Через це британський уряд не міг офіційно стверджувати, що французькі саламандри напали на англійських, і вся справа звелась до питання, навмисно чи помилково французькі саламандри вступили на дно англійських територіальних вод. Власті республіки погодились розслідувати цю обставину, і англійський уряд навіть не запропонував передати суперечку на розгляд гаагського міжнародного суду. Після цього британське і французьке морські відомства прийшли до згоди про створення п'ятикілометрової нейтральної зони між підводними укріпленнями в протоці, що надзвичайно сприяло зміцненню дружби між обома державами.

4. *Der Nordmolch*

Через кілька років після виникнення перших саламандрових колоній в Північному і Балтійському морях німецький дослідник д-р Ганс Тюрінг виявив, що балтійська саламандра, очевидно під впливом середовища, — відрізняється від інших деякими особливими фізичними ознаками; вона начебто світліша, ходить пряміше, і її френологічний індекс свідчить про те, що в неї більш вузький і довгастиий череп, ніж у інших саламандр. Ця різновидність одержала назву *Der Nordmolch*¹⁾ або *Der Edelmolch*²⁾, *Andrias Scheuchzeri varietas nobilis erecta Thüringi*³⁾.

Слідом за цим німецька преса почала старанно займатися балтійською саламандрою. Вирішальне значення надавалось тій обставині, що саме під впливом німецького середовища ця саламандра перетворилася в особливий і притому вищий расовий тип, який природа безперечно поставила над усіма іншими саламандрами. Німецька преса з презирством писала про дегенеративних середземноморських саламандр, які вироджуються фізично і морально, про диких тропічних саламандр і взагалі про нижчих варварських і звіроподібних саламандр інших націй. Від велетенської до німецької саламандри — таке було тодішне крилате слівце. Хіба не німецька земля була первісною батьківщиною всіх саламандр нового часу? Хіба не Енінген був їх колискою — той Енінген, де німецький вчений д-р Іоганн Якоб Шейхцер знайшов чудовий слід саламандр ще в міоценових відкладах? Нема жодного сумніву в тому, що первісний *Andrias Scheuchzeri* народився на німецькій території за багато геологічних віків до нашого часу; якщо він розсіявся потім по інших морях і просторах, то він заплатив за це виродженням; але як тільки він знову оселився на своїй прабатьківщині, він знову зробився тим, чим був колись: благородною північною шейхцерівською саламандрою — світлою, прямоходячою і з довгастиим черепом. Тільки

1) Північна саламандра (нім.).

2) Благородна саламандра (нім.).

3) *Andrias Scheuchzeri* — благородна прямоходяча різновидність Тюрінга (латин.).

на німецькому ґрунті можуть саламандри повернутись до свого чистого найвищого типу — того, який був знайдений великим Іоганном Якобом Шейхцером на відтискові в Енінгенських каменоломнях. Німеччині необхідні тому нові обширні береги, необхідні колонії, необхідні відкриті моря, щоб скрізь — в німецьких водах — могли розвиватися нові покоління расово-чистих, первісних німецьких саламандр. Нам потрібні нові простори для своїх саламандр, писали німецькі газети. А для того, щоб німецький народ постійно бачив цю необхідність власними очима, в Берліні був споруджений розкішний пам'ятник Іоганну Якобу Шейхцеру. Великий вчений був зображений з товстим фоліантом в руці; біля його ніг сиділа, випроставшись, благородна північна саламандра і з поглядом, спрямованим у далечінь, до неосяжного узбережжя світового океану.

На відкритті цього національного пам'ятника були виголошені урочисті промови, які надзвичайно стривожили світову пресу. «Німеччина загрожує знову, — констатували, зокрема, англійські відгуки. — Правда, ми до цього тону вже звикли, але якщо, користуючись офіційним приводом, нам заявляють, що протягом найближчих трьох років Німеччині буде потрібно п'ять тисяч кілометрів нових морських узбереж, то ми змушені відповісти найнедвозначніше: «Ну, що ж! Спробуйте! На британських берегах ви зламаєте собі зуби. Ми готові, а протягом найближчих трьох років підготуємося ще краще. Англія повинна мати і матиме свій флот, рівний по кількості суден флотам двох сильніших континентальних держав; таке співвідношення сил повинно залишатись незмінним раз і назавжди. А якщо ви хочете розгорнути шалену гонку морських озброєнь, хай буде так: жоден британець не потерпить, щоб ми відстали хоча б на один крок».

«Ми приймаємо німецький виклик, — заявив у парламенті від імені уряду перший лорд адміралтейства сер Френсіс Дрек. — Хто простягне руки до будь-якого моря, той наштовхнеться на броню наших суден. Великобританія досить міцна, щоб відбити всякий напад на свої острови і на береги своїх домініонів і колоній. Агресією ми будемо вважати також спорудження нових континентів, островів, фортець та авіаційних баз в будь-

якому морі, хвилі якого омивають хоча б наймізерніший шматочок британського узбережжя. Хай це послужить пересторогою для всякого, хто захотів би посягнути хоч би на один ярд наших морських берегів».

Після цього виступу парламент дозволив побудову нових військових суден і схвалив попереднє асигнування для цієї мети в сумі п'ятсот мільйонів фунтів стерлінгів. Це була воістину значлива відповідь на встановлення провокаційного пам'ятника Іоганну Якобу Шейхцеру в Берліні; пам'ятник коштував, втім, всього лиш дев'янадцять тисяч германських марок.

Блискучий французький журналіст маркіз де-Сад, як правило, завжди чудово поінформований, так відповідав на всі ці демонстративні акти: «Британський лорд адміралтейства заявив, що Великобританія готова до всіх несподіванок. Чудово! Але чи відомо високопоставленому лорду, що в особі своїх балтійських саламандр Німеччина має постійну, грізно озброєну армію, яка нараховує зараз п'ять мільйонів професіональних бойових саламандр, яку вона може негайно виставити на фронт у воді або на березі! Додайте до цього ще близько сімнадцяти мільйонів саламандр, призначених для технічної і етапної служби і підготованих так, що з них можна будь-коли створити резервну або окупаційну армію. Зараз балтійська саламандра — краший солдат у світі; психологічно вона підготовлена досконало і вбачає у війні своє справжнє і найвище покликання; вона рушить у бій з піднесенням фанатика, холодною кмітливістю техника і убивчою дисципліною пруської саламандри.

«Чи відомо далі британському лорду адміралтейства, що Німеччина гарячково будує транспортні судна, кожне з яких зможе перевозити за один раз цілу бригаду військових саламандр? Чи відомо йому, що Німеччина будує сотні невеличких підводних човнів з радіусом дії від трьох до п'яти тисяч кілометрів, екіпаж яких складатиметься тільки з балтійських саламандр? Чи відомо йому, що Німеччина споруджує в різних частинах океану гігантські підводні резервуари для пального? І ми ще раз запитуємо: чи впевнений британський громадянин, що його велика країна дійсно добре підготовлена на випадок яких-небудь несподіванок?

— Неважко уявити собі, яку роль в найближчій війні відіграватимуть саламандри, озброєні підводними «бер-

тами», мінометами і торпедами для блокади узбереж; клянусь честю, вперше в історії ніхто не зможе позаздрити блискучому острівному становищу Англії. Але якщо вже ми торкнулись цього питання, то чи відома британському адміралтейству ще й та обставина, що балтійські саламандри мають мирну в інших відношеннях машину, ім'я якій — пневматичне свердло; це свердло, що являє собою останнє слово техніки, протягом одної години вгризається на глибину десяти метрів в найміцніший шведський граніт і на глибину від п'ятидесяти до шестидесяти метрів в англійські крейдові породи? (Це довели дослідні бурові роботи, які таємно проводились ночами німецькою технічною розвідкою 11-го і 13-го числа минулого місяця на англійському узбережжі між Гайтою і Фолькстоном, тобто під самим носом у Дуврської фортеці). Хай наші друзі по той бік Ламаншу самі підрахують, скільки потрібно тижнів під водою на те, щоб Кент або Ессекс були потикані дірками, як шматок сиру. До цього часу британський острів'янин з занепокоєнням поглядає на небо, вважаючи, що тільки звідти може прийти небезпека, яка загрожує його чудовим містам, його Англійському банкові і його мирним котеджам, таким затишним в рамці з вічнозеленого плюща. Тепер хай він краще прикладе вухо до землі, на якій граються його діти: чи не почує він, як скрипить і крок за кроком вдається все глибше і глибше невтомний страшний бурав саламандрового свердла, який прокладає шлях для небачених досі вибухових речовин? Останнє слово нашого віку — це вже не війна в повітрі, а війна під водою і під землею. Ми чули самовпевнені слова, які пролунали з капітанського містка гордовитого Альбіона; так, поки що це могутній корабель, який височить на хвилях і панує над ними; але одного прекрасного дня хвилі можуть зімкнутися над кораблем, який розбитий в тріски і йде на дно. Чи не краще завчасно поглянути в лице небезпечі. Через три роки буде вже надто пізно».

Це застереження блискучого французького журналіста викликало в Англії надзвичайну тривогу; незважаючи на всі офіційні спростовання, люди чули скрип саламандрових свердел в різних кінцях Англії. Німецькі офіційні кола різко і категорично заперечували твердження процитованої нами статті, об'являючи її від початку до кінця суцільною вигадкою і ворожою пропагандою; одночасно

в Балтійському морі проводились однак великі комбіновані маневри німецького флоту, сухопутних збройних сил і військових саламандр. Під час цих маневрів мінні роти саламандр на очах у іноземних військових аташе стерли на порох ділянку просвердених знизу піщаних дюн в районі Рюгенвальде площею в шість квадратних кілометрів. Це було прекрасне видовище, коли земля грізно загула і здбилася, «наче надламана скоринка», а потім злетіла вгору гігантською хмарою диму, піску і каміння; зробилось темно, майже як вночі; піднятий вибухом пісок розлетівся навколо приблизно на сто кілометрів, а через кілька днів обрушився піщаним дощем на Варшаву. В земній атмосфері після цього чудового вибуху залишилось так багато вільного ширяючого дрібного піску і пороху, що по всій Європі до кінця року захід сонця був надзвичайно красивим; такого вогненного, криваво-червоного заходу в цих широтах ніколи досі не бачили.

Море, що залляло висаджену у повітря ділянку узбережжя, одержало потім назву «Шейхцерового моря» і зробилось місцем незчисленних шкільних екскурсій і походів німецьких дітей, які виспівували популярний саламандровий гімн:

Такі досягнення
Під силу лиш для генія
Німецьких саламандр.

5. Вольф Мейнерт пише свою працю

Мабуть, саме ці трагічно прекрасні заходи сонця, про які ми тільки що говорили, наштовхнули кенігсбергського філософа-відлюдника Вольфа Мейнерта на думку написати монументальну працю *Untergang der Menschheit*¹⁾. Ми можемо жваво уявити собі, як він бродить на березі моря з непокритою головою, в плащі, який розвівається, і дивиться захопленими очима на потоки вогню і крові, які заливають більше половини небосхилу. «Так, — шепоче він в екстазі, — так, настав час написати післямову до історії людини!» І він написав її.

¹⁾ Захід людства (нім.).

Зараз дограється трагедія людського роду, так розпочав Вольф Мейнерт. Хай нас не обманює його гарячкова заповзятливість і технічне благополуччя; це тільки сухотні рум'яні на обличчі організму, вже відміченого печаткою смерті. Ще ніколи людство не проходило через смугу такої високої життєвої кон'юнктури, як зараз; але серед всіх дарів цивілізації, серед крезівського достатку духовних і матеріальних багатств нас все більше і більше охоплює нездоланне почуття невпевненості, гнітючого тягара і невиразної тривоги. І Вольф Мейнерт нещадно аналізував потім душевний стан сучасного світу; суміш страху і ненависті, невіри в себе і манії величності, цинізму і малодушності. Одним словом — відчай, резюмував на завершення Вольф Мейнерт. Типові ознаки кінця. Моральна агонія.

Не випадково, філософствував Вольф Мейнерт, саламандри почали здійснювати свої життєві можливості тільки тоді, коли хронічна хвороба надзвичайно різнородного, який весь час розпадається, гігантського організму, що зветься людством, перейшла в агонію. Якщо не рахувати деяких незначних відхилень від загального правила, то саламандри являють собою єдине грандіозне і однорідне ціле; у них нема до цього часу різких поділів на племена, мови, нації, держави, релігії або касті; правда, між ними існують відмінності, нав'язані їм поділом праці, але по суті це однорідна, монолітна маса, яка складається так би мовити, з однакових зерен, — маса, в усіх своїх частинах однаково біологічно примітивна, однаково бідно наділена дарами природи. Проте нема ніяких ознак, які говорили б, що саламандри страждають від цього. Навпаки. Ми бачимо, що вони зовсім не потребують жодної з тих речей, в яких шукають полегшення і заспокоєння метафізичний страх і життєві потреби людини; вони обходяться без філософії, без віри в загробне життя і без мистецтва; вони не знають, що таке фантазія, юмор, містичне почуття, мрія, гра; вони наскрізь пройняті реалізмом. Нам, людям, вони настільки ж чужі, як мурашки або оселедці; вони відрізняються від цих істот тільки тим, що пристосувались до іншого життєвого середовища, а саме, до людської цивілізації. Вони влаштувались в цьому середовищі так, як влаштовуються собаки в людських житлах, вони не можуть прожити без нього, але від цього вони не перестають

бути тим, чим вони є: вельми примітивною і мало диференційованою родиною тварин. Вони вдовольняються тим, що живуть і розмножуються, і вони можуть бути цілком щасливі, оскільки їх не турбує відчуття будь-якої нерівності. Вони зовсім однорідні. Вони можуть тому одного чудового дня або, краще сказати, першого-ліпшого найближчого дня без будь-яких труднощів створити те, що було не під силу людству: об'єднання свого виду в усьому світі, свою світову общину, — словом, всеосяжний світ саламандр. В цей день закінчиться тисячорічна агонія людського роду. На нашій планеті не вистачить місця для двох сил, кожна з яких прагне оволодіти всім світом. Одна з них повинна буде поступитись. Яка саме — це ми знаємо наперед.

Зараз на земній кулі нараховується біля двадцяти мільярдів цивілізованих саламандр, тобто приблизно в десять разів більше, ніж людей. Звідси з біологічною необхідністю і в згоді з логікою історії випливає, що саламандри, будучи зв'язаними, неминуче повинні будуть «розв'язатися»; будучи однорідними, вони неминуче повинні будуть об'єднатися; перетворившись таким чином у величезну силу, яку будь-коли бачив світ, вони неминуче повинні будуть захопити світове панування. Чи ви думаєте, що вони будуть такі божевільні, щоб помилувати тоді людину? Чи ви думаєте, що вони повторять допущену нею історичну помилку, яка призвела до того, що споконвіку вона пригнічує переможені нації і класи, замість того, щоб їх знищувати? До того, що вона з егоїзму завжди створює нові відмінності між людьми, а потім з ідеалізму і великодушності намагається перекинути місток через них? Ні, вигукував Вольф Мейнерт, цього історичного безглуздя саламандри не допустять — хоча б уже тому, що вони дістануть застереження з моєї книги! Вони будуть спадкоємцями всієї людської цивілізації; до їх рук потрапляє все, що ми робили або намагались робити, бажаючи підкорити світ; але вони діяли б проти самих себе, якби захотіли разом з цією спадщиною одержати також і нас. Вони повинні будуть позбавитись від людей, якщо хочуть зберегти свою однорідність. Коли б вони вчинили інакше, то рано чи пізно ми заразили б їх своїм подвійно руйнівним нахилом: створювати відмінності і страждати від них. Але в цьому відношенні ми можемо бути спокійними; жодне створіння,

яке буде продовжувати історію людства, не буде тепер наслідувати його самовбивчі безумства.

Ми виклали тут погляди Вольфа Мейнерта якнайпопулярніше; ми знаємо, що при такому викладі багато втратила їх сила і глибина, завдяки яким вони в свій час очарували всю Європу і зокрема молодь, яка палко вітала віру в занепад і кінець людського роду, що має відбутися. Правда, німецький уряд через деякі політичні аналогії зоборонив вчення «великого песиміста», і Вольф Мейнерт змушений був виїхати в Швейцарію. Однак, весь культурний світ з задоволенням прийняв теорію Мейнерта про загибель людства; його книга (на 632 сторінки) була перекладена всіма мовами і в багатьох мільйонах екземплярів набула поширення також і серед саламандр.

б. Х. попереджує

Очевидно під впливом пророчої книги Мейнерта літературний і художній авангард в культурних центрах оголосив лозунг: «Після нас — саламандри!» Майбутнє належить саламандрам. Саламандри — це культурний переворот. Хай у них нема свого мистецтва — зате вони не обтяжені вантажем ідіотських ідеалів, висохлих традицій і того нудного старого мотлоху, який звався поезією, музикою, архітектурою, філософією або культурою взагалі; все це дряхлі слова, від яких нас нудить. Якщо вони ще не втяглись в пережовування людського мистецтва, яке зжило себе, тим краще: ми створимо для них нове. Ми, молоді, розчищаємо шлях для майбутнього саламандризму; ми хочемо бути першими саламандрами, ми саламандри завтрашнього дня!

Так народився молодий поетичний напрямок «саламандріанців», виникла тритонічна музика і пелагічний живопис, який надихався життям медуз, морських зірок і коралів. Разом з цим роботи саламандр по впорядкуванню узбереж були оголошені джерелом нової краси і монументальності. Ми ситі природою донесхочу, так гласила теорія; хай гладенькі бетонні береги прийдуть на місце старих мальовничих скель! Романтика вмерла. Майбутні континенти будуть окреслені рівними, прямими лініями і розбиті на сферичні трикутники і ромби; старий геологічний світ повинен поступитись своїм місцем

світові геометричному. Словом — це було щось нове і футуристичне, нова сенсація і нові художні маніфести. Ті ж, хто не встиг своєчасно стати на шлях прийдешнього саламандризму, з гіркотою відчували, що залишились поза флагом, і помста їх виявилася в тому, що вони проповідували чисту «людяність», повернення до людини і до природи. У Відні був освистаний концерт тритонічної музики, в паризькому Салоні Незалежних невідомий зловмисник порізав пелагічну картину, виставлену під назвою *Sarcissio en bleu*¹⁾. Але саламандризм переможно і нестримно простував вперед.

Не було однак нестачі і в виступах, спрямованих проти «саламандрової лінії», як її тоді звали. Найпринципальнішим з них був анонімний англійський памфлет, який вийшов у світ під заголовком «Х попереджує». Ця брошура набула досить великого поширення, але ім'я її автора не було розкрито; багато дехто вважав, що її написав хтось з князів церкви, тому що в англійській мові «Х» служить скороченим позначенням Христа.

В першій главі автор пробував дати статистику саламандр, просячи пробачити його за неточність наведених ним цифр. Навіть підрахунок загального числа саламандр, говорив він, коливається зараз від семикратної до двадцятикратної цифри загального числа всіх людей на земній кулі.

До такої ж міри непевні і наші відомості про те, скільки є під водою у саламандр фабрик, нафтосховищ, водоростевих плантацій, ферм для розведення вугрів, установок для використання водної енергії і інших природних енергетичних ресурсів; ми не маємо навіть приблизних даних про виробничу потужність промислових підприємств саламандр; найменше нам відомо, як стоїть справа з озброєнням саламандр. Ми знаємо, правда, що саламандри мають у своєму розпорядженні метали, деталі машин, вибухові речовини і багато хімікаліїв, які призначалися для людей; але, з одного боку, всі держави тримають в секреті, яку саме зброю і скільки інших фабрикатів вони поставляють своїм саламандрам, а з другого — ми надзвичайно мало знаємо про те, що, власне, виробляють саламандри на дні морському з напівфаб-

¹⁾ Голубий каприз (італ. і франц.).

рикатів та сировини, які вони купують у людей. Відомо лише, що саламандри аж ніяк не бажать, щоб ми знали про це; в останні роки загинуло так багато водолазів, які спускалися на морське дно, що їх загибель ніяк не можна приписувати просто випадковості. Не підлягає сумніву, що це ознака тривожна як з промислової, так і з воєнної точки зору.

Звичайно, продовжував Х. в наступних главах, важко уявити собі, що саме саламандри могли або хотіли б відібрати у людей. Вони не можуть жити на суші, а ми взагалі неспроможні будь-яким чином заважати їх способі життя під водою. Їх життєве середовище і наше різко і навіки відокремлені одне від одного. Правда, ми вимагаємо, щоб вони виконували певні роботи; але за це ми їх в значній мірі прогдовуємо і постачаємо їм сировину і товари, яких без нас вони взагалі не могли б одержати, наприклад — метали. Але якщо навіть немає в наявності практичних приводів до будь-якого антагонізму між нами і саламандрами, то я сказав би, що тут є метафізичний контраст: створіння безодні проти створінь поверхні, нічні істоти проти істот денних, темний вир вод проти сухої і світлої землі. Межа між землею і водою окреслена більш різко, ніж до цього часу: «наша» земля межує з «їх» водою. Ми могли б жити весь час осторонь один від одного і тільки обмінюватись певними продуктами і послугами; але важко позбавитись від гнітючого відчуття, що це навряд чи вдасться. Чому? Я не можу навести ніяких певних доказів; але це відчуття не зникає; це начебто передчуття, що одного чудового дня водяний світ рушить в похід проти землі, щоб вирішити питання — хто кого.

Колись говорили про жовту, чорну або червону небезпеки; але все це були люди, а коли мова йде про людей, то ми спроможні так або інакше уявити собі, чого вони можуть бажати. Але коли ми не маємо навіть уяви про те, як і проти чого доведеться людству оборонятися, то принаймні одне повинно бути ясно для всіх: якщо на одному боці будуть саламандри, то на другому буде все людство.

Люди проти саламандр! Час вже, нарешті, формулювати ці відносини. Адже, поклавши руку на серце, нормальна людина інстинктивно ненавидить саламандр,

відчуває до них огиду і... боїться їх. Крижана тінь страху лягла на все людство. Як інакше з'ясувати цю шалену похіть, цю ненаситну жадобу втіх і насолод, цю оргію розпусти, яка охопила теперішніх людей? Такого занепаду нравів ми не знали з часів Римської імперії напередодні вторгнення варварів. Це вже не тільки плоди небувалого матеріального благоденства, але й одчайдушні зусилля заглушити жахливе почуття розкладу і загибелі. Яке безумство, яка ганьба! Очевидно, грізне милосердя боже дозволяє гнити тим націям і класам, які стрімголов мчать в безодню. Хочете прочитати фатальні слова «мене — текел—фарес», накреслені огнями знаками над бенкетуючим людством? Погляньте на світові написи, які всю ніч горять над входами до кубел розпусти і гульні. В цьому відношенні ми, люди, вже наближаємося до саламандр: ми живемо більше вночі, ніж вдень.

Якби саламандри не були хоч такими страшно стандартними! — з тугою вигукував Х. Правда, вони так чч інакше можуть бути названі освіченими; але від цього вони стають тільки ще більш обмеженими, бо вони беруть від людської цивілізації лише те, що є в ній стандартного і утилітарного, механічного і знеособленого. Вони стоять біля людства, як Вагнер біля Фауста, але різниця в тому, що вони задовольняються цим і їх не гризуть ніякі сумніви. Найстрашніше, що цей сприятливий, придуркуватий і самовдоволений тип цивілізованої посередності розмножився в мільйонах і мільярдах однакових одиниць. А втім, ні; я помилився: найстрашніше, що вони досягли таких успіхів. Вони навчилися користуватися машинами і арифметикою, і виявилось, що цього досить, щоб вони стали володарями всього світу. Вони викинули з людської цивілізації все, що було позбавлене безпосередньої корисності, всяку гру, фантазію, завіти старовини; тим самим вони позбавили її всього, що було в ній людського, і засвоїли тільки її оголений практичний, утилітарний, технічний бік. І ця жалюгідна карикатура на людську цивілізацію чудово пристосовує світ до себе; вона створює технічні чудеса, перекроює нашу стару планету і кінець кінцем заворожує навіть саме людство. Фауст буде вчитися таємницям великих успіхів посередності в свого учня і служителя! Одно з двох: або людство зіткнеться з саламандрами в бо-

ротьбі не на життя, а на смерть, або ж воно безповоротно осаламандриться. Щодо мене, меланхолійно говорив Х., то я б віддав перевагу першому.

І ось Х. попереджує вас, продовжував анонімний автор. Ще можна скинути це холодне і слизьке кільце, яке обвивається навколо нас. Ми повинні позбавитись саламандр. Їх стало надто багато. Вони озброєні і можуть пустити в хід проти нас військовий матеріал, про могутність якого ми майже нічого не знаємо. Але найстрашніше для нас, людей, не їх численність і сила, а їх торжествуюча над усіма неповноцінність. Я не знаю, чого нам треба боятися більше: їх людської цивілізованості чи їх підступної холодної, звірячої жорстокості. Але коли одно поєднується з другим, то виходить неймовірний кошмар, щось майже диявольське. В ім'я культури, в ім'я християнства і людства ми повинні визволитися від саламандр. І анонімний апостол закликав: «Ви, безумці, облиште, нарешті, годувати саламандр! Не давайте їм роботи, відмовтесь від їх послуг, порвіть з ними, хай вони переберуться куди-небудь і годуються там самі, як і інша водна фауна. Сама природа впорається тоді з надміром саламандр; хай тільки люди, людська цивілізація і людська історія перестануть працювати на саламандр!

І облиште поставляти саламандрам зброю, забороніть постачати їх металами і вибуховими речовинами, не надсилайте їм наших машин і виробів! Адже ви не будете поставляти зуби тигра і отруту зміям; адже ви не будете підігрівати вогнедишний вулкан або рівняти ґрунт для повіні! Хай заборона поставок пошириться на всі моря, хай саламандр оголосять поза законом, хай будуть вони прокляті і вигнані з нашого світу, хай буде створена Ліга націй проти саламандр!

Все людство повинно бути готовим відстоювати своє існування із зброєю в руках. Хай з ініціативи Ліги націй, короля шведського або папи римського буде скликана світова конференція всіх цивілізованих держав, яка створить всесвітній союз або принаймні союз християнських націй проти саламандр! Зараз вирішується наша доля, і настав момент, коли під тиском страшною саламандрової небезпеки і відповідальності, яка лежить на людях, можливо, пощастить зробити те, що не під силу було світовій війні, незважаючи на всі нескінченні

жертви: створити союз усіх держав. Дай боже! Якби це вдалось, то це означало б, що саламандри з'явилися не марно і що вони були знярядям промислу божого.

Цей патетичний памфлет викликав жваві відгуки в найширших колах публіки. Літні дами погоджувались з тим, що настав небувалий занепад правів. Навпаки, економічні відділи газет справедливо вказували, що не можна обмежувати поставки саламандр, бо це привело б до різкого скорочення виробництва і до тяжкої кризи в багатьох галузях людської промисловості. Та й сільське господарство, писали вони, змушене враховувати величезний збут кукурудзи, картоплі та інших продуктів, які служать їжею для саламандр; якби чисельність саламандр зменшилась, то на ринку продовольчих продуктів ціни дуже впали б, і землероби опинились би на краю розорення.

Щодо «Ліги націй проти саламандр», то всі відповідальні політичні інстанції заперечували проти неї, заявляючи, що в ній нема потреби: у нас вже є, з одного боку, Ліга націй, а з другого — лондонська конвенція, згідно з якою морські держави зобов'язались не постачати своїх саламандр важким озброєнням. Нелегко, між іншим, вимагати такого обмеження озброєння від держави, яка не впевнена в тому, що яка-небудь інша морська держава не озброює таємно своїх саламандр, підвищуючи цим свій військовий потенціал на шкоду сусідам. Так само жодна держава і жоден континент не можуть примушувати своїх саламандр перебратись кудись в інше місце — хоча б уже тому, що таким чином вони підвищили б, з одного боку, збут промислової і землеробської продукції, а з другого — військову потужність інших держав або континентів. І подібних заперечень, з якими змушена була погоджуватись всяка розсудлива людина, наводилось багато.

Незважаючи на це, памфлет «Х попереджує» зробив глибоке враження і не залишився без наслідків. Майже в усіх країнах почав рости рух проти саламандр і створювались «союзи для знищення саламандр», «клуби антисаламандристів», «комітети захисту людства» та багато інших подібних організацій. Женевські делегати від саламандр зазнали образ, коли збирались на 1213-тє засідання комісії по вивченню саламандрового питання. На огорожах вздовж морського узбережжя з'являлись зроби-

лені фарбою загрозливі написи, на зразок «смерть саламандрам», «геть саламандр» і т. п. Багато саламандр були побиті камінням; жодна саламандра не намілювалась більше вистромити вдень голову з води. Незважаючи на все це, з їх боку не було у відповідь протестів або дій. Вони просто зробились невидимими, в усякому разі вдень, і люди, які заглядали за їх огорожі, бачили тільки нескінченну далечінь байдуже шумуючого моря. «Дивіться, — з ненавистю казали люди, — ці тварюки навіть не показуються».

І раптом серед цієї жахливої тиші пролунав гул так званого землетрусу в Луїзіані.

7. Землетрус в Луїзіані

11 листопада о першій годині ночі жителі Нью-Орлеана відчули сильний підземний поштовх; в негритянських кварталах зруйнувалося кілька бідних будиночків, і люди в паніці кинулись геть з будинків але поштовхи більше не повторились. Шаленими поривами пронісся з виттям короткочасний ураган, який розбив вікна і позривав дахи в негритянських провулках; кілька десятків чоловік було вбито; потім на місто обрушилася злива мулистї грязі.

Поки нью-орлеанські пожежники поспішали на допомогу в райони, які найбільш постраждали, телеграф вистукував заклики з Морган-сіті, Плекмайна, Батон-Ружа і Лафайета: «СОС! Пришліть рятувальні загони. Ми наполовину знищені землетрусом і циклоном; греблі на Міссісіпі загрожують завалитися; негайно надсилайте саперів, санітарні загони і всіх працездатних чоловіків». З форту Лівінгстона прийшов тільки лаконічний запит: «Алло, ви теж одержали подаруночок?» Потім була одержана телеграма з Лафайета: «Увага! Увага! Найбільше постраждала Нью-Іберія. Очевидно, зв'язок між Нью-Іберією і Морган-сіті перерваний. Пошліть туди допомогу! Незабаром після цього з Морган-сіті повідомили по телефону: «Зв'язку з Нью-Іберією не маємо. Пошкоджені також автомобільна дорога і залізнична лінія. Пошліть пароплави і самолёти в бухту Вермільон-Бей! Нам самим не потрібно більш нічого. В нас близько тридцяти вбитих і ста поранених».

Потім прийшла телеграма з Батон-Ружа: «За нашими відомостями, найгірше в Нью-Іберії. Потурбуйтеся головним чином про Нью-Іберію. Сюди надсилайте тільки робітників, але якнайшвидше, інакше в нас заваляться греблі. Робимо, що можемо». Наступна телеграма гласила: «Алло, алло! Шрівпорт, Нейчитокс і Александрія, надсилайте рятувні поїзди в Нью-Іберію. Алло, алло! Мемфіс, Вінона, Джексон, відправляйте поїзди через Нью-Орлеан. На всіх автомобілях відправляйте людей на греблі в Батон-Ружі». І ще: «Алло, тут Паскагула. У нас кілька вбитих. Чи потрібна вам допомога?»

Тим часом пожежні команди, санітарні загоны і рятувальні поїзди вже виїжджали в напрямку Моргансіті—Паттерсон—Франклін. О четвертій годині ранку було одержане перше більш-менш точне повідомлення: «Залізнична путь між Франкліном та Нью-Іберією пошкоджена наводненням в сімох кілометрах на захід від Франкліна; очевидно, в результаті землетрусу там утворилась глибока щілина, що починається від бухти Вермільон-Бей, і в неї ринуло море. Наскільки можна зараз встановити, ця щілина йде від Вермільон-Бей на північний схід, повертає біля Франкліна на північ, врізується в Велике озеро і потім тягнеться далі на північ до лінії Плекмайн—Лафайет, де вона закінчується в старій озерній западині; відгалуження цієї щілини зв'язує Велике озеро з Наполеонвільським озером, яке знаходиться на захід від нього. Вся щілина має біля вісімдесяти кілометрів довжиною, ширина її — від двох до дванадцяти кілометрів. Мабуть, тут був центр землетрусу. Можна вважати величезним щастям, що щілина минула всі більш або менш великі міста. Однак число людських жертв досить велике. У Франкліні випало мулистих опадів на шістдесят сантиметрів, в Паттерсоні — на сорок п'ять сантиметрів. Жителі узбережжя Ачафалайя-Бей повідомляють, що під час землетрусу море відступило від берега приблизно на три кілометри, а потім ринуло назад, причому хвилі досягали тридцяти метрів висоти. Побоюємося, що на узбережжі загинуло багато людей. З Нью-Іберією все ще не маємо зв'язку».

Першим прийшов у Нью-Іберію поїзд, відправлений з заходу, з Нейчитокса; повідомлення, надіслане кружним шляхом через Лафайет і Батон-Руж, було дуже тривожним. «Не доїжджаючи кількох кілометрів до Нью-

Іберії, поїзд змушений був зупинитись, бо полотно дороги занесене мулом. Біженці запевняють, що в двох кілометрах на схід від міста почав діяти «грязьовий вулкан», який в одну мить викинув величезну кількість рідкого, холодного мулу; за їх словами, Нью-Іберія похована під мулом. Дальше просування поїзда в темряві і під безперестанним дощем надзвичайно важке. Зв'язку з Нью-Іберією все ще нема».

Одночасно прийшло повідомлення з Батон-Ружа: «На греблях Міссісіпі вже працюють кілька тисяч чоловік крапка коли б хоч перестав дощ крапка потрібні мотики лопати грузовики люди крапка надсилаємо допомогу в Плекмайн ці тюхтії не можуть вправитись самі».

Телеграма з форту Джіксона гласила:

«О пів на другу ранку морською хвилею у нас знесло тридцять будинків. Що це було — не знаю. Змило близько семидесяти чоловік. Тільки зараз я полагодив апарат. Поштову контору теж знесло. Алло! Телеграфуйте терміново, що це, власне, було. Телеграфіст Фред Дальтон. Алло! Передайте Мінні Лакост, що зі мною нічого не трапилось; тільки зламана рука і знесений в море мій костюм; але оскільки апарат знову працює — все гаразд, о-кей. Фред».

Найкоротше повідомлення прийшло з Порт-Ідса: «Є вбиті. Берівуд повністю знесений в море».

В цей час було вже біля восьми годин ранку — повернулись перші літаки, які були надіслані в потерпілі райони. Згідно з їх повідомленнями, все узбережжя від Порт-Артура (штат Техас) до Мобіле (штат Алабама) було вночі залите хвилями припливу; скрізь видно зруйновані або пошкоджені будинки. Південно-східна частина Луїзіани, починаючи від дороги Озеро Чарльза—Олександрія—Нейчіз і південна частина Міссісіпі (до лінії Джексон—Хеттісбург—Паскагула), занесені мулом. У Вермільон-Бей в сушу врізалась нова бухта шириною приблизно від трьох до десяти кілометрів, яка проникає далі вглиб району аж до Плекмайна у вигляді хвилястого довгого фіорду. Нью-Іберія, судячи з усього, дуже потерпіла, але видно багато людей, які розкопують мул, під яким були поховані будинки й дороги. Знизитись літаки не могли. Особливо багато людських жертв було, очевидно, на узбережжі. Біля Пойнтофера потопає паро-

плав, здається мексиканський. Біля островів Шанделера море цілком вкрите уламками. Дощ припиняється в усьому районі. Видимість добра.

Перший екстрений випуск нью-орлеанських газет вийшов ще в чотири години ранку; чим далі, тим більше було нових випусків і нових подробиць: на восьму годину ранку в газетах з'явилися фотографічні знімки потерпілих районів і карта нової бухти. О пів на дев'яту було надруковано інтерв'ю з видатним сейсмологом з мемфіського університету — д-ром Вільбуrom Р. Броунелем про причини землетрусу в Луїзіані.

Поки ще рано робити остаточні висновки, заявляв обережний вчений, але, очевидно, землетрус не має ніякого зв'язку з усе ще інтенсивною вулканічною активністю в середньомексиканській вулканічній зоні, що лежить саме навпроти потерпілого району. Сьогоднішній землетрус викликаний швидше тектонічними причинами, тобто тиском гірських мас — з одного боку Скелястих гір і Сіера Мадре, а з другого Апалачіанського нагір'я — на широку западину Мексиканської затоки, продовженням якої служить широка рівнина нижнього басейну Міссісіпі. Щілина, яка починається у Вермільон-Бей, це не більше, ніж новий і порівняно незначний злам, дрібний епізод того геологічного осідання, в результаті якого утворились Мексиканська затока і Караїбське море з кільцем Великих і Малих Антильських островів, — цим залишком пасма гір, яке колись тут існувало. Не підлягає сумніву, що середньоамериканське осідання буде продовжуватись далі, даючи знати про себе новими коливаннями ґрунту, зломами і щілинами. Не виключено, що Вермільонська щілина — тільки увертюра до пожвавленого тектонічного процесу, центр якого лежить у Мексиканській затоці; в цьому випадку ми можемо стати свідками грандіозних геологічних катастроф, в результаті яких майже п'ята частина території Сполучених Штатів зробилась би морським дном. А втім, якби це трапилось, було б імовірним чекати, що почне підійматись дно моря поблизу Антильських островів, або ще далі на схід — в тих місцях, де древній міф шукав Атлантиду, яка втонула.

Разом з тим, продовжував заспокійливим тоном видатний вчений, нема підстав серйозно побоюватись про-

явів вулканічної активності в потерпілому районі; слід думати, що кратери, які вивертають мул, це не що інше, як виверження болотних газів, яке відбулось у Вермільонській щілині. Не було б нічого дивного, якби в наносному ґрунті басейну Міссісіпі утворились величезні підземні газові пухирі, які, стикаючись з повітрям, могли б дати вибух і підняти вгору сотні тисяч тонн мулу і води. А втім, повторив д-р В. Р. Броунель, для остаточного вирішення питання слід виждати дальших подій.

Доки броунелівські міркування про геологічні катастрофи збігали з ротаційних машин, губернатор штату Луїзіана одержав з форту Джексон телеграму такого змісту:

«Жалкуємо за людськими жертвами крапка ми намагались обминути ваші міста однак не врахували віддачі і контрудару морської води під час вибуху крапка ми нарахували сто сорок шість людських жертв на всьому узбережжі крапка висловлюємо співчуття крапка Chief Salamander¹⁾ крапка алло алло біля апарату Фред Дальтон поштова контора форт Джексон тільки-но звідсіля пішли три саламандри вони з'явилися на пошту десять хвилин тому подали телеграму спрямували на мене револьвери але зараз їх вже немає огидні тварюки заплакали і побігли до води їх переслідував тільки пес аптекаря хто їм дав право ходити по місту більш нічого нового передайте Мінні Лакост що я цілую її телеграфіст Фред Дальтон».

Губернатор штату Луїзіана довго хитав головою над цією телеграмою. Цей Фред Дальтон, мабуть, одчайдушний і жартівник, вирішив він нарешті; краще не передавати цієї телеграми газетам.

8. Chief Salamander ставить вимоги

Через три дні після землетрусу в Луїзіані рознесли вісті про нову геологічну катастрофу — на цей раз в Китаї. Могутній розкотистий підземний удар розірвав надвое морське узбережжя в провінції Цзянсу на північ від Нанкіна, майже посередині між гирлом Янцзи і

¹⁾ «Проводир Саламандр»; в данному поєднанні англійське «chief» має приблизно такий самий відтінок, як німецьке «Führer».

старим руслом Хуанхе; в утворену щілину ринуло море, і вона злилась з великими озерами Баньюном і Хунцзу між містами Хуаньганом і Фучжаном. Очевидно, в результаті цього землетрусу Янцзи покине під Нанкіном своє попереднє русло і спрямує свою течію до озера Тай, а звідти до Ханчжоу. Число людських жертв не можна поки що встановити навіть приблизно. Сотні тисяч людей тікають в північні і південні провінції. Японські військові судна одержали наказ рушити до зачепленого землетрусом узбережжя.

Хоч землетрус в Цзянсу за своїми розмірами далеко перевершував луїзіанське лихо, на нього в основному звернули мало уваги, оскільки світ вже звик до катастроф у Китаї і, як видно, має за ніщо якийсь там мільйон людських жертв в цій країні; до того ж з наукової точки зору було ясно, що йдеться про звичайний тектонічний землетрус, що має зв'язок з існуванням заглибини на дні океану біля островів Рюкю та Філіппінських.

Але ще через три дні європейські сейсмографи відмітили нові коливання земної кори, центр яких знаходився десь біля островів Зеленого мису. Більш точні відомості гласили, що від сильного землетрусу потерпіло узбережжя Сенегамбії на південь від Сен-Луї. Між Лампулом і Мборо утворилась глибока щілина, в яку ринуло море: вона тягнеться в напрямку до Мерінагену аж до Дімарських лісів. За словами очевидців, з-під землі із страшним ревом вихопився стовп вогню і пари, несучи з собою пісок і каміння, які розлітались навколо на далеку відстань; а потім було чути клекіт моря, що ринуло в утворену западину. Людських жертв небагато.

Цей третій за рахунком землетрус викликав вже щось схоже на паніку. «Отже, оживає вулканічна активність землі?» — запитували газети. «Земна кора загрожує розтріскатись», — оголошували вечірні листки. Спеціалісти висловлювали припущення, що «сенегамбська розколина» є, очевидно, простим результатом виверження вулканічної «жили», зв'язаної з вулканом Піко на острові Фоґо, — одному з островів Зеленого мису; цей вулкан димів до 1847 року, а відтоді вважався згаслим. Таким чином, західноафриканський землетрус не має нічого спільного з сейсмічними явищами в Луїзіані і в Цзянсу, які були

викликані причинами явно тектонічного характеру. Але людям, очевидно, було однаково, розверзається земля з тектонічних чи з вулканічних міркувань...

Двадцятого листопада біля години ночі радіослухачі в більшій частині Європи помітили, що їх приймачі відчувають сильну перешкоду, начебто стала до ладу нова, надзвичайно потужна передаточна станція. Вони знайшли її на хвилі в двісті три метри; було чути якийсь гул, наче гули машини, або шуміли морські хвилі; в цей протяжний нескінченний гул раптом вдерся страшний, скрипучий голос; всі описували його потім однаково: глухий, квакаючий, немовби штучний голос, і при цьому — неймовірно сильний, завдяки мегафону; цей жаб'ячий голос схвильовано кричав: «Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking! Hallo, Chief Salamander speaking! Stop all broadcasting, you, men! Stop your broadcasting! Hallo, Chief Salamander speaking!»¹⁾ Потім інший надзвичайно глухий голос запитав: «Ready?» — «Ready?»²⁾. Після цього почувся тріск, який буває при перенапруженні в провідному ланцюзі, і новий, неприродно приглушений голос промовив: «Attention! Attention! Attention!»³⁾. «Hallo! Now!»⁴⁾.

І тоді серед нічної тиші пролунав хриплий, напружений і владний, як у командира, голос: «Алло, ви, люди! Луїзіана, Цзянсу, Сенегамбія! Жалкуємо за людськими жертвами. Ми не хочемо завдавати вам даремної шкоди. Ми тільки хочемо, щоб ви евакуювали морські узбережжя в тих місцях, які ми вам заздалегідь вкажемо. Якщо послухаетесь, уникнете великого лиха. Надалі будемо повідомляти вас не менше як за два тижні, в якому саме місці ми хочемо розширити наше море. Досі ми проводили тільки технічні випробування. Ваші вибухові речовини повністю виправдали себе. Дякуємо за них.

«Алло, ви, люди! Зберігайте спокій. Ми не маємо проти вас ніяких ворожих задумів. Але нам потрібно для

¹⁾ Алло, алло, алло! Буде говорити Chief Salamander! Алло, буде говорити Chief Salamander! Люди, припиніть будь-яке радіомовлення. Припиніть ваше радіомовлення! Алло, буде говорити Chief Salamander!» (англ.).

²⁾ «Готово?» — «Готово» (англ.).

³⁾ Увага! Увага! Увага! (франц.).

⁴⁾ «Алло! Починаємо!» (англ.).

життя більше води, більше берегів, більше обмілин. Нас надто багато. Нам вже не вистачає місця на ваших узбережжях. Тому ми повинні руйнувати ваші континенти. Ми перетворимо їх в острови і бухти. Таким чином загальна довжина берегових ліній всього світу збільшиться в п'ять разів. Ми будемо споруджувати нові обмілини. Ми не можемо жити в глибоких водах. Ваші континенти потрібні будуть нам як матеріал для засипання глибоких місць. Ми нічого не маємо проти вас, але нас надто багато. Ви можете поки перебраться у внутрішні області. Можете заховатися в горах. Гори підуть на злам в останню чергу.

«Ви хотіли, щоб нас було більше. Ви розповсюдили нас по всьому світі. Тепер маєте. Ми хочемо порозумітися з вами добром. Ви будете доставляти нам сталь для наших свердл і кирок. Будете доставляти нам вибухові речовини. Будете доставляти нам торпеди. Будете робити на нас. Без вас ми не могли б ламати старі континенти. Алло, ви, люди! Від імені всіх саламандр Chief Salamander пропонує вам співробітництво. Ви будете разом з нами ламати ваш світ. Ми обіцяємо вам подяку».

Напружений хриплий голос змовк, і було чути тільки попередній гул, неначе гули машини або шуміло море. «Алло, алло, ви, люди, — пролунав знову скрипучий голос, — тепер ми будемо передавати для вас легку музику у вашому грамофонному записі. Зараз буде виконаний марш тритонів з постановочного фільму «Посейдон».

Газети оголосили цю нічну передачу «брутальною і незграбною містифікацією» з боку якоїсь нелегальної радіостанції. Проте наступної ж ночі мільйони людей сиділи біля своїх приймачів, чекаючи, чи не пролунає знову вчорашній страшний, настирливий, скрипучий голос. Він пролунав рівно в першій годині ночі, супроводжуваний сильним переливчастим гулом. «Good evening, you people¹⁾», — весело заквакав він. — На початку передачі ми пустимо для вас грамофонну пластинку — танок саламандр з вашої оперетки «Галатея». Коли змовкли звуки гучної і непристойної музики, знову заскрипів той самий

¹⁾ Доброго вечора, люди! (англ.).

огидний радісний голос: «Алло, ви, люди! Тільки що втоплена торпедою англійська канонерка «Еребус», яка хотіла знищити нашу передавальну станцію в Атлантичному океані. Екіпаж загинув. Алло, викликаємо до мікрофону англійський уряд. Пароплав «Аменготеп» з Порт-Саїда відмовився здати нам в нашому порту Макаллаху замовлені нами вибухові речовини. Він начебто отримав наказ припинити дальшу доставку. Пароплав потоплений. Радимо англійському урядові відмінити по радіо свій наказ не пізніше дванадцяти годин завтрашнього дня; в противному разі будуть потоплені пароплави «Вінніпег», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек», які йдуть з вантажем зерна з Канади в Ліверпуль. Алло, викликаємо до мікрофону французький уряд. Відкличте крейсери, які йдуть в Сенегамбію. Нам ще треба розширити новоутворену там бухту. Chief Salamander наказав передати обом урядам його неодмінне бажання установити з ними найдружніші відносини. Передача повідомлень закінчена. Передаємо ваш романс «Саламандрія» (еротичний вальс) в грамофонному записі».

Назавтра опівдні на південний захід від Мізі-Хед були потоплені пароплави «Вінніпег», «Манітоба», «Онтаріо» і «Квебек». Хвиля панічного страху захлеснула весь світ. Ввечері британське радіо повідомило, що уряд його величності заборонив поставляти саламандрам будь-які продовольчі продукти, хімікалії, машини, зброю і метали. О першій годині ночі збуджений голос скрипів по радіо: «Hallo, hallo, hallo! Chief Salamander speaking! Hallo, Chief Salamander is going to speak!¹⁾. І слідом за цим пролунав хриплий сердитий голос: «Алло, ви, люди! Ви що ж думаєте, що ми дамо заморити себе голодом? Киньте ваші дурниці! Все, що ви робите, обернеться проти вас! Від імені всіх саламандр викликаю Великобританію. З цього часу ми оголошуємо необмежену блокаду Британських островів, за винятком Ірландської вільної держави. Одночасно я закриваю Ламанш. Закриваю Суецький канал. Закриваю Гібралтарську протоку для всіх суден. Всі британські порти блоковані. Всі британські порти блоковані. Всі британські судна на всіх

¹⁾ «Алло, алло, алло! Буде говорити Chief Salamander! Алло, Chief Salamander буде зараз говорити!» (англ.).

морях будуть торпедовані. Алло, викликаю Францію! Здайте замовлені торпеди в прискороному порядку в підводні форти СЗ, БФФ і Захід—5. Алло, ви, люди! Попереджую вас. Якщо ви обмежите нам доставку продовольчих продуктів, я сам здйму їх з ваших пароплавів. Ще раз попереджую вас». Напружений голос знизився до глухого, майже нерозбірливого хрипіння. Настала довга пауза, і чути було тільки шум, схожий на рокотання нічного холодного моря. А потім знову пролунав веселий кумкаючий голос: «Тепер ми будемо передавати останню модну новинку Тритон-Тротт у вашому грамофонному записі.»

9. Конференція у Вадуці

Це була дивна війна, якщо взагалі можна її назвати війною; справа в тому, що не існувало ніякої саламандрової держави або визнаного саламандрового уряду, якому можна було б офіційно оголосити війну. Першою державою, яка виявилась в стані війни з саламандрами, була Великобританія. На початку воєнних дій майже всі британські судна, які стояли на якорі в портах, були потоплені саламандрами; не було ніякої можливості дати їм відсіч. У відносній безпеці були в той момент тільки судна, які знаходились у відкритому морі, та й то лише доти, доки вони крейсували в більш глибоководних місцевостях; так врятувалась частина британського військового флоту, яка прорвала саламандрову блокаду біля острова Мальти і зосередилась в Іонійському морі; але й ці судна були висліджені невеличкими підводними човнами саламандр і потоплені одне за одним. Протягом шести тижнів Великобританія втратила чотири п'ятих всього свого тоннажу.

Історія дала Джону Буллю можливість ще раз виявити свою горезвісну впертість. Уряд його величності не вступив у переговори з саламандрами і не скасував заборони робити їм поставки. «Британський джентльмен,— заявив англійський прем'єр від імені всієї нації, — жаліє тварин, але не домовляється з ними». Вже через кілька тижнів на Британських островах відчувалася катастрофічна нестача продовольства. Тільки діти одержували щоденно шматочок хліба і кілька ложечок чаю чи

молока; англійський народ з безприкладною твердістю терпів ці незгоди, навіть коли дійшов до такого ступеня занепаду, що з'їв всіх своїх скакових коней. Принц Уельський власноручно зорав на стадіоні Рояль-Гольф-клубу першу грядку морквяного городу для лондонських дитячих приютів. На тенісних кортах в Уімблдоні була посаджена картопля, на іподромі в Аскоті — посіяна пшениця: «Ми підемо навіть на ці величезні жертви, — казав у парламенті лідер консервативної партії, — але не осоромимо британської честі».

Оскільки на морі британські береги були повністю замкнуті в кільце блокади, то в Англії залишався тільки один шлях для свого постачання і для зносин із своїми колоніями, а саме — повітря. «Ми повинні мати сто тисяч літаків», — заявив міністр авіації, і все, що мало руки й ноги, взялось за здійснення цього лозунгу; вживались гарячкові заходи для того, щоб можна було виготовляти тисячу літаків на день; але тут втрутились уряди інших європейських держав і заявили гострий протест проти такого порушення авіаційної рівноваги; британський уряд був змушений відмовитись від своєї повітряної програми і обіцяти, що він побудує не більше двадцяти тисяч літаків та й то на протязі п'яти років. Англії не залишилось тепер нічого іншого, як голодувати далі або ж платити величезні гроші за продовольчі продукти, які доставлялись на літаках інших держав; фунт хліба коштував десять шілінгів; пара шурів — одну гінею, коробочка ікри — двадцять п'ять фунтів стерлінгів. Це були золоті деньочки для континентальної торгівлі, промисловості і сільського господарства. Оскільки англійський військовий флот був знищений в перші ж години війни, то операції проти саламандр велись тільки на суші і з повітря. Сухопутні війська палили у воду з артилерійських гармат і з кулеметів, але, очевидно, не завдавали саламандрам великих втрат; трохи кращі результати давали авіаційні бомби, які скидалися літаками в море. В свою чергу саламандри обстрілювали з підводних гармат британські порти, перетворивши їх в купу руїн. З гирла Темзи вони бомбардували навіть Лондон; воєнне командування зробило тоді спробу отруїти Темзу і деякі бухти бактеріями, часом і лужними речовинами. Саламандри у відповідь пустили на англійське узбережжя, на протязі ста двадцяти кілометрів, хмару от-

руйних газів. Це була тільки перша спроба, але другої вже не треба було: вперше в історії британський уряд змушений був просити інші держави про втручення, посилаючись на заборону газової війни.

Наступної ночі пролунав по радіо хрипкий, сердитий, напружений голос Chief Salamander'a: «Алло, ви, люди! Хай Англія не робить дурниць! Якщо ви будете отруювати нам воду, ми будемо отруювати вам повітря. Ми користуємося вашою ж власною зброєю. Ми пропонуємо вам мир. Ви постачатимете нам ваші вироби, а також продасте нам ваші континенти. Ми готові добре заплатити за них. Ми пропонуємо вам більше, ніж мир. Ми пропонуємо вам торгівлю. Пропонуємо вам золото за вашу сушу. Алло, викликаю уряд Великобританії. Повідомте мені вашу ціну за південну частину Лінкольншайра біля бухти Уеш. Даю вам три дні на розміркування. На цей час припиняю всі військові дії, крім блокади».

В ту ж мить на англійському узбережжі зразу припинився гуркіт підводної канонади. Замовкли також гармати і на суші. Настала дивна, майже моторошна тиша. Британський уряд оголосив в парламенті, що він не має наміру вступати в переговори з саламандрами. В районах бухти Уеш і Лінн-Діп мешканців попередили, що передбачається великий наступ саламандр, а тому слід евакуювати узбережжя і перебратися вглиб країни; але приготувані для цієї мети поїзди, автомобілі і автобуси вивезли тільки дітей і частину жінок. Чоловіки всі залишились на місці: у них просто в голові не вкладалося, що англієць може втратити свою територію. Рівно через хвилину після закінчення триденного перемир'я пролунав перший постріл; це був постріл з англійської гармати; стріляв королівський Північно-Ланкаширський полк під звуки полкового маршу «Червона троянда». Слідом за цим пролунав страшний вибух. Гирло річки Нен провалилося аж до Вісбека, і туди ринуло море з бухти Уеш. Крім усього іншого під хвилями загинули славетні руїни Вісбекського абатства, замок Голланд-Касль, харчевня «Святий Георгій і дракон» та інші історичні пам'ятники.

Наступного дня, відповідаючи на запит в парламенті, англійський уряд заявив, що у воєнному відношенні для оборони британського узбережжя було зроблене все можливе; що не виключена можливість нових нападів на

британську територію, і до того ж у значно більшому масштабі; що уряд його величності не може однак вести переговори з противником, який не щадить мирних жителів і навіть жінок. (Вигуки схвалення). Зараз мова йде вже не про долю Англії, а про весь цивілізований світ. Великобританія готова обговорити питання про міжнародні гарантії, які поклали б край жахливим варварським нападам, що загрожують всьому людству.

Через кілька тижнів після цього представники держав зібрались на всесвітню конференцію в Вадуці¹⁾.

Вона відбулась у Вадуці, тому що Верхнім Альпам не загрожувала небезпека з боку саламандр і тому що там переховувалась вже більшість багатих людей з приморських країн. За загальним визнанням конференція з великою енергією взялась за розв'язання всіх актуальних світових питань. Перш за все всі країни (і навіть Швейцарія, Абссінія, Афганістан, Болівія та інші держави, які не мають морських узбереж) принципіально відмовились визнати саламандр самостійною воюючою стороною, головним чином через побоювання, щоб їх власних саламандр не оголосили потім підданими саламандрової держави; адже не виключена була можливість, що визнана саламандрова держава забажає поширити свій державний суверенітет на всі води і береги, де живуть саламандри. Звідси виходило, що юридично і практично неможливо оголосити саламандрам війну або зробити на них міжнародний тиск яким-небудь іншим способом; кожна держава має право виступати тільки проти своїх власних саламандр; це її суто внутрішня справа. Не може тому й мови бути про колективний дипломатичний або воєнний демарш проти саламандр. Міжнародна допомога державам, які зазнають нападів саламандр, може бути виражена тільки в іноземних позиках на потреби оборони.

Після цього Англія запропонувала, щоб всі держави зобов'язалися принаймні припинити поставку зброї і вибухових речовин саламандрам. Після довгого розмірковування ця пропозиція була відхилена, головним чи-

¹⁾ Вадуц — столиця найменшої «незалежної» держави, князівства Ліхтенштейн, затисненого в Альпах між західною Австрією і Швейцарією. Все князівство нараховує близько одинадцяти тисяч жителів, а Вадуц — біля тисячі сімсот.

ном тому, що таке зобов'язання вже є в лондонській конвенції, по-друге, не можна заборонити будь-якій державі постачати своїх саламандр технічним устаткуванням «виключно для власних потреб» і зброєю «для оборони власних берегів»; по-третє, приморські держави «природно, дорожать збереженням добрих відносин з мешканцями моря», а тому визнають доцільним «тимчасово утриматись від всяких заходів, які саламандри могли б вважати за репресивні»; проте, всі держави готові обіцяти, що вони будуть поставляти зброю і вибухові речовини також і державам, які зазнають нападу саламандр.

З щирою однастайністю була прийнята пропозиція Колумбії — почати хоч би неофіційні переговори з саламандрами. Вирішили, що Chief Salamander'у буде запропоновано послати на конференцію своїх уповноважених. Представник Великобританії різко заперечував проти цього, відмовляючись засідати разом з саламандрами; нарешті погодились на тому, що він тимчасово поїде в Енгадін «для поправлення здоров'я». Тієї ж ночі урядові радіостанції всіх морських держав передали його превосходительству панові Chief Salamander'у пропозицію назвати своїх представників і прислати їх у Вадуц. Відповіддю було хрипле: «Гаразд, на цей раз ми ще приїдемо до вас; наступного ж разу ваші делегати приїдуть у воду до мене». А потім — офіційне повідомлення: «Уповноважені саламандр приїдуть післязавтра ввечері Орієнт-експресом на станцію Букс».

З величезною поспішністю робились всі приготування для прийому саламандр; у Вадуці були влаштовані дуже розкішні купальні приміщення, і екстрений поїзд привіз у цистернах морську воду для саламандрових делегатів. На вокзалі в Буксі повинна була відбутись ввечері лише так звана неофіціальна зустріч; туди прибули тільки секретарі делегацій, представники місцевих властей і близько двохсот журналістів, фотографів і кінооператорів. Рівно о 6 годині 25 хвилин Орієнт-експрес підійшов до станції. Вийшовши з салон-вагона, на червоний килим ступили три високих елегантних пани, а за ними кілька моторних секретарів із світськими манерами і з туго напханими портфелями. «А де ж саламандри?» — тихенько запитав хтось. Дві-три офіційних персони нерішуче рушили назустріч трьом елегантним панам; перший з них неголосно і скоромовкою поспішив

сказати: «Ми саламандрові делегати. Я професор доктор ван Дотт з Гааги. Метр Россо Кастеллі, адвокат з Парижа. Доктор Маноель Карвало, адвокат з Ліссабона». Присутні привіталися і відрекомендувалися один одному. «Отже, ви не саламандри», — сказав французький секретар. «Звичайно, ні, — відповів д-р Россо Кастеллі, — ми їх адвокати. Пардон, ці пани, здається хочуть взяти нас для кіно». І усміхнених саламандрових делегатів почали старанно знімати для кіно і для газет. Секретарі делегацій, які брали участь у зустрічі, не приховували свого задоволення. Було дуже розсудливо і делікатно з боку саламандр послати як своїх представників звичайних людей. З людьми зручніше розмовляти. А головне — відпадають деякі неприємні утруднення світського характеру.

Того ж вечора відбулась перша спільна нарада з саламандровими делегатами. На порядку денному стояло питання — яким чином можна було б в найкоротший строк відновити мир між саламандрами і Великобританією. Слова попросив професор ван-Дотт.

«Не підлягає сумніву, — сказав він, — що саламандри зазнали нападу з боку Великобританії; британська канонерка «Еребус» напала у відкритому морі на судно з радіопередавачем саламандр; британське адміралтейство порушило мирні торгові відносини з саламандрами, заборонивши пароплаву «Аменготеп» вивантажити замовлені вибухові речовини; по-третє, нарешті, британський уряд, наклавши ембарго на всякі поставки, тим самим почав блокаду саламандр. Саламандри не могли звернутись із скаргою на ці ворожі дії ні в Гаагу, оскільки лондонська конвенція не надала саламандрам права скарги, ні в Женеву, оскільки вони не є членами Ліги націй; їм не залишалось тому нічого іншого, як оборонятися самим.

Незважаючи на це, Chief Salamander готовий припинити війну, але лише на таких умовах: 1) Великобританія попросить пробачення у саламандр за вищеперелічені ворожі дії. 2) Вона скасує всі заборони поставок саламандрам. 3) На відшкодування заподіяної нею шкоди вона уступить саламандрам без винагороди нижній басейн Інда, щоб вони могли влаштувати там нові береги і морські бухти».

Голова конференції відповів, що він повідомить ці умови своєму шановному другові, представнику Великобританії, який зараз відсутній; він висловив однак побоювання, що ці умови навряд чи виявляться прийнятними, проте дозволено надіятись, що вони можуть послужити основою для дальших переговорів.

Наступним пунктом порядку денного була скарга Франції з приводу сенегамбського узбережжя, яке саламандри висадили в повітря, посягнувши, таким чином, на французьку колоніальну імперію. Слова попросив представник саламандр, відомий паризький адвокат д-р Жюльєн Россо Кастеллі.

«Доведіть це! — вигукнув він. — Світові авторитети з питань сейсмографії пояснюють, що землетрус в Сенегамбії — вулканічного походження і був пов'язаний з попередньою активністю вулкану Піко на острові Фоґо. Тут, — продовжував д-р Россо Кастеллі, ляснувши долонсю по своєму портфелю, — лежать їх наукові висновки. Якщо у вас є докази, що землетрус в Сенегамбії викликаний діями моїх клієнтів, то, будь ласка, — я чекаю цих доказів».

Бельгійський делегат Кре: «Ваш Chief Salamander сам заявив, що це зробили саламандри!»

Професор ван-Дотт: «Його виступ був неофіційним».

Метр Россо Кастеллі: «Ми уповноважені дезавуїрувати цей виступ. Я пропоную заслухати технічних експертів з питання про те, чи можна штучним способом зробити в земній корі щілину довжиною в шістдесят сім кілометрів. Пропоную, щоб на наших очах провели подібний практичний дослід в такому ж масштабі. Доки таких доказів нема, доти, панове, будемо говорити про вулканічну активність. Незважаючи на це, Chief Salamander готовий купити у французького уряду морську бухту, яка утворилась в сенегамбській щілині і цілком годиться для того, щоб заснувати там поселення саламандр. Ми уповноважені домовитись з французьким урядом про ціну».

Французький делегат міністр Деваль: «Якщо в цьому треба вбачати відшкодування заподіяної шкоди, то ми готові вступити в переговори».

Метр Россо Кастеллі: «Дуже добре! Уряд саламандр наполягає однак, щоб відповідний договір купівлі-продажу поширювався також на департамент Ланд від гирла Жиронди до Бойонни, що складає територію, площею в шість тисяч сімсот двадцять квадратних кілометрів. Іншими словами, уряд саламандр готовий купити у Франції цей шматок її Півдня».

Міністр Деваль (родом з Бойонни, депутат від Бойонни): «Щоб ваші саламандри зробили з шматка Франції морське дно? Ніколи! Ніколи!»

Д-р Россо Кастеллі: «Франція пожалкує за цими словами, м-сьє. Сьогодні ще можна було говорити про купівельну ціну».

На цьому засідання було перерване.

На наступному засіданні предметом переговорів була загальна міжнародна пропозиція саламандрам, щоб замість недопустимого пошкодження старих, густо населених континентів вони будували для себе нові узбережжя і острови: в цьому випадку їм буде наданий широкий кредит, а нові континенти і острови будуть визнані потім їх власною незалежною і суверенною державною територією.

Д-р Маноель Карвало (найвидатніший лісцабонський юрист) сказав, що він дякує конференції за цю пропозицію, яку він передасть урядові саламандр. «Однак кожній дитині зрозуміло, що будівництво нових континентів потребує значно більше часу і значно більших витрат, ніж знесення старих земель. Нові береги і бухти необхідні нашим клієнтам в найближчий же час. Для людства краще було б прийняти великодушну пропозицію Chief Salamander'a, який поки ще готовий купити світ у людей, замість того, щоб відібрати його силою. Наші клієнти знайшли спосіб добування золота, яке розчинене у морській воді; завдяки цьому в їхньому розпорядженні є майже необмежені кошти. Вони можуть добре, навіть блискуче заплатити вам за ваш світ. Зважте, що з часом ціна світу буде падати, зокрема тому, що відбуватимуться, як це легко можна передбачити, нові вулканічні або тектонічні катастрофи, які будуть далеко перевершувати за своїми розмірами ті катастрофи, свідками яких ми були досі, і в результаті площа континентів значно зменшиться. Поки ще можна продати

світ, одержавши плату за всю площу, яка числиться на цей час; але коли від нього залишаться лише уламки гір, що стирчатимуть над поверхнею моря, то ніхто вам не дасть за нього й копійки. Я присутній тут як представник і юрисконсульт саламандр, — вигукнув д-р Карвало, — і повинен захищати їх інтереси; але я така ж людина, як і ви, панове, і людське благополуччя дороже мені не менше, ніж вам. І я раджу вам, більше того — заклинаю вас: продавайте континенти, доки ще не пізно! Можете продавати їх оптом або окремими країнами. Chief Salamander, великодушний і передовий напрям думок якого відомий тепер кожному, обіцяє, що при всяких необхідних в майбутньому змінах земної поверхні він буде, по можливості, щадити людей; заливання континентів водою буде проводитись поступово і притому з таким розрахунком, щоб справа не доходила до паніки і непотрібних катастроф. Ми уповноважені вести переговори як з усією шановною всесвітньою конференцією в цілому, так і з окремими державами. Присутність таких видатних юристів, як професор ван-Дотт або метр Жюльєн Россо Кастеллі служить вам запорукою, що, поряд з справедливими інтересами наших клієнтів-саламандр, ми будемо рука в руку з вами відстоювати те, що є великою цінністю для нас всіх: людську культуру і благо всього людства».

Після цього конференція в трохи пригніченому настрої перейшла до обговорення нової пропозиції: віддати саламандрам для затоплення середній Китай, натомість саламандри повинні навіки гарантувати береги європейських держав і їх колоній.

Д-р Россо Кастеллі: «Навіки — це, мабуть, надто довго. Скажімо, — на дванадцять років».

Професор ван-Дотт: «Середній Китай — це, мабуть, надто мало. Скажімо — провінції Аньхуей, Хенань, Цзяньсу, Хебей і Фуцзянь».

Японський представник заявив протест проти поступки провінцією Фуцзянь, бо вона входить до сфери японських інтересів. Китайський делегат взяв слово, але його, на жаль, ніхто не розуміє. В залі засідань зростає занепокоєння; годинник показує вже годину ночі.

Професор ван-Дотт нетерпляче засовався на місці і підняв руку:

«Пане голово, слід було б повернутись до порядку денного. На черзі питання про провінцію Фуцзян. Ми уповноважені запропонувати за неї японському урядові винагороду золотом. Але постає питання, яку винагороду запропонують зацікавлені держави нашим клієнтам за знесення і прибирання Китаю!»

В цей час радіолюбителі слухали нічну передачу саламандр. «Тільки що ви прослухали баркаролу з «Казок Гофмана» в грамофонному записі, — скрипів диктор. — Алло, алло, тепер ми включаємо Південну Європу, де саме зараз розпочався новий землетрус».

І потім було чути лише глухий і грізний гул, схожий на рокіт вод, що насуваються...

10. Пан Повондра бере провину на себе

Хто б міг подумати, що стільки років минуло, стільки води сплило! Ось і наш пан Повондра вже не служить швейцаром в будинку Г. Х. Бонді; тепер він, так би мовити, поважний старик, який може спокійно пожинати плоди свого довгого і повного клопотів життя, які виражалися в маленькій пенсії; але хіба може вистачити яких-небудь двох-трьох сотень при теперішній військовій дорожнечі! Добре ще, що час від часу можна відправитись на рибну ловлю; і ось він сидить в човні з вудочкою і дивиться: скільки цієї води спливає за день і звідкіля її стільки береться! Іншого разу на вудочку попадеться плітка, а коли й окунь, взагалі риби стало більше, мабуть тому, що річки тепер коротші. Окунь — теж непогана річ; щоправда, в ньому багато кісток, але м'ясо в нього все ж смачне, особливо коли зробити з нього фрикадельки. А вже матінка вміє їх приготувати!.. Пан Повондра не підозрює, що матінка, розкладаючи вогонь під його окунями, бере на розпалювання ті вирізки, які він колись збирав і сортував по коробках. Щоправда, пан Повондра закинув свою колекцію, коли перейшов на пенсію; але зате він влаштував собі акваріум, в якому, разом з золотими рибками, тримає малесеньких тритонів і саламандр; він цілими годинами спостерігає, як вони нерухомо лежать у воді або

вилазять на берег, який він влаштував для них з каміння, а потім похитає головою і скаже: Хто б, матінко, міг подумати!» Але людина не може вдовольнитись одним лише спогляданням; і тому пан Повондра зайнявся рибальством. Що поробиш, чоловікам завжди потрібне якесь заняття, поблажливо думає матінка Повондра. Це краще, ніж ходити у пивну і займатися політикою.

Так, правда, багато, дуже багато води сплило. Ось і Францік — вже не школяр, який вивчає географію, і не молодий вертихвіст, який знищував носки в погоні за суєтними розвагами. Тепер він теж солідна людина; слухать, хвалити бога, молодшим чиновником на пошті; недарма, виходить, він так старанно вивчає географію. З хлопця буде толк, — думає про нього пан Повондра, спускаючись у своєму човнику вниз по річці — до мосту Легіонів. «Зараз він прийде сюди; сьогодні неділя, і він вільний від служби. Візьму його в човен і поїдемо з ним вгору, до виступу Стрілецького острова; там риба клює краще; а Францік розповість мені, що новенького в газетах. А потім підемо додому, у Вишеград, і невістка приведе обох дітей»... Пан Повондра на мить віддався тихому задоволенню щасливого дідуся. Так, через рік Маженка буде ходити до школи, мріє він, а маленький Францік, онучок, важить вже тридцять кілограмів... Пан Повондра з глибоким задоволенням відчуває, що все гаразд, все прекрасно і цілком добре.

А он, біля самої води, вже стоїть син і махає йому рукою. Пан Повондра спрямував човен до берега.

— Ну, нарешті прийшов, — сердито сказав він. — Обережно, не впади у воду!

— Ключе? — запитує син.

— Погано, — бурчить старий. — Поїдемо вгору.

Яка хороша неділя! Ще не настала та година, коли всякі ледарі та божевільні натовпами сунуть додому після футболу та інших таких же дурниць. В Празі пусто і тихо; ті перехожі, які зрідка з'являються на набережній, або на містку, нікуди не спішать і виступають поважно і статечно. Це хороші, розсудливі люди, вони не збираються юрбою біля огорожі і не сміються над влтавськими риболовами. Повондру-батька знову охоплює приємне відчуття благополуччя і порядку.

— Що нового в газетах? — запитує він з батьківською суворістю.

— Взагалі нічого, тату, — відповідає син. — Ось тільки, що саламандри вже близько від нас.

— Ну, до нас саламандри не можуть пройти, — відмахнувся старий. — Це ясно. Їм довелось би спочатку висадити в повітря і прибрати наші скелі. Ти не маєш уявлення, що це за робота.

— Подумаєш — робота... — заперечив, насупившись, молодий Повондра. — Їм на це раз плюнути! Ви ж знаєте, що в Гватемалі вони потопили цілий гірський хребет.

— Це інша справа, — рішуче заявив старий. — Не говори дурниць, Францік! То в Гватемалі, а то у нас. Там зовсім інші умови.

Молодий Повондра зітхнув.

— Гаразд, тату, хай буде по-вашому. Але якщо згадати, що ці тварюки потопили вже близько одної п'ятої частини всієї земної суші...

— Тільки біля моря, дурнику, а більше ніде. Нічого ти не тямиш у політиці. Ті держави, що розташовані біля моря, ведуть з ними війну, а ми ні. Ми — нейтральна держава, як же вони можуть на нас напасти? Зрозумів? І помовч, будь ласка: через тебе я нічого не зловлю.

Над річкою стояла тиша. На поверхню Влтави вже падали вузькі і довгі тіні дерев Стрілецького острова. На мості дзвенів трамвай, по набережній розгулювали няньки з колясочками і благопристойні, вдягнені по-недільному люди.

— Тату... — якомсь по-дитячому прошепотів молодий Повондра.

— Ну, що?

— Це не сом, он там?

— Де?

З води, саме навпроти Національного театру висувалась велика чорна голова, яка поволі посувалась проти течії.

— Це сом? — повторив Повондра-молодший.

Старий впустив вудочку.

— Це? — промимрив він, вказуючи тремтячими пальцями. — Це?

Чорна голова заховалась під водою.

— Це був не сом, Францік, — сказав старий якимось чужим голосом. — Підемо додому. Це кінець.

— Який кінець?

— Саламандра. Отже, вони вже добрались сюди. Підемо додому... — повторив старий, тремтячими руками збираючи свою вудочку. — Це кінець.

— Ви увесь тремтите, — злякався Францік. — Що з вами?

— Підемо додому, — схвильовано буркотів старий, і підборіддя в нього жалібно здригалось. — Мені холодно!.. Мені холодно... Цього тільки неvistачало. Розумієш, тепер кінець. Виходить, вони вже добрались сюди. Господи, як холодно! Я піду додому...

Молодий Повондра уважно подивився на нього і схопився за весла.

— Я вас проведу, татусю — сказав він теж якимось чужим голосом і сильними ударами весел погнав човен до острова. — Киньте, я сам його прив'яжу.

— Чому це так холодно? — дивувався старий, цокаючи зубами.

— Я вас підтримаю, тату. Ви ідіть тільки, — умовляв його син, беручи старика під руку. — Я гадаю, що ви застудились на річці. А то був просто гнилий пеньок.

Старий тремтів, як лист.

— Скажеш таке — гнилий пеньок!.. Я краще знаю, що таке саламандри. Пустити!

Повондра-молодший зробив те, чого не робив ще жодного разу в житті: покликав таксі.

— У Вишеград, — сказав він і посадив батька в машину. — Я вас відвезу, тату. Пізно вже.

— Боюсь, що вже пізно, — цокотів зубами Повондра-батько. — Надто пізно. Це кінець, Францік. Це був не гнилий пеньок. Це вони.

Вдома, на східцях, молодшому Повондрі довелося майже нести старого на руках.

— Постелить, мамо, — швидко прошепотів він у дверях. — Треба тата вкласти, він у нас розхворівся.

І ось Повондра-батько лежить під периною, ніс якимось дивно виділяється у нього на обличчі, а губи щось жууть і невиразно белькочуть; яким старим здається він, яким старим! Зараз він трохи стих...

— Краще вам, тату?

В ногах постелі плаче і сякається у фартух матінка Повондра; невістка намагається розпалити піч, а діти, Францік і Меженка, дивляться широко розплющеними очима на дідуся, ніби не впізнаючи його.

— Чи не покликати лікаря, тату?

Повондра-батько дивиться на дітей і щось шепоче. Раптом по щоках в нього покотилися сльози.

— Вам що-небудь треба, тату?

— Це я, це я, — шепоче старий. — Так і знай, це я у всьому винен. Якби я не пустив тоді капітана до пана Бонді, нічого б не трапилось...

— То нічого ж і не трапилось, тату, — заспокоював його молодий Повондра.

— Ти розміркуй, — мурмотів старий. — Адже це кінець, розумієш? Кінець світу. Тепер і сюди прийде море, раз саламандри вже тут... І це все я наробив; я не повинен був пускати капітана... Хай люди дізнаються коли-небудь, хто винен в усьому цьому.

— Дурниця, — нешанобливо заперечив син. — Викиньте це, татку, з голови. Це зробили всі люди. Це зробили уряди, зробив капітал... Всі хотіли мати більше саламандр. Всі хотіли на них заробити. Ми теж послали їм зброю і все таке... Ми всі винні.

Повондра-батько неспокійно перевертався з боку на бік.

— Раніше море було скрізь, і знову буде те ж саме. Це кінець світу. Мені якось казав один чоловік, що і тут, на цьому місці, де Прага, теж було морське дно... Я думаю, що й тоді це зробили саламандри. Розумієш, я дарма доповів про цього капітана. Якийсь голос говорив мені весь час «не доповідай», але я подумав — мабуть, капітан дасть мені на чайок... А він, розумієш, не дав. І ось так, ні за що ні про що, людина занастила увесь світ... (Старий проковтнув сльози). Я знаю, я дуже добре знаю, що нам прийшов кінець. І я знаю, що все це зробив я...

— Дідуся, чи не хочете чайку? — співчутливо запитала молода пані Повондра.

— Я хотів би тільки, — прошепотів старий, — я хотів би тільки, щоб внуки пробачили мені мою провину.

11. Автор розмовляє сам з собою

— І ти це так і залишиш? — втрутився тут внутрішній голос автора.

— А що таке? — трохи невпевнено запитав письменник.

— Так і залишиш пана Повондру помирати?

— Чи бачиш, — захищався автор, — я сам неохоче роблю це, але... А втім, пан Повондра немало пожив на світі: йому зараз, мабуть, вже далеко за сімдесят...

— І ти залишиш його переживати такі душевні муки? І не скажеш йому: дідусю, справи не такі вже й погані; світ не загине від саламандр, і людство врятується; трошечки терпіння — і ви ще доживете до цього... Послухай, невже ти нічого не можеш зробити для нього?

— Ну, я пошлю до нього лікаря, — запропонував автор. — У старого, мабуть, нервова гарячка; у його віці це може ускладнитись запаленням легенів, але треба мати надію, що він видужає; він ще буде гоїдати Маженку на колінах і розпитувати, чого її вчили в школі... Щаслива старість? Будь ласка! Хай в старого буде щаслива старість!

— Оце так щастя! — глузливо заперечив внутрішній голос. — Він буде тулити до себе дитину старечими руками і боятися, так, брате, боятися, що і їй одного чудового дня доведеться бігти, рятуючись від вируючої води, яка неминуче повинна залити увесь світ; охоплений жахом, він накупить свої кошлаті брови і буде шепотіти: «Це я у всьому винен, Маженка, це я»... Слухай, ти справді хочеш дати загинути всьому людству?

Автор нахмурився:

— Не питай мене, чого я хочу. Чи не думаєш ти, що це по моему бажанню руйнуються континенти, що це я хотів такого кінця? Це проста логіка подій; що ж я можу зробити? Я вже зробив все, що було в моїй силі. Я завчасно попереджував людей; адже Х — це почасти був я. Я закликав: не давайте саламандрам зброї і вибухових речовин; припиніть свої темні справи з саламандрами і так далі; ну, ти знаєш, чи вплинуло це на людей... Всі наводили тисячі безумовно правильних економічних і політичних доказів, твердячи, що інакше роби-

ти не можна. Я не політик і не економіст; я не міг їх переконати; що поробиш, очевидно світ повинен загинути; але принаймні це відбудеться на основі загально-визнаних економічних і політичних міркувань; принаймні це відбудеться з благословіння науки і громадської думки, причому буде пущена в хід вся людська винахідливість! Ніякої космічної катастрофи, але виключно лише інтереси державні і господарські міркування престижу і таке інше, і тому подібне... Проти цього нічого не вдієш.

Внутрішній голос помовчав з хвилину.

— А людства тобі не шкода?

— Постривай, не квапся! Адже не все людство обов'язково загине. Саламандрам треба тільки побільше берегів, щоб у них було де жити і класти свої яйця: Вони, напевно, наріжуть сушу, як локшину, щоб берегів було якнайбільше. На цих смугах землі залишаться, скажімо, якісь люди, чи ж не так? І будуть виготовляти метали та інші речі для саламандр. Адже саламандри самі не можуть працювати з вогнем, розумієш?

— Отже, люди будуть служити саламандрам?

— Так, якщо хочеш, назви це так. Вони просто будуть працювати на фабриках і заводах, як і зараз. У них тільки зміняться хазяї. А зрештою, різниця не така вже й велика...

— Ну, а людства не шкода?

— Дай мені, будь ласка, спокій! Що ж я можу зробити? Адже люди самі цього хотіли; всі хотіли мати саламандр; хотіла торгівля, промисловість і техніка, хотіли політичні діячі і військові авторитети... Ось молодий Повондра каже: всі ми винні. Мені дуже шкода людства! Але найбільше мені було жаль його, коли я бачив, як воно само нестримно мчить в безодню. Просто плакати хотілось. Кричати і махати обома руками, як коли б ти побачив, що поїзд іде по пошкодженій колії. Тепер вже справу не поправиш. Саламандри розмножуватимуться далі, будуть все більше і більше дробити старі континенти на дрібні шматочки... Згадай тільки, як це пояснював Вольф Мейнерт: люди повинні поступитись місцем саламандрам; і тільки саламандри створять щасливий, цілісний і однорідний світ...

— Теж сказав — Вольф Мейнерт! Вольф Мейнерт — інтелігент. Хіба є що-небудь настільки пагубне, страшне

і безглузде, щоб не знайшлося інтелігента, який захотів би з допомогою таких засобів відродити світ? Ні, облиш, будь ласка! Ти не знаєш, що робить зараз Маженка?

— Маженка? Думаю, що грається у Вишеграді. Поводься добре, — сказали їй, — дідусь спить. — Їю, і вона не знає, чим би їй зайнятися, і їй страшенно нудно...

— То що ж вона робить?

— Не знаю. Найшвидше, намагається кінчиком язика дістати кінчик носа.

— Ось бачиш. І ти ладен допустити щось схоже на новий всесвітній потоп?

— Та відчепися ти від мене! Хіба я можу творити чудеса? Хай буде, що буде. Хай події йдуть своїм невблаганним ходом! І є навіть деяка втіха в тому, що все, що відбувається, виникає в силу своєї власної внутрішньої необхідності і закономірності.

— А саламандр ніяк не можна зупинити?

— Ніяк. Їх надто багато. Їм потрібний життєвий простір.

— А чи не можна, щоб вони як-небудь вимерли? Припустимо, що в них почнеться яка-небудь епідемія або виродження...

— Надто дешево, браток. Невже природа завжди повинна виправляти те, що зіпсували люди? Отже, ти теж не віриш, що вони можуть самі собі зарадити? Ось бачиш, ось бачиш! У вас завжди в запасі надія, що хтось або щось вас врятує! А я тобі ось що скажу: чи знаєш ти, хто навіть тепер, коли п'ята частина Європи потоплена все ще постачає саламандр вибуховими речовинами, торпедами і свердлами? Знаєш, хто вдень і вночі гарячково працює в лабораторіях над винаходами ще ефективніших машин і речовин, які можуть зруйнувати світ вщент? Знаєш, хто позичає саламандрам гроші, хто фінансує кінець світу, весь цей новий всесвітній потоп?

— Знаю. Наші промислові підприємства. Наші банки. Наші уряди.

— Ось бачиш! Коли були б тільки — саламандри проти людей, то, мабуть, щось ще можна було б придумати; але люди проти людей — з цим, брате, нічого не вдієш.

— Зажди-но!.. Люди проти людей... Мені спало на думку... Адже, кінець кінцем, могли б бути і саламандри проти саламандр.

— Саламандри проти саламандр? Як ти собі уявляєш це?

— Припустимо, що саламандр стане надто багато і вони поб'ються між собою через який-небудь шматок узбережжя, бухти або ще щось в цьому роді; потім предметом розбрату будуть все більш і більш обширні узбережжя, і кінець кінцем їм доведеться воювати між собою за панування над усіма морськими берегами, чи не так? Саламандри проти саламандр! Скажи-но сам, хіба не до цього веде логіка історії?

— Та ні, це не годиться. Саламандри не можуть воювати проти саламандр. Це йшло б всупереч природі. Адже саламандри — це один рід?

— Люди теж один рід. А як бачиш, це їм ані трохи не заважає. Один рід, а дивись — через що тільки вони не воюють! Воюють навіть не за місце під сонцем, а за могутність, за вплив, за славу, за престиж, за ринки і вже не знаю, за що ще! Чому б і саламандри не могли воювати одні з одними, скажемо, за престиж?

— А навіщо їм це? Ну, скажи, будь ласка, що їм це дасть?

— Нічого, хіба тільки те, що одні тимчасово мали б більше берегів і були б більш могутніми, ніж інші. А через деякий час все було б навпаки.

— А навіщо їм ця могутність? Адже вони всі однакові, вони всі саламандри; у всіх однаковий кістяк, всі однаково огидні і однаково стандартні... Навіщо ж їм убивати один одного? Скажи сам, в ім'я чого їм воювати між собою?

— Ти їх тільки не займай, а вже якась причина знайдеться. Ось поглянь: одні живуть на західному березі, а другі — на східному; ну, отож і підуть громити одні одних, під лозунгом — Захід проти Сходу. Ось тут європейські саламандри, а там африканські, було б дуже дивно, якби зрештою одні не захотіли бути чимось більшим, ніж другі! Ну, і підуть доводити свою вищість в ім'я цивілізації, експансії або ще чогось; завжди знайдуться які-небудь політичні міркування, в силу яких саламандри одного узбережжя обов'язково повинні будуть різати саламандр іншого узбережжя. Саламандри такі ж цивілізовані, як і ми, і в них не буде нестачі в політичних, економічних, юридичних, культурних і всяких інших аргументах.

— І у них є зброя! Не забудь, що озброєння в них дивовижне!

— Так, зброї в них надто багато. Ось бачиш! Що ж це було б, якби вони не навчилися у людей робити історію.

— Постривай, зачекай хвилинку! (Автор схопився і забігав по своїй робочій кімнаті). Це правда! Було б страшенно дивно, коли б вони не додумались до цього! Тепер я бачу. Досить тільки глянути на карту світу... Хай його чорт візьме, де б взяти яку-небудь карту світу?

— Я уявлю її собі.

— Ну, гаразд. Отже, тут Атлантичний океан з Середземним і Північним морями. Тут Європа, а ось тут Америка... Тут колиска культури і сучасної цивілізації. А десь тут потонула древня Атлантида...

— А тепер саламандри загрожують потопити нову.

— Правильно. Ну, а ось тут Тихий та Індійський океани. Древній таємничий Схід. Колиска людства, як його звать. Тут, десь на схід від Африки, потонула міфічна Лемурія. А ось Суматра, а трохи далі на захід...

— Острівець Тана-Маса. Колиска саламандр.

— Так. І там панує King Salamander¹⁾, духовний глава саламандр. Там ще живуть тупцюни капітана ван-Тоха, одвічні, тихоокеанські, напівдикі саламандри. Схід, безперечно, належить їм, розумієш? Вся ця область зветься тепер Лемурією, а та, друга область, цивілізована, яка оєвропеїлася і американізувалася, досягла цілковитої зрілості з точки зору техніки і духу часу, — це Атлантида. Там тепер диктаторствує Chief Salamander — великий завойовник, технік і солдат, Чінгіс-хан саламандр і зломщик континентів. Дуже цікава особа.

— Слухай, а він насправді саламандра?

— Ні. Chief Salamander — людина. Його справжнє ім'я — Андреас Шульце, під час світової війни він був десь фельдфебелем.

— Ах, он воно як!..

— Ну, так, звичайно. В тому й справа. Ну, то, отже, Атлантида і Лемурія. Такий розділ пояснюється причинами географічними, адміністративними, культурними...

¹⁾ Король саламандр (англ.).

— І національними. Не забувай національних причин: лемузьські саламандри розмовляють на «піджін-інгліш», а атлантські — на «безік-інгліш».

— Ну, гаразд. Через деякий час атланти проникають через бувший Суецький канал в Індійський океан.

— Ясно. Класичний шлях на Схід.

— Вірно. Навпаки, лемузьські саламандри обходять мис Доброї Надії і прямують на західний берег колишньої Африки. Вони запевняють, що до складу Лемурії входить вся Африка.

— Ясно.

— Лозунг гласить: «Лемурія — лемурам! Геть інородців!» і таке інше. Між атлантами і лемурами росте безодня взаємного недовір'я і спадкової ворожнечі не на життя, а на смерть. Атланти ставляться з презирством до лемурів і зуть їх «брудними дикунами»; а лемури фанатично ненавидять атлантських саламандр і вбачають в них західних дияволів і осквернителів древньої, чистої, одвічної саламандренності. Chief Salamander домагається концесій на лемузьких берегах начебто в інтересах експорту і цивілізації. Поважний старець King Salamander хоч-не-хоч змушений погодитись; справа в тому, що його озброєння гірше. В затоці Тигра, недалеко від того місця, де колись був Багдад, відбудеться вибух: туземні лемури нападуть на атлантську концесію і вб'ють двох офіцерів, які нанесли їм, мовляв, якусь національну образу. В результаті...

— Справа дійде до війни. Ясно.

— Так, справа дійде до світової війни саламандр проти саламандр.

— В ім'я культури і права.

— І в ім'я справжньої саламандренності. В ім'я національної слави і величності. Лозунг буде — «Ми або вони». Лемури, озброєні малайськими кріссами¹⁾ і кинджалами іогів, влаштовують нещадну різанину атлантів, які пролізли в Лемурію; у відповідь на це більш прогресивні європейські, освічені атланти отрують лемузьські моря хімічними отрутами і культурами смертоносних бактерій, і притому з таким успіхом, що буде зачумлений весь світовий океан. Моря будуть заражені штучно культиво-

1) Крісс — малайський кривий кинджал.

ваною жаб'ячою чумою. А це, брате, кінець. Саламандри загинуть.

— Всі?

— Геть усі. Це буде вимерлий рід. Від них залишиться тільки старий енінгенський відбиток.

— А що ж люди?

— Люди? Ах, так, правда... Люди... Ну, вони почнуть потроху повертатись з гір на береги того, що залишиться від континентів; але океан ще довго буде поширювати сморід трупів саламандр, що розкладаються. Поступово континенти знову почнуть рости, завдяки річковим наносам; море крок за кроком буде відступати, і все знову набере майже такого ж вигляду, як раніше. Виникне новий міф про всесвітній потоп, який був посланий богом за гріхи людей. З'являться також і легенди про потонулі країни, які були начебто колискою людської культури; розповідатимуть легенди про якусь Англію або Францію...

— А потім?

— Цього я вже не знаю...

MATH

Ідею цієї п'єси підказала авторові його дружина, матеріал для неї дав час, який ми переживаємо, а безпосереднім поштовхом для написання її послужила ілюстрація, на якій зображена вдова, яка стоїть на колінах серед поля бою на одному з сучасних театрів війни. П'єса не потребує, мабуть, будь-яких попередніх пояснень, і автор просить тільки, щоб мертвих, які продовжують збиратись навколо Матері, зображували на сцені не у вигляді страшних привидів, а як простих і добрих живих людей: в звичайній домашній обстановці, при світлі затишної старої лампи вони поводяться, як звичайно. Вони точнісінько такі ж, якими були за життя, бо саме такими вони назавжди залишились для Матері; вся різниця лише в тому, що вона не може більше доторкнутися до них рукою, та ще, мабуть, в тому, що вони трохи менш галасливі, ніж ми, живі.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Мати

Батько

Ондрей

Юрій

Корнель

Петро

Тоні

Дідусь

Чоловічий голос по радіо

Жіночий голос по радіо.

I

Кабінет Батька. Вікна відчинені навстіж. На середній стіні великий портрет Батька в офіцерській формі, праворуч і ліворуч від нього — шаблі, рапіри, револьвери, рушниці, люльки з довгими цибухами, всякі «визначні пам'ятки» з колоніальних країн — списи, щити, луки і стріли, криві кинджали, а також оленячі роги, черепи антилоп та інші мисливські трофеї. Бокові стіни зайняті книжковими полицями, різьбленими шафами і стойка з начищеними до блиску гвинтівками і мисливськими рушницями; тут же висять шматки східних тканин, звірячі шкіри і географічні карти. Кімната взагалі обставлена на чоловічий лад: важкий письмовий стіл, на столі — словники, глобус, коробки з тютюном, люльки, шрапнельні стакани, які замінюють прес-пап'є і т. п.; турецький диван; потерті крісла і стільці; мавританський столик з шаховою дошкою і столик з грамофоном. На шафах — офіцерські кашкети, каски, шоломи. Скрізь, крім того, різна «екзотика» — негритянські маски або інші дрібниці, які років тридцять тому, звичайно, привозили додому з колоній та інших далеких країн. Все це має досить старомодний вигляд і чимало постаріло; взагалі кабінет схожий швидше на сімейний музей, ніж на живу кімнату.

На дивані, забравшись туди з ногами і високо піднявши коліна, сидить Тоні; на колінах в нього товста книжка, а на книжку він поклав аркуш паперу і щось пише. Час від часу він пошепки читає написане, відбиваючи такт рукою; іноді він незадоволено махає головою, щось викреслює, виправляє і знову береться читати.

Входить Петро, насвистуючи пісеньку.

Петро. А, Тоні! Ну, як справи? *(Підходить до письмового столу і, продовжуючи насвистувати, неухважно крутить глобус).*

Тоні. Що?

Петро. Вірші складаєш?

Тоні. І не думаю! *(Спішно ховає в книжку списаний аркуш паперу)*. А тобі, власне, яке діло?

Петро. Ніякого. *(Засунувши руки в кишені, підходить до Тоні і, посвистуючи, дивиться на нього)*. Ану, покажи!

Тоні *(роблячи вигляд, що читає книжку)*. Що ти, що ти! Така дурниця...

Петро. Гм! *(Жартівливо смикає Тоні за волосся)*. Ну, ну, гаразд, ех, ти... *(Поволі повертається до письмового столу, відкриває одну з коробок з тютюном і набиває собі лольку)*. Кращого заняття, виходить, не знайшов? *(Висуває середню шухляду стола)*.

Тоні. Ну, а ти чим так зайнятий?

Петро. Я! Нічим. *(Виймає з шухляди розтріпану книжку і перегортає її)*. Так би мовити, гарячковим нічогонеробством. Мій час ще не настав, Тоні! *(Йде до шахового столика і сідає за нього)*. Подивимось тепер цю задачку; батько почав було вирішувати її, та так і не встиг. Спробуємо ми... *(Розставляє кілька білих і чорних фігур і звіряє по книжці їх розташування на дошці)*.

Тоні *(нерішуче)*. Петре, ти нічого не знаєш...

Петро *(неуважно)*. Що?

Тоні. Про Юрика.

Петро. А що?

Тоні. Він не збирається... встановити сьогодні якийсь рекорд?

Петро. Чому ти думаєш?

Тоні. Розумієш, вчора ввечері він раптом сказав: «Тоні, помахай мені завтра рукою на щастя. Я збираюсь зробити одну річ». Він говорив — годині о третій...

Петро. Годині о третій? *(Дивиться на годинник)*. Отже, тоді зовсім скоро! Нам він не сказав жодного слова... *(Продовжує, посвистуючи, розставляти фігури на дошці)*. Мабуть, не хотів, щоб мама знала. Вона завжди так хвилюється, коли Юрко літає... Ти при ній не кажи, чуєш? *(Заглядає в книжку, потім замислюється над шаховою дошкою)*. Гм, d5... d5... Тато тут відмітив, що перший хід повинен бути на d5, але, на мою думку, тут щось не так... Знаєш, Тоні, я іноді думаю, як, мабуть, нудьгував батько в колоніях; він тому й займався там шаховими задачами.

Тоні. А ти чому? Теж нудьгуєш?

Петро. Страшенно. Такого безладдя, як зараз, не знало ще жодне століття. *(Обертається до Тоні)*. Ану, Тоні, досить фокусів, покажуй свої вірші!

Тоні. Та що ти! Які там вірші!.. Вони ще навіть не готові!

Петро *(підходить до нього)*. Гаразд, гаразд!

Тоні *(віддає йому списаний аркуш паперу)*. Та нічого в мене не вийшло! Ти будеш сміятися!

Петро. Я тільки подивлюсь, чи немає там орфографічних помилок. *(Повільно і уважно читає вірші)*.

Входить Корнель з гвинтівкою в руці.

Корнель. А, ви, виявляється, тут? *(Клацає затвором)*. Довелось, розумієте, розібрати цю підлу штуку на частини, але зате тепер вона, як цяцька — одне задоволення! *(Ставить гвинтівку на стойку)*. Треба було б випробувати її, Петре... То чим ви тут займаєтесь, дітки? *(Бере із стойки другу гвинтівку і перевіряє затвор)*.

Тоні *(не відриваючи очей від Петра)*. Та нічим...

Петро. Тут у тебе, Тоні, в одному вірші два зайвих склади.

Тоні. В якому? Покажи!

Петро. В тому, що починається словами: «Та ось прекрасна входить незнайома»...

Корнель *(старанно дмухає на затвор)*. А, муки творчості! Наш Тоні знову стікає рифмами? *(Кладе рушницю на стіл і виймає з ящика рушничне масло і ганчірку)*.

Петро. Скажи, будь ласка, хто ж ця «прекрасна незнайома»?

Тоні *(схоплюється і намагається вихопити в нього аркуш)*. Дай сюди! Я знаю, що в мене нічого не вийшло! Пусти, я спалю!

Петро. Та зачекай! Я запитую зовсім серйозно. Не будь дурнем, Тоні! До речі, вірші далеко не погані.

Тоні. Ні, справді?

Петро *(читає про себе)*. Без всяких жартів. Звучить зовсім непогано, повір, мій юний Аріон!

Тоні. Тоді ти повинен догадатись хто така... моя незнайома.

Петро. Під цим іменем ти оспівуєш... смерть? (*Повертає йому вірші*).

Тоні. Навіщо ж ти питаєш, якщо зрозумів сам?

Петро. Мені не хотілося вірити, що ти так пристрасно кличеш смерть. Адже ти ще зовсім хлопчина!

Корнель (*чистить гвинтівку на письмовому столі*). Саме тому. У Тоні — світова скорбота. «О, прекрасна незнайомка, ти зціли мене!» Ну, а я зовсім не розумію, що може бути прекрасного в смерті? Хіба тільки...

Петро. Хіба тільки — коли є за що вмерти! Адже так?

Корнель. Правильно! Золоті слова, Петрусю! Наприклад, за вашу ганчірку, що теліпається на жердині! Смерть на барикадах — не інакше! Дешевше наш Петро не уступить. Бум! Трах!

Тоні (*мало не плачучи*). Облиште, знову ви будете сваритись!

Петро (*сідає за шахову дошку*). Не будемо, хлопче, не будемо. Принаймні я не збираюсь. Чи ж буду я звертати увагу на те, що говорить цей допотопний озлоблений тип. Нічого не поробиш, він народився на півгодини раніш від мене. І саме тут пройшла межа між поколіннями, розумієш? Але колесо історії зупинити не можна! Вже чути кроки нового покоління, яке народилося на півгодини пізніше... (*Робить хід на шаховій дошці*). Та-ак d5... d5. Ні, мабуть, якщо ходити так, як думав тато, то нічого не вийде. (*Відставляє фігуру назад*).

Корнель. А мені ти свої вірші не покажеш, Тоні?

Тоні. Я повинен їх спочатку відшліфувати як слід.

Корнель (*втирає пальці ганчіркою*). Не треба. Залиши їх так, як є. Чим більше що-небудь переробляєш, тим гірше виходить.

Тоні (*простягає йому аркуш паперу*). Тільки ти не будеш висміювати мене, Корнель?

Петро (*схилившись над шаховою дошкою*). Будь спокійний, Корнель жартувати не любить. Він хоче провірити, чи нема там в тебе яких-небудь руйнівних тенденцій, наприклад — вільного вірша...

Тоні. Та ні, це написано звичайним віршем!

Петро. Твоє щастя, Тоні. Інакше Корнель оголосив би тебе державним зрадником і більшовиком. Тобі не можна займатись руйнуванням основ. Залиш це мені. В

нашій сім'ї обов'язки страховища виконую я... А що, якби піти цим слоном? (*Заперечливо хитає головою*). Ні, тоді б я оголив свої груди, і білі вцілили б мені у саме серце. Стоп!.. Та ось «прекрасна входить незнайома»...

Тоні. Дай же Корнелю дочитати до кінця!

Петро. Пробач, я не помітив, що міркую вголос. До чого доводить людину ораторський талант!

Корнель (*повертає вірші*). Жахливо!

Тоні. Так погано?

Корнель. Просто обурливо! Петре, з цього хлопчиська вийде поет!.. В такому поважному офіцерському сімействі... Як ти гадаєш, чи не всипати йому як слід?

Тоні (*на сьомому небі від щастя*). Ні, скажи, вони тобі справді подобаються?

Корнель (*куйовдить йому волосся*). Доведеться тобі ще повчитись. Але дай спокій смерті! Це не для тебе — не для матусиного синка. Можна чудово складати вірші і про життя теж...

Тоні. То, на твою думку, мені слід продовжувати?..

Корнель (*знову береться до гвинтівки*). Та що ж... Як тобі сказати... Адже в нашій сім'ї кожний на свій зразок. Така вже злощасна сімейка!

Петро. Ти знаєш, що наш Юрко має намір поставити сьогодні рекорд.

Корнель (*відривається від гвинтівки*). Хто тобі сказав?

Петро. Тоні, Юрій просив його помахати йому рукою на щастя.

Тоні. Ай-ай-ай, я зовсім забув! (*Поспішно махає рукою*).

Корнель (*висувається у вікно*). Погода чудова. А якщо до цього трошки удачі...

Тоні. Який це рекорд?

Петро. Висотний.

Корнель. І притому з вантажем... (*Знову схиляється над гвинтівкою*).

Тоні. Чудове, мабуть, почуття... Літаки так високо. Кружляти в піднебессі, де немає нічого, крім блакиті, і при цьому співати: «Все вище і вище!»

Петро. Перш за все, синку, там неймовірно мерзнуть руки.

Корнель. Б'юся об заклад, що рано чи пізно Юрко поставить цей рекорд. Наш Юрій вдався в батька.

Тоні. Чим?

Петро (*не відриваючись від шахів*). Відвагою.

Корнель (*продовжуючи поратись з гвинтівкою*). Дисциплінованістю, Петро.

Тоні. Ви принаймні хоч знали батька, а я... Скажіть мені, наш Ондра теж був такий, як батько?

Корнель. Теж. Тому він і загинув.

Тоні. А ти?

Корнель. Я намагаюсь, Тоні. Роблю, що можу.

Тоні. А Петро?

Корнель. Ну, цей докладає всіх зусиль до того, щоб найменше бути схожим на нього.

Петро. Я? Друже мій, я докладаю всіх зусиль до того, щоб розв'язати до кінця його шахову задачу.

Корнель. Так, хіба що так. А в іншому... Батько, мабуть, тільки руками б розвів. Кавалерійський офіцер, майор, а син, бачите, хоче повалити все на світі. Справжнісінька сімейна драма... Чому це батькові гвинтівки так іржавіють?

Петро. Не вір йому, синок. Батько завжди був там, де йшли вперед. І в цьому відношенні я весь в нього. (*Робить хід на шаховій дошці*). Отже, чорний пішак ходить на 14. Білі змушені захищатись.

Корнель. Білі змушені захищатись? Покажи-но! (*Підходить до столика*).

Петро. Чорні йдуть в атаку. Білі відступають.

Корнель (*нахилившись над дошкою*). Ні, постривай, це не годиться. Батько хотів піти тим конем на d5.

Петро. Можливо. Але зараз інший час. Батько був кавалерист, а моє серце — на боці пішаків. Пішаки завжди йдуть вперед. Пішак може загинути, але він не може рухатись назад.

Корнель. Але якщо піти конем на d5...

Петро. Не плутай мою задачу!

Корнель. Це батькова задача. І ось дивись, якщо кінь стоїть на d5, то білі в три ходи дають мат.

Петро. Але саме цього я й не хочу, друже. Я хочу розгромити білих. Чорний пішак підіймається на барикаду і проганяє білого коня.

Корнелъ. А, чорт, і справді! Очевидно, в задачі якась помилка. Ця можливість там не врахована.

Петро. Ось бачиш! Так, ваше превосходительство, задача допускає два рішення.

Корнелъ. Перше рішення — це батькове.

Петро. А друге — революційне. Вперед, пригнічені пішаки! Твердиня ворога, — біла тура — під загрозою. Готуйтесь до бою!

Корнелъ. Послухай, Петре, відстав цього пішака назад. Адже ти зіпсуєш усю гру.

Петро. Яку гру?

Корнелъ. Батькову. Тато пішов би на d5.

Петро. Тато був солдат. Він би сказав: «Молодці чорні, не здаються». І кинувся б у бій за білих...

Корнелъ. Та відстав ти цього пішака назад!

Петро. З якої рації?

Корнелъ. Я хочу подивитись, як зіграв би тут батько.

Петро. Ні, брате, тут йде вже інша гра. Тепер грає вже не батько. Тепер граємо ми. Марно будеш брикати-ся, білий кінь! Ніщо не зупинить чорного бійця на його шляху! Через чотири ходи він перетвориться у всемогутнього ферзя. А втім, ми звемо його інакше...

Корнелъ. Як?

Петро (*зразу стає дуже серйозним*). Нова влада, мій милий. Влада чорних. І вона прийде!

Корнелъ. Цього не буде. У нас залишається ще один хід.

Петро. Який?

Корнелъ. Ось цей! (*Скидає рукою фігури з дошки*).

Петро. Ага! Це зветься шлях насильства. (*Встає*). Ну, що ж, гаразд! Тоді будемо діяти інакше!

Тоні (*який досі читав, вмостившись на дивані, підводить голову і напівістерично кричить*). Та киньте ви вашу політику! Я цього не витримаю!..

Корнелъ. Адже це тільки гра, заспокойся, ти, пестунчик! Ми просто хочемо трохи пофехтувати — правда, Петре?

Тоні. Ні, це зовсім не гра! Я знаю, про що йде мова!

Петро. Правильно, Тоні. Це дуже серйозна справа. Бій між старим і новим світом. Але не бійся, я настрою-

лю Корнеля на шпагу, як жука на шпильку. Геть тиранів! (*Насуває один з шоломів*). Хай згине проклятий старий світ! Бу-бу-бу, Корнель!

Корнель (*одягає кавалерійську каску*). Іду! (*Здіймає з стіни дві рапіри*). Будьте ласкаві вибрати, шановний пане противнику.

Петро (*згинає одну з рапір*). Годиться. Але боротьба однаковою зброєю — цього тепер не водиться. Це надто старомодно. (*Обидва стають в позицію*). Ну, Тоні, командуй!

Тоні (*зарившись в книжку і заткнувши вуха пальцями*). Не хочу!

Корнель. Раз, два... три!

Петро і Корнель фехтують, посміюючись.

Петро. Ла-ла!

Корнель. Ала!

Петро. Геть тиранів! Геть зрадників! Ла-ла!

Корнель. Ла-ла!

Петро. Є! Перший удар!

Корнель. В плече. Легка рана. Бій продовжується з перемінним успіхом.

Петро. «Ми всіх катів зітрем на порох»...

Корнель. Зачекаєш! Єсть! Торкнув!

Петро. Проста подряпина. Ла-ла! Вперед, чорний пішак!

Корнель. Хо-хо, стоїмо, як скеля! Ла-ла!

Петро. «Чуєш, сурми заграли, час розплати настав...» Торкнув!

Корнель. І не думав навіть! На, маєш!.. (*Зупиняється*). Не дуже боляче? Га, Петро?

Петро. Дурниця! Захищайся!

Фехтуючи, вони перекидають столик і стільці.

Петро. Ла-ла!

Корнель. Ала!

Петро. Стоп! Це сонна артерія, Корнель! Ти вбитий.

Корнель. Поранений, але продовжую битися. До останнього подиху. Ала!

Тоні (*кричить*). Перестаньте!

Петро. Зараз, Тоні, зараз буде кінець. Пішак іде в атаку. Гине старий світ!

Корнель. Стоп! Я влучив тобі просто в серце, Петро. *(Опускає рапіру)*.

Петро *(салютує рапірою)*. Дякую вам, я вбитий.

Корнель *(салютує)*. Мені дуже шкода...

Петро. Так, я вбитий, але тисячі чорних пішаків стануть на моє місце. Ура, товариші!..

Входить Мати і зупиняється на порозі.

Мати. Діти, діти, що ви тут знову робите?

Петро. Нічого, матусю. *(Поквапливо вішає рапіру на стіну)*. Просто Корнель мене тільки-що вбив. Влучив просто в серце. *(Кладе шолом на місце)*.

Корнель *(вішає рапіру)*. А Петро зате продирявив мені глотку, матусю. Теж серйозна рана. *(Кладе каску на місце)*.

Мати. Завжди ці близнята затівають бійку. Ось тільки погляньте, шалапути, що ви тут знову натворили! І неодмінно в батьковому кабінеті...

Петро. Ми зараз приведемо все в порядок, мамо. Ти не турбуйся. Ану, Корнель!

Обидва нашвидку прибирають, підіймають перекинуті столики, стільці і т. п.

Мати. Та киньте ви! Знаю я ваш порядок. Одне горе!

Корнель *(стоячи на четвереньках, розгладжує килим)*. Зараз все буде у кращому вигляді, мамо! Пустити, Петро.

Петро *(теж на четвереньках, відштовхує його)*. Ні, ти пусти!

Раптом Петро і Корнель обхоплюють один одного руками і починають качатись по підлозі.

Петро. Ти в мене ляжеш на обидві лопатки!

Корнель *(важко дихаючи)*. Спробуй!

Петро. Зараз побачиш!

Качаються по підлозі.

Мати. Та досить вам! Ви коли-небудь справді переб'єте тут все! Посоромились би, такі дорослі! Що про вас подумає Тоні?

Петро *(відпускає Корнеля)*. Іди сюди, Тоні, я тебе теж навчу.

Тоні. Не хочу !

Мати. Дайте спокій Тоні. І щоб духу вашого тут більше не було! Тоні, через що в них почалось?

Тоні. Петро не хотів піти на д5.

Корнель (збирає з підлоги шахові фігури). Розумієш, мамо, це — батьків хід. Я тільки заступився за сімейну традицію.

Петро. Це неправда, мамо. Задачу можна було розуміти і так, і сяк.

Корнель (ставить фігури на шахову дошку). То чому ж не розгравати її, як тато?

Петро. А чому не розіграти її інакше? В наші дні тато теж, можливо, розгравав би її, як я.

Мати. Тихо! Досить сперечатись, і марш звідсіля! Тут треба добре прибирати після вас. Оці вже мені чоловіки!

Корнель. Ми тобі допоможемо, мамо!

Мати. Отак, звичайно! Добрі помічники! Хіба ви знаєте, що таке порядок?

Корнель. Поставити речі так, як вони стояли.

Петро. Поставити речі так, як вони повинні стояти.

Мати. Та ні!.. Поставити речі так, щоб їм було добре. Але тільки ви, чоловіки, нічого в цьому не тямите. Ану лишень, ви, двоє, швидко. Марш звідсіля!

Корнель. Підємо в садок, постріляємо з тої гвинтівки.

Петро. Гарзд. На сто кроків — в пляшку.

Мати. Ім аби лиш що-небудь побити!

Корнель. Тоні, ти не підеш? (Бере з стойки гвинтівку, яку приніс на початку дії).

Мати. Ні вже, Тоні не любить вашої стрілянини. Правда, Тоні?

Петро. Я знаю. Тоні боїться.

Мати. Зовсім не боїться. Ви його не розумієте. Він просто не такий, як ви, ось і все.

Корнель. Кожний з нас, мамо, не такий, як інші.

Мати. І не такий, як ви гадаєте. Ну, ідіть ідіть, шибеники!

Корнель (цілує її в лоб). Вже не гніваєшся?

Петро (цілує її в щоку). Де вже матусі гніватись! Вона, бідна, звикла...

Мати. Ви не знаєте, де Юрій?

Корнель. Юрій? А й справді, куди він подівся? Ти не знаєш, Тоні?

Тоні. Здається... здається, в нього якесь побачення.

Мати. З ким?

Петро. Хіба він скаже?.. Можливо, з якою-небудь прекрасною незнайомкою.

Обидва старших брати, штовхаючи один одного, намагаються швидше прослизнути в двері.

Мати. А тобі чого треба було тут, Тоні?

Тоні. Нічого. Я просто так... Читав...

Мати. Що-небудь з батькових книжок?

Тоні. Так, записки одного мандрівника.

Мати. Знову ці далекі країни... Ні до чого тобі це, Тоні! Адже ти ніколи не будеш мандрівником, правда? *(Ходить по кімнаті і не поспішаючи приводить все в порядок).*

Тоні. Мабуть, не буду. Але, знаєш, я так живо уявляю собі...

Мати. Що, наприклад?

Тоні. Різне... степ, високі трави, і раптом промчить стадо антилоп... Знаєш, мамо, я просто не можу зрозуміти, як можна стріляти в тварин.

Мати. Батько стріляв... Але ти, мабуть, будеш іншим. *(Обіймає його за шию).* Я б хотіла тільки одного: щоб ти завжди був такий, як зараз. Адже хто-небудь повинен залишатись вдома, Тоні! Адже інакше ні в кого на світі не було б свого дому... *(Цілує його).* Ну, йди поки, мені треба ще дещо зробити...

Тоні виходить.

Мати. *(Продовжує безшумно прибирати в кімнаті).* Тоні буде іншим. Тоні повинен бути іншим. *(Зупиняється перед портретом батька і дивиться на нього. Потім знизує плечима, підходить до вікон і затягає важкі штори. Кімната поринає в напівтемряву. Мати повертається до портрета батька і засвічує лампу на столику перед ним).* Ну, навіщо ти їх завжди затягаєш сюди? Ти ж знаєш, Ріхард, що я цього не люблю. Навіть Тоні — народився вже після твоєї смерті, ніколи тебе не бачив, а як тільки вибере хвилинку, так зараз же забирається сюди. Ну, навіщо ти це робиш? Я теж хочу, щоб мої діти належали мені! Я не хочу, щоб вони весь час тяглись за тобою!

Б а т ь к о (повільно виходить з темного кутка; він одягнений в ту ж форму, що й на портреті). Я їх зовсім не затягаю сюди, дорога. Це вони самі. Вони, розумієш, з дитинства не знали кращих іграшок, ніж весь цей мотлох... Так що не дивуйся, будь ласка.

М а т и (ані трохи не здивована появою батька, спокійно обертається до нього). Звичайно, ти завжди так говориш. Але тепер вони начебто вирости для твоїх іграшок і все ж таки стовбичать тут завжди!

Б а т ь к о. Що ж! Спогади дитинства. А ти могла б вже давно-давно викинути увесь цей мотлох. Кому він потрібний?

М а т и. Аякже! Викинути! Адже це пам'ять про тебе! Ні, ні, Ріхард, я маю право на всі ці речі, і я тримаю їх тут для самої себе. Ці речі — адже це ти. (Сідає в крісло). Але знаєш, кожного разу, як тут побувають хлопчики, після них у повітрі щось залишається... щось таке, неначе ти сам був тут. Ти сам.

Б а т ь к о (сідає верхи на стілець). Це просто запах тютюну, дитинко.

М а т и. Тютюну і життя. Ти не можеш собі уявити, що зі мною робиться в такі хвилини. Варто мені тільки заплющити очі, і я надзвичайно гостро відчуваю: тут був Ріхард... Ріхард... Ріхард... Ти сповнюєш тут все, тут можна дихати тобою. Ні, не говори, справа не в цьому мотлосі. Це ти, це ти... А хлопчиків ти мені все ж псуєш, Ріхард.

Б а т ь к о. Та що ти, дитинко, викинь це з голови! Ну, скажи, будь ласка, як я можу їх псувати? Якщо людина одного чудового дня... До речі, скільки вже минуло років?

М а т и. Повинен сам знати. Сімнадцять.

Б а т ь к о. Вже? Так ось бачиш, якщо людина одного чудового дня розпрощалася з життям і з того часу пройшло вже сімнадцять років, то від неї залишається дуже, дуже мало. І все менше і менше, люба. Я вже ні на що не здатний, дитинко. Хіба лише на те, щоб в пам'ять про мене обтирали ганчіркою для пороху весь цей старий мотлох.

М а т и. Все одно, ти їх притягаєш. Тому вони сюди й лізуть. Адже це немало значить для хлопчиків: батько-солдат, батько-герой. Я бачу, як на них впливають ці чари. І завжди вони були зачаровані тобою.

Б а т ь к о. Не треба було, дитинко, розповідати їм про мене. Це твоя власна помилка.

М а т и. Не треба було! Як ти можеш так говорити! Хто ж повинен берегти пам'ять про тебе, якщо не я? Після твоєї смерті, Ріхард, у мене не було інших радощів, крім наших дітей і спогадів про тебе. Я знаю свій обов'язок перед тобою, любий мій. Небагато знайдеться дітей на світі, які могли б з таким же правом гордитися своїм батьком... Ти не можеш собі уявити, як багато це значило для наших хлопчиків. Що ж, на твою думку, я повинна була позбавити їх цього?

Б а т ь к о. Ти перебільшуєш, дитинко. Не гнівайся, але тут ти завжди перебільшувала. Ну, яке там героїство! Нічого особливого не було. Найнезначніша сутичка з туземцями та до того ж ще й... невдала.

М а т и. Так, так, знаю, ти завжди так говориш. Але твій генерал тоді написав мені: «Мадам, ми оплакуємо героя. Ваш чоловік добровільно визвався, коли треба було зайняти найнебезпечніший пункт...»

Б а т ь к о. Та адже це, дитинко, так вже завжди говориться. Він просто хотів чим-небудь скрасити повідомлення про те, що... що зі мною трапилось нещастя. Який вже там герой! Когось треба було послати, і коли б не визвався я, то відправився б інший.

М а т и. Інший, мабуть, не був би батьком п'яťох дітей.

Б а т ь к о. Так, може бути, але якщо в людини п'яťеро дітей, то це ще не означає, що вона повинна бути поганим солдатом, люба. В усякому разі, я не зробив нічого особливого... але ти цього не зрозумієш, дитинко. Чи бачиш, коли починається стрілянина, тоді відчуваєш і міркуєш зовсім інакше. Це дуже важко пояснити. З боку це здається надзвичайною хоробрістю, але людина сама бере в цьому участь... Розумієш, це просто звичайна річ. Треба було прикрити фланг. Дивись, дитинко, тут наступала головна колона, а ось тут, з флангу, був гірський прохід. Цей прохід ми повинні були зайняти невеличким загonom. І все. П'ятдесят два вбитих. Дрібниці.

М а т и. П'ятдесят два вбитих... А скільки вас було всього?

Б а т ь к о. Всього... Ну... теж п'ятдесят два... Але за те ми тримались цілих шість днів. І знаєш, гірше всього

була спрага. Там, розумієш, не було води. Страшенна спрага... і злість. Я, дитинко, страшенно сердився.

М а т и. Чому?

Б а т ь к о. Та тому, що все це було, строго кажучи, марно. Наш полковник, розумієш, зробив дурницю. Треба було, щоб головна колона переждала деякий час в долині, а туди, в гірський прохід, слід було послати в крайньому разі два батальони. І гірську батарею. Я це відразу зрозумів і сказав полковникові, а він мені каже: «Ви, здається, майор, боїтеся?..»

М а т и. Ріхард! І через це ти пішов на смерть?

Б а т ь к о. Головним чином через це, дитинко. Головним чином через це. Щоб наш полковник бачив, що я мав рацію. Такий дурень! Послати просто в пастку до тубільців!

М а т и. І через нього... через нього...

Б а т ь к о. Тобі це здається дурним, правда? Але це у нас у полку звалось честю. На військовій службі, бачиш, інакше не можна.

М а т и. Ріхард! Ти мені цього ніколи не розповідав. То, виходить, ти загинув тільки тому, що ваш полковник дав вам безглуздий наказ?

Б а т ь к о. Це, дитинко, часто трапляється. Але зате принаймні з'ясувалося, що я мав рацію. Це теж чогонебудь та варте.

М а т и. Ось бачиш, виходить, ти думав про одне: довести, що ти маєш рацію. А про нас ти не думав. І про те, що я чекаю п'ятої дитини, ти теж не подумав.

Б а т ь к о. Думав, любя! Ще й як думав! Коли потрапиш в таку халепу, то передумаєш стільки, що просто дивуєшся. Наприклад, їдеш на коневі і говориш собі: через три місяці я міг би одержати відпустку; до того часу маленький вже з'явиться на світ: доведеться обережненько зняти шаблю в передпокої і увійти навшпінках... навшпінках... А наш Ондрей потисне мені руку, як дорослий мужчина, і скаже: «Здрастуй, тату!» — «Здрастуй, Ондрей! Що нового в школі?» — «Нічого особливого». А Юрко, Юрко буде показувати мені якунебудь свою механіку: «Дивись, тату!» А Корнель і Петро будуть витріщувати на мене очі і сперечатись про те, хто раніше влізе до мене на коліна. «Гаразд, ви шибеники, шкварте обоє зразу, тільки не сваріться!» А дружи-

на... Я не бачив її вже більше півроку .Більше півроку. І коли я обійму її, вона знову вся поникне, ослабне, наче в неї зовсім немає кісток, і тільки зітхне ледь чутно: «Ріхард...»

М а т и. Ріхард...

Б а т ь к о. Ну, а ти, дитинко, як жила ти?

М а т и (з заплущеними очима). Я чекала тебе, любий... Народила тобі п'ятого сина... Він дуже кволий, Ріхард. Незрозуміло, чому він такий тендітний. Очевидно тому, що я стільки плакала за тобою.

Б а т ь к о. Нічого, виправиться. Буде молодцем і героєм. Ось побачиш, дитинко.

М а т и (з раптовою запальністю). Ні! Я не хочу! Я не хочу, щоб Тоні був героєм! Досить! Досить з мене! Чуеш, Ріхард! Я дорого заплатила за ваше геройство! Досить того, що в мене загинув чоловік! Хіба ти знаєш, хіба хто-небудь з вас знає, що це значить — втратити чоловіка? Коли б тільки ти знав, як я змарніла... Ах, Ріхард, що ти зі мною зробив! Як ти міг погодитись, щоб тебе так безглуздо послали на забій?

Б а т ь к о. Але що ж я міг зробити, любя, коли цей дурень — полковник сказав, що я боюсь... я повинен був відправитись туди... І він сказав це... в присутності інших офіцерів. «Ви, здається, майор, боїтесь?» Не знаю, дитинко, що б ти сказала, якби сама була при цьому.

М а т и (встає, тихим голосом). Я сказала б: «Іди, Ріхард, цього стерпіти не можна».

Б а т ь к о. Ось бачиш, любя, виходить, і ти відчула б те ж саме.

М а т и. За це я й покохала тебе, Ріхард, за це я й зараз тебе кохаю! Але ти не повинен на це зважати, мій єдиний, ні, ні! Адже ти не знаєш, що робиться в серці жінки, коли вона так безрозсудно, так по-жіночому в кого-небудь закохана. Я й сама не знаю, чому ми такі; я знаю тільки, що мені завжди страшенно подобалось це в тобі... Твій войовничий вигляд, дзенькіт твоїх шпор, твоя відвага і твоє фанфаронство, твоя чесність і твоя легковажність... Я не знаю, чому це так захоплювало мене. Очевидно тому, що я була дурна, закохана, втрачала розум. Але й зараз, навіть і зараз, я не стерпіла б, якби ти чим-небудь принизив себе!

Б а т ь к о. Ну, ось бачиш! А якби я тоді відмовився...

Мати. Ні, ні, Ріхард, не лови мене на слові! Я, мабуть... я, напевне, погодилася б на те, щоб ти вчинив тоді... не по-військовому. Ти повернувся б до мене і до дітей... вийшов би у відставку. Я б звикла. І як і раніше любила б тебе. Можливо, трошечки інакше. Я знаю, ти страшенно нудьгував би за цією вашою честю, але ми як-небудь пережили б це... вдох. Принаймні ти був би зі мною, Ріхард, і я могла б піклуватись про тебе.

Батько. Як про людину, яка ні на що не здатна і вміє тільки нудьгувати. І ти б цим вдовольнилась?

Мати. Довелось би. Не думай, будь ласка, мені і так доводилось вдовольнятись... дуже малим.

Батько. Я знаю, люба. Мені дуже боляче. Ця майорська пенсія, яка залишилася після мене...

Мати. Було п'ятеро дітей, Ріхард, ну, і поглянь на них. Ти не догадуєшся, як це важко для самотньої жінки. Ні, ні, ти не можеш цього зрозуміти. Пробач, коханий мій, мені не слід було б говорити все це, але ви, чоловіки, не маєте й найменшого уявлення... Одяг, взуття, їжа, школа і знову — одяг, взуття, їжа, школа... Весь час вираховувати й вираховувати, десять разів крутити в руках кожну ганчірку і кожну копійку, — що ви про це знаєте? Звичайно, героїства тут нема ніякого, але без цього, Ріхард, теж не обійдешся. Любий мій, що ти так дивишся на мене? Ну ось, бачиш тепер, в що я перетворилась!

Батько. Ти, дитинко, красуня! Ще краща, ніж була.

Мати. Не мели дурниць, Ріхард. Ми, живі, страшенно змінюємось. А ось ти — ні, ти ані трохи не змінився. Мені навіть соромно, що я виглядаю такою старою, а ти, як і раніше, молодий. Не дивись на мене, любий. Адже на мене звалилось так багато, і все це було дуже важко без тебе...

Батько. Ну, від мене тобі небагато було користі, люба.

Мати. Принаймні я не була самотня! А найбільше, мій друже, найбільше мені неvistачало тебе, коли діти почали підростати. Ні, не думай чого-небудь, вони завжди були славні хлопчики. І Ондра, і Юрій, і Корнель, і Петро завжди готові були зробити для мене все. Але коли вони стали дорослими, мені почало здаватись, що

вони розмовляють якоюсь чужою мовою. Я не завжди розумію їх, Ріхард. Ти, мабуть, краще розумів би їх.

Б а т ь к о. Не знаю, дитинко, не знаю. Мабуть, я теж не міг би зговоритися з ними як слід. Що я розумію, наприклад, в медицині, або в авіації, або в тих дурницях, якими напхана голова у наших близнят...

М а т и. Ти маєш на увазі політику?

Б а т ь к о. Так, у мене голова влаштована по-іншому. Я був просто солдатом і більше ніким.

М а т и. І все ж таки... З тобою вони б більше рахувалися. Я знаю, ти хотів, щоб вони теж були солдатами. Але... коли ти загинув, я сказала собі: ні! Звичайно, їх прийняли б безплатно до військових шкіл; але я зволіла корпіти над роботою, аби лиш вони могли навчитися чому-небудь іншому. Медицина, техніка, що завгодно — тільки не військова служба. Хай займаються чим-небудь корисним... чим-небудь таким, від чого не треба неодмінно вмерти... Якби ти тільки знав, чого мені коштувало дати їм освіту!.. А що з цього вийшло?

Б а т ь к о. Але, люба, мені здається, що тобі не доводиться скаржитись на них.

М а т и. Як тобі сказати... Я здаюсь собі квочкою, яка висиділа орлят. Притискаюся до землі і кудкудакаю від страху, коли вони летять один за одним. Іноді я кажу собі: не можна, не можна бути такою малодушною, не можна заважати їм... Ах, Ріхард, як це жахливо бути матір'ю! Перестаєш бути людиною. Адже і я в свій час була одчайдушна, я теж уявляла про себе хтозна-що... Вже кому і знати, як не тобі...

Б а т ь к о. Знаю, люба.

М а т и. Адже я втекла з дому заради тебе. І нічого мені не було страшно, я готова була пожертвувати, якщо треба, життям. А зараз... зараз я хотіла б сидіти, як скнара, на скрині, де сховане те, чим я живу, і кричати на всіх: «Не віддам! Не віддам!» Я і так вже достатньо віддала, Ріхард. Спочатку тебе, а потім нашого Ондру. Більше від мене не можна вимагати. Мені надто дорого коштувало те, що ви звете героїзмом... Спочатку ти, потім Ондра.

Б а т ь к о. Ні, не говори, дитинко, Ондра загинув прекрасною смертю. Прекрасною і благородною.

Мати. Так, благородною, я знала. Вам здається страшенно благородним вмерти за що-небудь; але про те, що при цьому хтось втрачає вас, про це ви не думаєте. Ти, скажемо, змушений був піти на смерть; ти був солдатом. Але Ондру ніхто не примушував. Він був лікар, займався науковими дослідженнями. Міг би працювати десь в клініці... і тоді б він, мабуть, не заразився...

Батько. Це трапляється з лікарями, дитинко. В нас у полку теж помер так один лікар. Надзвичайно хороший хлопець, я завжди грав з ним в шахи. І раптом, взяв і заразився холерою...

Мати. Але нашому Ондрі зовсім нічого було їхати туди, в колонії! Це все ти наробив!

Батько. Що ти, люба, адже я тоді давно вже лежав у могилі.

Мати. Все одно! Ти завжди затягав його сюди, в свій кабінет. Ти не випускав його із своїх рук. Ось тут він завжди вчився, тут заривався в свої книжки, тут мовчки ходив цілими годинами і курив... І саме тут раптом одного чудового дня об'явив мені: «Мамо, я поїду на екватор, мені хочеться побачити різні країни»... А щодо того, що він збирається там воювати з жовтою пропасницею, про це він, очевидно, забув сказати. Ви завжди приховуєте від мене, що у вас на думці. Мені ви кажете: «Я, мамусю, тільки туди і назад...» А потім залишаєтесь там... Втік від мене, як злодій! •

З темного кутка до розмовляючих підходить Ондрей; він у білому лікарському халаті.

Ондрей. Ах, мамусю, адже я стільки разів тобі з'ясовував... Я не хотів, щоб ти турбувалась. Тому я нічого тобі не сказав. От і все.

Мати. Це ти звеш «з'ясовувати»? Ну, звичайно, про те, щоб не хвилювати мене, ти подумав; але про те, що ти можеш там заразитись або потрапити в біду, про це — ні. А я подумала б, Ондра. Отак воно, милий.

Ондрей. А що це дало б тобі, матусю? Все одно я поїхав би...

Мати. Ах, Ондра, ти був завжди такий серйозний і розсудливий хлопчик! Без тебе я часто не знала б, що мені робити, як вчинити. Ти був братам замість батька

— такий розсудливий і справедливий... І раптом — їдеш на екватор і вмираєш там від жовтої пропасниці! Ні, ти не повинен був цього робити, Ондрей, ні, ні, не кажи!

Б а т ь к о. Бачиш, дитинко, у лікаря теж є свої обов'язки. Така вже професія, чи ж не правда, Ондра?

М а т и. Далась тобі ця жовта пропасниця! Міг би залишитись вдома і лікувати хворих... або подавати допомогу, коли... повинна з'явитись на світ дитина.

О н д р е й. Послухай, мамо, розміркуй сама: від жовтої пропасниці вмирали щороку сотні тисяч людей. Адже це була б ганьба, якби проти неї не знайшли ніяких засобів. Це просто... обов'язок.

М а т и. Твій обов'язок?

О н д р е й. Обов'язок науки. Чи бачиш, матусю, це дуже тяжка і болісна хвороба. І люди там... якби ти бачила, як вони вмирають, ти сама сказала б: «Ні, Ондра, цього так не можна залишити!» Це страшна річ, мамо. Адже хто-небудь повинен був туди відправитись.

М а т и. Але чому обов'язково ти? Ні, Ондра, ти мене не переконаєш.

Б а т ь к о. А чому б і не він? Я гадаю, що голова в нього була не з поганих. В таких випадках, дитинко, за справу повинні братися найкращі.

М а т и. І, значить, найкращі повинні вмирати?

Б а т ь к о. Що ж робити! Інакше не можна, любя. Найкращі завжди повинні йти попереду. Можеш бути спокійний, Ондрей; ти правильно зробив.

М а т и. Еге, звичайно! Ви, чоловіки, завжди заодно! Тобі легко говорити «правильно зробив», а якби ти тільки знав, що зі мною було, коли я одержала телеграму... Це просто не вкладалось у мене в голову. «Пані, ваш син загинув, як герой, на фронті науки»...

Б а т ь к о. Ось бачиш, дитинко: «Як герой». За це варто було вмерти, чи ж не правда?

О н д р е й. О, ні, тату. Це цікавило мене найменше. Я домагався тільки одного: в'яснити природу жовтої пропасниці. В цьому немає ніякого героїства. Якщо людина займається наукою, вона повинна досліджувати природу речей. А все інше — дурниці. Всяке там показне героїство або «честь» — це дитячі іграшки, тату. Але дати людям зернинку нових знань — це варте жертви.

М а т и. І ти домігся нових знань?

Ондрей. Я? Ні, матусю. Але інші — так. Один швед і один американець.

Батько. Прикро. Я не люблю американців.

Мати. Ну, ось бачиш, Ондра! То хіба не була твоя жертва марною? І непотрібною?

Ондрей. Не була, матусю. Ти просто цього не розумієш.

Мати. Ні, не розумію. Я, очевидно, ніколи вас не розуміла. Весь час тільки й чую... і від Юрка, і від тих двох: «Ти, мамо, цього не розумієш»... Не розумію! Не розумію! Ні, слово честі, я перестаю розуміти сама себе! Адже ж ви шматки мого тіла... А ти, Ріхард, ти ввійшов у мене і сповнив все моє тіло і всю мою душу... І я вас не розумію?! Що ж у вас є таке особливе, що в вас є таке надзвичайно «своє», що я вас вже не розумію?

Ондрей (*підходить до неї*). Тільки не хвилюйся, матусю, тобі шкідливо, у тебе кволе серце.

Мати. Ні, стривай. Адже я вас добре розуміла, коли ви були маленькими, ти пам'ятаєш, Ондра? Я сиділа вдома і на відстані знала, коли хто-небудь з вас розбивав собі коліно у дворі, і не встигав він впасти, як я вже вибігала... А коли ви всі сиділи за столом, я так гостро, так глибоко відчувала: це я. Це все — я. Усім своїм тілом я відчувала: це я! А тепер: «Ти, мамо, цього не розумієш». Ріхард, що це в них вселилось таке чуже... і вороже мені?

Батько. Чи бачиш, любя, вони вже дорослі... ну і в них свої інтереси.

Мати. А я знала завжди тільки їх інтереси, розумієш? Кожний з вас думає про свою справу, про свою честь, про своє покликання або ще про щось велике, чого я не спроможна зрозуміти. А я, я завжди думала тільки про вас. У мене не було другого покликання, крім вас. Я знаю, в цьому нема нічого великого: тільки турботи та любов. Але коли я подавала на стіл блюдо з їжею для вас, для п'яťох дітей, у мене було таке почуття, неначе я творю найсвятішу справу. Ах, Ондра, Ондра, ти не можеш собі уявити, як порожньо за столом без тебе!

Ондря. Мені дуже боляче, матусю...

Мати. Так, ви маєте рацію, я цього, мабуть, не зрозумію... Батько твій загинув, тому що він повинен був

вбивати тубільців, а ти, Ондра, ти вмер тому, що поїхав рятувати їм життя. Ні, видно, я й справді дурна. Ви робите речі прямо протилежні, а потім кажете мені: «Це, люба, великі завдання, але тільки ти не можеш їх зрозуміти». Один з вас буде що-небудь будувати, а другий ламати, мені ж ви скажете: «Це, матусю, чудово і незвичайно, і ми повинні робити так, що б там не було, хоча б це коштувало нам життя». Вам легко говорити! Вмерти — це всякому неважко, а ось втратити чоловіка або сина, — подивились би ви, що це значить, подивились би ви...

Ондрей. В цьому ти, мамо, звичайно, маєш рацію...

Мати. А хоча б і ні!.. Я не хочу мати рацію, мені це не потрібно, мені потрібні ви, мені потрібні мої діти! Ти не повинен був вмирати, Ондра! Ти був такий хороший, серйозний юнак... В тебе була наречена, мій хлопчику, ти хотів одружитися... Це я начебто розумію, чи не так?

Ондрей. Так, звичайно, матусю...

Мати. Ось бачиш!

Чути два постріли в садку.

Батько (*підводить голову*). Що це?

Мати. Нічого. Хлопчики стріляють в ціль. Корнель і Петро.

Батько. Дуже добре. Хто не вміє стріляти, той ні на що не здатний.

Мати. Наш Тоні не буде стріляти, Ріхард. В нього інший характер. Ондра теж не любив стріляти, — правда, Ондра? Він теж нічого не хотів знати, крім книжок, як і Тоні.

Ондрей. Але тільки в Тоні це щось схоже на гашиш. Він одурманює себе, матусю, і бачить сни з розплющеними очима. А це погано!

Мати. Та він же ще дитина!

Ондрей. Ти завжди будеш вважати його дитиною.

Мати. Так, тому що він такий кволий.

Батько. Ти повинна була б вплинути на нього, люба, щоб він зайнявся чимось серйозним.

Мати. Ні, не хочу! Я не хочу, щоб Тоні вже зараз забирав собі в голову що-небудь таке... Ні, його я не буду пускати сюди...

Б а т ь к о. Чому?

М а т и. Тому що ви намагались би вплинути на нього. Ви нашіптували б йому: «Будь мужчиною, Тоні, будь мужчиною! Роби що-небудь! Іди вмирати за славу, за честь, за правду...» Ні, я цього не хочу, чуєте? Дайте Тоні спокій!

Б а т ь к о. Але, дитинко, адже ти не хочеш, щоб Тоні був дівчиськом?

М а т и. Я хочу, щоб він був мій. Ти не маєш на нього ніяких прав, Ріхард! Тоні народився після твоєї смерті! Тоні мій, тільки мій, зрозумій це! Йому тут робити нічого!

О н д р е й. Мама, очевидно, вважає нас непідходячим тсвариством.

М а т и. Авжеж, тому що ви мертві...

В садку чути постріли.

О н д р е й. Ти нас боїшся, мамо?

М а т и. Хіба я можу боятися вас, дурненький? Підійди ближче, Ондра, дай я на тебе гляну гарненько. Тобі дуже до лица цей білий халат! А я ж завжди уявляла собі, як ти будеш стояти у мене в головах, коли... коли я буду розлучатися з дітьми...

О н д р е й. Та що'ти, матусю! Ти ще довго не підеш від них. Ти ніколи не підеш від них...

Б а т ь к о. Наша матуся міцніша і сильніша, ніж вона сама думає. (*Підходить до шахового столика*). Хто це тут грав, люба?

М а т и. Корнель і Петро. Це, здається, твоя задача.

Б а т ь к о. Так, я бачу. Я почав було рішати її колись... Красива задача.

М а т и. Хлопчики посварились через неї. Корнель хотів, щоб Петро пішов конем.

Б а т ь к о. Вірно. Я б пішов, безумовно, конем.

М а т и. А Петро казав, що є й інше рішення. Ці двоє завжди сперечаються.

Б а т ь к о (*залишившись над дошкою*). Інше рішення? Гм, хотів би я подивитись. Це, очевидно, нова шахова школа. Хіба тільки якщо піти пішаком... Цікаво! Виявляється, Петро почасти має рацію...

В двері зовсім безшумно входить Юрій, одягнений в комбінезон
льотчика.

Юрій. Добрий вечір, матусю. Здрастуй, тату. Здоров, Ондрей!

Батько (*обертається*). А, кого я бачу! Юрко!

Ондрей. Здрастуй!

Мати. Що ти так рано, Юрик? Ти літав сьогодні?

Юрій. Літав, мамо. Сьогодні мені літалось чудово.

Мати. Добре принаймні що ти вже вдома. Терпіти не можу, коли ти літаєш. Я так боюся... Молодець, що зразу ж повернувся.

Юрій. Як бачиш, мамо, мій перший візит... до тебе.

Батько. Правильно. А тобі дуже личить цей костюм!

Мати (*охоплена жахом, підводиться*). Постривай... Юрій, ти бачиш... тата... і Ондру?

Юрій. Бачу, матусю. А чому б і ні?

Мати. Адже вони... вони ж мертві, Юрик! Як ти можеш їх бачити... як ти можеш розмовляти з ними... Юрій!

Юрій. Розумієш, мамо... Тільки не сердься на мене, добре? Мене, бачиш, несподівано підвів літак... Ось і все.

Мати. Юрик, з тобою що-небудь трапилось?

Юрій. Ні, нічого, матусю. Я навіть не відчув ніякого болю. Просто у літака раптом відірвалось крило, ну і...

Мати. Юрій, ти щось від мене приховуєш!

Юрій. Ти, матусю, тільки не гнівайся... Справа в тому, що... я розбився.

Мати. Ти... ти...

Юрій. Матусю, дорога, прошу тебе, не хвилюйся!

Мати. Отже, ти мертвий, Юрочка?

Юрій. Так, мамо. Це так зветься...

Мати (*ридає*). Юрій мій! Юрику!

Ондрей. Мамо, мамо, заспокойся! Не треба хвилюватись!

Мати. Юрик, ти пішов від мене, ти розбився!

Батько. Ти повинна мужньо перенести цю втрату, люба! Ти ж бачиш, він вмер, як герой. Це була чудова смерть.

Мати (*наче закам'яніла*). Чудова смерть... Ось ти й добився, Ріхард! Так, добився!

Юрій. Але ж ніхто не винний, мамо! Я спробував зробити одну річ... Ну, і мотор підвів. Я, власне, сам не розумію, як це трапилось.

Мати. Мій Юрик... (з риданням падає в крісло).

Ондрей. Не займай її. Хай виплачеться. (Залишається біля неї).

Батько (відводить Юрія вбік). А що ти збирався зробити, Юрик?

Юрій. Поставити рекорд висоти. З вантажем. Тисяча п'ятсот кілограмів.

Батько. А це має значення — такий рекорд?

Юрій. Звичайно, тату. Наприклад, на випадок війни: триматись граничної висоти, з максимальним вантажем бомб.

Батько. Вірно. Це не дурниця.

Юрій. Або просто для повітряного транспорту: адже там, на такій висоті, вже немає вітрів і хмар. Це могло б мати величезне значення.

Батько. Ну, а до якої висоти ти піднявся?

Юрій. Трохи більше дванадцяти тисяч метрів. І тут раптом у мене сталося щось з мотором... А потім раптом — крило...

Батько. Це рекордна висота?

Юрій. Так, татусю. По даній категорії це світовий рекорд.

Батько. Чудово. Я дуже радий, мій хлопчику.

Юрій. Ось тільки... коли я впав на землю, вийшла, звичайно, каша страшна. Я думаю, що альтиметр розбився. А шкода.

Батька. Чому?

Юрій. Тепер не можна встановити, що я досяг такої висоти.

Батько. Це, Юрику, байдуже. Аби лиш ти її справді досяг.

Юрій. Шкода, що ніхто не буде знати.

Батько. Але це зроблено — ось що найголовніше. А хто б міг подумати! Такий завжди був пустун... Ну, вітаю тебе, хлопчику.

Мати (стогне). Юрій... Юрочка...

Ондрей. Мамо, заспокойся...

Б а т ь к о. Не плач, люба. Гра була варта. Ну, справді ж бо, не треба плакати. В тебе буде ще стільки клопоту з похоронами.

Ю р і й. Тільки не дивись на мене, матусю, коли мене принесуть, добре? Те, що принесуть, це... вже не я. Я -- це той, яким я був... і таким я назавжди залишусь для тебе, чи ж не правда?

М а т и. Чому ти не сказав мені, що хочеш підняти на таку висоту? Я б тебе не пустила...

Ю р і й. Ну, що ти, мамо, я повинен був зробити це.

М а т и. І як це спало тобі на думку, Юрочко! Навіщо тобі потрібний був оцей рекорд?

Ю р і й. Чи бачиш, коли в тебе така хороша машина... Та ні, матусю, ти цього не розумієш! Просто... так треба. Тебе так і тягне... Машина сама сама несе тебе вгору...

Стукіт в двері.

Б а т ь к о (*гасить лампу на столі перед своїм портретом, в кімнаті майже цілковита темрява*). Не муч себе, люба!

М а т и. Мій Юрику! Такий стрункий, красивий хлопчик! Заради чого... заради чого...

Ю р і й (*все більше і більше знижуючи голос*). Ти цього не розумієш, матусю, ти не можеш цього розуміти...

О н д р е й (*пошепки*). Заспокойся, мамо. Будь стійкою.

Б а т ь к о (*пошепки*). Прощавай, люба!

Стукіт в двері.

М а т и (*встає*). Да!

Відчиняються двері; на порозі, освітлений яскравим денним світлом, яке вдирається в кімнату, стоїть Корнель.

К о р н е л ь. Пробач, матусю... Я не хотів тебе турбувати... але... мені потрібно дещо сказати тобі.

М а т и. Так...

К о р н е л ь. Тільки що нас повідомили... ти слухаєш? В нашого Юрка... щось трапилось з літаком... Тільки не лякайся, мамо. Нічого страшного...

М а т и. Так...

К о р н е л ь. Юрій тільки... Матусю, ти вже знаєш?

Завіса.

Та ж кімната; серед попередніх предметів з'явився радіоприймач.

Тоні, сидючи навпочіпки, порається з приймачем і крутить ручку. Лунають звуки бравурного військового маршу. Тоні з гримасою незадоволення повертає ручку. Лунає голос диктора.

Голос по радіо. Увага, увага, увага!

Тоні. В тебе, брат, голос, як в нашого Корнеля.

Голос по радіо. Закликаємо всіх мешканців зберігати спокій і порядок. Попереджуємо, що ніякі зборища і скупчення на вулицях допускатись не будуть; у випадку непокори поліцейські загони і військові частини з допомогою найрішучіших заходів...

Тоні. Бррр!.. *(Крутить ручку; чути тихі звуки далекої, ніжної музики. Тоні, все ще навпочіпки, відбиває такт руками).*

Входить Корнель у формі військового зразка: чоботи, брюки-галіфе, куртка з петлицями і нашивками.

Корнель. Кинь, Тоні. Ти ж знаєш, мама не любить, коли хто-небудь зачіпає радіо. Це згадка про нашого Юрка...

Тоні. Послухай, Корнель, як красиво!

Корнель. Так-так, але тільки зараз не час для краси. Включи, Тоні! Це мене нервує.

Тоні *(включає радіо, але залишається сидіти навпочіпки)*. Шкода. Це був закордон, не знаю тільки, яка станція. Мені здається, що це грали... десь на півночі. Звуки були зовсім, як сніжинки.

Корнель. Тобі завжди що-небудь здається. *(Запалює цигарку і неспокійно ходить по кімнаті)*. Страшенно безглуздо, що я повинен сидіти вдома... *(Дивиться на годинник-браслет)*. Зараз робітники вийдуть з фабрик після роботи. Можливо, почнеться бійка! Чорт би його забрав, ну як тут всидіти на місці! *(Підходить до вікна і прислухається)*.

Тоні. Корнель!..

Корнель. Що?

Тоні. Що з Петром?

Корнель. Не знаю. Заарештований. Нічого було йому сунути носа в ці справи.

Тоні. Але ж ти теж сунеш, Корнель...

Корнель. Так, але з іншого боку. Це істотна різниця.

Тоні. Чому?

Корнель. Ми — за порядок... і за благо нації. Ти цього ще не розумієш, Тоні. І дуже добре.

Тоні. Але й Петро був за благо народу. А ви його заарештували.

Корнель. Тому що він не так розумів це благо. Він думав, що нами може правити цей брудний набрід... Дуже вдячний, гарно б ми виглядали! Вони вже показали, на що вони здатні: грабувати і мститися. *(Мне і ламає цигарку)*. Це означало б розорення країни.

Тоні. Але ж Петро завжди був проти безцільних руйнувань!

Корнель. Тим гірше! Петро хотів би зробити з цієї голоти уряд. Цього ми не можемо допустити.

Тоні. Хто це «ми»?

Корнель. Наша партія. Ми, нація. Якби при владі опинились вони... з їх утопіями... з їх ідеями миру і рівності... це був би каюк! Бррр! Справжня державна зрада — те, чого хочуть ці молодчики! Загальне роззброєння... захоплення урядових установ... націоналізація фабрик і заводів... Гарненька справа! Це був би кінець культури... і взагалі всього. Ні, Петре, ні, ми не допустимо націю до такої ганьби! Зволікати більше не можна було, треба було захопити всіх цих зрадників і горлодерів... Але тобі, мабуть, нудно слухати, Тоні...

Тоні *(встає)*. Корнель...

Корнель. Ну?

Тоні. Що буде з Пестром?

Корнель *(знижує плечима)*. Зробити нічого не можна. Можна тільки чекати. Наші заарештували його... ну і тримають поки.

Тоні. Як злочинця?

Корнель. Як заложника. Не бійся, нічого з ним не буде. Але, звичайно, якщо цей чорний набрід знову розпочне стрілянину на вулицях, тоді — я не ручаюся.

Тоні. Тоді ви... розстріляєте Петра?

Корнель. Я — ні, Тоні, але, бачиш, війна є війна. Нічого було Петрові лізти в ці справи. Ти сам розумієш, мені було б дуже неприємно, коли б... коли б з ним щонебудь трапилось. Але це вже не в нашій силі. Хай обірванці складуть зброю, і тоді наші звільнять Петра та інших заложників. Ось як стоїть справа.

Тоні (*з широко відкритими очима*). Ти тільки уяви собі, Корнель... уяви собі, як повинен почувати себе Петро. Як він дивиться на двері і чекає, весь час чекає... Ось-ось вони відкривються... «Ідем!» «Куди?» «Ну, живо! Там побачиш!»

Корнель. Постривай-но (*Прислухається*). Ні, тихо. З того боку не стріляють. Якби де-небудь пролунав постріл, тоді — кінець справі! Тоді наші... з усією нещадністю... Але я думаю, що ця голота вже залізла назад в свої щілини. Боятися! Хай принаймні Петро побачить, які його соратники. Чуєш? Тихо. Очевидно, ведуться переговори. Хоч я аж ніяк не можу зрозуміти, як можна вести переговори з такими розбійниками!

Тоні. Корнель, людині зв'язують руки?

Корнель. Кому? Коли?

Тоні. Коли ведуть на страту.

Корнель. Авжеж. Звичайно, зв'язують. Чому ти запитуєш?

Тоні (*складає руки за спиною і тримає їх так, начебто вони зв'язані*). Розумієш, я так виразно уявляю собі, що повинна відчувати людина, коли вона... стоїть ось так... проти ваших солдатів з гвинтівками. Вона дивиться... не на них, а кудись поверх їхніх голів... і відчуває, як її волосся ворухить холодний вітер. Ще ні... Ще секунда... «Цілься!» А, ось воно!

Корнель. Перестань!

Тоні (*страшним голосом*). Собаки! Криваві собаки!

Корнель. Тоні!

Тоні. «Плі!» (*Хитається і падає на коліна*).

Корнель (*хапає його за плече і трясє*). Перестань же! В тебе просто хворобливе уявлення, Тоні!

Тоні (*встає з закритими очима*). Корнель, як можуть люди так пристрасно ненавидіти один одного?

Корнель. Ну, цього тобі ще не зрозуміти. Ти ж таки наймовірніше сентиментальний, Тоні. Мама тебе тільки псує.

Тоні. Чим?

Корнель. Своїм вихованням. Якщо й далі буде так, то з тебе ніколи не вийде чоловіки, здатного боротися за що-небудь. Мир, любов, співчуття, — звичайно все це дуже красиво, але... зараз не час для таких речей. Зараз відбуваються надто серйозні і великі події. Мама цього не розуміє. В наші дні людина повинна бути готова на все... Слухай, Тоні, якщо з Петром що-небудь трапиться, мама не повинна про це знати. Ми будемо говорити їй, що він ще сидить. Добре? А можливо, й насправді вже кінець. Мабуть, вони вже здались. На вулицях така... дивна тиша. Не виходь з дому, Тоні!

Тоні. А ти?

Корнель *(знижує плечима)*. Мені треба було б туди, до наших. Ех, тільки б не пропустити, якщо насправді почнеться! Як це безглуздо стирчати вдома біля матінки!.. Але що ж поробиш! Якщо тут що-небудь трапиться... У мами таке слабке серце. З цим набродом ніколи не можна знати напевно! Підуть безчинства... Хто-небудь повинен же вас захищати. *(Стоячи спиною до Тоні, виймає з шухляди револьвер і заряджає його; потім, подумавши, кладе назад)*. Я знаю, де мое місце. Але мамі не треба говорити, що це так серйозно. Я залишусь вдома. Заради мами... і заради тебе.

Входить мати.

Мати. Корнель, де ж Петро? Чому його все ще нема? Вранці ти говорив, що це непорозуміння, що до вечора його, мабуть, відпустять... Корнель, ти чуєш?

Корнель. Так, матусю, але... адже так швидко це не робиться. Заарештували сотні людей, і поки всі справи будуть розслідувані... це може затягтися... можливо, на цілий тиждень.

Мати. На тиждень? Корнель, по-твоєму нашого Петра можуть так довго мучити? Ні, ні! Я цього не допущу. Я піду до них туди і скажу їм...

Корнель. Це неможливо, мамо. Тебе не пустять...

Мати. Цікаво, як це не пустять матір! Я віднесу Петрові білизну і чого-небудь поїсти. Матері ніхто не заборонить. Вона має право.

Корнель. Тобі доведеться все ж таки зачекати, мамо. Вулиці оточені військами. В центр нікого не пропускають.

Мати. А матір пропустять. Я їм скажу, що несучо для сина... Я повинна бачити Петра, Корнель! Я повинна знати, що з ним! Петро не злочинець, щоб його тримали в тюрмі. Я їм так і скажу, не думай. Я їм скажу, що вони не мають права тримати у в'язниці мого сина!

Корнель. Марні слова, мамо. В них є це право.

Мати. Що ж Петро — злочинець? Він кого-небудь вбив або пограбував?

Корнель. Ні, звичайно... не злочинець. Цього ніхто не каже.

Мати. Ось бачиш! То яке ж вони мали право заарештувати його ні за що, ні про що?

Корнель. Матусю, ти, очевидно, не досить добре розумієш...

Мати. Так, так, знаю... Іди, Тоні. Тобі тут нічого робити. Нічого тобі слухати, яка дурна твоя мати.

Тоні поволі і неохоче виходить.

Я намагаюсь зрозуміти, Корнель. Але мені це не вдається. Як можна посадити у в'язницю мого сина, коли він нікому не заподіяв шкоди, це мені буде дуже важко зрозуміти.

Корнель. Пробач, мамо, але ти ніяк не хочеш збагнути, що в нас зараз... громадянська війна.

Мати. Ну, і що ж? Ти хочеш сказати, що ця війна необхідна?

Корнель. Необхідна. Тому що люди розділились на два табори, а панувати може лише один. Ну, і доводиться вирішувати зброєю питання, хто буде панувати в нас.

Мати. І через це йде стрілянина?

Корнель. Так. Іншого виходу нема.

Мати. Добре. Але скажи, будь ласка, чому це так надзвичайно важливо, хто буде панувати? Хіба в кожного немає своєї сім'ї? То хай кожний і піклується про свою сім'ю.

Корнель. Сім'я — це ще не все.

Мати. Все, Корнель. Для мене все. І не кажи мені, що Петро хотів панувати над ким-небудь. Я вже знаю, його: він і собаки не образить. Ти — так, а Петро — ні. Не такий у нього характер, щоб він над ким-небудь командував...

Корнель. Можливо; а ось його партія хотіла б покомандувати всім, хотіла б все перевернути по-своєму... Адаже це було б нещастям для всієї нації, хіба тобі не ясно? Адаже це, мамочко, орда зрадників і злочинців! Вони б все розгромили і пограбували...

Мати. Ні, це не так, Корнель. Цьому я не повірю. Я надто добре знаю Петра... Петро не пішов би з такими людьми.

Корнель. На жаль, Петро такий довірливий...

Мати. Та адже ж це молодість! Ти, Корнель, ніколи не був таким молодим і компанійським. Ти ніколи не сходився так легко з товаришами. Тебе можна було назвати швидше гордівником... Ні, ні! Петро не міг би взяти участь в чомусь непорядному.

Корнель. То, виходить, я, мамо, беру участь в чомусь непорядному! Або його партія має рацію, або... ми. Як не крутись, а виходить, що один з нас пішов по поганій дорозі. Так ось я запевняю тебе словом честі, що наш Петро дійсно був на боці... небезпечних людей, і що... необхідно за всяку ціну покінчити з цією зграєю, щоб на світі встановився, нарешті, порядок...

Мати. Завжди! Виходить, для того, щоб на світі встановився, нарешті, порядок, необхідно було засадити нашого Петра?

Корнель. Так, необхідно, мамо... Раз уже він встряв...

Мати. Адаже ж соромно так говорити, Корнель! Не можуть бути праві ті, хто посадив нашого Петра! Ні, Корнель, його забрали лихі люди. Лихі, жорстокі, дурні. Ах, якби я тільки могла ось цим кулаком вдарити їх просто в обличчя...

Корнель. Мамо, прошу тебе...

Мати. Ми не маємо права залишати його там, Корнель! Ти повинен допомогти мені як-небудь... Ти кажеш, що його можуть протримати ще кілька днів?

Корнель. Так, можливо. Але потім його безсумнівно звільнять. На вулицях вже спокійно. Ось побачиш, до завтрашнього дня все буде закінчено...

Мати. І ти підеш зі мною за Петром.

Корнель. Так, матусю...

Мати. А не можна хіба віднести йому дещо сьогодні?

Корнель. Сьогодні — ні, мамочко!

Кілька віддалених пострілів. Смеркає.

Мати. Що це?

Корнель (*нервуючи*). Нічого. Щось там на вулиці. Будь ласка, мамо... не виходь з дому, ні в якому разі.

Мати. Але ж Петро чекає...

Корнель. Ти все з своїм Петром! Мова йде не тільки про Петра, матусю.

Мати. Ти боїшся за Тоні... чи за себе?

Корнель. Пробач, мамо, я боюсь за наш успіх.

Знову віддалені постріли.

Мати. Тільки б усе обійшлося з Петром!

Корнель (*біля вікна, прислухається*). Тільки б наша взяла!..

Пауза.

А десь стоїть готовий до бою загін; якби ти знала, які це молодці... Їх прозвали гвардійцями. Поспіль — відбірні стрільці, які першими підуть в атаку. Вони чекають, коли настане цей момент і запитливо поглядають один на одного, де ж Корнель? А я тут, друзі. Я не можу бути з вами. Я... повинен сидіти вдома. Хто-небудь повинен же залишатися вдома на випадок яких-небудь подій. Старайтеся, хлопці! А я... мене можете викреслити...

Мати. Корнель, що з тобою?

Корнель. Нічого, матусю. Не бійся, я залишусь з тобою... і з Тоні. Розумієш, коли на вулицях неспокійно, тут тільки і чекай біди... Але ти, мамо, не бійся нічого. Я буду дома.

Мати. Що ти там шукаєш?

Корнель. Батьків карабін, який він брав з собою в Африку. Треба його, мабуть, почистити. (*Бере карабін із стойки*).

Мати. Адже ж я кожного дня стираю з нього порох!

Корнель. Ти цього не розумієш, матусю. Рушниця потребує більшого. І час від часу з рушниці треба стріляти. (*Підходить до матері і кладе їй руку на плече*). Не турбуйся ні про що, мамо. Все буде гаразд, ось побачиш. (*Іде з гвинтівкою*).

М а т и (*дивиться йому вслід*). Ти мені кажеш неправду, Корнель, я знаю... (*Ходить по кімнаті і то тут, то там що-небудь поправляє*).

Вдалині кілька пострілів.

М а т и. Господи, що з Петром! (*Сідає в крісло і молитовно складає руки*). Господи Ісусе, спаси і помилуй мого Петра! Милосердна матір божа, змилуйся наді мною і спаси дітей моїх. Господи Ісусе Христе, змилуйся над моїми дітьми. Пресвята богородиця, молись за дітей моїх! Ти, господи, розіпнутий на хресті, поверни мені мого Петра!

Петро з'являється на дверях; на ньому тільки зім'яті брюки і розхристана сорочка. В кімнаті вже майже зовсім темно.

П е т р о. Здрастуй, Мамо!

М а т и (*схоплюється*). Петро! Тебе звільнили!

П е т р о. Так... Саме так... Мені вже ні про що з ними розмовляти.

М а т и (*поспішає до нього*). Я так боялась за тебе... Іди ж сюди, мій хлопчику!

П е т р о (*ухиляється від неї*). Не треба, матусю. Прощу тебе, сядь там.

М а т и (*як і раніш, простягає до нього руки*). Та що з тобою, синочок? Де твій піджак?

П е т р о (*як і раніш, ухиляється від неї*). Там... Там... Вони його тобі, мабуть, пришлють. Адже вони такі жорстокі... любителі порядку.

М а т и. Хто?

П е т р о. Вони. Білі. Не треба, не запалюй світла, мамочко... Мені дуже важко, але я повинен тобі дещо сказати. Я, власне, тому і прийшов. Мабуть краще, коли я скажу тобі це сам.

М а т и. Петре, що трапилось. (*Безуспішно тягнеться до нього*). Та йди ж сюди!

П е т р о (*відсуваючись*). Ти тільки не сердься на мене, мамочко, але ж правда, я ніяк не можу відповідати за це.

М а т и. За що?

Петро. Ах, мамочко, як ти не можеш зрозуміти! Адже цього треба було чекати. І Корнель знав це. Ну, та тепер це вже минула справа...

Мати (*із зростаючим жахом*). Що минула справа?

Петро. І це було так нескінченно давно, мамо. Вже... більше півгодини тому.

Мати. Що було?

Петро. Ну... розстріляли мене.

Мати. Петро! (*Хитається і неприємно падає на підлогу*).

Петро. Ах, мамо! Та що ж це я... Допоможіть хто-небудь! Ондра!

З темряви вибігає Ондрей в білому халаті.

Ондрей. Що трапилось?

Петро. Та ось мама...

Ондрей (*опускається на коліна біля неї і щупає пульс*). Ану, покажи, мамочко...

З темряви виходить Батько в офіцерській формі.

Батько. Що з нею трапилось?

Петро. Я не знаю. Впала раптом додолу...

Батько. Треба було обережніше! (*Опускається на коліна біля Матері*). Дитинко, що з тобою?

З темряви з'являється Юрій в комбінезоні льотчика.

Юрій. Здрастуй, Петро. Що, мамі погано? (*Засвічує лампу на письмовому столі*).

Ондрей (*на колінах біля Матері*). Серце. Які перебої... Бідна мама!

Батько. Коли б ми могли покликати кого-небудь!

Ондрей. А навіщо? Досить і нас. Тепер вона деякий час полежить без свідомості. Нервово зворушення. Найкраще дати їй спокій. Дайте-но кілька подушок.

Петро (*збирає диванні подушки*). На, бери.

Юрій (*несе цілу купу подушок*). Ось, візьми.

Ондра. Підними їй голову, тату. (*Підкладає подушки*). Ну, а тепер лежи собі тихенько. (*Встає*). Відійдіть від неї, хай полежить спокійно.

Батько (*встає*). Чим ти її налякав, Петро? І скажи, будь ласка, як ти взагалі тут опинився?

Ондрей. Одну хвилинку, тату! (*Повертає Петра до світла і оглядає йому лоба*). Так! Одна і друга. (*Розкриває на ньому сорочку і обмацує пальцями груди*). Одна, дві, три. Ось ця влучила просто в серце.

Батько. Покажи-но! Хороший постріл. Власне кажучи, це дуже схоже на... Якось раз у нас страчували араба, почастивали по-воєнному свинцем... Послухай, браток, з тобою ж це як трапилось?

Петро. Почастували свинцем, тату.

Батько. Еге, хлопче, виходить, з тобою розправились по-воєнному.

Петро. По-воєнному, татусю.

Батько. Сподіваюсь, Петро, що ти не зрадив вітчизну?

Петро. Ні, тату. Я боровся за велику і благородну справу.

Батько. Проти солдатів? Щось я ніяк не второпаю цього.

Петро. І на нашій стороні теж є солдати, тату.

Батько. На обох сторонах солдати?

Петро. Так.

Батько. Наші проти наших?

Петро. Так, тату.

Батько. Це мені щось не подобається, Петре. Це у вас, хлопці, якась плутанина... Ну, і ти, значить, був розвідником?

Петро. Ні, тату. Я тільки писав в газетах.

Батько. Не бреши, Петре. За це тебе не розстріляли б. У нас страчували тільки шпигунів або зрадників.

Юрій. Тепер, тату інші часи.

Батько. Так, очевидно. Мабуть, у вас тепер якісь нові правила гри. (*Обертається до Матері*). Ну, як вона?

Ондрей (*сидить, схилившись над Матір'ю*). Нічого. Поки ще непритомна. Можна подумати, що вона спить.

Петро (*неуважно крутить глобус на письмовому столі*). Скажу вам, хлопці, тяжка це була хвилина, коли довелось сказати їй...

Юрій. Знаю, знаю, дружище. Почуваєш себе надзвичайно по-дурному, начебто ти повинен признатись у якійсь витівці. (*Відкриває шухляду письмового столу і риється в ній*). Послухайте, діти, ви знаєте, матуся зберігає навіть наші люльки? Ну, і молодець же ця мама!

Адже ж бувало тільки й чуєш: «Не дими ти тут, будь ласка!» (Звичним жестом курця машинально бере в рот порожню люльку і посмоктує). Ммм... Слово честі, тут почуваєш себе зовсім як дома.

Постріли на вулиці.

Б а т ь к о (*підходить до вікна*). Неначебто стріляють. Тах-тах! Це солдатські гвинтівки.

П е т р о (*пересуває з місця на місце попільниці і прес-пап'є*). Це наші. Це стріляють наші!

Ю р і й. І мої зошити теж тут! Ні, справді, чого тільки вона не зберігає, ця мама! (*Перегортає зошит*). Ага, моє креслення. Ну, це дурниця! Я пробував тут накидати новий профіль крил.

П е т р о (*ставить на стіл негритянську фігурку, яка стояла на шафі*). Пусти-но!

Ю р і й. Навіщо ти її притягнув.

П е т р о. Та так... Сам не знаю. Щоб не сидіти без діла.

Б а т ь к о (*обертається, продовжуючи стояти біля вікна*). Облиш його, Юрко. Це просто неспокійний зуд мертвих. Їм не терпиться залишити пам'ятку про себе, відмітити, що вони тут побували. Це з часом мине.

Пауза.

Послухай, Петре, ти принаймні... поведився, як мужчина?

П е т р о (*переставляє коробку з тютюном*). Звичайно, тату. Можеш бути впевнений, що я не сплехував.

Б а т ь к о. Ну, молодець. Не осоромив прізвище!

О н д р е й (*сидить біля матері*). Мабуть... страшенно неприємне почуття, коли тебе ось так... страчують.

П е т р о. І не кажи! Стоїш із зв'язаними за спиною руками, а навпроти тебе — шестеро солдатів, шестеро простих сільських хлопців... Мені їх було страшенно жаль.

Б а т ь к о. Але очі в тебе не були зав'язані?

П е т р о. Ні, тату. Я не дозволив.

Б а т ь к о. Молодець! А хто командував?

П е т р о. Якийсь щупленький, писклявий офіцерик. Він страшенно бундючився, щоб не було помітно, що він почуває себе не зовсім впевнено. Тут же, на моїх очах

він зарядив свій револьвер: на всякий, мовляв, випадок, якщо солдати промажуть.

Ондрей. Чорт!..

Батько. Так годиться, Ондра. Інакше не можна.

Петро. Він псував мені нерви, цей хлюст! Ну, і я сказав йому: «Не крутись перед очима, опудало, забирайся геть, я скомандую сам!»

Батько. Цього ти не повинен був робити, Петро. Страта — це дуже серйозна справа. Я якось раз був присутній і... Ну, та що там говорити!

Петро. Чим-небудь треба ж підбадьорити себе, тату. Адже ж становище досить паскудне... Солдати розсміялись, і я теж. І всім нам стало трохи легше. А він почервонів, вихопив шаблю і як заверещить: «Струнко! Цілься!»

Вдалині залп із рушниць. Пауза.

Батько. Так... Люди завжди вмирали за що-небудь — хто їх знає за що... Очевидно, так треба. Але іноді я думаю: був би я, наприклад, тепер полковником, а то й генералом, одержував би пенсію, жив би тут з вами, писав би мемуари і копав грядки на городі... Що не кажіть, а життя є життя. Це було б не так погано, хлопці. Принаймні можна було б щось робити. Ось ви, я знаю, ви всі віддали життя за що-небудь велике: Ондрей — за науку, Юрко — за технічний прогрес, а Петро...

Петро (*відриваючись від шахової дошки*). За рівність і свободу.

Батько. Ось... Ну, а я — за віру, короля і вітчизну. А можливо, і просто тому, що наш полковник дав ідіотський наказ. А втім, тепер це вже все одно. Звичайно, все це було дуже добре і благородно, але тільки знаєте, хлопці, адже я довше вас всіх в покійниках і скажу вам... не погано було б пожити ще трошки. Я б дуже хотів ще пожити на світі. Дуже. А коли подивлюсь на вас, то чомусь думаю: чорт забери, можливо, хто-небудь з цих хлопчаків міг би і справді прославитись чим-небудь надзвичайним... або навіть великим. А то що — герої! Шкода. Могли б ще пожити хлопці...

Ондрей (*погягається і встає*). Справді, просто зло бере, коли можеш тільки дивитись, що роблять інші... Ми, мертві, животіємо. (*Підходить до книжкової шафи*).

Ех, хлопці, був би я зараз живий, працював би як божівільний. Сонна хвороба, наприклад, страшенно цікава штука.

Юрій (*заглибившись в свої зошит*). А, хай йому чорт!

Батько. В чому справа?

Юрій. Та ця моя ідея щодо конструкції плоскостей. Цілком можлива річ, тату. Ах, чорт, шкода, що я цього не доробив раніш... Стоп! Ось тут треба було б вирівняти так... (*Креслить, сидючи за письмовим столом*). Дуже добре!

Ондрей (*відчиняє шафу*). Ні, справді, мама просто чудова!

Петро. А що?

Ондрей. Досі передплачує мої медичні журнали. Ось, будь ласка: новий номер «Вісника тропічних хвороб». Я теж вміщував там статті.

Петро. Там був надрукований дуже хороший некролог про тебе.

Ондрей (*витягає один з номерів*). Ану, подивлюсь я тут одну річ. (*Зручно влаштовується на дивані і проглядає нерозрізаний номер журналу*).

Батько (*стоїть, схилившись над матір'ю*). Ну, бачиш, дитинко, в тебе тут цілий полк синів. І почувують вони себе, як дома. Адже для тебе, дитинко, ми всі як і раніше живі, чи ж не правда?

Петро (*над шаховою дошкою*). Ні, так не вийде. Чорт, важка задача.

Юрій (*над кресленням*). Так, мабуть, можна, але тільки центр ваги треба обов'язково перемістити нижче.

Батько (*відчиняє грамофон*). Цей грамофон я скрізь возив з собою, хлопці. Брав його навіть в похід. (*Машинами заводить грамофон*). А це була моя найулюбленіша платівка. Мама, бідна, так і залишила її тут на згадку про мене... (*Пускає платівку*).

Грамофон тихо грає. Батько слухає. Інші занурилися кожний в своє.

Ондрей. Гм, виявляється, знайшли-таки деякі засоби проти прокази. Це добре!

В місті чути стрілянинчу.

Юрій (*над кресленням*). А там все стріляють.

Петро (*над шаховою дощкою*). Постривай, постривай-но! Ось тепер воно тільки почнеться!..

Стрільянина посилюється. Платівка дограна, і грамофон замовкає.

Батько. Це була моя найулюбленіша... (*Обертається і прислухається*). Чуєте? Ра-та-та. Це кулемети, Петре.

Петро. Це — початок. (*Схоплюється*). Ах, як би я хотів бути з ними. Товариші, тримайтесь!

Ондрей (*встає і відкладає набік журнал*). Знову, виходить, геройство, знову будуть мертві? Ні, не люблю я слухати таке...

Петро. Та адже ж це музика, Ондра! Слухай! Це наші переходять в наступ. Він вже почався. Вони йдуть в атаку. Вони розчищають собі дорогу кулеметами і йдуть вперед, вперед... Яка міць! Ні, я помер не марно!

Глухі, розкотисті постріли.

Батько. Це скорострільна гармата. Пам-пам-пам-пам. Відстань три кілометри, напрям — вправо.

Юрій (*встаючи*). Виходить, в центрі міста, тату.

Петро (*гарячково*). Це наші гармати! Отже, ми перемогли!

Батько. Як би це не налякало маму.

Ондрей. Вона ще нічого не усвідомлює. (*Машинами розгортає і знову скручує бинт, який він вийняв з кишені*). З глузду з'їхали! Стріляють на вулицях! Адже ж це буде кровопролиття!

Петро. Що ж робити! Треба розчистити місце для нового світу. Ех, Ондра, Юрій! За це не шкода віддати життя! І якби навіть це коштувало тисячі людських жертв... Ви чуєте пальбу! Вона прекрасна! Ах, якби я міг бути з ними...

Батько. А тепер стріляють ще там і там... Ні, мені це не подобається. Це, брате, вже не регулярний бій. Це схоже швидше на побоїще.

Петро. Нічого не поробиш! Інакше неможливо. Народ повинен розрахуватись, нарешті, з цими зрадника-

ми... Хай навіть їх перестріляють, всіх цих білих бандитів! Чуєте, як розгоряється бій? Наші не відійдуть! На нашому боці піхота. На нашому боці матроси. На нашому боці народ. В них — тільки офіцери. Правда, в них літаки і важкі гармати, але ж в місті вони не можуть стріляти з них. Інакше вони розгромили б усе місто — правда, тату?

Б а т ь к о. Не знаю, Петре. Тепер якісь нові правила гри.

Ю р і й *(підходить до приймача)*. А в чиїх руках радіостанція?

Петро. Я думаю, що в наших. Спробуй, Юрко. Можливо, почуємо.

Ю р і й. Гаразд. *(Крутить ручку)*. Тихше!

Голос по радіо, *(який нагадує голос Корнеля)*. Алло! Говорить штаб білих.

Петро *(неначе остовілий)*. Не може бути!

Голос по радіо. Алло! Алло! Командуючий військами білих в останній раз пропонує чорним бандам припинити бій на вулицях міста. Якщо через п'ять хвилин вони не складуть зброю, командуючий віддасть артилерії наказ обстрілювати місто.

Петро *(кричить)*. Цього не може бути! Тату, Ондра, невже вони це зроблять? Ці хлопці там просто з'глузду з'їхали!

Голос по радіо. Алло! Алло! Командуючий військами білих пропонує всім мешканцям негайно сховатись в підвали і погреби. Якщо чорні не здадуть своїх позицій, то через чотири хвилини артилерія почне обстрілювати центр міста. В разі потреби буде застосовуватись повітряне бомбардування.

Петро. Варвари! Варвари! Ви не зробите цього! Ви просто хочете нагнати на нас жах, ви, білі звірі!

Голос по радіо. Алло, алло! Вся відповідальність за зруйнування міста і за людські жертви впаде на керівництво чорних. Ми своєчасно попереджували їх. Ми вели переговори до останньої хвилини, а тим часом чорні почали злочинно вбивати наших заложників, наших офіцерів, мешканців міста...

Петро. Це брехня! Це ви почали! Собаки! Криваві собаки! *(Розкриває і показує свої прострілені груди)*. Це, по-вашому, що?

Голос по радіо. Ми відмовляємося від яких би то не було дальших переговорів. Всякий захоплений із зброєю в руках буде розстріляний на місці. Всі, хто був на боці чорних, будуть передані військовому суду. Алло, алло! Через дві хвилини артилерія почне обстрілювати центр міста. В останній раз пропонуємо чорним здатися. Тільки таким шляхом ви можете врятувати наше місто від небаченого розгрому.

Петро. Ні, ні, ні! Не слухайте їх! Товариші, не здавайтесь! Хай громлять місто, коли вже на те пішло! Чорні, вперед! За нашу свободу! За нашу перемогу! За новий світ! Товариші, не відступати! Краще загинути, ніж дати восторжествувати цим білим псам!..

Десь далеко гарматний залп.

Батько. Це важкі гармати. Шестидюймовки. Виконали-таки свою обіцянку.

Юрій. Знаєте, друзі мої, я майже радий тому, що...

Батько. ...тому, що ти мертвий? Охоче вірю. Бум! Це була дев'ятидюймовка.

Петро. Вбивці! Підлі вбивці!

Ондрей. Тихше! Мама опритомнює.

Юрій. І саме в таку хвилину. Бідненька!

Батько. Загасить світло.

Цілковита темрява. Гуркіт гармат і тріск гвинтівок.

Голос Ондreja. Ну, прощай, матусю.

Голос Батька. Не бійся, люба. Ми завжди з тобою.

Голос Юрія. Це тільки гроза, мамо. Вона мине.

Голос Петра. Вбивці! Вбивці!

Гуркіт гармат і стрілянина з рушниць. За вікном розростається багряна заграва далекої пожежі.

Мати (*повільно встає*). Петро!.. Корнель!.. Тоні!.. Корнель, що це робиться? Де Петро?.. Тоні, де Корнель? Корнель, ти чуєш?

В дверях з'являється Тоні.

Тоні. Мамо, мамочко, ти тут? (*Запалює світло*). А я шукаю тебе...

Мати (*розплющує очі*). Тоні, де Петро? Ще не повернувся?

Тоні. Ні, мамо. Ти не турбуйся...

Мати. Що там робиться?

Тоні. Стріляють, але дуже далеко звідси. Не бійся, мамочко. Я не відійду від тебе ані на крок. *(Відкриває шухляду стола і хоче взяти звідти револьвер, який заряджав Корнель)*. Не бійся нічого.

Мати. Ти що там береш, Тоні? Поклади зараз же револьвер! Не зачіпай його! Це іграшки не для тебе!

Тоні. Я — нічого, мамо... Я тільки думав... на випадок, якби що-небудь... Бачиш, Корнель казав...

Мати. Та де ж Корнель? Поклич Корнеля!

Тоні. Ти тільки не сердься, мамо...

Мати. Тоні, де наш Корнель?

Тоні. Він пішов туди, мамо... Взяв гвинтівку і сказав: «Тоні... передай мамі, хай вона не сердиться, що мені доводиться покинути її... але я повинен... туди!»

Завіса опускається під суркіт гармат.

III

Та ж кімната, але із стін знята вся зброя і з стойки зникли всі рушниці і гвинтівки.

Мати *(здіймає з стіни останню пару пістолетів, ховає їх в шухляду письмового столу і виймає з шухляди ключ)*. Ось. Я не хочу, щоб у Тоні була скрізь перед очима зброя. *(Оглядає кімнату)*. Я цього не хочу. *(Підходить до вікон і зачиняє віконниці)*. І на вулицю він теж не буде дивитись. *(Підходить до дверей і повертає вимикач; засвічується люстра)*. Здається, все?.. *(Підходить до радіоприймача)*. А ти, ти будеш тепер мовчати. Тоні не потрібно знати, що робиться на світі. *(Стоїть, замислившись, біля радіоприймача)*. А я, я не маю потреби в цьому. Я вже нічого не хочу чути. Мені вже ніщо не зворушує. *(Знову замислюється)*. Доведеться тобі, значить, помовчати. А тобі хотілось би, звичайно, говорити? Хотілось би закрутити Тоні голову? Ні, ні, ти тут більше не будеш галасувати. Оголошуй свої новини де хочеш, але тільки не тут. Тут — ні. Тут — я. Ти більше нічого не будеш втлумачувати моему Тоні... Ну, що ти скажеш на це? *(Виключає радіоприймач)*. Га?...

Жіночий голос по радіо (*пристрасний, переконливий*). Це злочин. Зроблено явний злочин проти всіх договорів і угод, знехтувано всяке право, здійснюється найгрубіше насильство. Слухайте, слухайте, слухайте! Без всякого приводу, без оголошення війни, без жодного слова попередження іноземна армія вторглася в нашу країну. Без всякого приводу, без оголошення війни, без жодного слова попередження артилерія і літаки іноземної держави почали бомбардувати наші міста. Ворог кинув проти нас свої полчища під приводом «відновлення порядку». Хто дав йому право на це? Який в нього може бути привід до інтервенції? Ніякого приводу, ніякого права. Ми звертаємося до всього світу: слухайте, слухайте, слухайте! Відбувся нечуваний злочин! We call the world: hear, hear, it is an outrage, it is an awful crime! Nous appellons toute l'humanité; voyez, quel crime!¹⁾. Наш народ, наш нещасний народ знищують, як диких звірів!

М а т и (*виключає радіо*). Чого ти на мене кричиш? Я зовсім не бажаю тебе слухати! Злочин, злочин! А хіба це не був злочин, коли розстріляли мого Петра? А хіба це не був злочин, коли повинен був загинути мій Корнель! Мій Корнель! Мій Петро! І ти будеш розповідати мені про злочини! Я краще знаю, що таке злочин; більше всіх постраждала я, мати. Авжеж, ти не знала моїх хлопчиків... Коли б тільки ти побачила їх, коли б ти знала, як вони сповнювали собою будинок... Можеш кричати на увесь світ. Я теж кричала, і ти думаєш — хто-небудь відгукнувся? (*Знову включає радіо*).

Жіночий голос по радіо. Ми самі, ми самі повинні допомогти собі. Ми будемо захищатися до останньої краплі крові. Ми збудуємо нездоланну перепону з наших тіл і сердець. Наші війська, які рушили проти ворога, б'ються з безприкладною відвагою; але вони не зможуть триматись, якщо не одержать підкріплення. Ми звертаємось з закликком до всіх чоловіків: ви повинні бути там, де вони. Слухайте, слухайте! Ми звертаємося

1) Ми звертаємося до всього світу: слухайте, слухайте, відбувається грубе насильство, відбувається жадливий злочин! (англ.). Ми звертаємося до всього людства: погляньте, який злочин! (франц.).

до всіх без винятку чоловіків. Ми звертаємося до вас, чоловіки нашої країни: вставайте всі, вставайте всі, вставайте всі під рушницю! Ми звертаємося до вас, жінки нашої країни: беріться всі до роботи, займайте місця своїх чоловіків і синів, яких ви пошлете під прапори!..

Мати (виключає радіо). Ні, ні! Ці слова ні до чого. Я нікого тобі не можу послати, в мене нікого більше немає. Тоні не в рахунок, Тоні ще дитина. Нема таких правил, щоб діти йшли на війну. Це дурниці. Та й чого ти посилаєш під прапори чужих чоловіків та синів? Вони не твої, ну то й помовч! В тебе є син? Ні, тоді б ти заговорила іншим голосом! *(Включає радіо).*

Жіночий голос по радіо. Вже не голос людський, але сама батьківщина звертається до вас! Я; ваша батьківщина, звертаюсь до всіх чоловіків. Я, батьківщина-мати, благаю своїх синів: захистіть мене! Захистіть мене, діти мої!..

Мати (виключає радіо). Ні, мати — це не ти. Мати — це я. Я, я, розумієш? Яке ти маєш право на моїх дітей? Якби ти була матір'ю, ти не посилала б їх на війну. Ти сховала б їх, як я, замкнула б їх на замок, як я, і кричала б: не віддам, не віддам!.. Та мені й нікого вже віддавати, так і знай. Тут більше немає нікого. Тут залишилась тільки я — стара, божевільна жінка. Я віддала вже всіх синів. У мене більш нема, більш нема.

На дверях з'являється Тоні.

Тоні. Мамочко...

Мати (повертається). Ну, що тобі? *(Схоплюється з жахом).* Тоні, ти теж?.. *(Кидається до нього і обцупує його з усіх боків).* Ні, хвалити богів, це ти, це ти! Адже ти живий, правда?.. І чого ти тут не бачив, Тоні? Ти ж знаєш, що я не хочу, щоб ти... щоб ти слухав тут... цю жінку. Я цього не бажаю, Тоні!

Тоні. Але, мамо, в неї... такий красивий і страшний голос! Ти знаєш, я так живо уявляю її собі: висока, бліда... з величезними очима...

Мати. Нічого тобі думати про неї!

Тоні. Але вона кличе мене!

М а т и. Це до тебе не стосується, Тоні. Хай говори, що хоче. А сюди більше не ходи, мій хлопчику. Я цю кімнату замкну на ключ.

Т о н і. Чому?

М а т и (сiдає). Ну... одним словом — замкну... Я буду тримати тут різні продукти. Адже, якщо тепер почнеться війна, то треба ж мені завжди мати що-небудь, щоб нагодувати тебе, хлопчику. Однаково ця кімната ні до чого... Добре, що я потурбувалась про продукти!.. А ми з тобою будемо жити внизу у підвалі. Щоб нас ніхто не бачив. Щоб будинок був, як вимерлий.

Т о н і. Але, мамо...

М а т и. Зачекай, Тоні, не перебивай. Не бійся, я тебе добре заховаю, ніхто не буде знати, що ти вдома. Тільки нікуди не виходь. Як-небудь перетерпиш... Перетерпимо разом, поки все це не скінчиться. Ти навіть і знати не будеш, що десь війна. Це, розумієш, тебе не стосується. Ти ще надто молодий для цього. Заховаємося в підвалі, як миші, ти будеш там читати свої книжки... і пригадувати, як світить сонце. Ну, скажи, хіба це буде так погано?

Т о н і. Мамочко, я прошу тебе... Прошу тебе, мамо, відпусти мене!

М а т и. Що тобі тільки спадає на думку? Досить про це, мій хлопчику.

Т о н і. Мамочко, прошу тебе, відпусти мене, відпусти мене, я хочу піти добровольцем! Я не можу залишатись тут!..

М а т и. Не роби дурниць, Тоні! Та тебе й не візьмуть. Тобі нема ще вісімнадцяти років...

Т о н і. Це не має тепер значення, мамо! Всі підуть, ось побачиш, з нашої школи увесь старший клас запишеться в добровольці... Я прошу тебе, мамочко, ти повинна відпустити мене!

М а т и. Це безглуздя, дурненький хлопчику! Кому ти там потрібний?

Т о н і. Ти даремно так думаєш, мамо. Я буду таким же хорошим бійцем, як і будь-який хлопчик з нашої школи! Я дав вже слово...

М а т и. Кому?

Т о н і. Товаришам в школі, мамо.

Мати. Мені здається, Тоні, що ця справа стосується більше твоєї матері, ніж твоїх товаришів.

Тоні. Пробач, мамо, але якщо підуть всі...

Мати... То ти не повинен іти, хлопчику. Ти залишишся вдома.

Тоні. Але чому саме я не повинен іти?

Мати. Тому що в тебе непідхожий для цього характер. Тому що ти надто кволий для воєнної служби. І тому що я цього не хочу, мій синочку. Досить?

Тоні. Ти, мамо, не сердься, але... розсуди сама, адже може загинути дійсно все... батьківщина... і народ...

Мати. І ти, значить збираєшся рятувати народ? Без тебе ніяк не обійдуться? Боюсь, друже, що це тобі не під силу.

Тоні. Коли б всі матері розмірковували так...

Мати. То я б ані трохи їм не дивувалась. Ти думаєш, яка-небудь мати може згодитись на те, щоб у неї забрали всіх дітей, одного за одним? Вона б не була матір'ю, коли б примирилася з цим!

Тоні. Але коли йде така жахлива війна, мамо...

Мати. Я в ній не винна, Тоні. Жодна мати в ній не винна. Ми, матері, ніколи ніяких війн не вели. Ми тільки платили за них своїми дітьми. Але я вже не буду така дурна, щоб віддавати останнє, що в мене залишилось. Хай влаштовуються без мене. Я більше нічого не віддам. Я тебе не віддам, Тоні.

Тоні. Ти тільки не сердься, мамо, але... я повинен. Є загальний наказ. Всі чоловіки зобов'язані з'явитись...

Мати. Ти не чоловік, Тоні. Ти моя дитина. Досить мені заплющити очі, і знаєш, що я бачу? Бачу маленьку дитинку, яка сидить на підлозі, белькоче щось і бере собі до ротика цяцьку. Не можна, Тоні, не можна! Вийми солдатика з рота!

Тоні. Я вже не дитина, мамо.

Мати. Ні? Ану лиш, підійди сюди, покажись мені! Отже ти хочеш піти на війну? У мене дійсно був дорослий син, Тоні, але той син обіцяв мені щось інше, ти пам'ятаєш? У мене був син, якого я вчила ненавидіти війну, який говорив: «Мамо, коли я стану дорослим, то війни вже більше не буде; ми не хочемо воювати, ми вже не будемо вбивати один одного, ми не дозволимо погнати себе на бійню. Я просто не розумію, мамо, як

можна спрямувати зброю проти людини...» Ти пам'ятаєш, Тоні?

Тоні. Так, мамо, але... тепер зовсім інша справа. Тепер мова йде про необхідну оборону.

Мати. І ти міг би кого-небудь вбити?

Тоні. Так, мамо. Тобто, я хочу сказати... якщо треба...

Мати. І ти пішов би... з охотою?

Тоні. З величезною охотою, мамо!

Мати. Ну, ось бачиш, Тоні! Ось бачиш! Виходить, і ти теж відійшов від мене, мій хлопчику. Тепер і тебе теж я більше не зможу розуміти. Як це трапилось, що ти так змінився, хлопчику!

Тоні. Мамо, ти плачеш? Ти... ти, отже, відпускаєш мене?

Мати. Ні, Тоні. Я стара... і вперта жінка. Я не віддам свого сина на ту справу, яку я прокляла. Ваші війни надто дорого обійшлися мені, синочку. Ти не підеш. Я тебе не пушу.

Тоні. Мамо, ти не зробиш цього! Я втечу від тебе, ось побачиш! Втечу! Втечу!

Мати *(встає)*. Он як? Ану лиш, подивись на мене, Тоні! Подивись на мене!

Тоні. Мамочко, я так прошу тебе...

Мати. І ти залишив би мене одну? І ти не подумав би про те, що було б зі мною? Хіба я могла б пережити, коли б ти покинув мене? Ні, ти не зробиш цього, Тоні! У мене крім тебе, нікого не залишилось.

Тоні. Але ж зі мною нічого не станеться, мамо, запевняю тебе! Даю тобі слово, я це відчуваю, я це знаю напевно. Я взагалі не можу собі уявити, щоб зі мною щонебудь трапилось.

Мати. Так, ти не можеш собі цього уявити... Ти — ні, але я — можу. Я можу, Тоні. Ви всі, всі до одного йшли з дому, як на прогулянку: «Ти тільки не турбуйся, мамо! Не встигнеш оглянутись, як я вже буду дома». Я вас знаю, дружок. Нічого мене обманювати...

Тоні. Я зовсім не хочу, мамо, тебе обманювати. Я знаю, що... і я можу загинути. Я навіть виразно уявляю собі цю картину... З тої самої хвилини, як я вирішив йти, я вже... стільки раз вмирав... тобто, звичайно, тільки в уяві, але я бачив це так яскраво... Або, наприклад, я ба-

чу, як лежать хлопці з нашої школи... Неначе всі вони полягли, розумієш? Лежить ціла купа тіл, а пальці в них ще в чорнилі... Але це все одно. Це мене зовсім не лякає. Я не відчуваю ніякого страху. І це доводить, що я дійсно повинен йти. Я взагалі не можу собі навіть уявити, як це я не пішов би... Ми одностайно вирішили, що це просто обов'язок... кожного з нас.

М а т и. А ти хочеш знати, Тоні, в чому полягає твій особистий обов'язок? В тому, щоб ти залишився зі мною. Це ти винний мені... за батька... і за братів. Кого-небудь ви зобов'язані мені залишити. В мене теж є які-небудь права!

Т о н і. Я знаю, мамочко, але є вищий обов'язок...

М а т и. Вищий, вищий... Звичайно, я для тебе вже ніщо. Кінець кінцем, я завжди була для вас... на затичку. Так, так, я добре знаю ваші високі обов'язки... але щоб я носилась з ними так, як ви, — цього ніхто не може від мене вимагати. Для цього я надто стара, Тоні. Мені вже тисяча років, дитино моя, мені багато тисяч років...

Т о н і. Мамо, якщо ти непустиш мене, я... я...

М а т и. Що я? Перестанеш мене любити? Будеш мене ненавидіти? Будеш зневажати мене і себе, будеш метатися, як на прив'язі?.. Я все це знаю, Тоні. Ну, і не люби мене, дитинко, але зате ти будеш зі мною. А коли закінчиться ця війна, ти сам скажеш: «Ти мала рацію, мамо, для життя теж потрібні мужчини». *(Кладе руку йому на плече)*. Ну, то як же, Тоні?

Т о н і *(звільняється від неї)*. Мамо, прошу тебе, не тримай мене...

М а т и. Гарзд. Можеш мене ненавидіти, хлопчику мій. Я вже досить загартована, щоб перенести... ще й це. Кінець кінцем любов теж жорстока і зла. Я здаюсь сама собі вовчицею. Ніхто на світі не здатний на такі безумства, як мати.

Пауза.

Що ж, коли ти все-таки хочеш, іди, Тоні, іди, але пам'ятай, що ти вбиваєш мене. Ну? Чому ж ти не йдеш?

Т о н і. Прощу тебе, мамочко, не сердься на мене: я не вмію пояснити тобі це як слід, але дай говорити їй...

(вказує на радіоприймач) батьківщині, і ти побачиш... що я повинен іти, як і всі... ти сама побачиш...

М а т и. Нічого я не побачу, Тоні. Хіба ти не знаєш, що я виплакала собі очі? Та й що я повинна бачити, я, стара мати! Я завжди бачила тільки вас, дітей, вас, маленьких карапузів в одних сорочечках. Можливо я просто не могла звикнути до того, що ви вже дорослі. Підійди сюди, дитинко, дай я подивлюсь на тебе! Який ти став великий! Так, Тоні, ти вже повинен поводити себе... як дорослий чоловічина!

Т о н і. Так, мамо. Повинен.

М а т и. Ну, ось бачиш. Отже, ти не можеш покинути стару, божевільну, хвору матір, щоб вона тут замучилась самотньою. Ти знаєш, що я робила б? Я бігала б по вулицях і кричала, що проклинаю цю війну, проклинаю тих, хто посилає вас битися...

Т о н і. Мамо!

М а т и. Ти не повинен доводити мене до цього, Тоні. Ти повинен бути... опорою і захистом для мами... В мене немає нікого, крім тебе. Я знаю, що це для тебе велика жертва... але ти повинен як чоловічина бути готовим на жертви...

Т о н і *(кусаючи губи і ледве стримуючи сльози).* Мамо, я... Звичайно, якщо я тобі необхідний... тоді я... я справді, не знаю...

М а т и *(цілує його в лоб).* Ось бачиш. Я ж знала. Ти розсудливий і... мужній хлопчик. Тато був би задоволений тобою. Підемо, Тоні, нам треба підготуватися... до цієї війни. *(Спираючись на його плече, виводить його з кімнати. Біля дверей повертає вимикач).*

Цілковита темрява. Чути, як мати замикає двері ззовні і виймає ключ з замка.

Г о л о с О н д р е я. Бідна мамочка!

Г о л о с б а т ь к а. Бідний Тоні!

Пауза. На вулиці чути барабанный дроб і розмірені кроки військ.

Г о л о с П е т р а. Чуєте? Війська.

Г о л о с Ю р і я. Ідуть на фронт.

Г о л о с б а т ь к а. Добре йдуть. Раз-два! Раз-два!

Пауза. Барабанний дроб поступово стихає в далині.

Голос батька. *Мабуть, по радіо передають якінебудь повідомлення. Га, Юрій?.. Треба б дізнатись, що робиться.*

Голос Юрія. Так, тату.

Чути, як клацає вмикач радіоприймача.

Чоловічий голос по радіо (*тихий*)... наша східна армія продовжує відступати з жорстокими боями; на правому фланзі вона утримує позиції, які спираються на гірський хребет, і чинить ворогові впертий опір.

Голос батька. Тільки б нас не обійшли!

Чоловічий голос по радіо. Під час повітряних боїв було збито сімнадцять ворожих літаків. З наших літаків не повернулись назад дев'ять.

Голос Юрія. Дев'ять проти сімнадцяти — пропорція непогана.

Чоловічий голос по радіо. Противник продовжує бомбардувати наші незахищені міста. Число вбитих серед цивільного населення досягає восьми тисяч. Про долю міста Вільямедії, яке зазнало нападу ворожих літаків, більш детальних відомостей поки немає.

Голос батька. Виключи, Юрію. Хтось іде.

Знову клацає вмикач радіоприймача. Тиша. Чути, як хтось відчиняє двері. В кімнату, де стоїть цілковита темрява, входить мати.

Мати (*замикає за собою двері, робить кілька кроків і зупиняється нерухомо*). Я знаю, що ви тут. Сповзаєтесь сюди, як таргани на хліб... Ну, чого ви від мене хочете?

Голос батька. Ми, дитинко, просто так... прийшли до тебе...

Мати. Не до мене, Ріхард... (*Засвічує лампу на письмовому столі і оглядається навкруги*).

В кімнаті сидять або стоять старик-Дідусь, Батько, Ондрей, Юрій, Корнель і Петро — всі в різних місцях.

Корнель. Добрий вечір, мамо.

Мати. Я бачу, ви всі зібралися.

Батько. Ти не помітила, люба, і дідусь теж прийшов.

Дідусь (*сидить в кріслі, одягнений в старомодну чорну пару, на грудях — ордени*). Добрий вечір, дівчинко!

Мати. Татусь, ти теж тут? Я так давно тебе не бачила.

Дідусь. А ось і побачила, дівчинко! Я не дуже змінився, правда?

Мати. Зовсім не змінився. А чому... (*Переводить погляд з одного на другого*). Чому ви раптом всі зібрались? Ви що, хочете влаштувати сімейну раду?

Ондрей. Та ні, мамочко. Ми просто хотіли бути з тобою в ці важкі дні.

Мати. А ти не обманюєш, Ондра? Щось я не пам'ятаю, щоб ви коли-небудь так дорожили моїм товариством... Про що ви тут говорили?

Юрій. Ні про що, мамо. Слухали останні вісті.

Мати. Ще б пак! Яюсь важко віриться, щоб це могло так цікавити вас.

Петро. Нас? Мертвих? Страшенно цікавить, мамо. Значно більше, ніж ти можеш собі уявити.

Мати. Але тільки ви вже, хвалити бога, не можете встрявати в ці справи.

Батько. Значно більше, ніж ти думаєш, любя. Коли починається війна, ми, мертві, підіймаємося...

Петро. Адже там вирішується все ще наша доля. Ї наша справа.

Мати. Так, ваша справа, я знаю. Але якщо ваша справа має такий вигляд, то хвалитись вам нічим.

Батько. Але, любя, адже війна ще далеко не закінчена. Її ще можна прекрасно виграти. Поповнити тільки армію свіжими силами... Цей лівий фланг не дає мені спокою. Послухай, старенька, куди ти поділа мої штабні карти?

Мати (*висуває шухляду письмового столу*). Ось тут вони всі. Навіщо вони тобі, скажи, будь ласка?

Батько. Я тільки хочу подивитись одну річ. Дякую. (*Розкладає карти на столі*).

Пауза:

Петро. В усьому цьому винні ви, Корнель.

Корнель. Це мені подобається? Що ж, по-твоєму, ми повинні були спокійно дивитись, як ви розбещуєте народ?

Петро. Ми, на щастя, навчили народ боротися.

Корнель. Але коритися — ні.

Петро. Так, вам коритися він не буде. Побачиш після війни.

Корнель. Стане хто-небудь після війни займатися вашими безглуздими утопіями! Часу для цього не буде.

Петро. Буде, милий мій! Саме тоді і буде! Коли вже народ одержав в руки зброю... Тоді тільки всі й зрозуміють, для чого здалася ця війна.

Мати. Діти, діти, ви все ще сперечаєтесь? Як вам, справді, не соромно: обидва ви загинули через це, а вам все ще мало? Що про вас подумає дідусь?

Дідусь. Я в цих речах, дівчинко, нічого не розумію. Це, бачиш, молода кров...

Петро. Пробач, мамо, але поки живуть наші ідеї, поки не перемогла та справа, за яку ми боролись, до того часу немислимо бути байдужим... навіть після смерті.

Ондрей. Адже ми всі ще, матусю, продовжуємо свою боротьбу. За правду, за народ, за людство... Ми, як і раніш, хочемо, щоб наша справа перемогла.

Батько (*схилившись над штабною картою*). Ось на цій лінії можна було б, мабуть, дати відсіч. Це був би, хлопці, класичний маневр: міцно закріпитися в центрі, а на фланзі прорвати ворожий фронт... А потім притиснути цих гультіпак до моря! Потрібні були б, звичайно, величезні сили. Ну, та ми ж всі підем, хіба ні?

Мати. Хто це всі?

Батько. Ну, взагалі — всі, люба. І ми теж. Ми теж.

Мати. Дуже ви там потрібні!

Ондрей. Більше, ніж ти думаєш, мамочко. Народові треба, щоб з ним йшли його мертві.

Мати. І для цього йому й треба було наготувати їх стільки?

Петро. Бачиш, мамочко, на цей раз справа стосується також і нас. Коли б ця війна була програна, то виявилось би, що ми всі марно віддали життя; виявилось би, що ми не залишили після себе нічого... і взагалі нічого не залишилось би.

Мати. Ріхард, діти, ви... ви справді хочете жити?

Юрій. Повинні, мамочко, це наш обов'язок. Адже ж ти знаєш, що закликають всіх. Тато піде з своїм колишнім полком.

Петро. Я хотів би піти з добровольцями.

Юрій. А я, мабуть, буду з льотчиками.

Батько. От добре було б, коли б Тоні попав до мого полку!

Мати. Ріхард!

Батько. А що? Це, душа моя, завжди був прекрасний полк. Прославлений полк. Найбільше вбитих бувало завжди саме в цьому полку.

Мати. Так ось чого ви з'явилися сюди? Ага, так я і думала... Але я вам Тоні не дам! Чуєте? Тоні не може йти! Тоні не може!

Батько. Дуже сумно, якщо це так... Мені було б страшенно шкода хлопчика.

Ондрей. Зрозумій же, мамочко, Тоні відчував би страшне приниження, коли б він був змушений залишатися вдома. Тоні — такий вразливий... Це для нього питання совісті.

Юрій. Що не кажи, він все ж таки... син майора. Його батько загинув на полі бою... як герой. Погодься, мамо, яка цьому була б назва, коли б наш Тоні не з'явився на заклик! Це — питання честі.

Петро. І я теж прошу тебе, мамо. Звичайно, я завжди був... та й зараз залишаюся противником війни. Але такому насильству ми повинні дати відсіч. Цього вимагають наші переконання.

Мати (*озирається на всі боки, як зацькована*). Отже, ви хотіли б, щоб він теж загинув. І ви прийшли сюди за ним? Так, так, ви всі супроти мене! Ви всі супроти мене!..

Батько. Але ж, душа моя, тут нема нічого супроти тебе.

Мати. Є! І чого тільки вони супроти мене не висунули! Честь! Совість! Обов'язок! Переконання!.. Ну, і це вже все? Більше нічого у вас нема в запасі?

Ондрей. Що ти хочеш цим сказати, мамо?

Мати. Ви забули ще додати: «Ти, мамочко, цього не розумієш. Це чоловіча справа».

Батько. Ти маєш рацію, Долорес. Це чоловіча справа.

М а т и. Так... Ну, а я, чи бачите, зробила з нього... свою жіночу справу. Свою материнську справу. Ми, як видно... не зрозуміємо один одного, Ріхард. І з вами, діти... я теж не зможу вже домовитись. Я думаю, що краще нам... припинити цю розмову.

Ю р і й. Але, мамочко...

М а т и. Дайте мені спокій! І... йдіть звідси! Я... я не хочу вас більше бачити. *(Відвертається)*.

Пауза. Мертві розгублено дивляться один на одного.

О н д р е й. Мама нам не довіряє.

М а т и. У мене є для цього підстави, Ондра.

О н д р е й. Ми для Тоні... поганий приклад, ти це маєш на увазі? Ну, а коли тобі те ж саме скаже дідусь?..

Д і д у с ь. Хто? Я?

Всі повертаються до Дідуса.

Д і д у с ь. Мені, знаєте, страшенно важко... Адже я не солдат і не герой... Я навіть не пам'ятаю добре, чи була за мого життя яка-небудь війна.

М а т и. Татусю, послав би ти свого останнього сина на війну?

Д і д у с ь. У нас, дівчинко, був дуже старомодний світ. Адже ви тепер зовсім інші. Ви звикли до воєн і... до всяких таких речей. Один мертвий, тисяча мертвих, сто тисяч мертвих — яке це має для вас значення? Ну, а ми — куди нам, бідним! Для нас війна була чимсь казковим, чимось таким, що навряд чи може насправді трапитись.

М а т и. А коли б трапилось, татусю? Коли б трапилось?

Д і д у с ь. Зачекай, не поспішай, ми не вирішували справи так... гоп-гоп! Розумієш, ми знали про війни більше по книжках; ну, і нас вчили, що смерть за батьківщину — почесна смерть. Ми, старі, вірили цьому, дівчинко. Правда, тоді не гинуло стільки людей, як зараз... так що всякий був значно помітніший. Ну, та мені вже не доводиться мінятись. Вмерти за батьківщину — я пішов би дівчинко. Прямо скажу тобі, я пішов би.

М а т и. Цьому я вірю, татусю. Але чи послав би ти на війну своїх дітей.

Дідусь. Зачекай, це інше питання. Ти не плутай. Я тільки кажу, що якби я був на місці Тоні, я пішов би. Я старий, діти, та й взагалі... особливим героїзмом ніколи не відзначався. Ну, в своєму житті я дечого досягнув. Я вважав, що зробив прекрасну кар'єру; така висока посада, чини, ордени... Так... То що ж я хотів сказати?

Мати. Татусю, чи послав би ти своїх дітей на смерть?

Дідусь. Ага, знаю вже!.. Так ось, значить, дожив я до найпохиліших років, досяг всього... і залишив після себе добру пам'ять. Словом — щасливе життя. І все ж іноді я думаю: і оце все?... Так-то, дівчинко...

Мати. Що ти хочеш цим сказати? Яке це має відношення до Тоні?

Дідусь. Ніякого, доню, ніякого. Я тільки для того, щоб ти знала, що таке життя. Бачиш, коли ти мала народитись, твоїй мамі... це могло коштувати життя. Я стояв біля неї на колінах, ну і... мені було неймовірно совісно. Я говорив собі: так, моя дружина ризикує всім, щоб народилася на світ дитина, а я що?.. Так ось, бачиш, в тому-то і полягає ціна життя, що за нього іноді доводиться платити... навіть життям. Це також і жіноча справа, дівчинко. І так у всьому. Якби за батьківщину не платили життям... якби за честь, за правду, за свободу не платили життям, то вони не мали б такої незвичайної, такої величезної ціни. Ти... відпусти свого синочка. І тоді все буде... гаразд..

Мати. Татусю, і більше ти мені нічого не скажеш?

Дідусь. Та вже й не знаю, що ще, доню. Бачиш, я б хотів, хоч на що-небудь придатись в цій війні. Якби я міг послати туди хоча б одного внука... хоча б одного... щоб не бути до такої вже міри мертвим, до такої міри нікчемним! Звичайно, така стара, мертва людина, як я, не може дати багато...

Мати. Татусю, адже ти мого Тоні ніколи й не бачив! Як ти можеш так говорити?

Дідусь. Не бачив, правда. Але ж це — мій рід. Він пішов би за нас всіх. Такий хороший, старовинний рід...

Мати. Ні, татусю, Тоні не піде!

Дідусь. Як хочеш, донечко. Тільки прикро... Такий хороший, старовинний рід...

Пауза.

Б а т ь к о. Послухай, дитинко, а й оправді! Відпусти хлопчика.

М а т и. Ріхард, та ти ж зовсім не знаєш Тоні! Ти ніколи не брав його на руки, ніколи не тримав його у себе на колінах... Якби ти знав, який він був малюсінкий, коли народився, якби ти бачив ці ручки... Ні, ти не можеш цього зрозуміти! Ти б так не говорив, коли б знав його! Тоні не може йти, Тоні надто слабкий для військової служби. Ти ж його знаєш, Ондра; ти лікар, і ти можеш розказати їм, яким кволеньким був завжди Тоні! Ти сам прописував йому різні ліки, пам'ятаєш? Ти заміняв йому батька, Ондра; ну то скажи, скажи їм, що Тоні не може йти!

Ондрей мовчки знизує плечима.

М а т и. Ти не хочеш говорити? Ну, то скажи ти, Юрій! Адже ти теж можеш підтвердити... З усіх дітей ти був найбільшим пустуном... і мало хіба ти знущався над Тоні за те, що він не вмів і не любив пустувати? Ти завжди говорив: «Тоні — нікчемна ганчірка, Тоні — дівчисько, Тоні боягуз...» Згадай, як ти з нього кепкував! То скажи тепер, Юрику, скажи сам: як такий боягузливий хлопчик піде на війну? Можеш ти взагалі уявити собі Тоні з гвинтівкою?

Юрій мовчки знизує плечима.

М а т и. Ти, виходить, теж не хочеш говорити! Ну, тоді скажи ти, Корнель, або ти, Петро. Адже ви знаєте Тоні, знаєте, який він хворобливо вразливий. Як тільки ви почнете бувало сваритись і битись, то він відразу ж зблідне, як стіна, і почне плакати... А пам'ятаєте, що було, коли він одного разу побачив, як якийсь возій мордував свого коня? З ним трохи не зробились корчі... і цілий місяць потім він кричав по ночах... Погодься сам, Корнель, куди ж йому на війну! Або скажи хоча б ти, Петро!.. Адже ви двоє, ви знали його краще за всіх...

Пауза.

М а т и. Ви просто не любите Тоні! Ніхто з вас не любить його!

Б а т ь к о. Та ні ж, душа моя, любимо. По-справжньому любимо... Але тільки... адже хлопчик буде мучитись, якщо йому доведеться залишатись дома. Хоча б заради нього самого...

М а т и. То хай, хай мучиться, якщо він справді такий... якщо для нього настільки важка жертва — залишатись з матір'ю... Да... Ось уже і Тоні не любить мене!

О н д р е й. Любить, мамочко. Він тебе страшенно любить. Ми всі тебе любимо.

М а т и. Ні, Ондрей! Цього ви мені не розкажіть! Ви взагалі навіть не знаєте, що таке любов. У вас завжди було ще щось інше, по ваших словах, незмірно важливіше, ніж любов. А в мене — ні. Я, Ріхард, нічого більш важливого не знаю. Якби ви тільки могли зрозуміти, що відчуваєш, коли народжується така дитина... Ах, Ріхард, якби ти бачив Тоні, коли він народився! Він був такий ніжненький і... такий солодкий... Якби ти бачив, яке в нього було смішне волоссячко!.. І ви думаєте, що Тоні може піти на війну!

Ю р і й. Але, мамо, Тоні вже дорослий.

М а т и. Це вам так здається, але не мені. Ви зовсім нічого не розумієте! Тоні — це безпомічна дитина, яку я народила, дитина, яку я годую своїми грудьми, дитина, яку я тримаю за маленьку, обсмоктану ручку... Ні, слово честі, ви просто з глузду з'їхали! Та як я можу куди-небудь пустити таку дитину?

Ю р і й. Адже нас... тобі довелося відпустити.

М а т и. Неправда! Я вас не відпускала! Але у вас... у вас завжди був якийсь особливий, свій власний світ, куди мені ніяк не вдавалося пробратися слідом за вами... свій власний світ, в якому ви гралися в дорослих... То що ж, ви, можливо, думаєте, що ви й для мене були коли-небудь дорослими і великими? Ви? Або що я коли-небудь вбачала в вас героїв? Ні, хлопчики! Я бачила в вас тільки моїх забитих дітей, тільки маленьких, нерозумних дітей, з якими скоїлось лихо... А ти, Ріхард, ти знаєш, чим ти був для мене? Чоловіком, який спить з відкритим ротом, ось тут, поруч зі мною: я чую його дихання і всім своїм тілом, всією своєю радістю відчуваю, що він мій! І раптом десь там далеко його вбивають! Невже ви не розумієте, як це безглуздо? При чому тут я, яке мені діло до вашої дурної, нікому не зрозумілої

Африки? А між тим, я, саме я, повинна була віддати за неї чоловіка, який належав мені, мені, мені...

Б а т ь к о. Адже ж це було так давно, люба!

М а т и. Ні, Ріхард, для мене — ні. Для мене це все — дана хвилина. Або, наприклад, ти, Ондра. Ти для мене все ще той же буркотливий, завжди наїжений, не по роках розумний хлопчина; я гуляю з тобою по нашому садку і тримаю руку в тебе на плечі — роблю вигляд, що я на тебе спираюсь... Або ти, Юрик: скільки мені мороки було з твоїми штанцями! Завжди ти лазив по деревах... Пам'ятаєш, як я кожного вечора повинна була змащувати йодом твої незчисленні садна і подряпини? А ти говорив: «Та це зовсім не болить, мамо. Це — дурниця...» Або ти, Корнель...

К о р н е л ь. Ну, навіщо це, мамо! Адже це все дрібниці...

М а т и. Навіщо це? Ось бачиш, саме цього не розумієте ви. Кожна така дрібниця для мене і зараз в тисячу раз важливіша, ніж всі ваші війни і експедиції. А знаєш, чому? Тому що для мене, вашої мами, ви залишали завжди тільки ці дрібниці. Тільки в цих дрібницях я і могла вам служити. І це був мій світ. А коли ви вбивали собі в голову що-небудь велике, тоді ви якось вислизали від мене... Але ви не могли все-таки дивитись мені прямо в очі, неначе знали, що совість у вас не чиста. «Ти цього не розумієш, мамочко!» Тепер ви теж дивитесь вбік. Да, ви всі! Я знаю, знову у вас щось на думці, щось ваше, щось велике...

О н д р е й. Ти, матусю, тільки не сердься, але на цей раз мова, справді, йде про справу, настільки важливу...

М а т и. Я не бажаю про це чути, Ондра. Якщо мова йде про Тоні, я нічого не хочу чути. У вас свої міркування, а в мене свої. Ви знаєте свої великі завдання, свою славу, свою честь, свою батьківщину і... я вже не розберу, що ще...

Б а т ь к о. Свій обов'язок, люба.

М а т и. Так, свій обов'язок... Я теж знала свою славу, і це були ви. Я знала свій дім, і це були ви. Я знала свій обов'язок, і це були ви, ви, ви... То поясніть же мені, чому на протязі всієї древньої, і середньої, і нової історії тільки я, я — мати, я — жінка, повинна платити такою жахливою ціною за ваші великі справи!

Дідусь. Що ти на них так гніваєшся, дівчинко?

Мати. Я гніваюсь не на них, тату. Я гніваюсь на наш світ. Тому що він весь час посилає моїх дітей на смерть в ім'я яких-небудь великих цілей, в ім'я слави або врятування людства, або ще чого-небудь подібного... Ну, і що ж, як по-твоєму, татусю, став від цього наш світ хоч трошечки кращим? Потрібно це було взагалі для чого-небудь?

Дідусь. Потрібно, дочечко, потрібно. Бачиш, велике минуле теж необхідне людям.

Батько. Я знаю, люба, це було дуже важко для тебе, але... коли я ось так дивлюсь на тебе...

Мати. Не дивись на мене, Ріхард! Діти, не дивіться на мене! У мене жахливий вигляд, коли я гніваюсь...

Батько. У тебе просто гарячий характер, дитинко. Ти б... теж пішла на смерть, коли б це було потрібно.

Мати. Але тільки за вас, зрозумій же! За вас і ні за кого іншого. За свого чоловіка, за свою сім'ю, за своїх дітей... Яке діло мені, жінці, до кого-небудь або чого-небудь іншого! Ні, ні, ні, я вам Тоні не віддам!

Пауза.

Ондрей. Бачиш, тату, вона почасти має рацію. Тоні дійсно... фізично слабенький. Такий, знаєш, млявий, трохи недорозвинений юнак...

Юрій. Це швидше психологічна кволість, Ондра. Якась захопленість і при тому неймовірна боязкість. Я ще ніколи не бачив хлопчика, в якого було б так мало інстинктивної мужності.

Корнель. В цьому він, мабуть, не винний, це нерви. Тоні — хлопчик обдарований, але до неможливості нервовий. Навіть не зрозумієш, що з нього може вийти.

Петро. Шкода, шкода бідолаху. Якщо так буде продовжуватись, з нього ніколи нічого не вийде.

Мати. Ні, так ви теж не маєте права говорити! Ви на нього зводите наклеп! Ріхард, не вір їм, вони його завжди недооцінювали. Тоні просто... надто вразливий. А в усьому іншому до нього тепер не підкопаєшся. Ти був би ним задоволений, Ріхард, коли б подивився, який він став сильний і здоровий! І якщо тобі цікаво знати, він сам хотів піти на війну добровольцем. Прийшов до мене і

благав мене... Ні, Тоні тут не винен. Це я його не пустила. І не пущу.

Б а т ь к о. Але чому ж, Долорес?

М а т и. Тому, що я не хочу залишитись одна. Можливо, з мого боку це дуже егоїстично... але ж у мене нема більше нікого, крім Тоні. Послухай, татусю... послушайте, діти, я прошу вас, залиште мені його! Адже інакше мені ні для чого буде жити, мені ні про кого буде турбуватись, у мене не буде вже нічого... Невже ж у мене немає ніякого права на того, кому я дала життя? Невже за всі тисячі років я так-таки нічого не заслужила? Я прошу вас, діти, зробіть це для мене, для вашої замученої мами, що втратила розум, і скажіть самі, що я не повинна віддавати його... Ну, говоріть же! Чого ви мовчите?

Пауза.

Д і д у с ь. Ах, як це все важко! Не треба так хвилюватись, дівчинко. Може статися, до Тоні справа навіть і не дійде. Хто знає, можливо, вже пізно... і ми зазнали поразки...

Б а т ь к о *(нахилившись до карти)*. Ще ні, дідусю! На цій лінії можна було б дати відсіч. Треба тільки, щоб ми напружили всі свої сили...

П е т р о. Я вірю в наш народ, тату. Народ одержав зброю, і люди... будуть відстоювати кожну вулицю. Ось побачиш, підуть навіть діти. Вони будуть підбирати батьківські рушниці і стріляти...

К о р н е л ь *(озираючись навколо)*. Мамо, куди ти поділа всю зброю звідси?

М а т и. Що ти говориш, милий?

К о р н е л ь. Куди ти поділа всю татову зброю?

М а т и. Заховала від Тоні.

К о р н е л ь. Прикро. Слід було б змастити там одну гвинтівку.

Ю р і й *(висуває шухляду письмового столу і, витягнувши свого старого зошита, перегортає його)*. Шкода, що мені не довелося до кінця розробити цю конструкцію. Тепер би вона дуже стала в пригоді. *(Сідає в крісло із своїм зошитом)*.

Б а т ь к о *(схилившись над картою)*. Ось цю позицію, хлопці, я взявся б обороняти з великим задоволенням. Такий чудовий гірський прохід...

К о р н е л ь. Скажи, мамо, де вона в тебе, ця гвинтівка?

М а т и. Ну, і турбот у вас, я бачу! *(Відкриває дубову шафу)*. Ось, можеш взяти.

К о р н е л ь. Дякую. *(Витягає з шафи гвинтівку і оглядає її. Виймає з шухляди столу ганчірку і масло і починає чистити гвинтівку)*.

Д і д у с ь. Ну, ось, дівчинко, як бачиш, майже вся сім'я зібралась навколо тебе...

Пауза. Тиша.

П е т р о. Чуєте?

Ю р і й. Що?

П е т р о. Цю тишу.

О н д р е й. Неначе хтось хоче заговорити...

П е т р о. Хто?.. *(Переводить погляд з одного на другого, поки не помічає радіоприймача)*. Ага, знаю!

Б а т ь к о *(підводить голову)*. Що трапилось? *(Повертається до радіоприймача)*.

Ю р і й *(підводить голову)*. Що таке? *(Спрямовує напружений погляд на радіоприймач)*.

Всі дивляться на радіоприймач.

Пауза.

М а т и. Коли ви вже так хочете... Адже вас ніщо більше тепер не цікавить. Тільки війна. *(Включає радіо)*.

Ч о л о в і ч и й г о л о с п о р а д і о. Авангард наближається до річки. Добровольчі загони висадили в повітря мости і готуються захищати передмостові укріплення до останньої краплі крові. Необхідно затримати ворога за всяку ціну. Добровольці просять передати всім їх обіцянку: «Ми загинемо всі до одного, але не відступимо».

Ж і н о ч и й г о л о с п о р а д і о. Слушайте, слухайте слухайте! Закликаємо всіх чоловіків до зброї! Закликаємо всіх чоловіків! Мова йде вже не про нас. Ми боремося вже не за себе, але за землю наших батьків і наших дітей. В ім'я минулого і в ім'я майбутнього ми закликаємо до зброї весь народ!

М а т и. Ні! Тоні не піде. Я його тобі не дам!

Чоловічий голос по радіо. Алло, алло! Як повідомляє командування північної армії, наші війська продовжують відходити з боєм. Йде запекла боротьба за кожну п'ядь землі, за кожну межу, за кожну сільську хату. Селяни відмовляються покидати свої домівки і захищають їх із зброєю в руках. Ворог не може зайняти жодного села, якщо він не зрівняє його спочатку з землею. Число жертв надзвичайно велике.

О н д р е й. Страшенно шкода цих селян...

Б а т ь к о. Що робити! Так треба. Вони в усякому разі затримали просування ворога.

Жіночий голос по радіо. Слушайте, слухайте! Саме зараз ми приймаємо по радіотелеграфу повідомлення з нашого судна «Горгони». Одну хвилину, важко розібрати... Наше судно «Горгона»... Боже мій! (*Голос обривається*). Пробачте мені, у мене там син! (*Кілька секунд мовчання*). Слушайте, слухайте, слухайте! «Наше учбове судно «Горгона»... яке має на борту чотириста вихованців молодших класів морського училища... зробило спробу прорвати ворожу блокаду, щоб повернутись у свій порт. В п'ять годин сім хвилин... противникові вдалося влучити в судно торпедою. «Горгона»... йде на дно. (*Важке зітхання*). Вихованці морського училища, які знаходяться на борту «Горгони», просять передати додому... їх останній привіт. Вони просять, щоб наостанку... їм зіграли... наш гімн... «Мій син! Мій хлопчик!»

М а т и. Отже в тебе є все ж таки син? В тебе теж є своя дитина?

Чоловічий голос по радіо. Алло! Алло! Припиняємо тимчасово передачу повідомлень. Алло, алло, алло! Викликаємо учбове судно «Горгону!» Викликаємо «Горгону!» Алло, алло! Чуєте нас?... Юні моряки на «Горгоні», увага! Юні моряки на борту «Горгони», батьківщина посилає вам останній привіт!

Лунають звуки гімну. Всі мертві мовчки піднімаються і стоять, виструнчившись по-військовому.

М а т и. Чотириста хлопчиків! Невже це можливо... вбивати таких дітей?

П е т р о. Тихше, мамо!..

Всі стоять, застигнувши в цілковитій нерухомості.

Гімн кінчається.

Чоловічий голос по радіо. Алло, алло, алло!
Учбове судно «Горгона» більше не озивається.

Корнель вішає гвинтівку на стіну.

Жіночий голос по радіо. Слухайте, слухайте, слухайте! Закликаємо до зброї всіх чоловіків! Закликаємо до боротьби весь народ! Батьківщина кличе своїх дітей! До зброї! До зброї!

Мати. А ти все ще кричиш? З тебе все ще мало, хоч ти і мати? Ти все ще посилаєш туди нових?

Чоловічий голос по радіо. Алло, алло! Командування західного сектору повідомляє: «Бій іде по всьому фронту, нам доводиться боротись скрізь проти переважаючих сил ворога. З обох боків бій ведеться з небувалою запеклістю. Наші льотчики повідомляють про підхід ворожих дивізій...»

Сильний стукіт в двері.

Голос Тоні. Мамо! Мамочко!

Мати (виключає радіо). Тихо!

Знову сильний стукіт в двері.

Голос Тоні. Мамочко, ти тут?

Мати. Так, хлопчику. (Показує знаком, щоб хто-небудь погасив світло). Зараз іду.

Цілковита темрява. Пауза.

Мати (відмикає двері). Що тобі, Тоні.

Тоні. Ти тут сидиш в темряві?

Мати. Засвіти.

Тоні (повертає вимикач біля дверей: засвічується люстра; в кімнаті нікого нема, але на столі залишилися розкладені штабні карти). Мамо, з ким ти розмовляла?

Мати. Ні з ким, синочок.

Тоні. Але я чув голоси...

Мати. Це тільки... воно... (Включає радіо).

Тоні. А навіщо в тебе тут ці карти?

Чоловічий голос по радіо. Алло, алло! Ставка головного командування повідомляє: «При останньому ранковому нальоті ворожими бомбами зруйноване до-

щенту місто Вільямедія. Число жертв серед цивільного населення перевищує вісімсот чоловік; більша частина вбитих — жінки і діти. Прославлене старовинне місто, повне дорогоцінних пам'ятників нашої країни, перетворене в попіл».

Тоні. Ти чуєш, мамо?

Чоловічий голос по радіо. «Одна з бомб влучила в лікарню. Вбито шістдесят хворих. Місто охоплене вогнем».

Тоні. Мамочко, я прошу тебе...

Жіночий голос по радіо. Слухайте, слухайте, слухайте! Ми звертаємось до всього світу! Слухайте, люди! Сьогодні ранком був зроблений повітряний напад на село Борга. Ворожі льотчики скидали бомби на сільську школу. Дітей, які вибігали з школи і намагались врятуватись, вони розстрілювали з кулеметів. Вісімдесят дітей було поранено. Дев'ятнадцять дітей вбито. Тридцять вісім дітей були розірвані на шматочки бомбами, які влучили в школу.

Мати. Що ти говориш? Дітей? Хіба хто-небудь вбиває дітей?

Тоні (*шукає на карті*). Де це... де це...

Мати (*стоїть, як скам'яніла*). Діти! Маленькі пусуни-діти!..

Пауза. Мертва тиша.

Мати (*зриває з стіни гвинтівку і обома руками величним жестом простягає її Тоні*). Йди!..

Завіса.

ПІСЛЯСЛОВО

КАРЕЛ ЧАПЕК

Карел Чапек — один з найбільш талановитих прогресивних чеських письменників першої половини двадцятого сторіччя, який своїми антифашистськими творами зробив чималий вклад в скарбницю світової літератури.

Юліус Фучік так закінчує свою статтю про Чапек, яку він написав в день його смерті: «Творчість, що бореться за свободу, заслуговує на вічне життя».

В 1938 р. французький письменник — комуніст Луї Арагон виступив ініціатором присудження Чапеку премії Нобеля. Всі прогресивні письменники світу на чолі з Ромен Роланом підтримали цю пропозицію, і тільки передчасна смерть Чапека перешкодила здійснити цей намір.

Розглядаючи всю велику, але повну протиріч письменницьку діяльність Чапека, ми особливо цінуємо ті його твори, в яких він гостро критикує сучасний капіталістичний лад, буржуазне суспільство, викриваючи всю його потворність і підлогу. Так його роман «Війна з саламандрами», драми «Біла хвороба» та «Мати» зіграли значну роль в розкритті мерзеної суті фашизму. Ці твори мають велику силу і сьогодні, коли палії нової світової війни прагнуть відродити гітлерівський фашизм в Західній Німеччині, коли певним ходом йде фашизація імперіалістичної Америки. Хоч Карел Чапек вмер дуже рано і багато його творів залишилися незакінченими, все ж з повною силою звучать сьогодні слова Юліуса Фучіка: «Мертвий Карел Чапек став бійцем».

Творчий шлях Чапека яскраво показує, що справжній мистець неминуче приходить до відмови від капіталістичного ладу, до розуміння його гнилої, згубної суті.

Антифашистські твори Чапека продовжують викривати агресивну політику імперіалістів, продовжують служити великій справі

миру, закликаючи трудящих на боротьбу проти англо-американської реакції, проти трумено-черчиллєвської політики, яка жадає відродити божевільні гітлерівські плани світового панування. Такими є «Рур», «Кракатит», блискучі, дотепні «Англійські листи» та інші твори Чапека.

Радянський читач знає і любить твори Чапека. Його драма «Мати» з успіхом йшла на сценах Ленінграда, Одеси та Свердловська.

Карел Чапек народився 9 січня 1890 р. в маленькому місті Мале Сватоновици. Його батько був лікарем. Університетську освіту Чапек здобув у Празі, вчився також і за кордоном. По закінченні навчання він цілком присвятив себе літературній діяльності. Писати він почав разом із своїм старшим братом Йосифом (Йосиф Чапек загинув в 1945 р. в концентраційному таборі в Берген-Бельзен).

Шлях творчого зростання Чапека був дуже складним та суперечливим. Перші його твори відбивають настрої буржуазної інтелігенції в період особливого загострення протиріч суспільного життя після першої світової війни. В цих творах він більше філософ, ніж письменник, філософ, який гарячково шукає суть основних протиріч оточуючої його дійсності.

Післявоєнний релятивізм залишив свої сліди в творчості письменника. Чапек зупиняється перед нерозв'язаною проблемою, чому те, що для одного добре, в той же час для іншого погане. Природно, що слідуючи цим релятивістським поглядам, Чапек не спромігся зрозуміти загальних законів про рушійну силу суспільства. За Чапеком закони життя залишаються для людини нерозгаданою таємницею.

Интерес Чапека до реакційної американської філософії прагматизму мав дуже негативний вплив на розвиток світогляду письменника, відвертав його від соціальних питань і сповновав письменника невір'ям в можливість пізнання світу.

Ідейний напрямок цієї філософії залишив свій слід навіть в таких творах, як «Розп'яття» та «Болючі оповідання».

Це насправді «Болючі оповідання» про сіре, нудне життя чехословацької дрібної буржуазії. І хоч в цій книзі є ряд оповідань, написаних на реальному соціальному матеріалі («В місті», «Сорочка», «Трибунал» та ін.), проте соціальна тематика не стоїть в центрі уваги письменника. Чапек показав тягар буденного життя «маленької людини» з усіма її стражданнями, але не знаходить виходу з цього в соціальній боротьбі, шукаючи розв'язання питання в самій людині, відокремлюючи її від колективу. Отже,

Чапек сприймає людські злидні, як приречення долі, і таке розуміння надало його оповіданням песимістичного звучання.

Проте в юнацьких творах Чапека песимістичні настрої не завжди посідали перше місце, по суті вони виникли з його пізніших релятивістських поглядів.

Тимчасом, соціальні протиріччя загострюються ще дужче, і справжній митець не міг до цього тільки придивлятися. Карел Чапек переходить до соціальних проблем, ставлячи їх в центрі сесеї уваги. Вже в 1921 році Чапек пише свою визначну драму «Рур», в якій він підіймає актуальні проблеми капіталістичної цивілізації. Сюжет драми побудований на історії винаходу одним вченим живої протоплазми, з якої він спромігся створити живі істоти, що зовнішньо дуже схожі на людину. Цих тварин люди використовували, як машини. Чапек називає ці «механізовані істоти» роботами. Роботи не знали ні болі, ні радості, ні хвилювання і їли різні покидьки. Поруч з роботами люди стають зайвими. «Людина -- це в дійсності вже пережиток».

Цими словами Чапек характеризує людожерницьку суть капіталізму, який позбавляє людину людського, перетворюючи її в машину, в робота з метою наживи. Між тим, люди перестають працювати, з метою наживи знецінюються всі моральні якості і, як кажуть, починається «безперервна звіряча оргія» винищення людей. Але від остаточної загибелі їх рятує тільки те, що в однім роботі і в одній дівчині пробуджується кохання. І ця пара може почати нову історію людського роду, але тільки для того, щоб повторити її в замкнутому колі.

Драма «Рур» — їдка сатира на капіталістичний лад, при якому люди стають додатком машин. Одночасно Чапек яскраво характеризує методи боротьби капіталістів з робітничим рухом. Дуже цікаво висвітлює Чапек спробу експлуататорів розпалити в роботах почуття національної ворожнечі, випускаючи на різних фабриках робота різної марки.

Проте і в цьому творі письменник не спромігся знайти виходу з капіталістичної дійсності.

Такий суперечний світогляд Чапека пояснюється його дрібнобуржуазним соціальним станом, перебуванням письменника під впливом ідеології пануючих класів. Цим же пояснюється і те, що Чапек, ясно бачачи всю мерзенисть капіталістичного ладу, одпочасно боїться корінних соціальних змін. Піднявшись до рівня критики капіталістичної системи, він все ж таки рішуче не пориває з нею.

Як і в «Рурі», так і в своєму романі «Війна з саламандрами» (1936 р.). Чапек дуже гостро критикує сучасну йому капіталістичну дійсність.

Художні засоби роману досягають високого рівня, особливо в останній його частині, де описується конференція в Вадуді, яка є прообразом не тільки горезвісної мюнхенської конференції, але і багатьох теперішніх засідань ООН та Ради безпеки. Виступи делегатів багатьох країн на цій вигаданій конференції разюче нагадують виступи сучасних дипломатів американізованих країн.

На жаль, Чапек висвітлює в своєму романі тільки капіталістичну цивілізацію і зовсім не показує тих прогресивних сил, які протистоять їй, не показує боротьби робітничого класу проти імперіалізму

Розпочинається роман з відкриття на одному з островів Тихого океану різновидності людиноподібних саламандр. Розумних тварин дуже легко можна було приручити до господарських робіт, спочатку на здобування перлин, далі для будівництва підводних споруд.

Показ росту вигаданої саламандрової культури послужив Чапекові чудовим сатиричним матеріалом для висміювання капіталістичного суспільства.

Експлуатацію саламандр Чапек порівнює з експлуатацією людини. Різні фордівські гасла письменник пристосовує для саламандр: «Ваша праця — ваш успіх! Використовуйте кожну хвилину! День має тільки 86.400 хвилин!» Чапек знаходить в своєму романі паралель до американської дискримінації негрів. Гасло «саламандри — це тільки саламандри» нагадує нам вираз американських расистів «негр — це тільки негр».

З великим сарказмом зображена Чапеком буржуазна наука, що стоїть на службі справі пригнічення людини людиною. Нелюдські досвіди, що їх проводять буржуазні псевдонауковці над саламандрами, знаходять собі пряму аналогію в тих «експериментах», які роблять зараз американські розбійники від науки, вивчаючи на полонених корейцях та китайцях бактеріологічну зброю.

Один з цих буржуазних псевдонауковців так висловлюється в романі після випробування м'яса саламандр: «Ми з'їли, як таке, м'ясо саламандри, що звалася Гансом. Це була дуже розвинена, розумна тварина, вона мала особливо великі здібності до наукової праці. У більні вечори ми довго розмовляли з Гансом, добре розважаючись його нестримною цікавістю до наукових питань... М'ясо його темне та волокнисте». Цей виступ над тілом мертвої сала-

мандри дуже яскраво малює огидне, цинічне обличчя буржуазних наукових запроданців.

Духовну убогість буржуазного суспільства влучно зображено Чапеком на тім факті, що для саламандри достатньо було навчитися декількох слів, щоб добре розуміти мову і зміст буржуазної преси. Чапек висміює капіталістичну мораль, мистецтво, жіночу емансипацію, але найбільш гостро критикує він капіталістичну міжнародну політику.

Друга частина роману — є нищівна сатира на історію німецького фашизму, на його зв'язки з англо-американськими монополіями.

Наслідуючи порядки капіталістичного державного устрою, саламандри засновують свою підводну державу, в якій, пристосовуючи фашистську ідеологію, починають виступати проти людства під гаслом «чистої саламандреності». Саламандри мають власного «фюрера», це людина, яка приймала участь в світовій війні в чині ефрейтора, (тут не треба ніяких коментаріів). Ламаний ритм гімну саламандр дуже добре пародіює фашистський гімн. Нарешті, саламандри звертаються до людства з зухвалим ультиматумом, в якому вимагають життєвого простору.

В романі «Війна з саламандрами», написаному перед мюнхенською конференцією, дуже правдоподібно передбачив письменник зрадницьку політику Мюнхена: представник Англії спішно від'їжджає з конференції, щоб «упорядкувати своє здоров'я», давши перед цим згоду на те, щоб Китай було залито водою.

Чапек показує також, що саламандри (тобто фашисти) можуть бути і вихованими, але від того вони стають ще більш обмеженими, бо від людської цивілізації вони переймають лише те, що може бути механічно уподоблено, а живуть вони без філософії, мистецтва, фантазії, гумору та веселощів. Чапек чудово розуміє, що фашизм — це породження капіталізму: «Це зробили влади, це капіталізм зробив», — так говорить один із головних героїв роману.

Шукання правильного виходу з лабіринту капіталістичної дійсності було причиною того, що Чапек на довгий час припинив свою літературну діяльність. Якщо не враховувати написаної з братом в 1927 році п'єси «Адам сотворитель», то можна помітити, що більш ніж десять років Чапек займався тільки публіцистикою та подорожніми ескізами. В цих статтях він також наближається до розв'язання соціальних питань, але і тут відчувається його «суперечність».

Найвдаліші з своїх подорожніх ескізів він опублікував в 1923 році під назвою «Англійські листи», де з дійсно чапеківським гумором висміює англійське буржуазне суспільство.

В «Англійських листах» він з усіх боків освітлює життя Англії, іронізуючи над англійським консерватизмом.

Убогість англійської буржуазної культури Чапек розкриває в розділі про хвалені оксфордські та кембріджські університети, головна мета яких випустити з своїх стін тільки джентльменів, а не високоосвічених людей.

Англійську виставку Чапек охарактеризував, як поперечний розріз інтересів європейських монополій, які облуптали своєю сіткою весь світ.

Письменник і в інших подорожніх нотатках дотепно висміює буржуазний устрій різних країн, висловлює своє глибоке співчуття пригнобленим. Проте, трагедія письменника полягає в тому, що він, глибоко розуміючи всю потворність капіталістичного ладу, все ж вважав зміну його неможливою.

Загострення класової боротьби у тридцятих роках і загроза фашизму Чехословаччині вимагають від письменника більш конкретного ставлення до своїх політичних позицій. Гаряче любима батьківщина Чапека була в небезпеці, і письменник бачив цю небезпеку. Вже в «Рурі» і «Війні з саламандрами» в Чапеківі перемагає демократ. В своїх творах він послідовно і свідомо стає на шлях служіння соціальній боротьбі, боротьбі проти фашизму. Його сатира стає все більш реалістичною, і хоч ворога він не називає власним ім'ям, але дає йому чітку характеристику.

Найхарактерніші з цього погляду драми Чапека «Біла хвороба» і «Мати» (1937—1938 рр.).

«Біла хвороба» спрямована проти людожерської політики фашизму. «Матеріал для п'єси дав наростаючий конфлікт між демократією і агресією», — говорив Чапек.

Головний герой драми доктор Галлен, який бореться за мир, один з рідких позитивних героїв Чапека. І хоч письменник показує, що більшість народу стоїть за мир, проте не може вирішити роль лікаря Галлена так, щоб він діяв разом з народом. Галлен у народі бачить тільки страждаючу масу і виступає як герой-одинак. Проте п'єса цінна тим, що письменник сміливо закликає в ній глядачів до боротьби за мир і демократію.

Дійним продовженням «Білої хвороби» є найбільш високохудожня драма Чапека «Мати» (1938 р.).

Дія проходить в одній маленькій країні. Революційний народ повстає проти тиранів і деспотів. Перемога на боці повсталих, але втручається сусідня сильна держава, починає придушувати повстання.

Головний герой драми — мати, яка втратила в цій боротьбі чоловіка і чотирьох синів. Вона розуміє, що і останнього сина, ще зовсім хлопчика, треба посилати на захист початої справи. Але тут пробуджується страх за сина. В уяві матері з'являються мертві, дорогі її серцю чоловік і сини. Мати починає усвідомлювати, якщо вона не пошле сина продовжувати розпочату ними справу, вона обмане мертвих. З ефіру звучить голос іншої матері, батьківщини, який закликає всіх до боротьби. Інтереси рідної країни беруть верх над почуттями матері, і мати сама передає гвинтівку синові.

Ця драма вже яскраво розкриває погляди автора на фашизм. Устами одного з героїв драми — революціонера Петра — Чапек так заявляє публіці: «Я завжди був і залишаюсь ворогом війни. Але цьому насильству ми повинні протистояти. Цього вимагають і наші переконання».

Найцінніше місце в п'єсі — це погляди письменника на класову боротьбу. Тут йде гостра суперечка між Корнелем та Петром. Петро — глибокопереконаний революціонер, Корнель — контрреволюціонер. Через всю драму проходить конфлікт між Петром і Корнелем, і останнє, вирішальне слово належить Петру: «Народ повинен розправитися з цими зрадниками, — говорить він. — Краще застрелити всіх цих білих бандитів. На нашій боці піхота, на наших боці матроси, за нами народ»...

Незважаючи на деякі недоліки п'єси, це перший твір Чапека, в якому читач уже не зустрічає песимізму. Вся драма пронизана оптимізмом, і Чапек натхненно закликає всіх: «Боротись за батьківщину, за правду, за честь, за свободу». Автор з глибоким переконанням виражає свою віру в успіх цієї боротьби.

Газета французької комуністичної партії «Юманіте» писала про драму Чапека «Мати», що ця п'єса висловлює думи всього чеського народу, його страждання і одчайдушність і разом з тим закликає на допомогу іспанському народові, який героїчно бореться за свою свободу і незалежність.

Луї Аррагон сказав після цієї п'єси, що він знав Чапека завжди, як противника війни, але тут він пізнав його і як борця за свободу.

До останніх днів свого життя Чапек з напруженою увагою і великою повагою слідкує за героїчним життям радянського народу, який веде людство до славного майбутнього — комунізму.

Слова Чапека про Максима Горького повністю висловлюють його ставлення до радянської літератури взагалі: «Максим Горький для нас і для підрастаючого покоління залишиться вічним джерелом любові до людей, натхненником в боротьбі за радість і сонце життя, який злився зі своїм народом і великою епохою».

Вже тільки ці слова визначають величезне ідейне і творче зростання Чапека, але, на жаль, як писав Юліус Фучік, «Чапек вмер в період внутрішньої кризи, з якої він міг би вийти з новою, чистою силою художника».

Після смерті Чапека Фучік написав дві статті про письменника, в яких він глибоко розкрив його душу, повну суперечностей, але разом з тим довів, що капіталістичний світ і капіталістичний лад був для Чапека завжди чужим. Чапек художник глибоко відчував, що «ні, не все благополучно на цьому світі, і це повинно бути змінено».

Антифашист, критик капіталістичного ладу, Карел Чапек крокує пліч-о-пліч з будівниками нової народно-демократичної Чехословацької республіки, де здійснились ідеали Петра. В своїх антифашистських, антивоєнних творах Чапек був і залишився навіть після своєї смерті пристрасним борцем за мир, за народну демократію.

Елеонора Грабар.

ЗМІСТ

Англійські листи

В Англії

Перші враження	5
Англійський парк	7
Лондонські вулиці	9
Traffic	12
Хайд-парк	15
В природознавчому музеї	18
Мандрівник продовжує вивчення музеїв	20
Мандрівник оглядає тварин і знаменитих людей	22
Клуби	24
Величний ярмарок зразків або British Empire Exhibition	26
Іст-Енд	31
Country (село)	33
Кембрідж і Оксфорд	36
Мандрівник оглядає собори	39

Поїздка в Шотландію

Едінбург	42
Озеро Тей	44
«Binnorie, ó Binnorie»	47
Terra Nuperborea (земля Гіперборейська)	50
«But I am Annie of Lochroyan»	53
Озерний край	56
Північний Уельс	60
Листи про Ірландію	62

Знову в Англії

Дартмур	64
Гавані	66
Merry old England (Весела стара Англія)	68
Мандрівник про людей	71
Кілька портретів	73
Втеча	77
На пароплаві	79
Ви, англійці (До анкети «Дейл Геральд»)	81
Промова до британського радіомовлення	84

Як це робиться

Як робиться газета	93
Хто робить газету	95
Редакція	95
Як виникає ранковий випуск газети	106
В друкарні	108
Читач	110
Як ставиться п'єса	112
Як робиться фільм	169

Новели

Вкрадений документ	203
Випадок з диригентом	210
Експеримент професора Роусса	215
Що бачив поет	221
Кінець убивці	227
Зникнення актора Бенді	234
Рекорд	244
Пригоди шлюбного афериста	250
Справа про папугу	256

Війна з саламандрами

Книга перша

Andrius Scheuchzeri

Дивацтва капітана ван-Тоха	265
Пан Голомбек і пан Валента	278
Г. Х. Бонді і його земляк	286

Судновий журнал капітана ван-Тоха .	297
Капітан І. ван-Тох і його дресировані ящірки	303
Яхта в лагуні	309
Яхта в лагуні (продовження)	322
Andriás Scheuchzeri	331
Ендрю Шейхцер	337
Свято в Новому Стращеці	344
Про людиноящурів	349
Саламандровий синдикат	355

Книга друга

По шаблях цивілізації

Пан Повондра читає газети .	367
По шаблях цивілізації. (Історія саламандр)	371
Пан Повондра знову читає газети .	427

Книга третя

Війна з саламандрами

Бойня на Кокосових островах	431
Сутичка в Нормандії	436
Інцидент в Ламанші	441
Der Nordmolch .	445
Вольф Мейнерт пише свою працю	449
Х попереджує . . .	452
Землетрус в Луїзіані	458
Cheif Salamander ставить вимоги	462
Конференція у Вадуці .	467
Пан Повондра бере провину на себе	476
Автор розмовляє сам з собою	481

Мати 489

Післяслово 557

Малюнки в тексті автора.

Редактор *П. Клименко*
Техредактор *Я. Шарай* Коректор *К. Ролін*

К. Чапек — Избранные произведения.
(на украинском языке)

ББ 03408. Зам. № 194. Форм. паперу 54x84/16.
Друк. арк. 29,1. Вид. арк. 34,31. Тираж 30.000.
Ціна без оправи 16 крб. Оправа 1 крб. 20 к.
Підписано до друку 24. V. 1951.

Обласна книжкова друкарня м. Ужгород.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ.

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
337	17 рядок зверху	ніби	небу
352	3 рядок знизу	не небезпечні	небезпечні
358	21 рядок зверху	нездійснено	нездійснено
388	16 рядок зверху	сприятлива	сприйнятлива
534	1 рядок знизу	виключає	включає

КАРЕЛ ЧАПЕК

3

